

**ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ**



**«МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ МЕН ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫНЫҢ ӘДЕБИЕТІНДЕ  
КӨРКЕМДІК КӨРІНІС ТАБУ ДӘСТҮРІ МЕН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖАҢАШЫЛДЫҚ  
МӘСЕЛЕЛЕРІ»**

*Қазақ хандығының құрылғанына 550 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция*

**МАТЕРИАЛДАРЫ**

**3 маусым, 2015 жыл**



**МАТЕРИАЛЫ**

*Международной научно-теоретической конференции,  
посвященной 550-летию основания Казахского ханства,*

**«ПРОБЛЕМЫ ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИОННОЙ НОВИЗНЫ  
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ВОПЛОЩЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ И ИДЕИ  
«МӘНГІЛІК ЕЛ» В ЛИТЕРАТУРЕ»**

**3 июня 2015 года**

**MATERIALS**

*of International Scientific-Theoretical Conference,  
devoted to the 550 anniversary of basis of Kazakh State,*

**«PROBLEMS OF TRADITION AND INNOVATIVE NOVELTY OF ARTISTIC  
REALIZATION OF NATIONAL IDEA AND IDEA «MANGILIK EL» IN LITERATURE»**

**9 June, 2015**

**Алматы, 2015**

УДК 821.512.122.0 (063)  
ББК 83.3 (5 Каз)  
М36

*Рекомендовано к изданию Ученым советом факультета филологии и мировых языков  
Казахского национального университета имени Аль-Фараби*

**Составители:**

А.Б. Темирболат, Е.М. Солтанаева

«Мәңгілік Ел» идеясы мен ұлттық идеясының әдебиетінде көркемдік көрініс табу дәстүрі мен инновациялық жаңашылдық мәселелері»: Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Проблемы традиции и инновационной новизны художественного воплощения национальной идеи и «Мәңгілік Ел» в литературе: Материалы международной научно-теоретической конференции. – Problems of tradition and innovative novelty of artistic realization of national idea and idea «Mangilik El» in the literature: Materials of International Scientific-Theoretical Conference. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 228 с.

ISBN 978-601-04-1537-9

Жинақта «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының қазақ әдебиетінде көркемдік көрініс табу дәстүрі мен инновациялық жаңашылдық мәселелері» атты Қазақ хандығының құрылғанына 550 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференцияға ұсынылған баяндамалар жарияланды. Авторлар өз мақалаларында ұлттық идея және «Мәңгілік Ел» идеясының мәнін ашып, оның шығу тегі мен қалыптасу кезеңдерін, халық ділін түсіну үшін маңызын, қоғамның рухани мәдениетін дамытудағы ролін анықтайды.

Бүгінгі қоғам мен әдебиет мәселелеріне қызығатын қауымға арналған.

В сборнике опубликованы доклады, представленные на международной научно-теоретической конференции «Проблемы традиции и инновационной новизны художественного воплощения национальной идеи и идеи «Мәңгілік Ел» в литературе», посвященной 550-летию основания Казахского ханства. Авторы статей раскрывают суть национальной идеи и идеи «Мәңгілік Ел», их генезис и этапы формирования, значение для понимания менталитета народа, роль в развитии духовной культуры общества.

Предназначено всех тех, кто интересуется проблемами современной общества и литературы.

In the collection the reports presented at the International scientific-theoretical conference «Problems of tradition and innovative novelty of artistic realization of national idea and idea «Mangilik El» in the literature» are published, devoted to the 550 anniversary of the basis of Kazakh State. Authors of the articles open an essence of national idea and idea «Mangilik El», its genesis and stages of formation, value for understanding mentality of people, a role in progress of spiritual culture of a society.

It is intended all those who is interested in problems modern societies and literatures.

УДК 821.512.122.0 (063)  
ББК 83.3 (5 Каз)

ISBN 978-601-04-1537-9

© КазНУ имени аль-Фараби, 2015

## МАЗМУНЫ СОДЕРЖАНИЕ

### ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС – ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Жақып Б. Қазақ поэзиясы – 2014: ұлттық идея және ұлттық болмыс.....	5
Әбдиманұлы Ө. Ұлттық идея мен мәңгілік ел ұғымының қазақ әдебиетіндегі көрінісі....	18
Кибальник С.А. Национально-культурная идентичность русского человека в социально-политической мысли, философии и художественной литературе русского зарубежья.....	24
Орозобекова Ж.К. «Манас» эпосундағы философиялық ой туюмдар.....	27
Исаева А.К. Киргизские эпические сказания «Эр төштюк» и «Манас».....	35
Нарынбаева Н. К вопросу о тотемизме в древнетюркской культуре.....	39
Ысқақұлы Д. Ұлттық идея, ұлттық идеология мәселелері.....	43
Тілепов Ж.Ж. Қазақ хандығының өмірге келуіне куәгер XV ғасырдағы жыраулар мұрасының тарихилығы.....	51
Temirbolat A.B. Genesis of National Idea in the Kazakh Literature.....	59
Ukubaeva B. National Ideas of Kyrgyzstan through A. Osmonov's Poem «Ata Zhurt».....	61
Көпбаев Т.М. «Елім-ай» жырындағы отарлау саясатының тарихи шындығы.....	64
Бузаубагарова К.С. «Вся истина» Шакарима.....	69

#### 1 СЕКЦИЯ. ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ, ФОЛЬКЛОРДАҒЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТТЕГІ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫҢ КОНЦЕПЦИЯСЫ. –

#### СЕКЦИЯ 1. КОНЦЕПЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ, ФОЛЬКЛОРЕ И КУЛЬТУРЕ

Қазыбек Г.Қ. «Абай жолы» эпопеясының ұлттық колоритті тұрғыдан аударылуы – замана қажеттілігі.....	75
Шортанбаев Ш.А., Тұрсынбүбі С. Нұрғали Ораз прозасындағы ұлттық таным.....	81

#### 2 СЕКЦИЯ. ӘДЕБИЕТТЕГІ ДӘСТҮР ЖӘНЕ САБАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛЕСІ. – СЕКЦИЯ 2. ПРОБЛЕМА ПРЕЕМСТВЕННОСТИ И ТРАДИЦИИ В ЛИТЕРАТУРЕ.

Калचेкеев К.Б. «Манас» эпосунун поэтикасынан.....	86
Қадыров Ж.Т., Шәукерова С.Н. С. Шәймерденовтің «Өмір нұры» повесінде кейіпкерлер бейнесінің берілу жолдары.....	95
Әлбеков Т. Ел ұйытқысы (Албан Қожбанбет би туралы кейбір ой-толғамдар).....	97
Әуесбаева П.Т. Түркі халықтары ертегілерінің композициялық құрылымындағы аяқтама мәселелері.....	99
Мейірманов А.Д. Рухани дәстүр сабақтастығының тарихи ескерткіштерде таңбалануы.....	103
Өмірбаева Т. Дәстүрлі ақындық поэзиядағы лирикалық өлеңдердің ұлттық-этнографиялық сипаты.....	107
Шалғынбай Ж.Ж. Деятельность государственных издательств Казахстана в первые годы государственного суверенитета (1991-2000 гг.). Исторический экскурс.....	109
Алпысбаева Қ.Б. Әбубәкір Диваев – «Алпамыс батыр» жырын жинаушы.....	117
Бұлдыбай А.С., Сейдімханова Т. Қазақ халқының құндылығы және Шәкәрім.....	120
Розиева Д.С. Қазіргі қазақ, ұйғыр және ағылшын балалар поэзиясының тілдік-стильдік ерекшеліктері.....	128
Бүркітбаева А.С. Ақтан – лирик ақын.....	133
Рақыш Ж.С. Сатиралық ертегі басылымдары.....	138

Жанысбекова Э.Т. Миф в произведениях казахских писателей.....	143
Керімбек Ж.С. Әлем және түркі әдебиетіндегі «Ескендір Зұлқарнайын» бейнесі.....	147
Каримова А.С. Тарихи тұлғалар тағылымы.....	150
Агпас Е. «Ту» поэмасы: дәстүр мен жаңашылдық.....	154
Каримова А.С. Кеген ауданы тұрғындарының күнделікті өміріндегі оқу-ағарту ісінің жағдайы (XX ғасырдың 80-жылдары).....	159
Жайсаңбаева А.Н. Абай мұрасы – адамзаттың асыл қазынасы.....	163
Шеризат А. Мұхтар Әуезов шығармаларындағы «намыс» концептісінің қолданылу ерекшеліктері.....	166
Абдрахманова А.Н. Шәкәрім және шығыс әдебиеті.....	170

**3 СЕКЦИЯ. ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ  
КӨРКЕМ БЕЙНЕЛЕНУІ –  
СЕКЦИЯ 3. ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ ИДЕИ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» В  
КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Әбдіқұлова Р.М. Сөз мәдениеті мәңгілік ел мерейі.....	172
Үмбетаев М.Б. Халық ақындары өлеңдеріндегі Мәңгілік Ел – азаттық идеясы.....	176
Мұқашев Т. «Мәңгілік Ел» идеясының ақын-жыраулар толғауларындағы көрінісі.....	181
Муканова Г.К. Идентификация «Мәңгілік ел» в поэтике Магжана: история и современность.....	186
Айсұлтанова Қ.Ә. Жыраулар поэзиясындағы ұлттық рух.....	189
Солтанаева Е.М. Ежелгі және ортағасырлар әдебиетіндегі ұлттық идея және «Мәңгілік Ел» идеясының бейнелену ерекшелігі.....	191
Актойкенова А., Набиев Х. Мәңгілік Ел – наш вечный путь к процветанию.....	197
Атымтаева А.С., Хамитова С.Е. Мәңгілік ел – болашаққа бастар жол.....	200
Гайбуллаева С.С., Елшібекова А.Т. Жүсіп Баласағұнның ізгілікті басқарудағы ой-пікірлерінің қазақ тарихындағы тәлім-тәрбиенің негізі билер институтымен байланысы.....	204
Жұмабайұлы Н., Рүстем М. «Мәңгілік Ел» идеясы және ұлттық бірегейлік мәселесі.....	207
Hudaiberdina D., Zhusipova A. The historical and cultural heritage of Kazakh nation in the historical literature of Soviet Kazakhstan.....	211
Құрманбаева Г.Қ., Омарова Г.Ә. Жазуы Латын әліпбиі негізінде.....	216
Ташенова Г.Ж. Ұлттық құндылықтарымызға құнтты болайық.....	219

**4 СЕКЦИЯ. ҚАЗІРГІ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ –  
СЕКЦИЯ 4. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ ГУМАНИТАРНОЙ  
НАУКИ**

Аскаров Н.А. Основные факторы постсоветской трансформации системы СМИ Казахстана.....	222
Артықова Е.О., Ахметова А.Н. Оқу сапасы – ақпаратты технология.....	224

## ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

*Б. Жақын,*

*Қазақстан Республикасы ҰҒА корреспондент мүшесі, филология  
ғылымдарының докторы, профессор*

### ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ – 2014: ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС

Ғұлама ғалым ұстазымыз, академик-жазушы Зейнолла Қабдолов: «поэзия – өмірдің әрі мен нәрі, қайнап қорыған жамбысы. Поэзия бақшада құлпырған роза гүлін сипаттамайды, оның дәрекі заттық жақтарын лақтырып тастап, хош иісін, әсем құбылғыш бояуын алады да, осылардың жаратылыстығынан да әсем өз розасын жасайды. Поэзия сәбидің күнәсіз ажары, жарқын жанары, күміс күлкісі, жанды қуанышы. Поэзия – көрікті қыз жүзінің ұялшақ, албырт қызғылты, теңіздей, көгілдір аспандай тұңғық көзінің ынтықтық сәулесі, әйтпесе оның қара көзіндегі өткір от, мәрмәр иығына төгілген бұйра шашының толқыны, торғын кеудесінің демігіп тыныстауы, күміс үнінің гармониясы, сиқырлы сөзінің музыкасы, тал бойы, сұңғақ сымбатының мінсіз мүшелері, сұлу қозғалыстарының ғажайып сиқыры...

Поэзия қайраты қайнардай балғын жігіттің отты көздері, өрен ерлігі, тентек тегеуіріні, аспан мен жерді жалынды құшағына сыйдырмақ болған, өмірдің уы мен балын бір-ақ рет сарқа сімірмек болған, тойымсыз талабы...

Поэзия – ұйығандай, құйылғандай орныққан, өз еркін әбден билеген, өмір үшін жетіккен, тәжірибеден шыныққан, рухани күші теңескен, көңіл көзі көреген, ойға батыл, майданға батыр ер қуаты... Бүкіл әлем, гүл, бояулар, дыбыстар, бар жаратылыс, барлық өмір – поэзия дүниесі, осы құбылыстардағы құпия қуат, оларға тіршілік, ойнақы өмір беретін сырлар – поэзияның тетігі мен жаны. Поэзия әлемдік өмірдің қан тамырының соғуы, сол өмірдің қаны мен оты, жарығы мен күні. Өлең – өмір, өмір өлең екенін бұдан артық түсіндіру мүмкін емес», – деп сонау Виссарий Белинскийден бері тартып бізге не екенін ұғындырып бағатын. Поэзия туралы сол түсінік пайым уақыт қанша өтсе де өзгермейді. Өйткені поэзия нәзіктік пен өткірліктің, сұлулық пен сымбаттылықтың, көзге көрінбес ғажайыптар мен көңілге сәуле түсіретін тылсымдардан тарап жатады.

Поэзияға қашан да қойылатын талап сол. Ендеше Қазақстан Жазушылар Одағына тапсырылған, 2014 жылы жарық көрген 50-ге тарта өлең кітаптарына да біз сол талап тұрғысынан қарап ой өрбітуге тырыстық.

Биылғы жылы қазақ поэзиясының мерейін асқақтатын жыл. Көзі тірі болғанда қара өлеңнің марқасқалары Қадыр, Тұманбай, Жүмекен 80-ге толар еді, Есенбай Дүйсенбаев, Дүйсенбек Қанатбаев сияқты ақын ағаларымыз 75-ін тойлар еді. Амал нешік ағып жатқан уақыт өз төрелігін айтады, аяулы ағаларды өз ұршығымен иіріп әкетіп жатыр. Кеше ғана арамызда жүрген Сәкен Иманасовтың орны да бір бөлек көрінетін. Сол Сәкен ағаның екі томдық таңдамалысы «Алатау» баспасынан 2014 жылы жарық көріпті. Бұрынғы таныс өлең – жырлар болса да қайта парақтап, қарап шықтық.

Тыңдасын – анау аспан, мынау қырат,  
Жақпардан жарқырап бір құла, бұлақ!

Тыңдасын – қырларың да,

Қырманың да–

Адырнам қолымдағы тұр аңырап!

Ал енді

Ала өгіздей мәңіретейін,

Есердің есін алып, еңіретейін.

Жеті қат аспан асып,

Басқа қашық, бар болса қабырғасын сөгіп өтейін, – деп адырнасын шірей тартқан ақын аға бейнесі көз алдымызда күркіреген дауысымен қайта оралды.

Сүйінесің, сүйсінесің, сағынасың!

«Соғыстан соң туғандар» толқынының да қатары сирей бастады. Күні кеше өзінің таза ақындық болмысымен жан жадырататын Ибрагим Исаев ағамыз да о дүниелік болып кете барды. Кейінгі үш жылда үш кітап шығарған ақын аға асыққан екен. Соңғы 2014 жылы жарық көрген «Ой өлшемі» кітабында ақынның екінші бір тынысы ашылғандай әсерде боласың. Өлең тақырыптарының өзі сан алуан, әрі тың. «Отызыншы өлең», «Алтын жайлы анықтама», «Кұстар», «Сағыз», «Таразы», «Нүкте», «Қанағат», «Нобель сыйлығының вирустары», т.б. өлеңдерінің әрқайсысының көтеріп тұрған жүгі батпандай. Ақын ерекше табиғат перзенті ғой. Өзінің дүниеден озатынын сезген де болар. Кітапты тұтас алып оқып шыққанда өлім, ажал туралы көп жазып кеткендігі, мұңды иірімдері, басым көрінеді. Әйтсе де бәрі соншалықты шынайы, соншалықты табиғи жырлар. Осы кітаптағы өлеңдері арқылы өмірмен қоштасқан ақын бейнесі көз алдына келе береді. Қоштасқанда да өзінің қазақ өлеңінен алған биік тұғырында тұрып:

Ей, жазира, мен сенен биік тұрмын,  
Биік тұрмын, самалын сүйіп қырдың,  
Сенің төсің құлпырып кетсе екен деп,

Өлеңімді нөсер ғып құйып тұрмын, – деп қоштасады. Бір өзі 1200 ән тексін жазған, мөп-мөлдір, тұп-тұнық поэзия иесі Ибрагим ақын елімен бірге жасай беретіне кәміл сенеміз.

Қазақ поэзиясында ақсақал болған Шешенстан мемлекеттік сыйлығының және халықаралық Алаш әдеби сыйлығының лауреаты Рафаэль Ниязбектің үш томдығы жарық көрді. Ол өз еңбектерінде қилы-қилы тағдыр кешкен қазақ халқының ерлігі мен елдігін арғы-бергі тарихын, тәуелсіз мемлекетіміздің мерейі, замана келбеті, ауыл тұрмысы, уақыт тынысы, адамдар арасындағы қарым-қатынас жайында шынайы суреттейді.

Қарашы төмен түсіп кетпесін деп

Аспанды жұлдыздармен шегелепті, – деген бір шумақ өлеңге үңіліп көріңізші. Жұлдызды шегеге, тіпті алтын шегенің өзіне теңеу бұрыннан бар, бірақ олар өлеңде ешқандай қызмет атқармай, жәй әшкекейдің бірі болып қала беретін, ал мына жолы ақын жұлдызды шегеге теңемейді, шегенің орнына шегелейді әдемілік үшін ғана шегелемейді, аспан төмен түсіп кетпесін деп шегелейді. Демек бұл жолғы образдың көркемдікпен қоса көтеріп тұрған басқа да жүгі бар. Ол – идея, – деп Қадыр Мырзалиев айтқандай ол өз биігінде.

Жыңғылды жырасынан қарғып аттар,  
Көсіліп жатыр сонау жар құмақтар,  
Төсінде шаң тозанды будақтатып

Келеді арындаған арғымақтар-деп өзі жазғандай арғымақ ақынның арғымақ шабысынан танбауын тілейміз.

Жер-жерде, ел-елде облыстардың кітапханасы шығып жатыр – «Сарыарқа кітапханасы» бойынша шыққан ақын Жүрсін Ерманның «Асыл ажар» атты кітабын ерекше атап өткіміз келеді. Ақын Жүрсін Ерман үнемі ізденіс үстінде екендігін жыл өткен сайын талғам ұстанымының биіктеген үстіне биіктей түскендігінің куәсі болып жүрміз.

Оған дәлел:

«Қазағымның қақ жарып кең даласын,  
«Терісаққан» аталып енді ағасың.  
Бәлкім барлық өзендер теріс ағып,  
Оң ағатын жалғыз-ақ сен ғанасың.»  
(«Терісаққан»)

«Қай жерде, мейлі, қай елде  
Әлемнің мәні – Әйелде.  
Шын мықты болсаң оныңды  
Әйелге барып дәлелде!

...Сырыңды соған ашасың,  
Шөліңді содан басасың.  
Адамның күні әйелмен,  
Әйелдер мәңгі жасасын!  
(«Әйелге ода»).

секілді ақынның кейінгі жылдары жазған жырлары. Бұл өлеңдер – таптаурын ізден алшақ, ақынның тек өз сүрлеуін табуынан туған, қазақ оқырманын ұзақ жылдар тербейтін, жарығы да жарқын болашаққа, туу алыстарға жететін өміршең сөз. Біз мысалға алған шығармалардың қай-қайсысы да қазақ поэзиясының антологиясына еркін қосылатын ерекше жырлар. Жүрсін ақын бір ғана ырғақпен, біркелкі бунақпен жазудан қашады. Әр өлеңін жаңа бір сырлы әуезбен әрлеп, жаңаша нұрлы әуенмен өрнектейді. Бұл – оның өлең техникасын еркін меңгерген, басты ерекшеліктерінің бірі десек, қателеспейміз. Ол сонысымен де, қанша қайыра оқысаң да жалықтырмайды, қайта жан-дүниенді желпіндіріп, көкірек-көзіңді сілкіндіріп отырады. Ақынның кейінгі жылдары жазған «Бірғай жыры», «Мүйіз кесу», «Дилемма», «Кұлжанбай құмының жұртында», «Бас», т.б. көптеген жырлары жоғарыда айтқан ойымызды бекіте түседі. Дау жоқ, Жүрсін Ерман – 70-ші жылдары қазақ поэзиясына келген толқынның ішіндегі өз қолтаңбасы, өз стилі қалыптасқан, ешкімге ұқсамайтын өз үні бар, біртуар тегеурінді ақын.

Ақын Ғалым Жайлыбайдың үш томдығы және «Сарыарқа кітапханасы» бойынша «Бір тал үкі» сондай-ақ «Қара орамал» атты кітаптары жарық көрді. Өз жыр жолында ақын Абай баба бастауынан қанып ішеді, ұлы ақынның алдында тағзым етеді. Абай рухын қозғаған өлеңдері ерекше асқақ тыныспен ағады. Ал тағы бірде Құнанбай қажы есімін айтуға қорқақтап, тайсалып жүрген кездерде Алматының төрінен:

Дауылдардан қаймықпай бұрқап өткен,  
Шырақ әнін Шыңғыстың шырқап өткен,  
Қүнекендей құндысын құныкер ғып,  
Сұлтандарын бұл қазақ ұлтан еткен.  
Шыңғыстаудың шындық деп шуласа елі,  
Ата кегін аруақтап қумас еді,  
...Тобықтыда Құнанбай тумаса егер  
Құнанбайдан Абай да тумас еді, –

деп саңқылдап жыр оқығанда, Ғалым ақын көзге көрінбес тағы бір биікті бағындырған еді. Ақын тағдыры біз білмейтін тылсымдарға толы. Кейде қалың көпшілік жүрегінен жол табу үшін осындай өршіл рух пен батылдық та керек шығар. Ол – Ғалым ақында бар. Ол елдің еңсесін түсірген – көңілге кірбің ұялататын, бүкіл қазақтың қабырғасына батқан ғасыр зауалына қарсы ұлт атынан сөз алады. Сонау Ақтөбеде Алғадағы аққулардың азаюы, Бетпақтың киіктерінің ауып кетуі, Семей полигоны мен Арал қасіреті жайлы боямсыз жырлары – қазақ экологиялық поэзиясының озық үлгілері ретінде оқырманға жол тартты. Ғалымның «Қара орамал» поэмасы қазақ поэзиясында резонанс туғызды. Бір ғана бөлігінен үзінді келтірейік.

«...Бір қыстың таңында біз Жалаңашкөлден қамыс будаларын арқалап келе жаттық. Жолда жұтаң киінген жергілікті адамдар кезікті. Қастарында балалары бар. Үлкендер бізді көрген соң сәбилерге қарап бірдеңе айтқаны мұң екен, балалар бізге қарап тас лақтыра бастады. Айдауылдар: «Сендерді Мәскеуде ғана емес, адамзат баласы жек көретінің байқадыңдар ма?» – деп қарқылдап кең күлсін. Тұтқын әйелдер: «Бұлардың балаларға берген тәрбиесі осы ма?» деп налыды. Мен әлгі тастардың біріне сүрініп құлап, дәл алдымда жатқан тастан сүт пен ірімшіктің иісін сезгендей болдым. Шетінен тістеп көрсем, дәмі тіл үйіреді екен. Сөйтіп тастарды теріп алып, баракқа алып келдім. Барактағы қазақ әйелдері оның тас емес, кептірілген құрт екенін түсіндірді.

Беу, боз дала!  
Боталап бір боздасын,

Боздасын да өткенімнен қозғасын!  
Бозқасқа айтсын,  
Боз биесін байласын,  
Аяр келіп іздемесін пайдасын.  
Оғыланым оман жұрттан озғасын –  
Сықпа құртта сығып алған көз жасым...  
Қасиетін қара тасқа қашатқан,  
Тас атпаған,  
Кім-кімге ас атқан.  
Мейіріміне мейірленер шөлдеген –  
Барактағы баланда емес ол деген.  
Адамзатқа көңілінің жоқ аласы –  
Құрт лақтырған қайран қазақ баласы.  
Уа, «Қарлаг» кешкен тұтқындардың ұрпағы,  
Сақтап жүрген қазақтың бар құрты әлі...  
«Жалаңашкөл» маңында,  
Сол АЛЖИР-дің жанында –  
Құрт лақтыртқан Анасына қазақтың,  
Құрт лақтырған Баласына қазақтың –  
АЛТЫН КЕШЕН салып қойсақ қайтеді?  
Жарасар ед, әй тегі...

Александр Солженициннің «Архипелаг-Гулаг» деген еңбегі Нобель сыйлығын алғанын білеміз. Ғалымның «Қара орамал» поэмасы да беделді сыйлықтардың бәріне лайық.

Өткен жылы Серік Ақсұңқарұлының «Ұзан» атты кітабы жарық көрді. Ол алғаш Ақтоғайда, кейін Қарағандыда жүріп-ақ өз даусын қазақ сахарасына түгел жеткізген таланттың бірі. Жиырмаға жетер жетпесінде. Кейінгі кездері де Серік поэзиясынан асқақ рух, өткір, өжет байламдар айта отырып, адамдардың жіберген кемшіліктері арқылы бүгінгі ұрпақты тәрбиелеу идеясы бой көрсетеді. Оның Пушкинді, Димитр Методиевті, Есенинді, Бунинді, А.Вознесенскийді, Е.Евтушенконы, Р.Рождественскийді мол оқығандығы өз өлеңдерінен де, тәржімаларынан да көрініп тұр. Соңғы жылдары жазғандарынан «Қасқырдың монологы» мен «Қабіріңе қойдым бес шоқ қара гүл» жыр-хамсасын бөле жара атауға болады.

Алматыдан жырақта жүріп танылған тағы бір тегеурінді жырдың иесі Тыныштықбек Әбдікәкімов есімін өлең сүйер қауым жақсы біледі. Оның «Алтай – Ертіс» кітапханасы арқылы жарияланған бір томдығы оқырманмен қауышты. Кітап – сөз жоқ, біз шолу жасап отырған жылдағы жаңалық екендігін айтпау ақиқатқа қиянат болар еді. Тыныштықбектің республика жұртшылығына 1986 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған өлеңдерімен алғаш танысқанынан бері 30 жылдай уақыт өтіпті. Бұл аз уақыт емес. Ақын жырларының ағысы қалай, өсу бар ма, жаңа арналар іздеу, табу байқала ма? «Жаңа» жинағынан осы сауалдарға жауап іздедік.

Мұң аңқыған сезімнің шатқалынан,  
Маңырайды таутеке ұйқысырап...  
Қаздардың қаңқылынан қаймақ жалап,  
Түнде сәл Ай сәулесін тыңдап алам.  
Қыз көктем көл басна асығады,  
Бұрымы бұлт ішінде тарқатылып.  
Деп түнгі құрбым отыр,  
Омырауынан

Бұр жарған жұлдыздардың иісі аңқиды, – бұл бір ғана өлеңдегі көздің жауын алатын әсем суреттер, тапқыр теңеулер.

Не деп саған жазайын, қой қоздаған,  
Тау мөңіреп, аспанда Ай боздаған...



Қой-ашқарақ, төл-тоңғақ, жусан-өлі,  
Тал-жалаңаш, бұлт-үркек, жел-солақай.

Тыныштықбек жырларындағы көркемдік көзге ұрып тұр. Теңеу де, эпитет те, метафора да, бәрі-бәрі кездеседі. Бір қуанатыны – ақын соның бәрін әсемдеп, көркемдеп жазайыншы деп өзін-өзі күштемейді, табиғи көркемдік табиғи таланттың жүрегінен көктемгі жаңбыр тамшыларындай мөлдіреп төгіле береді.

Сөз реті келгенде айта кетуіміз керек еліміз тәуелсіздік алған кейінгі жылдар бедерінде діни ағымдағы шығармалар жазыла бастады. Оған Сәрсенбек Бекмұратұлы, Гүлнәр Шамшиева, Светқали Нұржан, Керім Елемес туындыларын енгізуге болады. Қостанайлық Ақылбек Шаяхмет, «Иман жүрек айнасы» атты кітап шығарған екен. Өлеңдері бүкіл әлемдік ислам туралы түсініктерді жинақтаған. Бір ғана өлеңін мысалға келтірейік:

Пушкин түгел оқып шығып Құранды,  
Бірде бір сөз таба алмаған күмәнді.

«Қарғыс атар тындамаса Құранды!»–  
Деген екен Иван Бунин сыралғы.

Ғалым Кусто от пен суға шыдамды,  
Көзі жетіп, қастерлеген Құранды.

Өмірі нұсқа, жүрген талай тартыста  
Мұхамбетті мойындаған Маркс та.

Басқа дінге нағыз шындық алыс қой,  
«Мұсылман деп таны!»– деген Толстой.

Бұл жалғаннан ақиқатты қалаған  
Гете де өзін мұсылман деп санаған.

Өмірінде асып-тасып, саспаған,  
Қант бар ісін «Бісімілладан» бастаған.

Құл Қожахмет жасап Хаққа құлшылық,  
Бүгін оның орнына тұр гүл шығып.  
Қажылыққа барып қайтқан Шәкәрім  
Толтыр деген мұсылманның қатарын.

Пенделердің бақытты һәм құсалы  
Толып жатыр айтып кеткен мысалы.

Олай болса толып жатыр дәлел де,  
Құран кәрім – дана кітап әлемде.

Жалпы діни поэзия бізге керек, біздің көп азаматтар осы бағытта өлең жырлар жазып жүргенін білеміз.

Қызылордалық ақын Қатира Жәленованың «Сырдан ұшқан қарлығаш» атты кітабы жарық көріпті. Ішінде Қазақ позисының абызы Әбділда Тәжібаевтың хаттары да бар екен. Сол хаттарының бірінде Әбекең былай деп жазады: «Қарағым, Қатира! Сенің толқып жазған, әсіресе әкеңе байланысты егіліп жазған мұңды да сырлы хаттарыңнан қатты әсер алушы едім. Сондағы келтірілген өлеңдеріңде ашықтық, айқындық басым еді. Сезім шындығы жетіліп жататын. Ал мына өлеңдерің ұнаған жоқ. Логикалық жағынан тіпті келіспей, үйлеспей жатыр. Шамасы терең ойланып, көңіл-күйің жақсы дыбыс, әсем бояулардан

оянбай, түршіккеннен есінемей жазылған өлеңдер болуы керек. Шын өлең күдіреттен, адамдық еркінмен алысқан сезімдік селден туады. Әдейілеп «жазайыншы» деп өзінді-өзің зорлаудан өлең шықпайды, шырағым. Осыны жадына мықтап сақта! Ағаң Әбділда. 15 мамыр, 1967 жыл» Менде Әбділданың батасын алған едім. Әбділданың батасын алғандар жаман ақын болмайды. Қатира «Жаз өтті» деген өлеңін былай деп жазады:

Шық болып аунап,  
Қайыңның жапырағында,  
Көк болып қаулап,  
Туған жер атырабында.

Жаз өтті тулап,  
Бұлқынған бал-бұлақтарда.  
Жаз өтті шулап,  
Сыңсыған тал-құрақтарда.

Қиялыма елтіп,  
Көктемді аңсағанымда,  
Жаз өтті желпіп,  
Керімсал таң самалында.

Ақ таңдар булап,  
Алтын нұр жалатқанында,  
Жаз өтті зулап,  
Құстардың қанаттарында.

Сары белден құлап,  
Сары ала күз келді де,  
Жаз кетті жылап,  
Тырналар тізбегінде.

2014 жылы біраз ақынымыз алпыс жасқа толды. Солардың ішінде айырықша айтатынымыз – Ұлықбек Есдәулетов. Ұлықбек Колумбиядағы дүниежүзілік ақындар фестиваліне қатысып қайтты. Қазақ поэзиясының мәртебесін көтерді. Түрік тіліне, қытай тіліне, монғол тіліне, орыс тіліне, қырғыз тіліне кітаптары аударылып басылды. Бұл қазақ поэзиясы үшін үлкен мәртебе.

Алпысқа толған ақындардың бірі Әділғазы Қайырбеков он томдық шығармаларын жинақтап шығарды. Соның ішінде үш томы поэзия. Әділғазының:

Көз алдымда қар жауған күн,  
Құлағымда мұңды әуен.  
Еске аламын екеуінді  
Қар жауғанда жылда мен.  
Жиырма бес!  
Қолыңды сен бір қош жерден бұлғап ең.  
Бақытсыздау болсам да өзім,  
Бақыттың не екенін  
Бұрынырақ сезініп ем, шын мойындап тұрған ем.  
Көз алдымда қар жауған күн, құлағымда мұңды әуен...

Көз алдымда қар жауған күн,  
Құлағымда мұңды әуен  
Жіі-жіі еске аламын екеуінді мұнда мен,  
Жауған қарды тамашалап сендер бейқам тұрған ең,

Жүрек дертін жазатұғын бар екен гой бір ғана ем  
Көз алдымда қар жауған күн,  
Үшеуіміз кездескен...

Сол әсерді суреттеуге жетер емес сөз дестем.  
«Бақыт жайлы өлең оқып берші!»-дедің өтініп,  
«Бақыт деген қар жауған күн!

Екендігін сезбестен... – деп жазған болатын осы өлеңнің өзінен-ақ Әділғазы Қайырбековтың қайталанбайтын ғажайып ақын екенін сезінуге болады.

Ақын Төрегелді Тұяқбай «Бастау», «Өз көзіммен», «Қарлы құйын», «Орман аңызы», «Жан дауысы», «Сүймегендер сағынбайды» атты поэзия кітаптарымен жақсы таныс. Оның «Төрт тоғыс» атты жаңа кітабында жаңалық бар. Ол сөзді билетеді, сөз өнерінен би табады, жүз қырық сөз биі соның дәлелі.

Артын бағып,  
әліптің, үндеместен  
Қалдың қалай біреуді күндеместен?  
Жарқыл қағып  
жүрсейші есіп-есіп,  
алтын балық  
секілді сумен ескен!

Сумен ескен  
секілді алтын балық  
есіп-есіп жүрсейші жарқыл қағып!  
Күндеместен  
Біреуді қалдың қалай,  
Үндеместен,  
Әліптің артын бағып?»

Ақын сөзді билетеді. Бұл қазақ поэзиясындағы жаңа тыныс, соңы серпін.

Ақын Қасымхан Бегмановтың жыр сүйер қауымға танылғанына көп болды. Ол өзінің шын ақын екенін дәлелдеді. Оның «Күреңбел» атты жаңа жыр жинағы ерекше әсер қалдырды. Өлеңдерінің көбі антологиялық өлеңдер. Соны дәлелдейтін бір ғана мысал келтіремін. Оның «Шүберек» өлеңінде былай деп жазылған:

Тым алыста қалған сол үміті едім солардың,  
Адам көркі шүберек,  
шүберекке орандым.  
Бақ пен тақтан сен түгіл  
патшаларда жеңілген,  
Үш-төрт кездей шүберек әкелерің өмірден.

Естілмесе кеудемнен  
жүрегімнің дүрсілі,  
Шүберекке оранып кетіп қалсам бір күні.  
Кешіріндер қайран ел,  
қардай аппақ арым бар,  
Шүберекті көргенде мені де еске алыңдар.

Қасымханның ақындығы өз бағасын алатын кезі келді.

Тағы бір талантты ақын Әбубәкір Қайранның екі томдық жыр жинағы жарық көрді.

Күркіреген күй басталып, күй тынар,  
Бүгін түнде жаңбыр жауар сикы бар,

Маған қандай ұйқы бар, саған қандай ұйқы бар, – деп төгілдіретін ақын өз бағасын ала алмай жүр деп есептейміз Оның «Жасыл жаңбыр» атты лирикалары ғажайыптың ғажайыбы.

Ал «Наркескен» кітабындағы «Кенесары», «Ерасыл» поэмалары Илияс Жансүгіровтен кейінгі эпикалық поэзияның нағыз жауһарлары деп санауға толық негіз бар.

Өткен жылы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Баянғали Әлімжанов алпыс жасқа толды. Оның «Қорасан қарақшының қолмергені» атты жаңа поэмасында албырттықпен түрмеге түсіп одан әрі адасып, бір жолы теріс жолға ат басын бұрған ауыл жігітінің трагедиясы суреттеледі.

Қызылордалық ақын Бақытжан Абыздың «Уақыттың алуан түсі» атты кітабы шықты. Өзгеше ақын. Өзіндік әлемі бар. Өмір терезенің ар жақ, бер жағындағы ақын.

Терезенің ар жағында –

бір дүние –

тамшылардың арна

тартқан өзені.

Бер жағында – көңіл

Нөсер тұр күйде,

Ағыл-тегіл жауатынын сезеді, – деген шумағынан ақ ақынның қуат-қайраты көрініп тұр.

Бұрында «Бастау», «Көкейкескен», «Өмірді сүю», «Ұлылықпен сырласу», «Ғашық жүрек», «Қимаймын сені», «Өмірмен сырласу» кітаптарымен жақсы таныс, Ақын Нұртас Исабаевтың жаңа кітабы жарық көрді. Ол өз кітабында риясыз көңілмен өмір жайлы толғанады. «Жарық күнім» деген өлең соның айғағы.

Жарқырап шыға берші, Жарық күнім,

Әлемнің қара түнек жарып түнін!

Жүрейін емін-еркін, құстай ұшып,

Алармын жер қойынына барып тыным.

Жасайды тірі адам тіршілігін.

Күлімдеп тас-төбемде тұршы, Күнім!

Жібiтсе шуақ-нұрын өнбойымда

Оянар талдың жасыл бүршігімін, – деген өлең жолдарынан-ақ ақынның кіршіксіз мөлдір көңілі көрініп тұр.

Бұрында кітаптары шығып жүрген Мәркиза Базарбайқызының жаңа кітабы жарық көрді. Бұл кітап – ғасыр тоғысындағы қоғамдық формациялардың ауысып адамдық құндылықтардың орны алмасқан аласапыран алмағайып заманда өмір сүрген мүгедек анадан туған ұлдың әлемдік жарыстарда чемпион атануы, ержетуі, ел азаматы болып қалыптасуы туралы жыр кітабы.

Ұлы да, қызы да болған жалғыз перзентін балапан кезінен мәпелеп өсірген ана махабатын көріп, ерекше сезімге бөлендім. Әрине өлең техникасына орай кейбір кемшіліктер болғанмен де, ана жүрегінен жарып шыққан жыр жолдары табиғилығымен баурап алады. Ол сонысымен де мағыналы, сонысымен де құнды. Әсілі поэзия табиғилықпен егіз. Автор осы жағынан ұтады. Ақын бұл оқиға, жайттың бәрін өз басынан өткергені көрініп тұр. Поэмадағы «Ар деген не?» – деп сұрақ қойған ұлыма» деген тұсынан үзінді оқып көрейік:

Сен бақыттың құнын түсін алтыным.

Өмір деген той емес қой шалқып өтер алтын күн.

Нені аңсасаң

Соның бәрін жию емес қолыңа,

Дүние деген қолдың кірі,

Ой-қиялдың соры да!

Арлы болу: қандай қиын күн туса да

Қорғап қалу ар атын

Барлығынан биік қою

Арман,

Мақсат,  
Мұратын!  
Арлы атану –  
Жан-жағына жүрек нұрын тарату,  
Алтын күннің кірпігіне  
Алтын ойлар жалату.

Міне бұл Маркиза Базарбайқызының жалт еткен жақсы ойларының көрінісі іспеттес.

Ақын Дүкен Мәсімханұлы 50-ге толып ел алдында есеп беріпті. Алтынмен аптап, күміспен күптеп «Фолиант» баспасынан кітабын шығарыпты. Бұрын да ақын ретінде көрініп жүретін Дүкен Мәсімханұлы өзінің ақындығын тағы бір дәлелдепті. Мына өлең соның дәлелі:

Күрең жон деген жер еді,  
Күрең тоғайлы бел еді.  
Күрең жонды күздейтін,  
Күрең күзден кілең қызық іздейтін  
Күрең үйлі ел еді.  
Күрең жонның үстінде  
Күрең бұлақ бар тұғын.  
Күрең бұлақ жағасы  
Күрең тоғай, тал-тұғын.  
Күрең шымды айырып,  
Күрең тасты майырып,  
Кілем-жонды жайнатып,  
Кілең құсты сайратып,  
Күрең бұлақ ағатын.  
Күрең бұлақ жағасы,  
Күрең тоғай арасы  
Ойдым-ойдым болатын.  
Күрең, ойдым жазыққа  
Күрең қотан қонатын...

Ақын қыздардың ішінде соңғы кездері өзінің терең лирикалық толғаныстарымен жан – дүние тылсымдарын ашуға ұмтылған сәтті талпыныстарымен танылып жүргендердің бірі – Жанат Әскербекқызы. Жанат есімі алғаш рет 1993 жылы «Аққұс» қауымдастығының жабық поэзия байқауында бас жүлдені иеленгенде естілген. Содан бері оның бірнеше кітаптары жарық көрді. «Ай–тамғы» жаңа кітабында да Жанат жаңа қырынан көрінген.

Жалғыз тал көрсең, қимай жүр дейді,  
Жақынды жаттай сыйлай жүр дейді.  
Жалғыздық зарын тартпаған жандар  
Жалғанға мынау сыймай жүр дейді.

Жалғызтал, болдың бабама мекен,  
Сусаған жүрек нәр ала ма екен!?  
Кінәмшіл көңіл түңілсе бір күн

Жалғыз тал өскен далама кетем, – деген өлең жолдарының өзі Жанаттың ақындық тағдырының айғағы. Ол талай биіктерді бағындыратына кәміл сенемін.

Діни тақырыпқа терең ойланып жазып жүрген ақындардың бірі – Дәулетбек Байтұрсынұлы. Ол өзінің «Сенің арқан» атты өлеңдер жинағында лирикалық кейіпкер «Меннің тірліктен сырын түйген ой бастауларына батыл қалам тартып, шынайы сезінудің

әсерлі сәттерін қағазға түсіргенін көреміз. Сонау ғасырлар қойнауынан тамыр алатын илахи мінәжат жырларының жүрек сүйіспеншігінің Ләтифә әуендерін қозғайды.

Тән – топырақ, жер шарынан бірден-бір,  
Жан – Алладан рух болып сіңген нұр.  
Тіршілікті жалғап тұрған жүрегім,  
Хатқа түскен өмір әні – сыр мен жыр. – деп жырлайды ол.

Әскери тақырыпта қалам тартып жүрген Бақытбек Смағұлдың «Оқ пен Отан» атты жыр жинағы Әбіш Кекілбаевтың алғысөзімен жарық көрді. Бақытбек ақын өмірден түйген пайымдарын, ел бірлігі мен тірлігіне ұластыра өлеңдер өріп, «Ауған тозақтарында» нақты өз басынан кешкен, куә болған ауған алапаты туралы жырлайды. «Рух жырлары», «Туған елдің тұлғалары» қазақ халқының асқақ рухымен болмысы паш етіледі. Автор бейбіт күннің парқын, тәуелсіздіктің нарқын жан жүрегінен өткізе отырып терең шынайлықпен жырлайды.

Ұлы дала төсінде,  
Көк бөрілі көшпенді.  
Кісінеген арманның,  
Тұқыртуымен шектелді.  
Тұлпар мініп, ту ұстап,  
Күткен едік көп теңдік.  
Алпамыс болып ар-намыс,  
Қайта оянып сес болдым.  
Жалғаншы мынау дүниеге,  
Кімдер де келіп кетпедің.  
Толағайдай тұрпатты,  
Тұлғаларды өткердің.  
Тамырыңда тулаған,  
Қасқырдың қаны кепкен күн.  
Бөрі мінез батырға,  
Өлшеулі өмір шектеулі.  
Заманнан бағзы белгілі,  
Келмесе де текке өлгің.  
Құтқармаған көктен күн,  
Өмірі зулап өткен күн.  
Мен деген Махамбеттердің,  
...Ел деген Бақтыбектердің!

Былай қарағанда, көктен жаңбырдай себелеп, тас төбеңнен төпелей құйылып, тұла бойынды түршіктерген көпті көрген көк садақтың, садақ толы сарыкез оқтың жапа-тармағай талауына қалып, қапелімде ашуға мініп, арыстандай арс ете қалған баяғының жанкешті батырын тындап отырғандайсың! Ойлана қарасаң, айтып отырғандарының бәрі де өмірде болған. Бәрі рас, бәрі шын. Ежелгі мақамдардан да ескі көне мақам көз алдында болып өткен көп оқиғаның жер жаратылып, су аққалы бар көне жәйттар, көне оқиғалар екенін аңғартады. Ежелгі мақам. Ескі сыр. Көне кәп. Жұмыр басын өмір жұмбақтарын шешіп көруге серт еткен талайлы тағдыр иесінің бүгінгі жан күйзелістері – деп Әбіш Кекілбайұлы берген бағадан артық айту мүмкін де емес.

Шекербек Садыханұлының «Тулайды жүрек», Исламғали Үркімбаевтың «Дала жыры», Бақытжан Тобаяқовтың «Жерұйығым», Баянғали Әлімжановтың «Өмірдің өзі», «Шаяхмет Құсайынұлының «Жауһар сөздер», «Ғұмыр жүрек», Бөрібай Оразымбеттің «Өзіңе арнадым», Таңатар Дәрелұлының «Күз кеме», Ләйлә Жүмекеннің «Алтайдың кісікиігі» Ахмет Өмірзақовтың «Ақиқаттың рухы» атты кітаптары да атап өтуге тұрарлық.

Ғ.Мүсіреповтың 1969 жылғы жас ақын-жазушылардың республикалық мәжілісіне байланысты жазған мақаласындағы сөздері орала береді «...Жас өмірдің балаң-балғын шағында аңызға желден көлеңке, үскірік желден ығын керек. Мал баласын бауырында

өсіреді, ағаш біткен тұқымын ығына қарай төгеді. Адам баласы ананың құшағында, қоғамның шылауында өседі... жастарды ерте қартайтпауымыз керек. Балғын шақтың өз сұлулығы бар, өз қызуы, өз ұшқырлығы бар. Буыны қатқан, қызу басылған аға буын аяғын қия басқан жасты дүрелей бастауымыз керек. Әсіресе жас дарынды жалынға тұншықтыру қылмыс. Дарынды жас, жалынды жас көк шыбықты көрмей-ақ өссін!» – деген екен жастар туралы. Аллаға шүкір жастар поэзиясы өрістеп келеді. Оған дәлел

**Қойлыбай Асановтың:**

Хан әмірі қашанда аймағымен танылар,  
Қарашаның қадірі қаймағымен танылар.  
Қас батырдың намысы айбарымен танылса,  
Болар елдің болмысы байрағымен танылар.  
Өлең сөздің жүйрігі толғамымен танылар,  
Кемеңгердің билігі жан-жағымен танылар.  
Тегеуіріні тұлпардың озғанымен танылса,  
Жоралғысы жабының алғанымен танылар.

Айтылған сөз келелі салмағымен танылар,  
Төл өнері халықтың талғамымен танылар.  
Айдың көлдің кемері толғанымен танылса,  
Ару қыздың бедері арманымен танылар.

**«Танылар»**

**Бауыржан Бабажанұлының:**

«Бас зеңіді, – деймісің – денем ауыр..»  
Бір серпіліп қайтпаймыз, неге, бауыр?!  
Анау қырдың астында бір ауыл бар,  
«Төлегеннің ауылы» – деген ауыл.

Бұл ауыл – жеткен ауыл Хаққа өлеңі,  
Үйіне кісі келсе, Бақ көреді.  
«Қыз қуатын жігітке ат береді,  
Жанам деген жүрекке от береді»  
«Төлегеннің ауылы»

**Сәндібек Жұбаниязовтың «Туған жер» өлеңі:**

Торқалы тойың кеп қалды,  
ойымда асқақ ән,  
Туған жер,  
Жеттім жырдан сый  
дайындап саған.  
Жалғыз байлығым –  
бейнеңді жүрегімдегі  
көктегі жеті жұмаққа  
айырбастаман.

Ақ тілек құшқан арманды  
арайға нұсқап,  
Қасиеттілігіңді ей, Ырғыз,  
қалайда құптат.  
Ырғызбай сенде туған-ды,  
құт дарыған ұл –  
Тағдырың содан тараған

Абайға ұқсап.

**Дәулеткерей Кәпұлының:**

Мен Алтайдан аққан Қобдамын,  
Арнама асып толғанмын.  
Дастанда қылған тарихын,  
Тастан табылған олжамын.  
Алтайдың алтын тасынан,  
Бесбоғданың басынан,  
Қауырсын қанат қомдадым.  
Айтқан да сайын ағылған,  
Табанынан жарылған,  
Тайпалған тарлан жорғамын.  
Қаламы қатқан уық ем,  
Шаңырағына шаншылдым,  
Атажұрт – Алтын орданың.  
Мен – қаяқая шапқан қарагер,  
Шапқан сайын өрлеген.  
Тарланға тарлау жұлдырып,  
Шашасын шыққа жудырып,  
Тізігінді қағып делбеген,  
Мен – Жәнібек мінген көк дөнен.  
Жоңғармен жойқын ұрыста,  
Абылай ханның алдында  
Тартылған кесе көлденең.  
Мен – Күлтегін бабамның,  
Моласының тасы едім.  
Қазақ деген халқымның,  
Тарихының басы едім,  
Мың жылдан кейін сөйлеген!

**«Тамыр»**

**Серікзат Дүйсенғазының:**

Сағындым апа, биязы, жұмсақ үніңді,  
Ғибаратың маған болар ма мұншалық үлгі.  
Өмірден өзің өткенде ғана сезінгем  
Шын сағынуды.

Сағынышымды баса алмай көзден жас ағып,  
Сезім мен ойдың салмағын безбенге салып.  
Ғайыпқа айналған бейнеңді байыптайын деп  
Сөзбен қашадық.

**«Сағындым апа» өленінен үзінді**

**Динара Мәлікованың:**

Балпаң басқан қара бұлт,  
Жорғалайсың, жаумайсың.  
Көкке ұшқан балалық,  
Қай қиырда аунайсың.

Аспан, аспан, аспан-мұң,  
Қашан туар Ай күліп?



Жылауғада жасқандым,  
Қара жерден қаймығып.  
«Жүрегімдегі періштем»

**Ерғазы Манапұлының:**

Тәуелсіздік сыйпайды маңдайымнан,  
Тәтті жырым төгіліп таңдайымнан.  
Азаттықтың естимін екпінді үнін  
Тауларымнан, бұлақтан талқайыңнан.  
«ТӘУЕЛСІЗДІК»

**Әуелай Оспанованың:**

Бұла жел жердің тілін табады,  
Бұлағы таудың сылдыр қағады.  
Шешінген жердің жылынып тәні,  
Шуақты күннің жымыңдағаны –

Ақ жауын жердің есін алады,  
Толысып өзен, есіп ағады.  
Кемпірқосақтың керілер шағы,  
Қазбауыр бұлттар көшіп ағады –  
Көктемнің келгені.  
«Көктемнің келгені»

**Олжас Қасымның:**

Дүбіріменен өмірдің,  
Керуен – пенде көшкен көп.  
Сүйегің асыл бабалар,  
Көңілімізден көшкен жоқ.

Үйіміз ауыл шетінде –  
Жер бетіндегі еншіміз.  
Бықия ақсақал біздерден  
Бөлектенбейтін көршіміз.

Баптайтын дағы сұр атын,  
Батпандай ойға бататын.  
Таң ата сала тұратын,  
Күн батар шақта жататын...  
Мұң дәмін татырғаның ба?  
Жүректі кеттің жылатып.  
Шәй ұрттап отырғаныңда,  
Сені ұрттап қойды-ау уақыт!!!  
«Көнекөзім»

**Мақпал Мыса:**

Маусым кеші, мазасыздау бұл маусым,  
Аңсарыңыз мейір толы жырға аусын.  
Аққуларым ақ сағымда адасып,  
Ақша бұлттар арасында жүр даусым.

Сәуір кетті, мамыр кетті, не дейін,  
Ерке күннің елесіне ерейін.  
Көкөрімін көгертуге көгімнің  
Өлеңімнің бұрымдарын өрейін.  
«Мөлдір шық»

Деген шумақтары соның дәлелі.  
Жас өркен жағадағы жас құрақтай  
Қаулап өсіп келеді. Оларға тек ақ жол тілейміз!

Мерзімді баспасөз бетінде өлеңдері жиі жарияланған Оразақын Асқар, Нұрлан Оразалин, Темірхан Медетбек, Жұмаш Сомжүрек, Жәркен Бодашұлы, Қорғанбек Аманжолұлы, Кәдірбек Құныпияұлы, Маралтай Ыбыраев, Қуандық Шолақ, Жанарбек Әшімхан, Ақберен Елгезек, Ерлан Жүніс, Бақытбек Бәмішұлы, Саян Есжан, Руслан Нұрбай, Роза Сейілхан, т.б. ақындар есімдерін ерекше атап өту ләзім.

Сөз соңында Қазақстан Жазушылар Одағының басқармасына айтар тілегіміз бар. Біз қашанғы Есенин, Шолохов, Бунин, Делвиг сияқты өзге ұлт өкілдерінің медалін ала береміз. Өзіміздің Абай, Махамбет, Жамбыл, Ілияс, Мағжан, Жұмекен, Мұқағали, Төлеген, Жарасқан, Жұматай атындағы өз сыйлықтарымыз, өз марапаттарымыз болуы керек. Бұл поэзия саласындағы ұсыныс. Өздеріңіз көріп отырғандай 2014 жыл – Қазақ поэзиясы үшін жемісті жыл болған екен. Біз талдаған өлеңдердің өн-бойында сонау Асан Қайғы, Шалкиіз, Доспамбеттерден бастау алған Мәңгілік ел идеясы айқын бой көрсетті. Әр өлең-жырда ұлттық идея, ұлттық бояу, ұлттық болмыс бар. Сол жалғасын таба берсін!

**Ө. Әбдиманұлы,**

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология және әлем тілдері  
факультетінің деканы, филология  
ғылымдарының докторы, профессор*

## **ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ МЕН МӘҢГІЛІК ЕЛ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРІНІСІ**

Қазақ қазақ болғалы оның әдебиеті бірге жасасып келе жатқаны белгілі. Сонау ықылым заманнан бергі әдебиеттің ұлттың рухын көтерер сөз құдіретінің бір арнасы бірлік, азатшылдық ұғымдарымен астасып жатады. Ұлттық Рухты көтерер, құдіретті отты жырлар әдебиетіміздің арғы бастауларынан негіз тартады. Олар бүгінде қазақ әдебиеті тарихының түркі тектес халықтармен ортақтығын танытатын түп негізі болып табылатын ежелгі әдебиет пен қазақ хандығы жеке ту тігіп, өз алдына ел болғалы бергі әдебиеттің барлық кезеңдерінен көрініс тауып отырған. Ел басына қиын-қыстау күн туғанда, тәнге шипа, жанға рух берген сол жырлар екендігі белгілі. Олар өз уақытында ғана жырланып қоймай, дәстүр ретінде өзіндік ізін, сара жолын қалдырып отырды. Ежелгіден желісін тартқан сол жырлардан өзінен кейінгі әдебиет үлгі алып, кейінгіге өнеге шашты, үлгі таратты. XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі ұлттық идеяның көрініс табуын нақты ашу үшін ертедегі әдебиет үлгілеріндегі осыған тән белгі-бедерді жан-жақты саралаған жөн.

Қазақ әдебиетінің ежелгі деп есептелетін жәдігерлерінің бірі – «Орхон-Енисей» жазба ескерткіштері. Егер осы ескерткіштегі ерлік рухқа толы жыр жолдарын оқи қалсаң, бойыңа ерен қуат пен қайрат еніп, еңсең көтеріліп, жан-дүниеңе өрлік пен ерлік рух берері анық. Ел рухының күші бірлікте екенін ұғындыратын осынау ескерткіштер талай ғасыр өтсе де, халық жадында сақталып, мыңжылдықтар деңгейінде кейінгі жазылған талай жәдігердің өн

бойынан орын тауып, орнығып келгені күмәнсіз. Көп ғасырлардан кейінгі азаттыққа ұмтылған өршіл үнді ұранды жырлардың ұлы сарыны содан бастап тартып жатқаны да шындық. Олардың астарында ұлттықты асқақтату мен «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманды» мәңгілік елдікті аңсаған асыл арман жатыр. Өйткені бүгінгі ұрпақ тілімен сөйлеп кетсе, ол кімді де болса, бей-жай қалдыра алмайды. Қараңыз:

Сонау бастан, о бастан  
Жаралғалы қара жер,  
Жаралғалы көк аспан,  
Естеми мен Бумынның  
Адамзаттан бағы асқан.  
Төрт бұрышы дүниенің  
Соларменен санасқан.  
Бүкіл түркі үмітпен  
Екеуіне қарасқан.  
Қол астына жиылып,  
Қол астынан тарасқан.  
Олар салған дүбірден  
Қаптап жатқан қалың жау  
Шыбын жаннан түңілген.  
Дырдай болып келгенмен,  
Бордай болып үгілген.  
Басы барлар иіліп,  
Тізесі барлар бүгілген [1, 148 б.]

Ақын Қ. Мырзалиевтің аудармасындағы «Күлтегін» жыры қалай-қалай сөйлейді десеңізші?! «Күлтегін» ескерткішінің ұрпақтан-ұрпаққа ана сүтімен дарып, қанмен тарайтын мәңгілікті аңсаған рухының мәңгілігі осы жолдардан анық ұғылып, айқын танылмай ма?!

Сол «Күлтегін» ескерткішіндегі мына: «Төбеңнен тәңірі баспаса, Астыңнан жер айырылмаса, Түркі халқы, ел-жұртыңды кім қорлайды?» [2, 51 б.]. деген жолдар жүздеген жылдар кейінгі жұртының жанына дәру, қайратына азық болмады деп кім айта алады?! Тасқа жазылып, өткен тарихтың мәңгі өлместей таңбасына айналған осындай рухы биік жыр жолдары кейінгі ұрпаққа қазақша айтқанда «атаның қаны, ананың сүті», ғылым тілімен айтқанда «ген» арқылы берілгені ақиқат.

Осы «Орхон-Енесей» ескерткіштерін әдеби мұра ретінде алғаш қарастырған қазақ ғалымы Мырзатай Жолдасбеков «Мақтау-Мадақ» жыры деп атау берген бұл жырдың құдірет күші – оның ерлік пен елдіктің ұлы дастаны болуында. Ол жалғасын тауып, жаңғырып отырары ақиқат. Сан ғасыр бойы ұрпақ көзінен таса болғанымен, гендік жадыда жатталып, керек сәтінде жан тебіренісінің тереңінен қайнап шыққан жырлардың болмысынан талай рет бой көрсетіп, белгі бергеніне еш күмән жоқ. Бұған кезінде қазақтың біртуар данасы М. Әуезов те назар аударған екен. «Егер мұндай ескерткіштер қара тастан ойылып, қашалып тұрып жасалса, сол жырлардың ауызша айтылып, таралған әрі бұдан да толық нұсқалары болмауы мүмкін бе?...» [3, 243 б.] – депті ғұлама ғалым қырғыздың «Манас» жырының шығу тарихына көз жібере отырып. Ендеше Орхон ескерткіштері – қазақ батырлық дастандарының арғы бастауы. Ерлік жырларының дәстүрін қалыптастырған ұлы мұра. Мұны да алғаш байыптаған – М. Әуезов. Осы жырлардың сипатын анықтай келіп, ол төмендегідей ой айтады: «Күлтегін, Тонькөк немесе Суджа жазуларында қанша адам, қанша ерлік бейнеленген десеңізші?! Оларда әр алуан рулар, тайпалардың кескілескен шайқастарының, соғыс суреттерінің, батырлар ерлігінің, жорықтардың шежіресі бар» [4, 136 б.]. Ал сол ерлік жырлардың түпкі мақсаты не десек, жауабы еркін елдік мұрат емес пе?!

Ғалым М. Жолдасбеков Орхон жырларын ерлік жырына жатқызып, оның басты себебін мынада деп біледі: «Орхон ескерткіштерінің де, қазақ эпостарының да идеясы бір. Ол – өз елін, өз жерін шет басқыншылардан, сыртқы жаулардан қорғау идеясы» [2, 78-79 бб.]. Ал идея негізі – елдік намыс. Осынау намыстан жаралған ұлы ұлттық идея халық, ұлт атты қоғамдастықтың қиналғанда медет тұтар қуат күші, ол күш ояғанда қарсы тұра алар еш нәрсе жоқ. Ол елді ерлікке бастап, теңдікке, теңдік елдікке жеткізеді. Ал, елдік қашанда мәңгілік идеясымен жұптас.

Осынау жасампаз да жарқын идея қажет кезінде жаңғырып, жаңарып, ұрпағына қайта оралып, дәстүрлік жалғасын тауып, өзекті ойға өз өрнегін салып отырады. Ғұлама ғалым Әлкей Марғұлан айтқандай: «Тарихи дәуірдің әлеуметтік жосындары, тұрмыстық тілегі, бейбітшілікпен күн кешуді арман етуі – елдің ең ізгі тілегі» [5, 363 б.] болса, ол әр дәуірдің әдебиет туындыларында өзіндік белгілерімен көрініп отырды. Ал бейбіт өмірдің басты нысанасы – «Мәңгілік Ел» идеясы. Кешегі қазақ деген ел болып, елдікті сақтауда «ат ауыздығымен су ішіп, ер етігімен су кешкен» заманда, жыраулардың отты жырларының қуатын ашса, жоңғарларға қарсы азаттық күресте ерліктің, батырлықтың асыл қайрағына айналды. Орыс бодандығы кезеңінде замана басқа салған қайғы-қасіреттің зар-мұңын жырлатып, ел бастаған ерлердің намыс-жігерін жаныды. Сол жырлардың ащы зары қазақ зиялысыныңкөкірек көзін оятып, ұлт бостандығы жолындағы саяси күреске ұмтылдырды. Жаңа заман ақындары жалғастырған ерлік жырының жарқыраған рухын оятты.

Ендеше Орхон ескерткіштерінің ұлттық пен Мәңгілік Ел идеясын жырлаудың бастау көзі екендігіне қандай күмән болуы мүмкін. Осы бағыттағы өз ойын ежелгі әдебиеттің білгір зерттеуші ғалым Н. Келімбетов былай түйіндейді: «Күлтегін», «Тоныкөк» жырлары өзінің идеялық мазмұны, композициялық құрылысы, көркемдік бейнелеуі жағынан қазақтың ерлік пен елдікті жырлаған қаһармандық жырларының алғашқы үлгілері болып табылады» [6, 124 б.]. Әрине, Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріне дейін де, олардан кейін де ерлік жырларының болғандығы рас. Бірақ олар бізге толық күйінде емес, үзінді немесе аңыз әпсана күйінде жеткен. Ал Мәңгілік Елді арманының алтын тұғырына айналдырған бабаларымыз жыр-өсиет етіп қалдырған аталмыш «Күлтегін», «Тоныкөк» тасқа қашалған Мәңгілік Ескерткіш болып бізге түгел күйінде жетті. Сондықтан біз оны азатшыл рухтың бастауы ретінде қабылдаймыз. Бір сөзбен айтқанда, біз сөз етіп отырған ежелгі ескерткіште «Мұң-зар да, ерлік жыр да, бірлікті береке де – бәрі бар. Бірақ жырдың алтын қазығы, асыл тұтқасы – біреу. Ол – ежелгі дәуір әдебиетінің білгірі, ғалым Алма Қыраубаева түйіндегендей жырдағы «...ой арнасы – елдің тәуелсіздігі, береке-бірлігі» [7, 19 б.]. Міне, өлмес мұра осыған негізделген. Ол кейінгіге осыны мұрат еткен.

Бүкіл түркі халқына ортақ әдебиеттен енші бөлген тұсымыз «Хандық дәуір әдебиеті».

Арғы қазақ тарихын тарихшылар үлесіне қалдырып, бергі тарихқа ой жіберіп көрсек, кейбір қызықты деректерге тап келеміз. Мәселен, Қазақ хандығы хижраның 870 жылы Қозыбасы деген жерде қазақ ордасын тігіп, ту көтергендігі көзі қарақты жанның бәріне белгілі. Бұл туралы қазақтың тұңғыш тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулати былай деп жазады:

«Әбілқайыр хан Дешті Қыпшаққа өзгедей билігін орнатқан кезде Жошы әулетінен шыққан кейбір тіміскішіл сұлтандар одан келер бір пәленің исін сезіп қалып, оны орнынан тайдырмақ болады. Керейхан, Жәнібек сұлтан сияқты кейбір сұлтандар мен басқалар азғана топпен Әбілқайыр ханнан қашып, Моғолыстанға келді. Сол уақытта Моғолыстан хандығын билеу кезегі Есенбұға ханға жеткен еді. Есенбұға хан оларды қатты құрметтеп, оларға Моғолыстанның бір шетін бөліп берді. Олар осы жерден қауіпсіз жайлы қоныс тапты. Сөйтіп, тыныш өмір сүріп жатты.

Әбілқайыр хан дүние салғаннан кейін өзбектердің ұлысында алауыздық пайда болды. Әркім мүмкіндіктеріне қарай қауіпсіз хәм дұрыс өмір сүру үшін Керейхан мен Жәнібек

ханды паналады, олар осылай күшін нығайтты. Басында өстіп елден қашып, олардан бөлініп, жырылып қалып, біраз уақыттарын әрі сергелдеңде болғандықтан оларды «қазақтар» деп атады. Бұл лақап ат қазақтарға осылай танылды» [8, 305-306 бб.]. Осынау 1456 жылдың әйгілі оқиғасының тарихи маңызын тарихшы Ә. Әбдікәкімұлы: «Халқымыздың тарихындағы кезеңдік құбылыс, мемлекеттік құрылым бастау алған қазақ деп аталатын жаңғырған этностың дүниеге келген мезгілі...» [9, 74 б.] – деп бағалайды. Қалай дегенде де қазақ халқының тек-тарихының бастау көзі осы тұста жатқандығы шындық. Біздің мақсатымыз қазақ тарихының межесін анықтау, ақиқаты мен аңызын айыру емес. Мақсат – Қазақ ордасы құрылды дейтін тұстан бергі тарихтың жалпы сипатына назар аудару. Шартты түрде қарайтын болсақ, осының алғашқы екі жүз жылдығы, яғни Керей ханнан Тәуекел ханға дейінгі кезеңі хандықты нығайту, іргесін кеңейту жолындағы соғыстармен өтсе, келесі жүз жылдығы басқыншыларға қарсы күреспен өтті. Осы кезең тарихының терең білгірі М. Мағауиннің пайымдауынша, алғашқы 200 жылдық «...520 жылдары басталып, ара-тұра үзілістермен 1758 жылға дейін... созылады» [10, 63 б.].

Тәуке, Есім, Жәңгір қазақ хандығын құлатпау жолында ұлы істер атқарды. Қазақ Ордасының келесі жүз жылдығы жеңілісінен жеңісі көп, ата жау жоңғар қалмақтарының басқыншылығына қарсы күресте шыңдалған, Әз Тәукенің тұсында «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» болған тарихи кезең. Әз Тәукенің ел бірлігін ойлаған хан екендігі туралы ел аузында мынадай аңыз сақталған: «Бірде Тәуке хан өзінің айналасындағы қолбасшыларына тапсырма беріп отырып, әлгілердің тапқырлығын сынамақ болады да, әңгіме барысында былай дейді: «Мен мынаны білсем деймін. Жоңғар шапқыншылығын тоқтатып, олардың ордасын күл-талқан ету үшін қазақ халқына не қажет?»

Біршама ойланған серіктестері әр түрлі пікір айтқан көрінеді. Сонда Тәуке хан:

– Бәрі дұрыс-ақ, тоқ етерін айтатын болсақ қазақ халқына Құдайдың құтты күні және болашақта да ауызбірлік қажет. Ол еліміздің мәңгілік қаруы, күш-қуаты және жеңістеріміздің күре тамыры» деген екен [11, 128 б.]. Бұл аңыз-әңгіме – Тәукенің мемлекеттің нығаюына қажетті басшы нәрсені жете білген сұңғыла саясаткер екенін танытса керек. Бұдан соңғы жүз жылдық - Әз Тәукеден кейін түгел жұртты қаратқан ханы болмай, Ресейге бодан болуға еріксіз бойұсынған, отаршылдық бұғауын мойынға ілген тұс. Бұл кезеңді XVIII ғасырдың екі жартысы деп санасақ, XIX ғасырдың алғашқы ширегінен бастап, осы отаршылдық саясаттың әккі айласын сезініп, «қылша мойын талша» деп, тұяқ серпи бастадық. 1830-дан 1930 дейінгі 100 жылдыққа созылған бұл күрес кеңестік өкіметті мойындап, социалистік тұрмысқа бет бұрумен аяқталды. Осынау өткен тарихқа көз жібергенде, неге екенін қайдам, қазақ тарихының өзгерісі маған әр ғасырдың 30-жылынан басталып, келесі ғасырдың 30-жылында аяқталатын тәрізді көрінеді. Президентіміздің 2030 деп стратегиялық жоспар құруында да белгілі бір құдіретті құпия бар сияқты.

Құпиясы көп, қатпары терең тарихты жайына қойып, төл еншіміз әдебиетке келер болсақ, осынау күресті ғасырлардың бедері туған әдебиеттің бетінде жатыр.

Ғалым-жазушы М. Мағауин: «Дербес қазақ атымен аталатын әдебиеттің өмір сүруі – XV ғасырдың орта шенінен басталады. Бұған себепкер болған жай – 1456 жылы Шу бойында қазақ хандығының құрылуы...» [12, 6 б.], – дейді. Бұл ерлік жырының, азаттық жырының аса бір жарқырап жанған тұсы еді.

Ел басына Күн туған, алмағайып заманда көкейдегіні айтып, көңіл түкпіріндегіні тербейтін, әрине, ақындар. Олар өз тұсындағы ақиқатты, шымырлаған шындықты айтып, іштегі шерді сыртқа шығарады. Елдің басына бұлт үйірілер сәтті аңдап, елдің береке-бірлігін нығайтудың жолын іздейді, айласын мензейді, бағытын нұсқайды. Асыл сөз осынысымен құнды. Ескірмейтін ескі сөзі бүгінгідері жаңаша байыпталып жатқанымен, кезінде кереғар күйде бағаланып, кейде өз кезінде ол жете ұғынылмай қалар сәттер жеткілікті. Рухани

мұраның осынысы өкінішті. Бірақ қанша дегенмен небір ауыр кезеңдерде халық дертіне ем болған қасиетті сөз өнері екендігі тағы күмәнсіз.

Қазақ қазақ болғалы, ел болып ұйысқалы, ұлт болып орныққалы сыртқы жаудың шапқыншылығына, аласапыран замандарды әкелген жаугершілік пен үркіншілікке аз ұшыраған жоқ. «Ата жұрты бұқара, // өз қолында болмаса, // Қанша жақсы болса да, // Қайраты туған ер ғаріп» [12, 25 б.] деп Асан Қайғы, «Қайран да менің Еділім, // Мен салмадым, сен салдың, Қайырлы болсын сіздерге // Менен қалған мынау Еділ жұрт!..» [12, 29 б.], – деп Қазтуған жырау, «Ой түбіндегі асыл сөзді шер толқыта шығарған» заман да болды. Ой толғаудың өрісін ашып, көкейге сары уайым ұйытпай, санаға серпіліс әкеліп туған ел, туған жер сағынышын ұран ғып көтерер, ел намысына от жаныр бұл жолдар – ұлт боп ұйысудың қатығына айналған жырлар.

Осы кезеңнің ұлы тұлғасы – Асан Қайғы жырлары, тұтастай алғанда, осыған қызмет етеді. Ол – болашақты болжап, келер күннің алдан шығар кесепатын кейіптей білген данагөй. «Алғашқы тар заманының құбыжығын сезіп, тұспалмен белгі беріп болжал айтқан Асан Қайғы. ... өлең сөзді қауымның қызметіне жаратуға кіріскен тағы да сол» [13, 201 б.], – дейді М.Әуезов дала данасы туралы. Ендеше кейінгі жаңа тарихтың – қазақ тарихының ерлік жырының, елдік жырының бастау көзі – Асан Қайғы жырлары. Оның бай мұрасы бізге, әрине, там-тұмдап ғана жетті. Әйтсе де, соның өзінен Асан Қайғы «қайғысының» сырларын толық сезінуге болатынындай. Ол «қайғы» ғалым-жазушы М. Мағауин айтқандай «...бүгінгі тіршіліктің, ертеңгі болашақтың қамын ойлағандықтан туған қайғы» [10, 34 б.].

Асан толғаулары - туған ел, туған жер, оны қорғау, ел басшысы, ел ері тәрізді, олардың кешегісі, бүгінгісі, ертеңгісі жайлы терең пайымдаулардың жиынтығы. Ол бүгіннің жайын айтады, кешегінің нәтижесін бүгіннен шығарып, ертеңінің сұлбасын болжайды. Бұл – сәуегейлік емес, данагөйлік. Көзбен көргенді ақылмен екшеп, келешектің келбетіне көкірек көзімен үңілу. Сонда не дейді жырау?!

Ай хан, мен айпасам білмейсің,  
Айтқаныма көнбейсің.  
Шабылып жатқан халқың бар,  
Аймағын көздеп көрмейсің,  
Қымыз ішіп қызарып,  
Мастанып қызып терлейсің,  
Өзіңнен басқа хан жоқтай,  
Елеуреп неге сөйлейсің [12, 60 б.] –

деп қайырылады дана жырау әз-Жәнібек ханға. Сөйтіп, замана сынайын ханның түйсігіне жеткізуге тырысады. Толғаудың бізге жеткен шағын үзіндісінен ел қамын ойлаған дананың ел иесінің ақылына ақыл қосу, қиыншылықтан шығар жол көрсету ниеті танылады. Дана көрегендігінің куәсіндей ақыл таразысына салмақталған ойлар – мейманасы тасқан Жәнібек ханды сабасына түсірер, сабырға суарылған қас қағидалар.

Ел тарихындағы жыраулар орнын М. Әуезов: «Анығында өсиетші қария толғаушыл жыраудың міндеті өлеңшілік емес, елге басшылық істеп, *басықы* айту болатын. Хан шеше алмаған ауыр түйін, қиын жұмбақ, көмескі келешек болса, барлығына шешу сөзді солар айтатын. ...Ел тіршілігінің барлық ауыр істері осылардың қабылдауымен іске асатын. Қайым тіршілігінде бұлардың саяси салмағы сондайлық зор болғандықтан, аузынан шыққан сөзі олқы болмауға керек. ...Көлденең кісі мін таба алмайтындай, қорғасындай ауыр, оқтай жұмыр, өтімді болуы керек. Сол себепті бұлардың сөзі асыл өлең өлшеуімен шығуы шарт болған. Ел билеген жақсы туралы заманның сыны мен ұғымы сондайлық болғандықтан, әрбір хан өз қасында ақылшы болатын биді таңдағанда, ең алдымен, сөз тапқыш өткір деген суырылған шешеннен, суырылған ақыннан алатын» [13, 196-197 бб.] – деп бағалаған екен. Ендеше XV– XVIII ғасырлардағы жыраулардың қай-қайсысыда осы талаптан табыла білген.

Сөйлесе қызыл тілдің шешені,  
Ұстаса қашағанның ұзын құрығы,  
Қалайылаған қасты орданың сынығы,  
Билер отты би соңы,  
Би ұлының кенжесі,  
Буыршынның бұта шайнар азуы,  
Бидайықтың көл шалқыған жалғызы,  
Бұлұт болған айды ашқан  
Мұнар болған күнді ашқан  
Мұсылман мен кәпірдің,  
Арасын өтіп, бұзып дінді ашқан  
Сүйіншіұлы Қазтуған!!! [12, 50 б.], –

деп ұранды жырдың үлгісін салған Қазтуған да, өзін «Азаулының Аймадет ер Доспамбет ағасы» деп бағалаған Доспамбет жырау да – өткеннен бізге үзгі жеткен ерлік пен азаттықты ұштастырған отты жыр дәстүрінің тарланбоздары. Тәуелсіздікті ту көтерген жыр үлгісі солардан қалған. Олар – еш қаймықпайтын, елінің тағдырын өзімен еншілес көрген жаужүрек жыраулар. Қажет тұсында қол бастап, бейбіт кезеңде сөз бастап, елінің еркіндігін – ер мерейі деп білген ел ағалары, жұрттың қамы жолында шейіт болар өлім де оларды өкіндіре қоймайды. Белгілі әдебиетші ғалым Ж. Тілепов Доспамбеттің жыраулық болмысын былайша тұжырымдайды: «Доспамбет жырау өмірінің өкініші мен шүкіршілігі турасында көп толғаған үлкен философиялық өренің, белгілі бір пікірді тұжырымдап айтар, жаратылысына жалтақтық пен жасқаншақтық жат өр мінезді, өжет ойдың иесі» [14, 79 б.].

Доспамбет жырау өзінің «Айнала бұлақ басы тең» – деп басталатын ұзақ толғауында:

Арғымаққа оқ тиді  
Қыл майқанның түбінен,  
Аймадетке оқ тиді  
Отыз екі омыртқаның буынан  
Зырлап аққан қара қан  
Тыйылмайды жанның уақ тамырдан,  
Сақ етер тиді саныма,  
Жара бір қатты, жан тәтті,  
Жара аузына қан қатты,  
Жарықшылар жоқ па екен,  
Жармай білте саларға,  
Жағдайсыз жаман қалып барамын  
Жанымда бір туғанның жоғынан!... [12, 69-70 бб.] –

дейтін жолдар бар. Мұхтар Мағауин «Жорықшы жырау» деп атаған Доспамбет жырының біз мысалға келтірген соңғы екі жолында өкініш лебі естілгендей. Бірақ толғаудың аяқталар тұсында өршіл жолдар бұл күмәнді ойды жоққа шығарады. Өзінің өмір жолын, ерлік істерін жырлай келіп жырау қас батырға тән өжет мінезбен өлімге бас тіккендігіне өкінбестігін білдіреді.

Бүгін, соңғы өкінбен,  
Өкінбестей болғанмын,  
Ер Мамайдың алдында  
Шаһид кештім өкінбен!... [12, 71-72 бб.].

Толғаудың соңғы түйінінде ел бірлігін өмірінен артық көрген жыраудың тұғырлы тұжырымы жатыр. Ноғайлы жұртының бірлікке келген тұсын көзбен көрген жорықшы-жырау өзіне одан артық бақыт тілемейді. Толғаудағы өршілдік рухы да осыдан өріс алады.

Ел бірлігі – жырау арманы. Ел тәуелсіздігі – жырау толғауларының алтын арқауы. Ендеше жыраулар толғауларындағы жырау-жауынгер танымын осы тұрғыдан ұғынған жөн.

Жалпы алғанда, жыраулық дәстүрден тамыр тартқан ұлттық идея, Мәңгілік Елдік ХҮІІ-ХІХ ғасырдағы қазақ ақындары арқылы ХХ ғасыр әдебиетінде негіз қалап, басты ұстанымға айналды.

***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Мырзалиев Қ. Күлтегін // Жұлдыз. – 1970. – №3. – 148-153 бб.
2. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1990. – 348 б.
3. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Көркем әдебиет баспасы, 1959. – 244 б.
4. Әуезов М. Шығармалары: 12 томдық. Мақалалар мен зерттеулер – Алматы: «Жазушы» 1969. – 11 т. – 479 б.
5. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар / Құраст.: Р. Бердібаев. – Алматы: Жазушы, 1985. – 417 б.
6. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Астана: Фолиант, 2004. – 460 б.
7. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 140 б.
8. Дулати М.Х. Тарих-и-Рашиди. – Алматы: М.Х. Дулати қоғамдық қоры, 2003. – 616 б.
9. Әбдікәкімұлы Ә. Қазақстан тарихы (ерте дәуірден бүгінге дейін). – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1997. – 402 б.
10. Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 176 б.
11. Созақбаев С. Тәуке хан // Қазақ хандарының ғұмырнамасы. – Алматы: Білім, 2001. – 316 б.
12. Алдаспан / Құраст.: М. Мағауин. – Алматы: Жазушы, 1971. – 278 б.
13. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.

***С.А. Кибальник,***

*ведущий научный сотрудник Института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН, профессор Санкт-Петербургского государственного университета, доктор филологических наук, член Союза писателей РФ*

**НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ РУССКОГО ЧЕЛОВЕКА В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ, ФИЛОСОФИИ И ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ РУССКОГО ЗАРУБЕЖЬЯ**

***Проблемы и задачи изучения<sup>1</sup>***

Nowadays the ethnic identity of people is getting subordinate to their cultural identity. Therefore, the issue of its transformations under the influence of different socio-cultural factors that is emigration, migration etc. becomes an issue of great significance. The experience of several generations of Russian emigration is particularly important in this respect since it gave origin to the vast tradition of philosophic interpretations and creative embodiment of these identities. While carrying out research of this issue a special attention should be drawn to ethnic and cultural stereotypes as means of portrayal of the Russian émigré characters, ethnic and cultural stereotypes as factors of “negative” image of the “alien” culture, a strategy of overcoming ethnic and cultural prejudices which the writer displays in his journalism in a literary work, destereotyping as a method of Russian émigré and Western people portrayal and the ethnic and cultural interferention as its result, a transcultural discourse as a method of fictional embodiment of Russian identity’s transformations, bi-, poli-, and other-linguism as a part of different cultural identification strategies.

В современном мире, в котором этническая идентичность человека начинает играть явно подчиненную роль по отношению к его национально-культурной идентичности [1], особое значение приобретает проблема трансформаций этой последней под воздействием тех

<sup>1</sup> Работа выполнена в рамках гранта РГНФ 15-34-01013.



или иных социокультурных факторов, в частности, эмиграции, миграции и т. п. Опыт нескольких поколений русской эмиграции оказывается в этом отношении особенно значим, поскольку он породил богатую традицию философского осмысления и художественного воплощения этих трансформаций.

Что касается «этнической идентичности», то у современного человека она может быть довольно размытой. Национально-культурная идентичность проявляет себя преимущественно, да и то пока не столь уж часто, в форме идентичности бикультурной [ср. концепцию «многокультурного человека»][2]. Она имеет место в регионах с отчетливо выраженным двуязычием и бикультурализмом и встречается у людей, которым подолгу приходилось жить в различной культурной среде. Осмысление этого явления весьма значимо для современного человека и немаловажно для судеб некоторых государств и народов. Так, для судьбы России и российского народа немалое значение имеет осмысление бесценного опыта литературы и мысли русского зарубежья.

Особенную ценность этому опыту придает то, что, с одной стороны, вклад в такое осмысление внесли самые блестящие русские мыслители XX века: философы, социологи, историки, публицисты [3] – а с другой, то, что это не только интеллектуальный опыт, но опыт также и художественного воплощения и осмысления, причем запечатленный в самых вершинных творениях русской литературы XX века. Этот последний опыт позволяет существенно уточнить и критически переосмыслить собственно научное представление о характере трансформаций национально-культурной идентичности русского эмигранта.

Согласно концепции «транскультурации», современный человек сам конструирует свою идентичность, собирая ее из элементов других культур, которые оказываются ему близки. Провозглашая свободу от собственной культуры, в которой человек родился и был воспитан, эта концепция предполагает диффузию исходных культурных идентичностей по мере того, как индивиды пересекают границы разных культур и ассимилируются в них [4, с. 622-634; 5]. Опыт нескольких поколений русской эмиграции показывает, тем не менее, что слухи о смерти «национально-культурной идентичности», даже у людей, живших и живущих в иной культурной среде по сравнению со средой, в которой они родились и выросли, оказываются «сильно преувеличенными» [6]. Она была, безусловно, не только жива, но в основном и питала творчество представителей старшего поколения первой русской эмиграции.

Национально-культурная идентичность, безусловно, ощущается в сознании представителей младшего поколения русской эмиграции, которые сформировались как писатели и мыслители уже за границей, ощущали себя в новой культурной среде и, по меньшей мере, в одном из «иностранных» языков, отнюдь не чужими, так что исследователи не без оснований усматривают в англоязычных романах Набокова «инобытие русской речи», в русских героях Поплавского носителей бикультурной идентичности, а в поздних романах Газданова, в которых уже почти не встречаются русские герои, не без оснований видят «литературу в ее не европейском, а русском понимании» и проявление культурных норм и нравственных ценностей, связанных в первую очередь с национально-культурной традицией [7; 8, с. 329-366]. И совсем не случайно некоторые писатели-«младоземляки» (Гайто Газданов, Вера Оболенская, Илья Фондаминский, Мать Мария (Е.Ю.Скобцова), Борис Вильде, Дмитрий Клепинин, Владимир Варшавский, кн. Николай Оболенский и др.) во время Второй мировой войны стали участниками движения Сопротивления.

Тем не менее, как и многие другие писатели середины XX века – такие, как, например, ирландцы Дж. Джойс и С. Беккет, поляк Джозеф Конрад, бельгиец Анри Мишо, румын Е. М. Чоран, швейцарец Ш. Ф. Рамю (не говоря уже о многих современных писателях), писатели русского зарубежья могут быть лучше поняты, исходя из современных теорий: «номадологии» Ж. Делеза и Ф. Гваттари, «пограничного мышления» / критической теории глобализации В. Миньоло, «контромодерности» Хоми Бабы, «трансмодерности» В. Дусселя и транскультурации Ф. Ортиса. Многие из них вписываются в еще одно, возникшее уже на

наших глазах в процессе глобализации, явление транс-национальной, или еще по-иному – «гибридной», литературы как результата межкультурных взаимодействий [9, с. 10].

Не случайно понятие «детерриториальности», впоследствии взятое на вооружение французскими постмодернистами, было употреблено (в варианте: «экстerrиториальность») еще в статье В. С. Варшавского «О прозе “младших” эмигрантских писателей». Важную научную задачу представляет собой в связи с этим анализ зарождения подобных концептов в социальной, философской и политической мысли русского зарубежья (от Питирима Сорокина до Александра Зиновьева).

Как известно, среди писателей второй (Иван Елагин, Борис Филиппов и др.) и особенно третьей (Владимир Максимов, Андрей Синявский, Александр Солженицын, Александр Зиновьев, Саша Соколов, Сергей Довлатов, Иосиф Бродский, Василий Аксенов) волн эмиграции одни декларировали в своей публицистике неистребимую приверженность российской идентичности и именно в ней черпали источники своего художественного творчества, а другие признавались в сдержанном или даже и вовсе равнодушном отношении к этому вопросу и демонстрировали своего рода универсальность в своих литературных и философских ориентирах.

На крайнем полюсе подобной позиции находятся случаи откровенного апатризма, представленные в некоторых произведениях Сергея Юрьенена и др. Во всех выше приведенных случаях интересно проследить некоторые различия между тем, как представители русского зарубежья концептуализировали свою национально-культурную идентичность в своей публицистике, научной мысли и художественном творчестве и тем, какие трансформации в этой области они одновременно испытывали сами, насколько можно судить об этом по их письмам и дневникам.

Особый интерес представляет творчество писателей-эмигрантов, вернувшихся в Россию, – таких как, Юрий Мамлеев и Эдуард Лимонов (ср. так называемый «феномен Рамю» [9, с. 342-349]), чье творчество может представлять научный интерес как художественное воплощение «рекультурации» и «реадаптации» (А.Шютц) русского человека, пережившего своего рода «комплекс Одиссея» или совершившего своего рода политический и культурный кулбит, связанный со стратегиями успеха, принятыми в современной «массовой литературе».

Сегодня многие русские писатели, покинув страну и продолжая писать за рубежом, уже не считают себя эмигрантами (нередко не являясь ими и юридически), не чувствуют разрыва с культурным контекстом (если при этом они не начинают писать только на другом языке, как, например, Андре Макин – примеры чего встречались и в прошлом: Лев Тарасов (Анри Труайя). Поэтика их прозы приобретает особый, поликультурный, статус: это своего рода «поэтика разомкнутого мира», которой свойственны особые хронотопические границы вплоть до своего рода «внезаходимости» и интертекстуальная «открытость» культуре в целом. Современные русские писатели, живущие и работающие за рубежом (например, Михаил Шишкин и Александр Иличевский, Сергей Соловьев и Александр Гольдштейн), с некоторыми заслуживающими внимания существенными «разночтениями», ощущают себя своего рода «пилигримами» в новом, стремительно глобализирующемся мире.

Таким образом, сегодня происходит самое значительное за многие годы развития русской эмигрантской литературы переосмысление образа «писателя за границей». Именно этим продиктована иногда высказываемая мысль о том, что на смену традиционному понятию национальной литературы приходит формула «мировой республики литературы» (термин Паскаля Казановы [9]). Однако вопрос о культурной идентичности многих писателей и при таком подходе остается далеко не столь простым, как это предусматривают подобные формулы, и требует дальнейшего изучения.

Особое внимание при анализе собственно художественных текстов в рамках изучения данной темы должно быть направлено на этнокультурные автостереотипы как способы художественного изображения русских эмигрантов, этнокультурные гетеростереотипы и обусловленность ими негативного образа Запада в творчестве некоторых представителей

литературы русского зарубежья, стратегию и поэтику преодоления в художественном творении этнокультурных предрассудков, владеющих писателем в его публицистике, дестереотипизацию как метод художественного изображения русских эмигрантов и героев-иностранцев, а также этнокультурную интерференцию как его нередкое следствие, транскультурный дискурс как метод художественного воплощения трансформаций национально-культурной идентичности, а также дву-, много- или ино-язычие художественного текста как проявление различных культурно-идентификационных установок и писательских стратегий.

#### ***Использованная литература:***

1. Леонтович О. Введение в межкультурную коммуникацию. Учебное пособие. – М.: Гнозис, 2007.
2. Adler P.S. Beyond Cultural Identity: Reflections on Cultural and Multicultural Man. – Honolulu: East – West Center, 1974.
3. Гачева А., Казнина О., Семенова С. Философский контекст русской литературы 1920-1930-х годов. – М.: ИМЛИ РАН, 2003.
4. Эпштейн М. Знак пробела. О будущем гуманитарных наук. – М.: Новое литературное обозрение, 2004.
5. Berry E., Epstein M. Transcultural Experiments: Russian and American Models of Creative Communication. New York: St. Martin's Press (Scholarly and Reference Division), 1999
6. Литературное зарубежье: проблема национальной идентичности. – М.: ИМЛИ РАН, «Наследие», 2000.
7. Кибальник С.А. (Гайто) Георгий Иванович Газданов // Литература русского зарубежья (1920 – 1940). Практикум-хрестоматия. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2011. С. 356-377.
8. Кибальник С.А. Гайто Газданов и экзистенциальная традиция в русской литературе. – СПб.: ИД «Петрополис», 2011.
9. Казанова П. Мировая республика литературы. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 2003.
10. Тлостанова М.В. Постсоветская литература и эстетика транскультурации. Жить никогда, писать ниоткуда. – М.: Едиториал УРСС, 2004.

#### ***Ж.К. Орозобекова,***

*Бишкек мемлекеттик университетинин доценті, филология ғылымдарының докторы*

### **«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ФИЛОСОФИЯЛЫК ОЙ ТУЮМДАР**

Адамзаттык маанидеги элдик мурасыбыз болгон «Манас» эпосун комплекстүү изилдөөнүн бир чоң өңүтүн философиялык ойдун уюткусу ээлейт. Анткени көркөм тексттин тулку бою кыргыз улутунун дүйнө таанымын, аң сезимин, кыргыз аздектеген сөз берметтеринин жыйындысы аркылуу чагылган. Ооба, кыргыз абалтан сөз баркына жете билген, сөз баккан, сөзгө сынган, сөздү күтө билген эл. Биздин улуттук өзгөчөлүгүбүз дагы, улут болуп жашап келгенибиз дагы, ошол байыркы тилибизге байланыштуу.

«Манас» эпикалык үчилтигиздин поэтикалык түзүлүшү элдик оозеки чыгармачылыгыбыздын лирикалык жана эпикалык жанларынан турат. Айрыкча эпостогу санат – насыят, терме, үлгү өңдүү ырларынын, ошондой эле дидактикалык макал – ылакап афоризмдеринин жана да айтымдарынын маани маңызы кулактан кирип бойду алгандыгы менен, эң бир таамай айтылгандыгы менен сөз кудуретинин насили тереңдетет, көркүнө чыгарат.

Ушул ракурстан алып караганда кыргыздардын дүйнө таанымынын маңызы канчалык терең жана абалкы экендигине тамшанбай, тан бербей коё албайсын. Улуттук менталитетибиздин дүйнө таанымындагы ой туюмдун нагыз булагы жомок, легенда,

уламыштары жөн гана жомок болбостон, ал турмуш чындыгын даңазалагандыгын тана албайбыз.

Ошол жомоктордун мааниси кадимки биз жашап жаткан көр тиричилигибиздин ак карасын кашкайта чагылдырып, түз, таза жашоого үндөйт. Негизгиси жарыкчылык дүйнөнүн маңызын түшүндүрөт. Белгилүү чоң фольклорист аалым С. Кайыповдун: «Жомок – тарыхтын татаал, кыйын сыноолорун муңайбай өтүп, түбөлүктүү жашай берүүчү, түптүү турпаты асыл, тарыхы терең, тажрыйбасы мол, адамдары нарктуу элдин жүнүнөн сызып чыккан касиеттүү казына»[1, 21 б.], – дегенинде кенедей да калет жок.

Ой чабытын ар кандай өңүттө калчап, адамзаттын кабылдоосун көргөзгөн «Манаста» эмне гана жок. Кайсыл жагынан алып карабайлык жооп табууга мүмкүнчүлүк бар. Эпикалык мурастардагы адамдын аң сезиминин жетилип өсүшүнүн философиялык маанисинин тереңдигин көргөзгөн жан дүйнөнүн азыгы да «Манаста». Ал өлүм менен өмүрдүн, ак менен каранын, жаман менен жакшынын, арамзаалык менен ак ниеттүүлүктүн мыйзамын айтып, көргөзүп олтурат. Ушул көрүнүштөрдүн бардыгы жанрдык, тактап айтканда оозеки чыгармачылыктын жанрлары аркылуу берилгендигин дагы бир ирет кайталоого туура келет. Маселен манастагы «акыры башта бир өлүм» деген сөздүн мааниси эле канчалык. Жарыкчылыкка бир келген адамзат анын утурумдук экендигин билет.

Бүгүн бар да эртең жок,  
Ушундай экен дүйнө бок.  
Дүйнөгө түркүк боло алган,  
Тоголок башта пенде жок.  
Акылың бар эсиң жок,  
Эч нерсе менен ишиң жок,-  
деп, Сагынбай чын дүйнө менен жалган дүйнөнүн мыйзам сызыгын көргөзөт. Болбосо Көкөтөйдүн керээзиндеги

Бүгүн бар да эртең жок,  
Ушундай болот дүйнө бок

деген сөздөрүндө таамай айтылат. Жашоонун ар бир учуруна ылайыкташкан, ошол кырдаалды чагылдырып, каармандын тагдырындагы ички психологизмди:

Ай караңгы түн болсо,  
Түн эмине болучу,  
Артта калса Тайтору  
Катыгүн күн эмине болуучу, –

деп Саякбай Каныкейдин башындагы трагедияны сүрөттөйт. Андагы драматизацияланган сценкада Каныкей тагдырын тулпардын ат чабышта чыгып, же чыкпай кала турган болсо эмне болорун кабатырлануу, арман менен билдирип жатат.

А чындыгында бул поэтикалык саптардын түпкүрүндө жараткандын караңгы түндү эле эмес, адам тагдырындагы башка түшкөн мүшкүл, бул опасыз дүйнөдө өзү жараткан баласынан мерт болсо, өзү жарык дүйнөгө алып келген баласынан тагдырдын айынан «эне» деген сөздү кулагы эшитпей, чындыктын түпкүрүнө жетпей каламбы деген ички туюм каймана айтылган ыр сабына чөгөрүлгөн болсо, экинчи жагынан Каныкей кансыз, башчысы жок калган калайык кыргыз калкынын келечегинин да камын ойлойт.

Болбосо Тоголок Молдонун вариантында берилгендей:

Бул иш өзүнчө көнүкпөйт  
Башкысы болбой марыбайт.  
Ханы болсо кар болбойт,  
Жарактуу киши зар болбойт,

Жабылса кытай жан койбойт,  
Белгиси болбой бек болбойт,  
Бекер жатып эл болбойт  
Жара болбой кан болбойт.  
Даана болбой кан болбойт,  
Тегерегин баары жоо,  
Тепсесе душман соо койбойт[ 2, 448 б.].

Санат таризиндеги ыр саптарында философиялык терең ой туюму, реалдуулук менен айкалышып турмуш чындыгын көргөзөт. Элдин тилеги тегерегиндеги душмандардын суук көзүнөн оолак болуу дагы башчыга байланыштуу экендиги «даана болбой кан болбойт» деген саптагы эл башында турган адам ачык, калыс, акылман, көрөгөч, терең, болмоюн элдин иши оңолбой тургандыгын көргөзөт. Ал эми «бекер жатып эл болбойт», а эге радам эмгек кылбаса турмуш уланбасы, жашоо процесси өзү кыймылда болуп туруусун аныктайт. Ушул эле саптардын уңгусу бир вариациясы:

Өкүм болбой өнүктпөйт,  
Өзүнчө бул иш жөнүкпөйт  
Башчысы болбой марыбайт,  
Баш аламан жарыбайт,  
Ханы болсо кар болбойт,  
Жарактуу киши зар болбойт,  
Жайыт болбой мал болбойт,  
Бекери болуп, бек болбойт,  
Бекер жатып эл болбойт,  
Дене бойсуз жан болбойт,  
Тегерегин баары жоо  
Тепсесе душман жан койбойт [3, 265 б.]

Адатта мыкты манасчы сөз уңгусун тутканда, аны андан ары кенейтип, маанисин терендетип, ар тараптуу өнүктүрүп сөз берметтерин кынайт.

Сагынбайдын генийлиги дагы жашоонун маңызын кылдаттык менен чебер көргөзө алгандыгында, мындай жыш редиф (өнүкпөйт, жөнүкпөйт, марыбайт, жарыбайт ж.б.) стереотиптүүлүк оозеки поэзиянын негизги өзгөчөлүгү. Анткени чыгарманын көркөм табити дал ушул кырдаалдардан улам толукталып жүрүп олтуруп, өзүнүн бийиктигине жеткен. Мамлекет башчысы өзүнө тиешелүү жетекчилик сапаттарга ээ болбосо, баш аламандыкка жол берет, баш аламан болсо мамлекет өнүкпөйт; болбосо колунда жок адам кор, ошон үчүн «жарактуу киши зар болбойт» деп жатат; «жайыты болбой мал болбойт» балким жөн гана ыр саптарыдыр, а бирок жашоодо жаратылыш, адам ажырымсыз бирдиктүү болсо гана жашоо тиреши уланары көрүнөт.

Эгерде малы болуп туруп жайыты болбосо, жайыты болуп малы болбосо, адам эмгек кылбай бекер жата берсе, же эл башындагы адам эч нерсе кылбаса, же эли жалкоо болсо кандай жашоо уланат. Мына турмуштун философиясы. «Дене бойсуз жан болбойт» – дейт бул жаратылыштын мыйзамы, ар дайым бардыгы эриш – аркак болгондо гана жашоо процесси уланат. Ушул терең ой туюм келип, элдин реалдуу тагдыр, жашоо тиричилигине жуурулушат да:

Тегерегин баары жоо  
Тепсесе душман жан койбойт,-

дейт. Элди, жерди коргоо идеясы, жашоого болгон камкордук келип чыгат. Болбосо:

Эмгеги тиер эр болсо,

Эгин салып жер айдайт.  
Куур жолу шар болсо,  
Куш жайылтып куу кармайт.  
Куруган жаман ал болсо,  
Айылдан алыс баса албайт [4, 35 б.]

Бул жашоо өзү өөдө төмөн, барчылык, жокчулук, мээнет, убакыт, кең, тар дүйнөдөн куралгандыгы адамдын ылайым эле кылган мээнетинин акыбети кайтары белгисиз экендиги, кээде канчалык аракет кылса да иш оңунан чыкпаган кыйчалыштар болорун каймана туюндурган санат ырлары. Эгерде мындай кыйчалыштыкта сабырдуулук, эрктүүлүк жашоодо алсыз болорун эскертип олтурат. Демек, жашоо күрөш, анын ар бир соккусуна да, ийгилигине да чыдай билүү керектигин көргөзөт. Дагы бир мисалга кайрылсак:

Өз элинди жаман деп,  
Жакшы элди кайдан табасын?  
Өз жеринди жаман деп,  
Жат жерге кайдан барасын?  
Өз атаңа таарынып,  
Өзгө элге кантип батасың? [5, 40 б.]

Синтаксисттик параллелизмдин негизиндеги насыят саптарында адамдын туулган жеринин топурагы экени, Жакыптын небересине кылган мамилеси душмандык ниети болуп турса да, кечиримдүүлүк керек экендигин, атасынын туугандарынын ниети бузук экенин көрүп турса да эр тукуму кайрылып тууруна конорун көргөзгөн ыр саптары жашоого сергектик, тереңдик, алдыга бир канча озуп ойлонуп мамиле кылууга үндөйт. «Манастагы» бул саптарды элдик оозеки чыгармадан да кездештиребиз, маселен Токтогулдун санат – насыяттарында төмөндөгүдөй вариацияланган:

Өз агаңды жаман деп,  
Тууганды кайдан табасын?  
Жакшысын бирөө береби?  
Аргымакты жаман деп,  
Бууданды кайдан табасың?  
Агайынды жаман деп,  
Тууганды кайдан табасың?  
Тууганына батпаган  
Душманына жалынат [6, 374 б.]

Бул санат ырларынын вариациясы Ж. Мамайдын вариантында Каныкейдин баласы Семетейге айтып турган жеринде баяндалат. Манасчы элдик фольклордун жанрларын мыкты колдоно билгендиги маселен Бакайдын Каныкейге айтып турган жери:

Кайгырбагын Каныкей,  
Кайгыдан кайрат кемилет.  
Чынары сынса Манастын,  
Чырпыгы кайра жетилет [3, 31 б.]

Метафоралык каймана айтылган каратма сөз Каныкейди чыйралтып, айтса, айтпаса төгүңбү деп кайгыга чөкпөй белин бекем бууп, илгери жашоо үмүт менен кароого жетелейт. Албетте элдик философиянын мындай терең ой туюму Каныкейге эле эмес, бүткүл адамзаттык мааниге тегиз таасир тийгизет, анткени тирүү жанга ылайым эртеңки күн келет. Адамдык асыл сапаттарды алып жүрүү дагы

Көрсөтпөйт жакшы ит өлүгүн,  
Итчелик жокбу эсебим;  
Түбү бирге кошулат,  
Учу бирге жазылат;  
Желке тери тон болбойт,  
Жээн деген эл болбойт [3, 31 б.]

Ар бир поэтикалык ыр сап элдик афоризмдерден турат. «Манас» эпосун окуп жатканда, эмне үчүн башкы каармандар көркөм персонаж катарында кабылданбастан, аны айтып жаткан манасчы да, угарман да, окурман да алар менен кошо кубанат, кейийт, арман кылат, жүрөгү толо кубаттайт, руханий жактан ырахат алат. Анткени көркөм текстте реалдуу жашообуздун маңызы акыл ой мурасынын уңгусу жатат. Жашоонун философиясы чөгөрүлгөн. Бул нагыз жашообуздун түбөлүк көөнөрбөс сабагы. Маселен: «Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйнап журт кылдым» дейт. Бул ыр саптарынын дагы бир кошумча ыр сабы: «Курама темир курч болот». Мааниси жагынан азыркы жашообузда эң популярдуу, актуалдуу ой бүтүмүнө айланды.

Жогорудагы эки сап туруктуу поэтикалык формула Көкөтөйгө, Кошойго, Манаска таандык болуп айтылат. Улам өзгөргөн синонимдик сөздөрдүн сырткы көрүнүшү гана болбосо мааниси эч өзгөрүлбөйт:

Теликуш таптап куш кылып,  
Тентиген жыйып журт кылып,

мунун толук ыр саптары төмөндөгүдөй:

Тоодой Кошой бир салган,  
Тоону Кошой бир салса,  
Тоону кылган таш талкан,  
Абаң Кошой эр ошол,  
Арбагы бийик жан ошол,  
Жети өзөндөй кайран жер,  
Эти менен жер кылып,  
Азган тозгон кыргызды,  
Эптеп жүрүп эл кылып,  
Тели куш таптап куш кылып,  
Тентиген жыйып журт кылып десе [7, 73 б.],

Ушул эле саптар Ч. Валиханов жазып алган вариантта башка мотивде колдонулат маселен,

Оо, байдын уулу Баймырза баатыр,  
Оо, бери карап кулак сал баатыр,  
Тели куш салдым баатыр,  
Куш кылдым баатыр,  
Тентиген жыйып эл кылдым баатыр,  
Кулаалы таптап куш кылдым баатыр,  
Курама жыйып эл кылдым баатыр,  
Менин бир көзүм өткөн соң баатыр,  
Тели куш көзүн каратпай,  
Тентектин баарын таратпай,  
Жакшы куш деп,  
Багып ала көр баатыр, –

деп керээз ирээтинде айтылып жатат. Ушул эле формада мааниси өзгөрүлбөстөн:

Кулаалы таптап куш кылдым,  
Курама жыйып эл кылдым,  
Кара манжу калмактын,  
Канчасын кырып жок кылдым [2, 233 б.].

Кылымдар аралыгындагы кыргыз элинин башынан өткөргөн тарыхый изи эпикалык чыгармадагы Ата журтту сүйүү, коргоо идеясын дал ушул поэтикалык параллелдүүлүк менен бири тирадалык формага салса, экинчиси башка стильде колдонуп баяндайт. Манасчылыктагы бирден – бир оозеки айтуучулуктун өзү дагы ушундай учурлардан ачык көрүнүп турат. Бул сөздүн төркүнү каймана айтылган сөздүн өзү метафоралык саптар, «кулаалы куш», «тели куш» деген көп түрлүү уруктуу этнонимдерди туюндурат. Алардын башын бириктирип бир эл, алгачкы мамлекеттик түзүлүштүн уңгусуна такалып бүтөт.

Бул ыр саптары кандай гана теманын, мотивдин алкагында айтылбасын түпкү маңызы элдин тагдырын, келечегин, тынчтыгын, биримдигин көздөйт. Философиялык ой туюму жашоонун түпкүлүгүн жана ал ар дайым күрөштүн жолунда болорун туюндурат.

Өздөн чыккан өрт жаман,  
Өзөктөн чыккан жат жаман [2, 238 б.], –

деп, Канчоронун кара ниет иштерин өз тууганга болгон жат мамилеси дагы турмуштагы ак каранын ортосундагы карама – каршылыктарды айкындайт. Болбосо Сагынбайдын вариантында айтылып жаткан Чубактын Ырамандын ырчы уулунун көкүткөн сөзүнөн улам Алмамбет менен Сыргактын аркасынан куба түшкөн Чубакты карап Бакай:

Байкагын Чубак сөзүңдү,  
Бөлүнсөң бөрү жеп кетет,  
Бөлүнүп кетти кыргыз деп,  
Бөлөк элге кеп кетет.  
Жарылсаң ууру алуучу,  
Жайылсаң акыл так ушу [2, 241 б.].

Бакайдын айтып турган сөзү бир эсе Чубактын ачуусун басууга багытталса, экинчи жагынан Алмамбеттин да Чубактай эле шер экенин эсине салат. Бирөөгө жакшылык кылсаң милдет кылбай, кадыр колко кылбай жан дилиң менен жаса деген түшүнүктү Чубакка билдирип бөлүнбөгүн дейт. Кыргыздын байыркы макалдарынын бири да «кор көрбөгүн көмүрдү шыркыратат темирди» дейт. Өзүңдү шер ойлосоң, башканы эр ойло дегенди туюндурат. Дегеле Алмамбеттин трагедиялуу тагдыры, эли жеринен ажыраган адамдын оор абалы, ал кандай ченемсиз баатыр болгон күндө да жан кейиткен, көңүл кирдеткен сөзгө калгандыгы кылган кызматы көзгө илимбей анын «кытай кул» аты өчпөгөнү менен чагылган. Ушул эле теманын абдан курч маанайдагы саптарын Шаабайдын вариантынан жолуктурабыз:

Саламды айтса уккан жок Чубак,  
Алигин алып турган жок чунак,  
«Бээжинден келген айранчы!  
Кеп билбеген далдалчы  
Кытайдан келген айранчы!  
Кымыз жайын билбеген  
Арам сийдик алдамчы!»

Энеңден нике тийбеген



Атаңдан нике тийбеген  
Арам өлгөн кытай»

деп кордоп тургандагы Алмамбеттин жаны ачып

Камты Султан пириңди,  
Өзүм кандын уулу элем,  
Кан кыл деп айттым кимиңди.  
Каалап кирдим диниңди,  
Каның экөөң бирикчи мен,  
Кайра кирип Бээжинге,  
Калабалуу кан Чубак,  
Кагайынбы жиниңди!  
Элдүү киши зор экен,  
Эли жок мендей кор экен.

Бул ыр саптары ошол кыйын кырдаалдагы эки баатырдын ортосундагы конфликтти чагылдыруу менен, канчалык деңгээлде адамдар бир – биринин көкүрөгүнө так салат, ачуудан айтылган кеп адамды өлүмгө алып барары, Алмамбеттин ачуу тагдыры «жалгыздык» түшүнүгүнө келип такалат. Алмамбеттин обочо калгандыгы (изгой) бул эң эле аянычтуу тагдыр. Андан да ары манасчы бул ойду Алмамбет Көкчөдөн чыгып ызгыч кушка жолуктуруп, адам тагдыры менен канаттуу куштун тагдыры, аны курчап турган жаратылыш айлана – чөйрө сүрөттөлөт, маселен мындай параллелдүүлүк:

Канаттуудан сен жалгыз,  
Какшыган чөлгө бүтүпсүң.  
Кара баштан мен жалгыз,  
Кайырсыз элге бүтүпмүн.

Алмамбеттин ички дүйнөсүндөгү жалгыздык сезими канаттуу куштун образы менен берилет. Болбосо,

Азып чыктым Бээжинден,  
Талак кылдым бутумду,  
Таштадым калың журтумду.  
Алтындай Бээжин жер калып,  
Айтылуу кытай эл калып,  
Арстан баатыр Чубактын  
Айылына келип мен карып,-

деген саптардын маңызынын түпкү себеби да адамдын аң сезиминдеги жаңы нерсе менен эскинин ортосундагы кагылыштан келип чыгып олтурат. Башкача айтканда ислам динин кабыл алып аны «ак дин» катары туткан дин жөнүндөгү билими түшүнүгү когнитивдүү фиолософиялык аң сезимди көргөзөт. Себеби Алмамбет өз чөйрөсүнөн суурулуп чыгып «жаңы» түшүнүктү кабылдады. Ошол сезимди бүткүл жан дүйнөсүнөн өткөрүп ушул тагдырга туш болду.

Манас түшүндө көрүп Алмамбетти жолуктурарын билип түштөгү учу кайкы өзгөчө кылыч таап алып, аны ташты уруп көрсө боордой лып деп түшүп калышындагы символикалык образдар менен берет.

Ал окумуштуу К. Байбосунов белгилегендей: «Человеческое сознание (сон) есть бледное отражение самой природы (яви) которая развивается почти синхронно с мыслями людей» [7, 35 б.], – дегени дал ушул түштүн Манастын өңүндө Алмамбетке жолугушунда

көрүнөт. Мында бирин – бири толуктаган сезим, туюм мамлекет башында турган кагандын эң жакын дос, ишенимдүү жан жолдошун табуусу «жалгыздык», «бөлөк», «бөтөн» түшүнүгүнүн алкагынан өнүп чыгып анын маанисин тереңдетет.

Алмамбеттин Бээжинден чыгышы, Көкчөгө келиши, андан Манас менен Каныкейге келиши, ушул үч окуя анын ачуу тагдырын чагылдырат.

Жалгыздык Манас баатырларынан тегиз айрылып, Аккула окко учуп түмөн колунан ажырап, Бээжиндин капкасын айбалта менен уруп турган кезинде, асмандан күнгүрөп добуш угулуп:

Искендер изи баспаган,  
Сулайман сурак кылбаган,  
Орто Бээжин түп Бээжин,  
Баатыр артыңда калың журт калды,  
Кайратың жыйып тарт аман (Ы. А. «Манас»).

же:

Чалыяр тийбес Бээжинге  
Чаркың келбейт, кетсеңчи!  
Кудайдын жазган буйругу,  
Жериңе жетип өлсөңчү

Адамдын башына кайгы түшүп турганда кайрат берип эртеңки күндүн бар экенин жашоо, өмүр үчүн күрөш түбөлүктүүлүгүн көргөзөт. Бакай Манастын алдына Тайторуну тартып:

Башка түшкөн заманбы,  
Айкөлүм төрөм аманбы?  
Ай караңгы түн болсо,  
Эртеңки күнү күн чыгат.  
Кара жанга күч келсе,  
Эки көздөн жаш чыгат, –

деп, кайрат берет.

Жашоонун мындай кырдаалы баатырдын образы аркылуу көркөм чагылдырылганы менен, чыныгы адамдар башынан кечирип жаткан кыймылдуу жашоодо кыйчалыш татаал тагдырлардын мыйзам ченемдүүлүгүн ачык көргөзүп буга сабырдуулук менен чыдоо, турмуш сынагынан өтүүгө үндөйт. Турмуш процессинде албетте мындай көрүнүштөр чексиз болуп тагдырлар дайыма кайталанып тураарын, тигил же бул параметрден көрөбүз.

Манас оо дүйнөгө көчкөндө, баатыр жаңы төрөлгөндө жер силкинип, нөшөр төгүп жибергендей эле, ал түбөлүк жайга коюлганда да жети күнү күн чыкпай, нөшөрлөп жамгыр төгүп, карагай калың тал ыйлап калайыктын баары ыйлап, түмөн журттун башына мүшкүл түшүп чет душмандан эмес, өз туугандан көрбөгөндү көрүп, бул опаасыз дүйнөдөн үзүлбөгөн үмүт жетелеп Каныкей Семетейди бооруна басып, энеси Чыйырдыны тирек тутуп Букарга качат. Ооба, жашоо дайым ушундай түбөлүк күрөш менен ак – каранын ортосунда уланат.

#### ***Колдонулган адабияттар:***

1. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын тарыхынын очерки. – Фрунзе: Илим, 1973.
2. Орозбаков . С “Манас”. (Академиялык басылыш). – Бишкек, 1995.
3. Каралаев С. “Манас”/түзгөн: А. Жайнакова. – Бишкек, 2010
4. Каралаев С. “Эр Төштүк”./түзгөн: ж. Таштемиров. – Фрунзе: Мектеп, 1989.

5. Жусуп М. Манас. – Бишкек, 2012.
6. Кайыпов С. Жок жерден жомок жаралбайт. – Бишкек, 2009
7. Байбосунов К. Единое сознание творчество. Духовные параллели физической эволюции Мира. – Бишкек: Турар, 2012. – С. 115-116.

**А.К. Исаева,**

*заведующая отделом рукописей, старший научный сотрудник Института языка и литературы имени Ч.Айтматова НАН КР, кандидат филологических наук*

### **КИРГИЗСКИЕ ЭПИЧЕСКИЕ СКАЗАНИЯ «ЭР ТЁШТЮК» И «МАНАС»**

Саякбай Каралаев отличался многими умениями и знаниями, как в разных жанрах устного творчества (сказительство, рассказчик сказок, санжыра, лирические зарисовки), так и в традиционных знаниях (охота с беркутом). Но, главным его призванием было исполнение эпоса «Манас». Эта специализация отложила свой отпечаток на тексте «Эр Тёштюка», в котором ощущается сильнейшее влияние традиций трилогии [1, с. 36].

Присутствие «Манаса» определяется с первой, вводной части «Эр Тёштюка». В ней используется эпизод о поминках хана Кокетея, который является одним из центральных в «Манасе». В данном случае мы становимся свидетелями интересного явления, когда герой одного произведения (Эр Тёштюк) становится одним из героев другого (эпоса «Манас»), а затем возвращается в свое произведение. Кроме того, этот эпизод создает завязку произведению. СаякбайКаралаев импровизирует, соединяя части разных эпосов, нарушая тем самым традиционную структуру эпоса. Кроме этого, сказитель начинает повествование от 1-го лица (Эр Тёштюка). Такая форма речи не встречается в эпическом повествовании (кроме диалога), а оформляется в 3-ем лице и ведется от имени автора. СаякбайКаралаев не смог сохранить эту импровизацию на протяжении всего сказа, так как закон жанра не позволяет ему выходить за его пределы, и он возвратился к рассказу от 3-го лица.

Интересной трансформации подвергаются религиозные верования, описываемые в тексте. Так, бездетный Элеман обращается к высшим силам с мольбой о наследнике. В радловском варианте его общение происходит при посредничестве ветра (сила природы), который доносит до него высшую волю. Элеман, забывший о поклонении верховному небу, должен провести обряд тюло («түлө») – жертвоприношение. СаякбайКаралаев вносит в этот эпизод описание обряда, который для его эпохи стал более распространенным – посещение и поклонение мазару. Таким образом, в рамках одной религии – тенгрианства – происходят трансформационные сдвиги.

Влияние «Манаса» на СаякбаяКаралаева проявляется и в описании сна, когда Элеману приходит святой Кызыр, приносящий яблоко, а также в описании детства героя. В обоих текстах указывается, что герои растут сказочно быстро, но их становление и взросление различается. В тексте В.В.Радлова Эр Тёштюк становится пастухом, с первых дней помощником своего отца, даже еще до наречения его именем. Пастушество – очень древний род занятий героя, который упоминается по отношению к богатырям из разных эпосов мира. У СаякбаяКаралаева, Эр Тёштюк, также как и Манас, растет балованным, беспокойным ребенком («тентек»). Характеристики Манаса сказитель переносит на Эр Тёштюка.

Показательна сцена встречи Эр Тёштюка с пери из верхнего мира. Наиболее распространен вариант ее имени как Бек Торо (вариант В.В.Радлова, вариант КалчиСуранчиева, вариант «Манаса» СагымбаяОрозбакова). СаякбайКаралаев дает имя этой героине – Айсалкын, тем самым вновь импровизируя. Не только имя, но и трактовка героини различаются. В варианте В.В.Радлова Бек Торо несет в себе много архаических черт. При первом своем появлении она далеко не красавица, а, наоборот, девушка с отталкивающими внешними данными. Такой непривлекательный образ проверял истинные качества героя. Эр Тёштюк, несмотря на ее внешнее уродство, остается по ее просьбе ночевать в ее жалком доме, а Элеман остается по принуждению. Эр Тёштюк был награжден за свое человеческое

отношение любовью Бек Торо, преобразившейся в красавицу. Здесь налицо сказочные перевоплощения.

Айсалкын в варианте СаякбаяКаралаева с самого начала поражает воображение героя своей красотой, но при этом утрачивает свои архаические характеристики, присущие Бек Торо. Она не доит свою единственную черную кобылу, дающую молока как целый табун, она не сбраживаеткымыз, который, сколько не пей, не истощается, она не подает кобылье молоко в копытце горного козла, она не заговаривает погоду, насылая на Элемана туман и пургу, она не обладает ярко выраженным даром предвидения.

СаякбайКаралаев развивает образ Айсалкын в другом направлении. Сказитель вставляет эпизод рождения ребенка от Эр Тёштюка, наречение его именем Бок Мурун и передачи его бездетномуКокетею. Таким образом, СаякбайКаралаев переносит мотив из эпоса «Манас» в эпос «Эр Тёштюк», которого там изначально не было.

СаякбайКаралаев в данном случае нарушает логику развития событий. Айсалкын не может родить ребенка от Эр Тёштюка в этой жизни, так как предназначена ему в жены в верхнем мире. Бек Торо так говорит об этом:

Бул дүү'нөдөсеник'ай, Кенжем, Кыяматтаменик'ай, Кенжем [2, 186 б.]	В этой жизни [он] твой, Кенже, В том, [верхнем мире] [он] мой, Кенже. (Здесь и далее перевод А.И.)
--	--

Влияние эпоса «Манас» на «Эр Тёштюк» у СаякбаяКаралаева проявилось и в использовании эпитетов, которыми он награждает Эр Тёштюка – «сырттан», «көк жал». Данные эпитеты в качестве постоянной характеристики традиционно даются Манасу. Примечательно, что в других имеющихся записях эпоса Эр Тёштюк эпитетами не наделяется, т.к. это не свойственно сказочному жанру.

Саякбай Каралаеввключает в свой вариант «Эр Тёштюка» формульные фразы, которые свойственны эпосу «Манас», являясь его важной составной частью. Приведем несколько примеров:

Төштүк, Төштүк болгону, Төштүк атка конгону... [3, 203 б.]	Когда Тоштюк был Тоштюком, Когда он оседлал коня...
--	--

Кабырга сөөгү бөлүндү, Көздөн жашы төгүлдү. Эки көзү жайнады, Казандай ичи кайнады. [3, 41 б.]	Ребра разошлись, Из глаз слезы брызнули. Глаза широко распахнулись, Как казан живот вспучился.
--	---

Урунаргатоотаппай, Урушаргажоотаппай. [3, 38-39 б.]	Не найдя гор, чтобы сшибиться, Не найдя врага, чтобы сразиться.
---	--

Кылыч менен кырды эле, Кымыз менен жууду эле. [3, 48 б.]	Мечом соскреб [мясо с костей], Кумысом обмыл [их].
--	---

Саякбай Каралаев также вносит импровизацию в форму приветствия героев. Вариант, записанный В.В.Радловым:

Алт' аяктуу ала жоргоарыттын, Ты, Төрт алгын макмал менен чылыттын,	Шестиногого пегого иноходца выбил из сил Четыре ноги макмалом опутал ты,
---	---

Жет' аяктуужердежоргоарыттын, Семиногого рыжего иноходца выбил  
из сил ты,

Алыстан келген жоочы!

[4, 242 б.]

Четыре ноги его железом опутал ты,  
Путник, приехавший издалека!

(Пер. С.Кайыпова).

[4, 180 б.]

Вариант СаякбаяКаралаева:

Урааның ким, дайның ким?

Уругуң ким, айлың ким?

Какой твой клич, кто ты такой?

Из какого ты рода, аила?

Как видим приветственная формула также претерпела серьезные изменения. СаякбайКаралаев модернизировал его, приблизив к разговорной речи, свойственной его современникам. В радловском варианте сохранен архаичный стиль, главной отличительной чертой которого является упоминание шестиногого и семиногого коней. СулайманКайыпов дает следующий комментарий к многоногим коням: «Первоначальное значение этого понятия неизвестно. Любопытно, что в енисейских памятниках древнетюркской письменности встречается понятие о восьминогом скоте: «секиз адаклы барымым бунымй окэрдим» [5, с. 289].

Из этого вытекает вывод, что приветствие, сохранившееся в варианте, записанном В.В.Радловым, сохранило очень древнее выражение, став формульной фразой. Значение формулы, возможно, было не понятно уже самим сказителям, но в силу традиционности оно сохранилось и было использовано в сказании [6, с. 102].

Подверглись трансформации и женские образы. В варианте, записанном В.В.Радловым, они проявляют грубую, порой животную сущность, что говорит об их архаичности. Неизвестный автор повествует о них отстраненно, не проявляя ни к кому личной симпатии или выраженной антипатии.

В варианте Саякбая Каралаева женские образы смягчены, они приобрели сентиментальные черты, они часто и много плачут, эмоционально реагируют на события. СаякбайКаралаев, в отличие от неизвестного сказителя, проявляет личную привязанность к образу Кенжеке, которая вполне определенно ощущается. Он наделяет ее качествами, которые напоминают нам образ Каныкей из «Манаса». Кенжеке такая же мудрая и заботливая жена, обладающая умениями мастерицы. Если в варианте, записанном В.В.Радловым, Эр Тёштюк ни разу не вспоминает про Кенжеке во время пребывания в подземном мире (о ней вспоминает Чал Куйрук, который зовет хозяина вернуться на землю), то в варианте СаякбаяКаралаева герой постоянно с благодарностью вспоминает жену из среднего мира, когда ему помогают вещи, заботливо ею приготовленные. Это вызывает к жизни абсолютно определенные ассоциации с Каныкей, которую вспоминает Манас в тяжелом походе на Бейджин. Гуманизация изображаемых характеров также выявляет модернизацию древнего архаического текста.

Одним из центральных мотивов является встреча Элемана с Желмогуз, во время которой он откупается от ее плена душой своего сына. Данный эпизод наиболее ярко и доказательно представляет Элемана в образе коварного отца. В варианте неизвестного сказителя негативная характеристика Элемана появляется с первых строк. Не дав еще имени своему сыну, старый бай хочет отправить его на поиски пропавшего скота. И только защита матери оттягивает этот момент, дав Эр Тёштюку время возмужать, чтобы быть готовым отправиться в дальний путь. Поэтому в момент наивысшего напряжения предательство Элемана становится понятным и обоснованным.

Традиция изображения Желмогуз в виде плавающего черного легкого настолько прочна, что этот элемент присутствует во всех без исключения вариантах «Эр Тёштюка».

Традиция в этом случае оказывается очень жизнеспособной и устойчивой, так же как и упоминание напильника как средоточия души Эр Тёштюка.

О связи предмета и души мы находим упоминание и при описании Чоюналпа (Чоин Кулака – в варианте, записанном В.В.Радловым). Душа Чоюналпа хранится в многоярусных предметах, имеющих отношение друг к другу или заключенных один в другом по принципу «матрешки». Только уничтожив душу, можно убить самого Чоюна.

Градация трех миров отчетливо прослеживается на протяжении всего произведения. В каждом из миров у Эр Тёштюка имеется предназначенная ему жена:

Саякбай Каралаев      Вариант, записанный В.В.Радловым

Верхний мир	Айсалкын	Бек Торо
Средний мир	Кенжеке	Кенжеке
Нижний мир	Кулайым	Куйтеке и Ак Ченем

Наличие жены в верхнем мире нашла свое отражение и в эпосе «Манас». Предназначенной женой ему станет дева-богатырша Сайкал. Подобная устойчивость мотива может быть объяснена прочными верованиями древних кыргызов и тюрков в трехчастное строение мира, а наличие жен в каждом из миров, определялось представлением о необходимости выживания рода.

Центральным мотивом «Эр Тёштюка» является спасение птенцов Алпкаракуш от ажыдаара (дракона), пожирающего их каждый год и не дающего сохранить потомство гигантской птице. Алпкаракуш имеет параллели в иранской мифологии, где она известна под названием птицы Симург. Это широко распространенный образ в мировой мифологии, что опять подтверждает идею о космополитичности фольклора в целом.

Алпкаракуш в благодарность выносит Эр Тёштюка на поверхность земли. На этом роль ее в качестве спасительницы в варианте, записанном В.В.Радловым заканчивается. Саякбай Каралаев развивает образ Алпкаракуш, привлекая ее для помощи герою еще раз. Она приходит на помощь Эр Тёштюку, вновь вернув его к жизни после умерщвления его Чоюналпом. В радловском варианте эту функцию выполняет Чай Куйрук. И в том, и в другом случае им приходится проглотить и выплюнуть (выкакать) героя, после чего он оживает. Саякбай Каралаев в данном случае ослабляет магическую роль коня, перенося ее на Алпкаракуш.

Еще один мотив заслуживает внимания. Это мотив убийства ребенка, прижитого женой Эр Тёштюка из нижнего мира от Чоюналпа, в то время как Эр Тёштюк был им убит. Эр Тёштюк не может допустить, чтобы у него рос сын его кровного врага, который также станет его врагом в будущем. В этом мотиве отразились древние представления о чистоте рода, которые соблюдались в древнем архаическом мире.

Резюмируя отметим, что мотивы сказания прошли длительный путь развития. Популярность этих мотивов определила и их устойчивость, не дав им угаснуть и забыться последующими поколениями. Эти мотивы, попадая в разные условия, обрастали новыми, дополнительными сюжетными линиями, новыми деталями. Кроме того развитие шло также и по линии жанра. Одна жанровая форма сменяла другую. «Эр Тёштюк» прошел путь от мифа к сказке, а затем к героическому эпосу на кыргызской почве.

В исполнении Саякбая Каралаева эпос подвергся значительному влиянию со стороны эпоса «Манас», что было обусловлено его специализацией сказителя-манасчи. Такой большой сказитель «Манаса» как Саякбай Каралаев, поглощенный стихией грандиозной трилогии, не мог не испытывать ее притяжения. Так или иначе, образы, формульные фразы, стилистика, свойственные «Манасу», отображались на художественной и содержательной структуре «Эр Тёштюка». Великий сказитель XX столетия, обладая мощным импровизационным даром, внес в эпос «Эр Тёштюк» значительные трансформационные изменения, сохранив при этом традиционные устойчивые мотивы.

### **Использованная литература:**

1. Ер Төстік// Қазақ ертеглері, 1-т./ Құрастырған Е. Ысмайылов. Кіріспе сөзін жазғандар: М.Әуезов, Е.Ысмайылов. – Алматы: Қазақ. мамл. көркөм әдеб. басп., 1957.
2. Көкүл. Карач-Көкүл баяны. Поэмалар/ А. Акматалиевдин жалпы ред. астында; Түз. А.Акматалиев, М.Мукасов, Ө.Шаршеналиев. Баш сөздөрүн жаз. Б.Кебекова, түз. А.Акматалиев, К.Кырбашев, Ө.Шаршеналиев. Кырг. Улут. И. А. ж.б. – 28 т. – Бишкек: «Шам», 2003. – 320 б. («Эл адабияты»).
3. Көчкөс бай («Эр Төштүк»). (Жыйнаган Ыйманбек Шаменуулу. – КРУИА КФ инв.8 № (201).
4. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу/ Саякбай Каралаевдин варианты боюнча Академиялык басылышы. – 1-китеп. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 448 б.; 2-китеп. – Бишкек, 1995. – 296 б.
5. Кайыпов С. Т. Проблемы поэтики эпоса «Эр Төштүк» – Фрунзе: Илим, 1990. – 320 с.
6. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч.5. Наречие дикокаменных киргизов./ В.В.Радлов. – СПб.: [б.и.], 1885. – 599 с.

### **Н. Нарынбаева,**

*старший научный сотрудник Института языка и литературы имени Ч. Айтматова  
НАН КР, кандидат филологических наук*

## **К ВОПРОСУ О ТОТЕМИЗМЕ В ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРЕ**

У каждого народа есть *мифы*, в которых говорится о предках, как о неких божественных существах, не совсем похожих на людей, но совмещающих черты человека и животного. Древние верили, что именно эти существа, культурные герои, рассказали людям о *магических обрядах* и научили их разным искусствам и другим полезным вещам. Например, «необычной, странной формы камень, очень красивая гора, великолепное дерево, нежный цветок вызывали в сердце древнего человека благоговение. Считалось, что в них — в этих камнях, деревьях, цветах, вмещается бог. В далекой древности все, что имело отношение к повседневной жизни человека, наделялось магической, божественной силой: животные, змеи и олени, волки и обезьяны, неживые деревья и камни и даже созданное человеком — зеркала, мечи, бусы... Все они могли вызвать божественный дух, а многие предметы, считалось, прячут в себе богов» [1: II, с. 685]. Подобное мифологическое воззрение, характерное истории человеческой цивилизации, соответствуя *анимистическому* восприятию мира, перекликается с философией шаманизма.

В мифическом сознании *тотем* — дух-хранитель, оберегающий весь род и каждого человека в отдельности. Как известно, в древние времена воспринимали тотемов как своих предков, верилось, что после смерти сами воплотятся в свой тотем или в растение, которое чтили. Во многих легендах мира говорится, что тотем не выбирается человеком или родом, он «дается» роду. В *тюркской культуре* мифологические представления о тотемах встречается в сюжетах эпических поэм, в жанрах легенд, преданий и генеалогических сказов (санжыра), также охотничьих *быличках* демонологического характера. Самое распространенное представление в мировой мифологии связано с тотемом волка (собаки), оленя (бугу) и т.д.

Устные рассказы, связанные с названными животными, находим в кыргызских генеалогических сказках-санжыра о происхождении народа «кыргыз» и о племени «бугу». Известное генеалогическое предание содержит в себе миф тотемистического характера. Мюйюздую эне — это рогатая мать Мюйюздую байбиче, или Бугу эне, как в народе называют — мать племени, чей род происходит от брака смертного человека с тотемом-матерью-кайыпа. Согласно древнему поверью Мюйюздую эне — дочь *кайыпа*, божественного *покровителя* диких жвачных животных. Представляем стержневой сюжет в разных вариациях из нескольких источников: «Однажды в горах Ала-Мышык вблизи нынешнего

города Нарын, два брата-охотника нашли дочь кайыпа и привезли к себе домой. Отец братьев женил на нее одного из них, это дало начало племени Бугу (олень)». По преданию она – прародительница племени бугу, по настоящее время населяющее берега Иссык-Куля. «Мюйюздую байбиче запрещала мужу смотреть на нее, когда та моет голову. Однако тот нарушил запрет и увидел ее внутренности, после чего она умерла. А на утро ее тело не оказалось в юрте, в которой оставили. Рассказывают, что остались только следы копыт оленя, уходящие в горы» [Инв. № 319 (4357); 643 (5281)]. В указанных текстах еще говорится, что на голове у нее имелись маленькие рожки, которые обновлялись каждую весну как у всех оленей. По другой версии мифа: просила мужа не заходить в ее юрту без предупреждения, когда он заглянул туда тайком, то увидел вместо жены самку оленя (кайыпа), войдя, обнаружил, что юрта пуста. В том и другом варианте мифа она не вернулась, но через некоторое время в юрте оказалась колыбель с ее сыном. «Иногда охотники встречают Рогатую мать в горах» [1: II, с. 192].

Почти во всех версиях данного мифа говорится, что Мюйюздую эне (Рогатая мать) была дочерью кайыпа, покровителя диких жвачных животных, с благословения которой выживали охотничьи племена, потомки северных народов. Из приведенных примеров кыргызского мифа можно проследить элементы племенного тотема, обогащенного событиями из жизненной истории народа. Тотемистические отголоски, сохраненные в разных версиях указанного мифа, по многочисленным данным этнографии и истории, берет свое начало еще с той эпохи, когда часть предков нынешних кыргызов обитали на территории Южной Сибири. На это указывает сопоставление с материалами, собранные Л.П.Потаповым. Ученый пришел к выводу, что у алтайских народов представления о предке-олене более отчетливы. Исследователь полагает, что в последующие века эта генеалогическая связь с тотемом-оленем оборвалась, а тотем превратился в духа-предка шамана (Потапов. 1935 – С.139). В то же время кыргызские этнографы С.М.Абрамзон и Т.Баялиева в своих собранных материалах замечают, что «киргизские шаманы (бакши) представляли своего духа-покровителя не просто в виде белого оленя (ак марал), а называли ее своей матерью: «Ак марал менин апакем (Белая олениха — моя мать)» [10, с. 15]. Находим параллели из мировой мифологии, например, в осетинском фольклоре змеевидное чудовище Руимон рожден от оленя. В определенное время небесные духи поднимают его на неба, разрубают на куски и тот возрождается снова [1, с. 389]. Согласно тибетской мифологии «первый министр в перечне мудрых министров, имя которого означает Рулакье (букв. «рожденный из рога») – сын вдовы царя Тригумцэнпо. Отцом является горный бог Ярлхашампо, который в облике огромного белого яка взошёл на её ложе (сюжет мифа перекликается с рождением Борте Чино и другие мировые мифы). Восемь месяцев спустя царица родила сгусток крови и спрятала его в рог дикого яка. Через несколько дней в нем обнаружила мальчика» [1, с. 389].

В кыргызской словесной культуре и в быту, как и во всех мифологических сказках мира, чудесно переплетаются древнее мифологическое мышление с историей рода, племени или о священных местах. Родословное предание о Бугу эне, т.е. священной Рогатой матери, наглядный пример к сказанному. Например, Желден (досл. от чудесного дуновения) имя, обозначающее “от кайыпа” – ребенок, рожденный от священного духа, путем непорочного зачатия. «Мюйюздую эне славилась мудростью и способностью творить чудеса: Её служанка родила сына оттого, что выпивала воду, в которой Бугу эне мыла голову, за что она благословила ее потомство. Потомки Желден, одно из родовых подразделений племени Бугу, до сегодняшнего времени населяют южный берег Иссык-Куля» [Инв. № 587 (1784)]. Ч.Ч.Валиханов, записывавший у местных жителей данный миф, заключил: «Дикокаменные киргизы свято чтят память этой рогатой матроны и до сих пор в горестных случаях своей жизни приносят ее памяти жертвы рода с мольбами. Она считается покровительницей озера Иссык-Куль и, по мнению народа, дух ее витает над Иссыккульской долиной» [2: I, с. 339]. Как видно из приведенного примера родоначальница описывается как зооантропоморфное существо, наделенное сверхъестественными качествами. От благословения или от



проклятия, исходящее от ее уст, зависело благополучие или несчастье целого рода. Таким образом, мифический образ Бугу-эне в лице одноименного племени-рода кыргызов синхронно сочетает в себе сверхъестественное и реальное. Основываясь на теоретические постулаты, выдвигаемые С.А.Каскабасовым [3, с. 47-73], данный мифологический сказ был отнесен нами к категории тотемистических мифов [4, с. 102-129]. Аналогичное воззрение воспето в эпосе «Коджожаш» по варианту Алымкула Усенбаева. В данном варианте сын охотника Коджожаша, погибшего от проклятия кайберена Сурэчки, Молдожаш женится на дочери той самой Сурэчки:

Кийинкилер угууга Пусть слушают последующее (поколение)

Кийик болду кайыным. Породнился я с кийиками (дичью).

Кайберенден кыз алды, Взял девушку (в жены) кайберена,

Бу да Молдожаштын багы деп. И это счастье Молдожаша.

В указанном варианте сама версия женитьбы заслуживает внимание по рассмотренному нами вопросу: Сын погибшего охотника, собирается в путь-дорогу в ту самую скалу, где остались останки отца, дабы предать земле с полагающимися почестями. В дальней дороге ему встречается та самая Сурэчки (мать-кайберен). В знак примирения изъявляет желание выдать за него замуж свою дочь Ашайран. Приводит молодого человека в свою ставку, приглашает в юрту (Ак орго), соберет своих дочерей, родичей — проходит церемония брака. На следующее утро Молдожаш со своей суженой просыпаются в чистом поле. Все что было, исчезло и все персонажи, кроме молодых — сын смертного охотника и дочь кайберена (тотема), вернулись в мир кайыпа.

Данная версия эпоса, созданная не раньше XIX века, акыном-импровизатором А.Усенбаевым, еще раз подтверждает сохраненные рудименты тотемизма в архетипическом сознании некогда охотничьих племен.

По мнению Н.А.Криничной «весьма архаичны представления, связанные с тотемной супругой-прародительницей, образ которой подчас сохраняется в преданиях». Далее останавливаясь на версии бессмертия Мююздюу эне (см. ссылки: 1 и 2), сравнивая с персонажем эпического сказания «Едигей», где мать Едигея имеет тотемные свойства, исследователь резюмирует, что «смерть зооморфного существа, сохранение его внутренностей, крови, “рождение” ребенка, раскрывается лишь на основе соотнесения их с анимистическими представлениями о смерти и воскрешения» [5, с. 78-79].

Еще одна сторона вопроса, в связи с бессмертием тотема связана с его неубывающей силой в качестве пищи. Ярким примером служит миф о тотеме-родоначальнике в саамской мифологии Мяндаш-пырре. Он — чудесный олень-оборотень, сын нойды (шаманки) Коддьакки, зачавшей от дикого оленя. В других версиях мифа ее называют Мяндаш-девой, способной, как и сын, превращаться и в оленя, и в человека. Мяндаш-пырре (как все культурные герои – Н.Н.), научил людей искусству охоты, запретил истреблять важенок... Люди приносили в жертву Мяндаш-пырре обетного оленя. После трапезы кости оленя накрывались шкурой: охотники верили, что олень (или его душа) вновь вернется живым на землю [II, с. 192].

По этому поводу Криничная приходит к выводу что: «в тотемистических мифах очень часто наблюдается слияние субъекта с объектом. В результате оказывается, что тотемный предок, обучающий людей искусству, сам этим плодом и является. (...) В свете изложенных представлений раскрывается семантика съедаемой, но не убывающей при этом пищи» [5, с. 57]. Данная версия еще раз объясняет мотив о роге изобилия.

В кыргызской мифологии вместо рога изобилия выступает копыта тотемного животного. Представляем краткое содержание названного сюжета: «Охотник, преследовавший раненную им марал (самку оленя), забрел в пещеру. В пещере его встретила седовласая байбиче (уважаемая женщина в возрасте), налила в чашку, сделанную из копыта, кислое молоко (айран) и просила охотника впредь не стрелять в молодых самок. Сколько не пил охотник, айран в копыте не иссяк». Говорят, с тех пор он стал удачливым мергеном,

поскольку угощение кайберена (седовласой матери кайыпа) являлось ее благословением на охоту [Инв. №587 (1784)].

Таким образом, выясняется, что в генеалогическом предании о Бугу эне угадывается несколько мифологических мотивов:

1) мотив бессмертия – её исчезновение после смерти и воскрешение в первоначальной ипостаси;

2) мотив нарушения табу;

3) мотив чудесного рождения: появление ребенка в колыбели в юрте;

и, наконец, мотив божественного родителя (в данном мифе: кайыпа), который в свою очередь порождает мифы тотемистического плана, связанного с культом предков. Фольклористы, рассматривающие генезис охотничьих мифов в связке с происхождением тотемов-предков единогласно приходят к выводу, что кайып это и есть тотем, покровительствующий определенному племени или роду, восходящее к истокам солярных мифов [6, с. 29], с чем и автор данного текста разделяет мнение Ф.Урманчеева. Божественное происхождение одного из родителей, по заключению Криничной, порождает мотив бессмертия. Потому что рожденный герой это и есть “возвращенец”, т.е. он воплощение своего Небесного родителя тотема [5, там же]. Точка зрения Криничной уточняет выводы первого автора, поскольку Небесного владыку принято считать бессмертным.

Дополняя вышеприведенные выводы, со своей стороны заметим, что синкретический образ матери-прародительницы перекликается с другим генеалогическим сюжетом из тюрко-монгольской мифологии. Это – всем известный сюжет о предке Чингизхана Борте-Чино – сына Небесного волка, супругой его была Гао-Марал (“прекрасная лань”). В данной версии мифа мы видим удивительное сочетание двух тотемов: тотема-волка и тотема-оленья, от которых вели свое происхождение некоторые тюрко-монгольские племена. Однако в разных генеалогических сказах одни считали себя потомками оленя (марала), а кто-то из них происходили от волка, третьи – от волчицы. О волке как о тотемном предке написана блестящая монография татарского мифолога Ф.И.Урманчеева «По следам белого волка» [6].

#### ***Использованная литература:***

1. Мифы народов мира. В двух томах. Т.1–2. – М.: Олимп, 1998.
2. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. В 5-ти томах. Т. 1. – Алма-Ата, 1961.
3. Каскабасов С.А. Казахская сказочная проза. – Алма-Ата: Наука, 1990.
4. Нарынбаева Н.О. Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңгулары. – Бишкек, 2011.
5. Криничная Н.А. Персонажи преданий: становление и эволюция образа. – Л.: Наука, 1988.
6. Урманчеев Ф.И. По следам белого волка. Ранние этнокультурные связи тюрко-татарских племен. – Казань, 1994.
7. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1 – М–Л., 1947.
8. Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и каракиргизов, на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах // Живая старина. –1894. –Вып. 3, 4; Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен. – Бишкек: Илим, 2003.
9. Гумилев Л. Древние тюрки. – М., 2004.
10. Баялиева Т. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе: Илим, 1972.
11. Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Хакасский исторический фольклор. – Абакан: Хакасский гос. ун-т им. Н.П.Катанова, 2001
12. Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. – Л.: Ин-т нар-в Севера, 1936.
13. Волк в японской мифологии: Материалы из Википедии – свободной энциклопедии.
14. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. – СПб, 1881. – Вып. 11

Невский Н.А Айнский фольклор. – М.: Наука, 1972.

15. Абдыракунов Т. Ак Мактым. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983.

16. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990.

17. Потапов Л.П. Умай – божество древних тюрков / Тюркологический сборник, 1972. – М.: Наука, 1973.

#### *Использованные фольклорные тексты:*

- Н.А Невский Айнский фольклор. – М.:Наука,1972
- Пилсудский Б.О. Фольклор Сахалинских айнов. Тетрадь № 2; №№ 3 – 4
- Манас. Багыш Сазан уулу. – Б.:Бийиктик,2011
- [http://www.icrap.org/Folklor\\_sachalinskich\\_Ainov.html](http://www.icrap.org/Folklor_sachalinskich_Ainov.html) Пилсудский Бронислав
- <http://www.proza.ru/2013/05/23/2003>

**Материалы из рукописного фонда Национальной академии наук Кыргызской республики:**

- Инв № 319(4357), 643(5281) Предание о Бугу –эне, Предание о происхождении рода Желден
- Инв № 167 Миф о священной красной собаке
- Инв № 426(1623) Миф о тотеме (волке)
- Инв № 587(1784) Миф о кайберен-бугу

#### *Д. Ысқақұлы,*

*С. Демирел атындағы Университет ректорының кеңесшісі, филология ғылымдарының докторы, профессор*

### **ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ, ҰЛТТЫҚ ИДЕОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Қазақ тілі, қазақ әдебиеті, қазақ мәдениеті – қазақ жерін, қазақ елін, қазақтың мүддесін қорғап, тәуелсіздігін, болашағын қамтамасыз ететін отаншылдықтың, отансүйгіштіктің, ұлттық патриотизмнің қайнар көзі. «Әсіресе біз сияқты саяси жаулары көп ұлттар үшін ең үлкен сүйеніш отансүйгіштік моралі (патриотизм) бола алады. Отансүйгіштік мораліміз күшті болмаса, тәуелсіздігімізді де, азаттығымызды да, Отанымызды да толық қорғай алмаймыз. Сондықтан түрікшілдік ұлт және Отан мұраттарын бәрінен де жоғары бағалауы керек» (З. Көкалып. Түрікшілдіктің негіздері. Алматы, 2000, 104-105 беттер). Түріктің патриоты айтқан бұл сөздердің тікелей бізге де қатысы бар.

Әрбір ұлттың, мемлекеттің ертеңі өзін-өзі қорғай білуіне тікелей байланысты. Ұлттық идеология – мемлекеттің өзін-өзі қорғай білу иммунитеті. «Бөтен кісі қазаққа ешқандай жақсылық артып әкеліп бермейді. Өз күшіне, өз қуатына сенбеген адам да, халық та ғұмыр жүзінде бәйге алмайды» (Ә. Бөкейхан). Ал мұның өзі сол тіл, әдебиет арқылы ғасырлар бойы жасалынған ұлттық рухани құндылықтар бойына сіңген адамның ғана қолынан келетін ұлттық патриотизмге тікелей байланысты екендігі тағы да аян.

Демек, ұлттық патриотизм мен ұлттық намысты қалыптастыратын да, дамытатын да – ұлттық құндылықтарға негізделген ұлттық идеялар. Ұлттық тілде ұлттық тәрбие алмаған ұлтына қызмет ете алмайды; қиын-қыстау кездерде ұлтына қорған болып, ол үшін отқа да, суға да түсетін патриот бола алмайды. Яғни, ұлт атаулының, мемлекет атаулының тағдыры ең алдымен, тіл мәселесінің, соған сүйенген ұлттық идеялардың қалай шешілгендігіне тікелей байланысты.

Ал ұлттық идеяның өзегі - ұлттық тіл. Өйткені, «... бабалардан қалған тілің ұлттық идея болу керек... Қазақты біріктіретін бірден-бір қасиетті күш ана тілі болуға керек» (Герольд Бельгер. Тіл туралы тезистер. «Ақиқат», 2014, №10, 69-бет).

Патриотизм жайлы Қазақстанның халық жазушысы Әзілхан Нұршайықов «Қазақстандық патриотизм» деген әлі дүниеде жоқ ұғым, тұмаған сиырдың «бұзауы». ...Ал

қазіргі қоғамда ешқандай идеология жоқ. Адамдардың бар мақсаты қандай жолмен болса да (адал, арам) ақша табуға ғана бағытталған... Патриот болудың негізгі төрт шарты бар. Олар:

- 1) Отанын, жерін қорғау;
- 2) өз ұлтының ана тілін ардақтау;
- 3) ұлттық дәстүрді сақтау;
- 4) ұлтаралық интернационализм идеясына адал болу.

Ал жерді қорғау орнына сатайық деп жүргендерді, сатып үлгергендерді немесе ел аман, жұрт тынышта одан үзіп, көршілерге бөліп бергендерді қалай патриот деуге болады? Мемлекеттік мәртебесі бар өзінің асыл ана тілі тұрғанда, үлкен-кіші жиын-жиналыстарда, өзінің отбасында өзге тілде сөйлейтіндерді қалай патриот дерсің? Ұлттық дәстүрді ұстанбайтын ұл-қыздан қандай патриот шықпақ? Өзге ұлттың ұлын өзінен төмен санайтын санасыздан қандай салихалы азамат өспек?..

Қазіргі «қазақстандық патриотизм» деп жүргеніміз, қызуы тез тарап кететін қымыз патриотизм, орысша айтқанда, «квасный патриотизм». Бізге елін, жерін, тілін, ұлтаралық ынтымақты қорғайтын, республиканың гүлденіп, алға басуы үшін шыбындай жанын аямайтын адамдар тәрбиелейтін патриотизм қажет. Әрине, ондай патриотизм бүгін болмағанмен, оған болашақта қол жетері хақ...

Өз басым Қазақстан тәуелсіз ел болып аталғаннан кейін патриотизмнің асыл арқауынан айрылып қалды деп есептеймін. Тәуелсіздікті пайдаланып, үлкенді кішілі азаматтарымыз коррупция қаһармандарына айналып кетті. Жемқорлық жайлаған елде патриотизм байыздай алмайды.

Халыққа тәуелсіздік қажет. Патриотизм – тәуелсіздік қорғаны. Патриоттар – Отан тірегі. Ел патриот болмай, еркіндікті сақтай алмайсың.

Патриотизм – ақыл, ой, сананың салтанаты, табанды тәрбиенің жемісі. Патриоттық тәрбие бойына сіңбеген, бала күнінен ерлер туралы ертегілер тыңдап, елдікті, ерлікті мадақтайтын тақпақтар жаттап, эпостық шығармаларды етене қабылдамаған адамдар бойында бес кісінің күші болса да патриот бола алмайды.

Отаншылдық – адамның туған ел мен өскен жерге деген шексіз сүйіспеншілігі. Сол үшін жан қиюға әзірлік. Отаншылдықтың екінші аты – патриотизм. Ал ұлттық намыс – жеке ұлттың өзіндік моральдық кодексі...

Патриоттық тәрбие мәселесі мемлекеттің түбегейлі жүргізіп отыратын ісі болуы керек...» (Өзілхан Нұршайықов. Патриоттық қанға сіңген қасиет пе? «Ақиқат», 2010, № 10) – деп, жазыпты

Патриотизмнің, қазақшалап айтқанда, халқын, туған жерін барынша сүйіп, соған адал қызмет ете білу, яғни ұлтшылдық (мұны тек «менікі ғана болсын, қалғандары не болса, ол болсын» дейтін әсіреқызыл шовинизммен шатастырмау керек. – Д.Ы.) қасиеттің ұлттың ұлт болып, мемлекеттің мемлекет болып өмір сүруінде қаншалықты маңызды екендігін кезінде алашшыл Аймауытов төмендегіше пайымдапты: «Ұлтын шын сүйіп, аянбай қызмет қылған азаматы көп жұрт күшті, өнерлі, білімді жұрт болып, күресте тең түсіп, басқаларға өзін елетіп отыр. Ұлты үшін құрмет қылмай, бас қамын ойлап жүрген азаматтардың елі артта қалып отыр. бір халықтың ұлтшыл адамдары көбейсе, ұлты үшін жанын салып, сол ұлтты көркейтуге тырыспақ. Адамның өз басының көркеюімен ұлт көркеймейді, ұлты көркейсе, өзі көркейеді. Бір ұлт бақытты болса, ол бақыт сол ұлттың ішіндегі адамдарға да ортақ» (Ж. Аймауытов. Шығармалары. 6 том, Алматы, 2013, 144-бет).

Отаншылдық, ұлтшылдық – туған жердің қасиетін, тарихын, сұлулығын, байлығын мақтан тұту, ана тілін, сол тілде жасалынған рухани құндылықтарды, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерді қадірлеу секілді толып жатқан сезімдердің барысында қалыптасқан өзінің туған жеріне, еліне, мемлекетіне деген сүйіспеншілік, оны ішкі-сыртқы жаулардан қорғауға барлық уақытта да дайын болу, қажет болған жағдайда жанын пиде ету. Бұл - көбіне ұлттық сана-сезім оянып, қоғамның дамуы ұлттық дамуға сай жүрген кезде қалыптасатын құбылыс.

«Ешкім бір мемлекетте тұрып, оның мемлекеттік тілін менсінбей, отансүйгіш бола алмайды. Сонымен бірге, әлемдік рухани және тілдік құндылықтарды игеру мен мемлекет

тілін үйренуді бір-біріне қарсы қоюға болмайды» (Е. Сыдықов. Қазақтың рухани жерұйығы. Кітапта: Ұлт ұясындағы ұлағат. Астана, 2014, 336-бет).

Д. Көшім «патриотизм» мен «ұлтшылдықтың» арақатынасын «Патриотизм – жеке адамның өзі азамат болып тұрған еліне деген қатынасы, байланысы жағынан бағаланатын мемлекеттік идеология болса, ұлтшылдық – сол ұлттың мемлекеті болмаса да өмір сүре береді» деген тұрғыда ажыратып, ұлтшылдыққа «Қазақ ұлтшылдығы өмір бойы өзін қорғау, ұлттық құндылықтарын сақтап қалу бағытындағы ұлтшылдық болып келді. Қазіргі қазақ ұлтшылдығы да қарсыластарының жапқан жаласы мен ойдан шығарған өсектеріне қарамастан осы бағытта қалдық. Бұл – қазақ ұлтшылдығының өзіндік ерекшелігі. Басқа ұлттарға үлгі боларлық ерекшелігі» (Д. Көшім. Бізге қандай ұлтшылдық керек? «Алаш айнасы», 31.05.2014) деген тұрғыда айқындапты.

Ұлттың ұлт болып, мемлекеттің мемлекет болып өмір сүруін қамтамасыз ететін «ұлтшылдықтың», «отаншылдықтың» (патриотизм) негізін тіл құрайды. Өзінің тілін қастерлеп, ұлтын, халқын сүймеген адамнан ешуақытта ұлтына адал қызмет ететін ұлтшыл, елін қасық қаны қалғанша қорғайтын патриот шықпайды. Сондықтан да халқының бойына сол тілде жасалынған ұлттық құндылықтары тамырлап кеткен ұлттың өмірі ұзақ, мемлекеті мықты болады.

Ұлттық идея ұлтпен бірге пайда болып, ұлттық сана-сезім негізінде осы біз кімбіз, бұрын кім болдық, тамырымыз қайда жатыр, немізбен ерекшеленеміз, мәдениетіміз қандай, адамзат тарихында қандай орын алып келдік, қазіргі қоғамдағы орнымыз қандай, болашақта қандай жолмен жүруіміз керек деген сияқты сандаған сауалдарға жауап іздеу барысында ғасырлар бойы дамып, қалыптасады. Ұлттық идеялар бұрын да болған, қазір де бар, болашақта да өмір сүре береді. Ұлттық идеяларсыз ешқандай ұлт, мемлекет, қоғам өмір сүре алмайды. Өйткені, әрбір жеке адамды алға сүйрейтін арман болса, ұлтты, мемлекетті өрге тартатын ұлы қозғаушы күш, ол – идея, халық өмірін жақсартудың түрлі жақтарын жақсартуды көздейтін идеялардың жиынтығы - ұлттық идеология.

Ұлттық идея туралы Жанұзақ Әкім «Ұлттық идея дегеніміз, халықтың әріден алғанда дәуірлік, беріден алғанда ғасырлық мұратын айқындайтын, келешек ұрпаққа жол көрсететін шамшырақ бола алатын заманалық рухани философия. Оның негізгі міндеттері – ұлт пен түркі халықтарын біріктіру арқылы қоғамды тұрақты дамытатын стратегияны анықтау. Қазақтың бойындағы мәңгілік қасиеті оны құрайтын ру-тайпалары арқылы ықылым заманнан бері сақталып келеді. Қазіргі заманның міндеті осы мәңгі қасиеттерді біріктіріп, оны жаңғырған, өміршең ұлттық идея түріне келтіру болып табылады» ( Әкім Ж. Түркі өркениеті негізіндегі қазақ идеясы. Алматы, -2007, 304 бет) – деп жазады.

«Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы» атты ұжымдық еңбекте: «Ұлттық «МЕН»-ді қалыптастыратын тетіктер мен жағдайлар сан алуан. Оған көшедегі қаптаған жарнамалардан бастап, енді ғана дүние есігін ашқан сәбидің құлағына естілген ән мен үнге дейін кіреді. Солардың бәрінің басын қосатын, бәрін өгіздей өрге сүйрейтін күдірет Ұлттық идея деп білгеніміз жөн» дей келіп, «Ұлттық идеяны таппайынша елде жүріп жатқан реформалар қарын тойдырудың ғана міндетін атқарып шығатындай көрінеді. Ұлттық идеясы жоқ Қазақстанда өмір сүру қазақтан басқаның бәріне майдай жағатын шығар, бірақ, түптің-түбінде өкініште қалатыны – қазақтар. Өзін-өзі жарылқамағанды басқалар ұшпаққа шығарады деудің еш қисыны жоқ. Көлдей жайылып келе жатқан жаһандандудың табанында жаншылып қалмау үшін де ұлттық идеяның өзектілігі мен қажеттілігі күн санап артып келеді» (Сейдімбек А., Әбжанов Х., Салғараұлы Қ. Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы. Астана: «Фолиант», 2012. – 248-бет) – делінген.

Демек, ұлт бар жерде сол ұлттың өсіп-өнуін қамтамасыз етіп отыратын ұлттық идея да болады. Ұлт жоқ жерде ұлттық идея да жоқ. Екеуі - егіз. Бірінсіз бірі өмір сүре алмайды. Шын мәніндегі ұлттық идея бір ұлтқа қызмет еткенімен де еш уақытта басқа ұлттарға қарсы бағытталмайды; керісінше, көп ұлтты мемлекеттерде барлық халықтың ортақ мүддесін негізгі ұлттық идеялармен ұштастыра, үйлестіре отырып, олардың бір бағытта дамуын қамтамасыз етеді. Осы бір аса күрделі мәселеде мемлекеттік тілдің осы елде өмір сүріп

отырған барлық этностар мен ұлыстарды біріктіруші функция атқаратындығы әрдайым есте болғаны жөн.

Философия ғылымдарының докторы Б. Сатершинов «Өз дамуының сындарлы кезеңіне жеткен кез келген ел өзінің ұлттық идеясын қалыптастыруға деген қажеттілікті сезінеді. Әлемдік тәжірибе көрсетіп бергендей, ұлттық идея ел дамуының түбегейлі жаңа сатысына көтерілудің орасан зор мақсаты жолындағы қоғам мен мемлекеттің саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, рухани және басқа барлық күштерін біріктіру міндеті туындаған тұста пайда болады. Ұлттық идея этностық, діни, мәдени және өзге де қауымдастықпен біріккен адамдар тобының бөлісетін ұжымдық жады мен таптауырындарының, мақсат-мұраттары мен арман-аңсарларының, дүниетанымының, көзқарастары мен құндылықтарының кешенді жиынтығын білдіреді»- деп, ұлттық идеяның ұлттың қоғамдық дамуындағы аса маңызды рөліне назар аударады (Б. Сатершинов. Ұлттық идея. «ДА Қазақстан», 2012, № 26 110-бет).

Ұлттық, мемлекеттік дамудың тағдыры осы ұлттық идеялардың дұрыс айқындалып, халықтың санасынан берік орын алып, алға қойған міндеттерді орындауға жұмған жұдырықтай жұмылып кірісе алуына тікелей байланысты. Мысалы, қоғам дамуының негізіне жапондықтардың еңбекке ерекше қабілеттілігі алынған Жапония ғылым мен техниканың, экономиканың дамуында тамаша табыстарға жетті. Ұлттық идеяларға сүйену Сингапурде, Малайзияда, Оңтүстік Кореяда да тамаша табыстарға қол жеткізді.

Сонымен, «Ұлттық идея ешқандай да ешкімді тұйыққа тірейтін құбылыс емес. Қайта ол ұлтты өздері қатарлы ұлттармен бәсекелестікке түсіріп, өркениетті мемлекеттердің қатарына қосылуға бағыттайтын бірден-бір жол. Ол ұлт тұтастығын күшейтіп, заман, уақыт талабына сай өзгенің жақсысын қабылдау арқылы оны эволюциялық жолмен бәсекелестікке лайық дамытып, ғаламдастыру дәуіріндегі өзінің күн астындағы орнын ешкімнен, ешқандай ұлттан кем емес дәрежеде алуына ықпал етеді. Оны орындауға ұйымдастырып, бас-көз болатын мемлекеттік аппарат, әміршілдік-әкімшілік жүйе... Содан соң ұлттық идея қатып, сіресіп қалған ұғым-түсінік емес. Ол - уақыт, заман көрінісіне әрі талап-тілегіне орай эволюциялық жолмен дамып отыратын қадір-қасиет. ...қазақ зиялыларының ұлтшылдығы ешбіреуге қысым, қокан лоққы жасамайтын, үнемі өзін-өзі қорғаумен, қорғаныспен келе жатқан ұлтшылдық» (А. Әлімұлы. Ұлт боламын десең, «руыңмен у ішпе, қазақ!» немесе ұлттық идея туралы ой. «Ақиқат», 2014, № 11).

Америкада мемлекетті құраушы негізгі ұлт болмағандықтан да ұлттық идеология жеке адамның еркіндігіне, адам құқықтарының сақталуына негізделді. Ал Иранда ұлттық идеология ежелгі классикалық парсы мәдениеті мен исламдық дәстүрге сүйенеді. Ал өздерін ерекше қабілетті санайтын еврейлердің бір кездегі тарихи отанына оралып, ұлттық ошағын құру туралы армандарынан, діни дүниетанымынан тұратын сионизм бұл күндері Израильдің біртұтас ұлттық идеологиясына айналып отыр. Бұл мысалдардан ұлттың алдында тұрған ұлы міндеттерді қалыптасып отырған нақтылы тарихи жағдайлардың ерекшеліктерін ескере отырып шешуге халықты бір жұдырықтай жұмылдырып, көтере алатындай ұлттық идеология жасаудың аса маңыздылығы көрінеді.

Ататүріктің «Қай кезде де ұлттық мұрат пен ұлттық мүддеге басымдық беруіміз керек. Халықаралық саясат, еларалық жағдай – мұның бәрі ұлттық мұрат пен ұлттық мүддеден төмен тұруы керек» дегеніндей, Қазақстан мемлекетінде де оның тілінен бастау алған рухани құндылықтарына бет бұрып, барынша халықтық мүддеге қызмет ететін ұлттық саясат жүргізу – бүгінгі күннің өмір талап етіп отырған басты талабы.

Өкінішке орай, күні бүгінге дейін Қазақстанда ұлттық идеология жоқ деуге болады. Оның басты себебі: Қазақстан көпұлтты мемлекет, сондықтан да бір ұлттың мүддесін қорғайтын ұлттық идеологияның жүргізілуі онда тұрып жатқан басқа ұлттардың құқықтарын аяққа таптау, яғни идеологиялық диктатура болып табылады-мыс. Бұл жерде негізгі мәселе Қазақстанның қазақ ұлты құрған, негізінен өмір сүретін, сондықтан да ең алдымен, осы халықтың тілі, ұлттық мүддесі қорғалу керектігі ескерілмей келгендігі көзге ұрады. Осы мәселе хақында белгілі қоғам қайраткері Мырзатай Жолдасбеков «Бізге мықты идеология

керек!» деген ойын төмендегіше негіздепті: «Конституция бойынша, біз идеологиясыз мемлекетпіз. Бізге идеология керек. Әйтпесе... мынау қай қоғам? Біз қайда барамыз? Не үшін ата-бабамыз қан төкті? Мынау ұлан байтақ жерімізді не үшін қорғады? Қан қайда қалды? Мен осылай ойланып жүрмін. Өз-өзіме сұрақ қоям. Бірақ... билікте, Үкіметте негізінен қазаққа айтатын бір ауыз сөзі жоқ адамдар отыр («Араша.кз» порталы, 12.06.2012), профессор Қ. Атабаев «Дегенмен, ең қауіптісі, жүйелі ұлттық идеологияның болмауы нәтижесінде, бір ұлттың ішінде бірін бірі түсінуден қалған бірнеше әлеуметтік топтардың пайда болып, қазақтың біртұтас ұлт ретінде жойылу қаупінің айқын көріне бастауы»-деп, дабыл қағады.

Шындығында да ұлттық саясат жүргізу, ұлтқа қызмет ету, ұлтжандылық, ұлтшылдық - кейбіреулер ойлайтындай, тек өзіміздің ұлтымыз ғана болсын деп, басқаларды жау көру емес, керісінше өз ұлтына қызмет ету арқылы жалпы жұртқа, басқа да ұлттарға қызмет ету деген сөз. Өйткені өз ұлтын сүймеген, өз ұлтының қадір-қасиетін білмеген басқа ұлттарды да сүйе алмайды, олардың да өзі сияқты, өз ұлты сияқты адамдар екенін түсініп, жақын араласып кете алмайды. Ұлтты ұлтқа, нәсілді нәсілге қарсы қоятын, өзін өзгелерден жоғары қоятын әсіре ұлтшылдық («шовинизм») пен нәсілшілдіктің жөні бөлек. Біз оған қарсымыз.

Кеңес өкіметі жылдарында ұлтжанды азаматтарды «Дүниені ұлтшылдар бүлдіреді: бір ұлтты екінші ұлтқа дұшпан қылып өсіреді. Ұлтшылдар құрыса, дүниедегі жалпы жұрт бір ауыл, бір бауыр болып кетер еді» деп, айыптап қуғындай бастағанда, «Абай» журналы оған жауап ретінде «ұлтшылдықтың кісішілдікке ереуілдігі жоқ: әр ұлт тегіс мәдениетті болып теңелсе, кісішілдік өзі де өркендейді, ұлтшылдардың мақсаты - басқа ұлттарға қастық ету емес, өз ұлтын қатарға қосу. Кісішілердің өзі де мәдени жұрттан шықпақ. Ұлтшылдық намысын білмеген жұрттан кісішілдік қайдан шықсын!» (Мәннен Тұрғанбаев. Ұлтшылдық. «Алаштың тілдік мұрасы». Алматы, 2009, 179-бет)-деп жауап берген екен.

«Ұлттардың қалыптасуының, сақталуының, дамуының тірегі мен қозғаушы күші ұлтшылдық болып табылады. Ұлтшылдық – саяси тілмен айтқанда, ұлттық идеология» (Т. Сайдуллин. Алты алаш туралы түсінік. «Қазақ әдебиеті» 30.08.2013). Бұл жердегі ұлтшылдықты кеңес өкіметі қалыптастырып кеткендей, басқалардың барлығына да жоқ, тек өзіміз ғана болсын дейтін теріс мағынада емес, керісінше, ұлтжанды азаматтың жалпы адамзат баласын, оның ішінде өз ұлтын ерекше сүйіп, бүкіл ғұмырын оған адал қызмет етуге арнауы деп, ұғынған жөн. Ұлтшылдықтың ең алдымен, тілін, туған жерін, ұлтын сүйуден басталатындығы белгілі.

«Ұлтшылдық идеясы – халқымыздың жаны мен жүрегі. Ұлтымыз бар болса, ол да өмір сүреді» (Мұстафа Шоқай).

Кеңес өкіметі жылдарында ұлтына адал қызмет еткен ұлтын сүйген азаматтарды «ұлтшылдықпен» айыптап, қудалағаны белгілі. Міне, осы кездерде Мұстафа Шоқай ұлтшылдық пен шовинизмді шатастырмауға шақырып, олардың аражігін тамаша ашып берді: «шовинизм деп, басқа ұлттардың өмір сүру құқықтарын өз ұлтының мүддесі үшін құрбан ету айтылады» (Алаш көсемсөзі. Алматы, 2010, 47-бет).

«Ұлтшылдық арқылы ғана ұлт қалыптасады, ұлтшылдық ұлт тудырады» (Эрнст Гелнер). Сондықтан да ұлттың өмір сүруінің бірден-бір шарты - ұлтшылдық. Ұлтшылдық болмаған жерде ұлт та болмайды. Ұлтшылдық – ұлттың өмір сүруін қамтамасыз етіп отыратын басты қорғанышы. Ұлтшылдығы әлсіресе, ол елдің ұлттық иммунитеті де жойылып, жеке ұлт ретінде өмір сүру қабілетінен айрыла бастайды. Сондықтан да әрбір ұлт өзін сақтау үшін ұлтшылдыққа негізделген, ұлттық арман-аңсарлардан тұратын ұлттық идеологиясын жасап, оны жүзеге асыратын мемлекеттігін құрып, соның аясында ғана толыққанды өмір сүре алады. Демек, ұлттық идеологиясының болуы ертеңін ойлаған әрбір ұлттың өміршеңдігінің басты шарты екен.

Идеология дегеніміз – «Идеология – кез келген мемлекеттің рухани мәдениетінің жоғары формасы» (Д. Кшибеков. Национальная идея. Алматы, 2007, 199-бет). Яғни, кез келген мемлекеттің қоғамдық даму деңгейін ол жүргізіп отырған ұлттық, мемлекеттік идеологиясынан көруге болады. Ғылыми жағынан жан-жақты негізделген идеология мемлекеттік саясатта қоғамдық өмірдің сандаған проблемаларының ішінен ұлттың,

мемлекеттің жан-жақты дамуын қамтамасыз ететін басты мәселелерін іріктеп алып, шешіп отыруы арқылы даңғыл жолға бағыттап отырады. Ал қоғамдық дамудың бағытын айқындап, бағыт-бағдар беріп отыратын идеология болмаған жағдайда ұлттың, мемлекеттің болашағы бұлыңғыр.

«Жалпы, ұлттық идеология дегеніміз – белгілі бір халықтың, этностың, ұлттың алдағы уақытта өмір сүруінің өзіндік ұстанымдарының жиынтығы. Егер ұлттық идеология болмаса, ұлт өзінің өмір сүруін тоқтатады. ...мемлекет ұлттық негізде дамығанда ғана ол жетік дамиды. ...Ұлттық идеологияның жоқтығы маңдайымыздан соғады да отырады. ...Ендігі идеология Қазақстанда тұратын ұлт диаспораларының қазақ халқының төңірегіне шоғырлануы, қазақ мемлекетігін нығайтуға үлес қосуы айналасында өрбуі қажет...» (М. Тоқашбай).

«Бізге ұлттық идеология не үшін қажет дейтін болсақ, біз қазір өтпелі кезеңді басымыздан өткеріп жатырмыз. Қазақ халқының алдында болашақта ұлттық тәуелсіздігімізді, болмысымызды, мүддемізді, құндылықтарымызды, тілімізді қалай сақтап қаламыз деген сауал тұр. Ұлттық идеология осы сұрақтарға теория жүзінде негізделген, ғылыми дәлелденген объективті жауап беруі керек. Себебі қазақ халқының қазіргі жағдайы өте ауыр және болашағы өте бұлыңғыр. Сондықтан біз әуелі қазақ халқы мұндай жағдайға қалай және не себепті тап болды деген сұрақтарға жауап іздеуге тиіспіз» (Е. Мұханғалиев, «Мәңгілік ел» қазаққа ұлттық идеология бола ала ма? «Дат», 27.02.2014).

«Кеңес өкіметінің кереуі идеясынан кейін идеология деген сөзді ауызға алудан қашатын болып алдық. Мүмкін, бұл да жөн шығар. Бірақ, өз алдына егемен ел боламын деген мемлекет Ұлттық Идеядан бас тартпау керек еді.

XX-шы ғасырдың сұңғыла саясаткерлерінің бірі Уинстон Черчилл: «Ұлыбританияның жауы да жоқ, досы да жоқ, ұлттық мүддесі ғана бар» деген. Ұлттық мүддесі жоқ елдің ұлттық мемлекет те жоқ деген сөз бұл.

Қазақта ұлттық идея бар ма? Бар, әрине. Оның ең **біріншісі**, ата-бабамыздың қаны мен терінің арқасында аман қалған ұлан-асыр ұлттық территориямыздың тұтастығын сақтау. **Екіншісі**, сол кеңістікте өмір сүріп жатқан өзіндік дәстүр-салты, әдет-ғұрпы бар жұртымызды жаһанданудан сақтап қалып, оның шын мәніндегі ұлттық тәуелсіздігін қамтамасыз ету.

Тіл, сол тілде жасалынған ұлттық мәдениет - сол ұлтты айқындайтын басты ерекшелігі, төлқұжаты, генетикалық коды. Төлқұжатынан, яғни ұлттық мәдениетінен айрылған ел есепке алынбайды да, жеке ұлт ретінде көзге түспейді де. «Генетикалық кодынан айырылған ел – қаңбақ. Тамырынан үзілгендердің бәрі тексіз. Бүгінде мемлекеттігі мен туған тілін сақтап отырғандар – сол текті елдер» (А. Смайыл. Мәңгілік елдің тұғыры – мықты мемлекет. «Егемен Қазақстан», 25.02.2015).

Қаза берсең, шыға береді. Бүгінгі таңда соның ең бастысы – ана тіліміздің мемлекеттік мәртебесін күшейтіп, бүкіл дүние жүзіндегі мәдени ұлттық экономикалық, әлеуметтік дамудағы озық үлгілерді өз бойымызға терең сіңіріп алу болып тұр.

Республикамызда ұлттаралық татулық бүгінде өз жемісін берді. Бұл да біздің ұлттық идеямыздың маңызды бір саласы еді. Ендігі мәселе ұлттық рухымызды тексіз космополитизмге айырбастап алмауымыз керек.

Қазақтың ұлттық идеясын аспаннан іздеп керек жоқ. Бәрі де Абайда тұр. Қанағат. Еңбек. Талап. Ой. Рахым. Абай бес нәрсеге асық бол, бес нәрседен қашық бол деп тегін айтпаған. Біздің қазақ Абай айтқан бес нәрседен қашып, бес нәрсеге асығуы керек. Ұлттық идея, міне, – осы!» (ақын Серік Ақсұңқарұлының фейсбуктегі жеке парақшасынан).

Ұлттық саясат жүргізу тікелей ұлттық идеологияға сүйенеді. Ал ұлттық идеология бір ұлттың басқа ұлттарға диктатуралық жолмен өктемдігін жүргізу үшін емес, керісінше солардың да қамын жауапкершілікпен ойлай отырып, мемлекетті құрып отырған ұлттың мүддесін қорғау, барлық ұлттардың тату-тәтті қатар бақытты өмір сүруін қамтамасыз ету, соңында барлық халықтармен бірге мемлекетті күшейту үшін қажет.



«Әсіресе жас мемлекетке идеология керек. Себебі: біріншіден, біздің ұлттық мәдениетіміз, санамыз заман өзгерген сайын сырттың ықпалына түсті. Күлтегін мен Тонькөктің сына жазуындағы ұлы идея - тәуелсіздік идеясы бүгінгі заманға сол қалпында жеткен жоқ. Өзгерістерге ұшырады (Жұртбай Т. Біртұтас алаш идеясы. Алматы, -2014, 3-бет; Сүре сөз. Алматы, -2005, 134-бет).

Қазақстан жағдайында елімізде ұлттық идеология мемлекеттік идеология негізіне алынып, ең алдымен, көпшілік халықтың, содан кейін басқа да этностардың мүдделері қорғалғанда барып, қоғамымызда тыныштық орнап, қалыпты дамитын боламыз. Дәл қазір қазақ қоғамында осындай жағдай бар деп, айта алмаймыз.

Ұлт үшін аса маңызды осы бір мәселе хақында белгілі мемлекет, қоғам қайраткері, профессор Мырзатай Жолдасбеков «Ұлтты сақтайтын – ұлттық идея. Ол ұлттың өмір сүруі, тілегі, ниеті, ойы дегенге саяды. Ұлттық идеясы бұлыңғыр елдегі билік оңай қателесуге, ырысы шайқалып төгілуге бейім тұрады. Яғни, билік үнемі ұлттық идеяны ұлықтап, қазақты қалғытпай қамшылап отыруы керек. Біздің түпкілікті идеямыз, арманымыз, мемлекеттік идеологиямыз – Мәңгілік Ел орнату. Мәңгілік Ел болу үшін мінсіз ұлт болуымыз керек. Ұлт боламыз, іргелі ел боламыз десек, ендігі жерде қазаққа көзқарасты өзгерту керек, билік орындарына мемлекет тілін жетік білетіндерді, қазақ халқының тарихын, мәдениетін, әдебиетін, ғұрпын жақсы білетіндерді, ішкі-сыртқы саясатты игергендерді, өз саласының білгір мамандарын, нағыз мемлекетшілдерді тағайындау керек. Ұлттығыңды ұлықтау, дәстүріңді дәріптеу, ата-ананы ардақтау, үлкенді сыйлау, кішіні құрметтеу – қазақ арасында бұлжымас заңға, өзгермес қағидаға айналуы керек» (Мырзатай Жолдасбеков. Бұл сөз айтылуы керек еді. «Егемен Қазақстан», 07.04.2015) депті.

Талдаушылардың байқауынша, қазіргі қазақ қауымында ұлттық мемлекеттік идеология жоқ.

Тәуелсіз елдің басты бір ерекшелігі - сол мемлекетті құрған титулды ұлттың болуы. Мемлекет сол титулды ұлттың мүддесін қорғайды; оның мәңгілік сақталуына қызмет етеді. Қалай десек те Қазақстан мемлекетін құрған – қазақ. Сондықтан да қазақ еліндегі барлық мәселе осында бірге өмір сүріп жатқан диаспоралардың да жағдайын да ойластыра отырып, негізінен, қазақ халқының болашағына орай, яғни «Мәңгілік ел» болуын қамтамасыз ету тұрғысынан шешілуі тиіс.

Қазақстан қазақ ұлтының атынан құрылған ұлттық мемлекет бола тұра күн бүгінге дейін ұлттық идеологиясыз өмір сүріп келді деуге болады. Оның басты себептері елімізде тұрып жатқан өзге де ұлттардың қамын жеу, басқа этностардың қазақтарға деген оң көзқарасын сақтау, ұлтаралық шиеленістердің алдын алу болатын. Ұлтқа, мемлекетке қызмет ететін ұлттық идеологияны жасап, оны іске қосу бүгінгі күннің аса маңызды мәселелерінің бірі болып күн тәртібінде тұр. Міне, ұлт үшін, Қазақстан мемлекетінің болашағы үшін аса маңызды осы бір толғағы әбден жеткен мәселе саяси тұрғыдан өз шешімін табар күн де туған сияқты.

Орыстың ұлы жазушысы Ф.М. Достоевскийдің «Асқақ идеясыз адам да, ұлт та өмір сүре алмайды» деген болатын. Шындығында да үлкен жетістіктер алға үлкен мақсаттар қою арқылы ғана қол жеткізеді. Әр адам өмір бойы арман қуалап өмір сүріп, бақытына қол жеткізетін болса, ұлт та - осылай. Әрбір ұлттың қоғамдық даму жолын дұрыс айқындауы ұлттық идеялар арқылы ғана жүзеге асады. Осы уақытқа дейінгі Қазақстан жел қалай қарай соқса, солай қарай ығатын ескексіз қайықты көзге елестетсе, енді барар жері де, басар тауы да анық, оған қалай барудың жолдарын да, қандай қиындықтар кездесе де оны қалай жеңуді білетін демократиялық зайырлы мемлекетке айналары анық.

«Ұлттық идея дегеніміз, халықтың басым бөлігі қабылдаған ұлттық құндылықтар жүйесі болып табылады. Ал ұлттық идеяның құндылықтарын ұлттық саясат, ұлттық мәдениет, ұлттық мүдде, ұлтқа қоғамдық бетбұрыс құрайды» (Ә. Қайдарова, Рухы күшті ел ғана мықты мемлекет бола алады. «Айқын», 05.02.2014).

Сонымен, орынды пайдалана білсе, ұлттық идеялар, сол ұлттық идеялардан тұратын ұлттық идеология - қоғамның, оның ішінде ұлттар дамуының бағыт-бағдарын дұрыс

көрсетіп тұрар бірден-бір шамшырағы. Ұлттық идеясыз бір де бір ұлт өмір сүре алмайды; одан бас тартқан ұлттың болашағы жоқ.

Тарихқа көз жіберсек, қоғамдық өмірдің қарқынды даму жолына түсіп, аз ғана уақыттың ішінде тамаша табыстарға қол жеткізіп, бүгінгі күндері әлемдік өркениеттің көшін бастап отырған елдердің барлығы да осы ұлттық идеологияны ту етіп, оның бар мүмкіндіктерін пайдалана білгендігін көреміз.

Ұлттық идеологияда туған жердің, қазақтардың барынша қасиетті санаған атамекеннің амандығы, қазіргі сөз саптаумен айтқанда, территория тұтастығы негізгі мәселе болып табылады. Өйткені, тұратын «үйі», яғни тіршілік ететін, өсіп-өнетін жері болмаса, ондай ұлттың болашағы жоқ. Жер бетінде алты мыңдай тіл, яғни ұлт бар десек, соның екі жүзге жуығында ғана мемлекеттігі, демек жері бар. Сонда тілдердің көпшілігінің, сонымен бірге оларды сақтауға тиіс ұлттардың да ертеңгі күні – бұлыңғыр. Әлемдегі барлық соғыстар ұлттардың тіршілік ету үшін ұлттарақтай жер үшін таластарынан туындаған десе де болады.

Сондықтан да бір тілде сөйлеп, сол тілде жасалынған рухани құндылықтармен, материалдық байлықтарымен өмір сүретін ұлт құрған мемлекеттің ең алдымен ойластыратыны, шешіп, жүзеге асыратын саясаты территориялық тұтастықты сақтау болып табылмақ. Сондықтан да туған жерін сүюге, отаншылдыққа тәрбиелеу, қажет болған жағдайда қасық қаны қалғанша өзі өскен елін, жерін қорғауға дайындау сияқты мәселелер ұлттық идеологияның негізін құрайды.

Осы уақытқа дейін Қазақстанда қалыптасқан тарихи жағдайға байланысты мемлекеттік идеология ретінде көпұлтты республиканың тұтастығын сақтайтын ұлтаралық келісімге барынша мән беріліп, барлық ұлттардың құқықтары бірдей қорғалып келсе, енді еліміздегі демографиялық ахуалдың өзгеруіне байланысты қазақ халқының мүддесіне басымдық беретін кез келген сияқты. Бұл дегеніміз - әрине, басқа ұлттардың есебінен деген емес, керісінше, оларға да жағдай жасай отырып, мемлекет құраушы ұлттың мүддесіне басымдық беру деген сөз. Өйткені, ұлттық идеология – ата-бабалар мекенінде ғасырлар бойы өмір сүріп жатқан қазақтардың арман-аңсарларын жүзеге асыратын, бақытты болашаққа бастайтын, ең соңында бақытты қоғамға қол жеткізетін бірден-бір үміті.

Қазақты сақтайтын бірден-бір қорған - ұлттық идеология. Оның болмауы, немесе әлсіздігі халықты ұлтсыздануға соқтырып, мұның аяғы ұлттың жойылуына алып барады. Өкінішке орай, қазіргі қазақ қоғамында ұлтсызданудың кейбір нышандары өріс бере бастады. Ұлттық тілдің, ұлттық мәдениеттің әлсіреуі салдарынан ұлттық намыс, ұлттық рух сияқты ұлтты өрге сүйрейтін ұлы күштер жоғала бастады. Ал «Ұлтсыздану – ұлтты бір-біріне қарама-қарсы, ымыраға келмейтін жікке қақ бөледі. Өз ұлтының тамырынан ажыраған бейбақтар пиғыл-ниетімен, тілімен, күнделікті өмір тұрмысымен, жүріс-тұрысымен, қылықтарымен оқшауланып, туған ұлтының мәдениетіне, дәстүріне, жатжұрттың, бөтен елдің түсінігімен қарап, көзге шыққан сүйелдей көрінеді... Біздің қазіргі билікті «қазақшыл» деуге мүлдем келмейді. Жалпы, Ұлтсызданудың басшылықтан, әкімшіліктен бастау алып, олардың отбасылары, туған-туыс, көрші-қолаң, атқосшылары арқылы жалпақ жұртқа «жұқпалы сырқаттай» тарайтындығын жоққа шығаруға болмайды. Сосын, ұрпақ алмасқан сайын жат болмыс, бөтен тіл, бөгде мәдениет күшейіп, өз ұлтының тілі мен ділі, салт-дәстүрі әлсіреп, жойыла бастайды» (Достан Қ. Ұлтымызды ұлықтайтын – қазақтың қара баласы. «Айқын», 26.12. 2012).

Ұлттық идеология орынды қолдана білсе, сілтегенін кесіп түсер, пайдалана алмаса, өзіне де, өзгеге де зақым қылар алмас қылыш сияқты. Әсіре қызыл ұлттық идеялардың шовинизмге, нәсілшілдікке апарып ұрындыратыны әрдайым есте болғаны лазым.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы халыққа жолдауында мемлекетіміздің саяси даму бағыты «Біздер, қазақстандықтар – бір халықпыз! Біз үшін ортақ тағдыр – бұл біздің Мәңгілік Ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан! Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы.

Мен қоғамда «Қазақ елінің ұлттық идеясы қандай болуы керек?» деген сауал жиі талқыға түсетінін көріп жүрмін. Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып,

ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – Мәңгілік Ел идеясы... Қазақ Елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік Ел!»-деп айқындалды. Қоғамдық дамуымыздың осылайша айқындалуы еліміздің ұлттық даму жолына түсуіне үлкен серпін әкелер елеулі тарихи оқиға, рухани өміріміздегі жаңа дәуірдің басталуы деп түсіндік.

Бұл жерде мына бір жәйт әрдәйім есте болуы керек: біз алға қойған ұлттық мақсатымызға елімізде бірге қатар өмір сүріп жатқан бауырлас халықтарды, басқа да этностар мен ұлыстарды топтастыра білсек қана жете аламыз.

Сонымен, ата-бабаларымыз ғасырлар бойы қасиеттеп келген тілімізді, сол тілде жасалынған не бір асыл рухани құндылықтарымызды, жалпы ұлтымызды Батыстан аузын арандай ашып келе жатқан жаһандандудың аранына түсіп кетуден қорғап, сақтап қала алатын – тек ұлттық идеология ғана. Біз «Мәңгілік ел» боламыз десек, оған саяси, экономикалық, рухани дамуымызда тәуелсіз болу арқылы ғана қол жеткізе аламыз. Мұны ұлттық идеология ғана қамтамасыз ете алады. Сондықтан да «мен қазақпын» дейтін әрбір саналы азаматтың, одан қалды біртұтас ұлттың қазіргі заманға лайықты қалыпты өмір сүруін қамтамасыз етіп, жеріміз бен еліміздің тұтастығын, тіліміз бен дінімізді, ұлттық дәстүрлерімізді сақтап, дамытып, өркениетке қарай бастап отыратын толыққанды ұлттық идеологияның қажеттілігі бүгінгі аумалы-төкпелі заманда аса зәру мәселе ретінде күн тәртібінен түспейді.

**Ж.Ж. Тілепов,**

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры,  
филология ғылымдарының докторы*

## **ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ӨМІРГЕ КЕЛУІНЕ КУӘГЕР XV ҒАСЫРДАҒЫ ЖЫРАУЛАР МҰРАСЫНЫҢ ТАРИХИЛЫҒЫ**

Қай заманда да қай халықтың болсын елдік тарихына қатысты деректер ең алдымен сол ұлттың өз тумасының шығармаларынан ізделетіні белгілі жай. Бұл тұрғыдан келгенде біздің ғылыми қауым қазақтың жыраулар мен ақындар туындыгерлігін тек көркем шығарма деп қана бағалап қоймай, олардың баға жетпес мұраларын белгілі бір дәуірдің елеулі оқиғаларына куәлік ететін куәгерлерінің жәдігерлігі ретінде қабылдауға мүдделі. Осы реттен келгенде XIV-XV ғасырларда өмір кешкен Қыдан тайшы мен Асан қайғы жырларын бұдан 550 жыл бұрын өмірге келген деп есептелетін қазақ хандығының тірлігінен хабардар ететін көркем сөзбен өрілген баға жетпес деректер көзі деп қабылдаған жөн.

Халық аңызы бойынша, XV ғасырдың екінші жартысында Әбілқайыр ханның иелігінен Жәнібек пен Керей (Шаһгерей) хандардың қазақ жұртын Шу бойына бастап шығуын да төмендегідей гәп бар: Әбілқайырға жақын жүретін, әділ билігіне бола елі сүйсініп Ақжол би атаған Арғынның Дайырқожа есімді азаматы мен атақты Қарақыпшақ Қобыланды өзара іштей бір-біріне өшігіп жүреді. Қобыланды да Әбілқайырдың сыйлайтын адамы. Ақыры олар бір күні далада кездесіп қалған сәтте Қобыланды Дайырқожаны өлтіріп кетеді. Жәнібек «Қобыландыны шарифат бойынша қысас қылып өлтіруге» Әбілқайырдың келісімін сұрайды. Ондай қадам жасауға Әбілқайыр қалың қыпшақтың қабағынан қаймығады да, үш кісінің құнын алып бітісуге шақырады. Қарсы жақ оған көнбейді. Ағайын жұрт екіге айырылады. Сол кездерде Дайырқожаның жасы тоқсандарға келіп қалған әкесі Қыдан тайшы, көкірегіндегі шерін мынандай жырмен сыртына шығарған:

Қара Қыпшақ Қобыландыда  
Нең бар еді құлыным?  
Сексен асып,  
Таянғанда тоқсанға,  
Тұра алмастай,  
Үзілді ме жұлыным?!  
Адасқанын жолға салдың,  
Бұл ноғайлы ұлының.

Аққан бұлақ,  
Жанған шырақ,  
Жалғыз күнде құрыдың,  
Қара Қыпшақ Қобыландыда,  
Нең бар еді құлыным?! [1].

Бұл жолдардан біз Қыдан тайшының әрі жырау екендігін, әрі оның шамамен 1370 жылдардың мөлшерінде дүниеге келген азамат екендігін аңғарамыз. Ал, осындағы Дайырқожаны Қобыланды өлтірді ме, ел іргесі соған бола сөгілді ме деген мәселеге келсек, әрине, Жәнібек бастаған топтың Әбілқайырмен билікке бола араздасып жүрген басқа да себептері болуы мүмкін, бірақ, қазіргі уақытта авторы белгісіз деп жүрген, сол кезден бүгінге дейін, ноғайлы-қазақтың айырылардағы жыры деп айтылатын:

Жылау, жылау, жылау күй,  
Жылаған зарлы мынау күй.  
Қазақ пен ноғай айрылды.  
Қазақ сартқа қайрылды.  
Ноғайлының ну елі,  
Күніренді, қайғырды.  
Қара Қыпшақ Қобыланды,  
Қара орнынан айырды,  
Ел қанаты қайрылды.  
Зор күн туды, зор күндер,  
Кетті күлкі мол күндер.  
Жылау менен қоштасу...

Келер ме қайтып ол күндер [2, 46-47-бб.] –

сынды өлеңнен, шынында да, Қобыландының Дайырқожа өліміне де, елдің қара орнынан қозғалуына да қаншалықты болғанда да қатынасы барлығын аңғарғандаймыз. Өйткені, бұл жырдың ғасырлар бойы елдің жадында жүруіне, Қыдан тайшының жоқтауын тікелей Дайырқожа өлімімен байланыстыруына қарағанда аталмыш оқиға негізсіз емес. Бұл турасында белгілі мемлекет қайраткері С. Сейфуллин Қобыланды батыр туралы, оның Тоқтамыс ханның Алтын Ордаға билік еткен заманындағы тоғыз ерінің бірі болғандығына назар аударатын зерттеуінде, жоғарыда Ш. Құдайбердіұлы мен М. Әуезов еңбектерінде айтылатын жайларға төмендегіше тоқталады: «Қобыланды батыр – тарихта болған адам. Орынбор архив комиссиясының мағлұматы бойынша, Елек қорғанынан Ойылға қарай жүретін қара жолдың үстінде «Қобыланды» деген бекет бар. Соның жанында «Қобыландының бейіті» дейтін бейіт бар дейді, – деп, Қыдан тайшының баласын жоқтаған жырын келтіреді де, – ақырында Қобыландыны осы жырды айтқан кәрі ақын – Қыдан өлтірген дейді» [3, 331-332 бб.], – деп ой қорытады.

Демек, батырлығына күмән жоқ, бір елдің санаулы қолбасыларының бірегейі саналып, үлкен эпостың басты қаһарманы ретінде белгілі Қобыландының Елек бойындағы зиратына дейін [2, 46-б.] жүздеген жылдар бойы қастерлеумен келген халқының оның ерлігін ғана дәріптеп қоймай, аяғын мүлт басқан тұсын да ұмыта алмағаны деп білеміз. Өйткені, тарихи тұлға неғұрлым ірі болған сайын, оның мінін де елі ескергіш келеді. Бұл әңгіменің өміршең болуының сыры осында. Ал, алда-жалда осы жайға қол сілтеп сенбеймін дегеннің өзінде де әңгіменің ұзын ырғасын бұл уақытқа дейін солай қабылдап келген халықтың бірнеше буын өкілінің өздерімен кеткен иланымын ешкім де өзгерте алмақ емес. Әдебиеттегі тарихилық дегеннің, фольклордағы тарихилық дегеннің құдірет күші негізінен осындай жерлерден көрінеді.

Тегінде авторлығы жоғалмаған шығарма әманда туынды иесінің қай кезде өмір сүргендігін, ол кездегі жыраудың немесе ақынның елінің хәл-ахуалын, билеушісі кім екендігін анықтауға жәрдемін тигізетіндігінде дау жоқ. Бұл тұрғыдан келгенде халқының тағдырын өзінен бұрын өмір кешкен Қорқыт атасы секілді көп ойлап, уайым жегендіктен Асанқайғы атанған [4, 146-б.], тек бір ғана қазақ халқы ғана емес, көршілес қырғыз жұртына

да белгілі: Өз-Жәнібек, [5, 327-б.]. Керей хандармен бірге Әбілқайырға қарсы күрестің басында болған қарт жыраудың орны айрықша. Бүкіл саналы тірлігі, кейінге қалдырған әдеби мұрасы қазақ жұртының өмірінен ажыратып алғысыз болып келетін оны қазақ жырауы емес еді деуге ауыз бармайды. Сондықтан да Құрбанғали Халидұғлының Құдабай ақыннан жазып алған:

Асанның асыл түбі Ноғай деймін,  
Үлкендердің айтуы солай деймін.  
Бұл сөзге анық қанық емес едім,  
Естігенім тақсыр-ау былай деймін.  
Тегінде ноғай, қазақ түбіміз бір,  
Алтай, Ертіс, Оралды қылған дүбір.  
Орманбет хан ордадан шыққан күнде,  
Асан ата қайғырып айтыпты жыр [6], –

дейтін туындыдағы оны Ноғай етіп көрсетіп, қазақ пен ноғайдың арғы жағы бір дейтін деректемеде де пәлендей қайшылық жоқ деп білген орынды.

Өйткені, ол тұста қазіргі қазақ ұлтын құрайтын, кезінде Жәнібек пен Керейдің Әбілқайырдан бөлінуіне себепкер болыпты дейтін Дайырқожа мен Қобыландының аталастары Арғын мен Қыпшақ рулары әліде болса Дешті-Қыпшақ ұлысының қарамағынан толық шығып кете қойған жоқ-ты [7].

М. Әуезов сөзімен айтқанда бұл – XIII-XV ғасырлардағы қазақ руларының «Алтын орда, қазан хандығы, ноғайлы, өзбек бірлігі сияқты хандықтардың бәріне де кірген, солармен бірге ыстығына күйіп, суығына тоңып ірі тарихи оқиғаларды бастарынан бірге кешіріскен» [2, 46-б. ] тұстары болатын-ды.

Тегінде мұндай атышулы бедел иелерін өзім деп, өзге деп бағамдауда халық өте принципшіл. Ол көсемім, ақылгөй азаматым аз еді деп, жат елдің әруағы асқан абыройлы перзентін өзінікі етуге тіптен де тырыспайды. Өйткені, қабырғалы халыққа өлермен даңғойлық жат. Жаттан жақын жасауға оның елдік ар-намысы жібермейді.

Құйрығы жоқ, жалы жоқ,  
Құлан қайтіп күн көрер?  
Аяғы жоқ, қолы жоқ,  
Жылан қайтіп күн көрер?

Міне, осы жырды қазақ халқы Асанқайғынікі дейді. Қазақта жырау аз ба? Ақылман аз ба? Солардың кез-келген біреуіне осы туындыны қия салуға болар еді ғой. Жоқ, мұнда да сол кеңнен ойлайтын, кемел ақыл, үлкен адамның сөзі еді деп, оның пікірін, әруағын сыйлап, елдік тұрғыдан принциптілік көрсетеді. Бүгінгі заман адамының түсінігімен алғанда қоршаған ортаның фауна, флорасының қамын толғаған, толғаудың бір үзігіне солай қарағанда халық оның ел басы Жәнібек ханға арнап айтқан туындысын одан әрмен қорғаштап аялары хақ:

Әй, хан, мен айтпасам білмейсің,  
Айтқаныма көнбейсің.  
Шабылып жатқан халқың бар.  
Аймағын көздеп көрмейсің.  
Қымыз ішіп қызарып,  
Мастанып қызып терлейсің.  
Өзіңнен басқа хан жоқтай,  
Елеуреп неге сөйлейсің?  
Қорған салдың бейнет қып,  
Қызметшің жатыр ішіп-жеп...  
Мұны неге білмейсің?...  
Әй, Жәнібек ойласаң,  
Қилы-қилы заман болмай ма?

Әлгінде бүкіл дүниедегі жан иесінің жағдайын ойлап тұрған кемеңгер, бұл жолы Әз-Жәнібекке халқыңның қамын неге ойламайсың, қымыз ішіп қызынып, елеуреп сөйлеу не теңің, істеген ісіңнің оңып жатқан бірі жоқ, келешегің, еліңнің ертеңі не болмақ, деп күйіне тіл қатады.

Бір ғажабы: Асанқайғы авторлығымен сақталған жырлар мен ол туралы айтылатын аңыз-әңгімелердің мазмұндарында пәлендей айырмашылық жоқ. Мәселен, сондай аңыздың бірінде:

«Бұрынғы заманда Еділ мен Жайықтың арасында бір үлкен патшалы жұрт болған. Ханы Жәнібек хан деген екен. Оның жұртында бір Асанқайғы деген жұрттың қамын ойлаған данышпан адам болыпты. Өзінің ақылдылығы сондай екен, ілгері де не болатынын болжап, күні бұрын халыққа айтады екен, сондай-сондай болады деп... Жәнібек хан дегеніне жетіп тұрған кезінде Асанқайғы 95-ке келген кезі екен»... – делінеді де, одан әрі Жәнібектің сарай салдыру үшін Ресейден орыс шеберлерін алдырып, ғимаратты бітіртіп той жасататындығы, кейін Қарашаш атты күнін некелеп, әйелдікке алып, құладың құсты баулып, оған аққу ілдіріп, осылардың бәріне той өткізіп, соларға Асанқайғының риза болмай, сарайың оны салған орыстарға бұйырап, күнді әйел еткенің тұқымың хандықтан айрылар, құландыңға қудың олжа болғаны көліңнің, жеріңнің шын иесінен айырылып, жау жұрттыққа бодан болатындығына көрінер деген болжамдары әңгімеленеді [8].

Екінші аңыз да осыған ұқсас. Тек онда Әз-Жәнібек ханды «ойлы кісі екен» деген тіркес бар. Сосын бұл әпсанада Асанқайғының қазаққа қоныс етер жайлы мекен іздеп 17 жыл дүние жүзін кезетіндігі сөз болады [9, 413-415 бб.]. Ал, осы жайларды Асанқайғы былайша жырлаған:

Қорған салдың бейнет қып,  
Қызметшің жатыр ішіп-жеп...  
Мұны неге білмейсің?  
Қатын алдың қарадан,  
Айрылдың хандық жорадан,  
Ел ұстайтын ұл таппас,  
Айрылар ата мұрадан,  
Мұны неге білмейсің?  
Құладың құстың құлы еді,  
Тышқан жеп жүнін түледі.  
Аққу құстың төресі  
Аңдып жүрген көп дұшпан,  
Елге жау боп келеді.  
Құладың қуды өлтірсе,  
Өз басыңа келеді!  
Құлың кеп сені өлтірер  
Осыны Асан біледі,  
Мұны неге білмейсің?  
немесе:

Мұнан соң қилы-қилы заман болар,  
Заман азып, заң тозып жаман болар.  
Қарағайдың басына шортан шығып,  
Бабалардың дәурені тамам болар.  
О күнде қарындастан қайыр кетер,  
Ханан күш, қарағайдан шайыр кетер,  
Ұлың, қызың орысқа бодан болып,  
Қайран ел, есіл жұртым сонда не етер?... [10, 111-б.]

Аңызбен жырау сөздерін өзара салыстырғанда бірінде айтылатын ой екіншісінде түгелдей дерлік қайталаанады. Және көріпкел жанның айтқандарының кейін барлығының да

іс жүзінде дәл солай болып шыққандығы таңқалдырады. Шынында тарихта Әз-Жәнібек қандай сарай салдырды, оны дәлелдерліктей біздің қолымызда дерек жоқ. Бірақ, қазақ аңызы Астрахань шаһарын Жәнібек салдырған [11, 57-б.] деп есептейді. Ал, тарихта Астрахань хандығының XV ғасырдың ақырында Алтын Орданың күйреуімен байланысты өмірге келгендігін [12, 371-б.] ескерер болсақ, тегінде бұл аңызды негізсіз деуге келмейді. Асанқайғы сөзі де соны тірілтіп тұр. Соған қарағанда қандай ғимарат болса да қазақ ханы Әз-Жәнібектің әйтеуір елеулі бір құрылыстарды орыс шеберлерін алдырып салдыртқаны шындыққа келеді.

Ал, орыс шеберлерімен, олардың билеушілерімен Жәнібек тұсында барып-келу араласы болды ма екен деп көңілге күмән жүгіруі мүмкін десек, бұл күдікті сөйілтерліктей дәлелдер жеткілікті. Біріншіден, Асанқайғының Әз-Жәнібекке ақыл-кеңес айтып отырған мезгілі – Жәнібектің Кереймен бірігіп 1456 жылы Моғолстанға, Хантауына, елді бастап келген уақытында емес, 1465 жылы оларға теперіш көрсеткен Ақорда-Дешті Қыпшақ билеушісі Әбілқайырдың өліп, Жәнібектің кері қайтып Астраханьда хандық құрып [6, 131-б.] тұрған кезіне сәйкес келеді. Одан басқаша жорамал жасауға аңыздар мен Асанқайғы өлеңдерінің мазмұны мүмкіндік бермейді.

Екіншіден, «Орманбет хан Ордадан шыққан күнде, Асан ата қайғырып айтыпты жыр» деп Құдабай ақын жырлаған Орманбет есімін Тоқай-Темір тұқымы ұлығ Мұхамед хан деп есептейтін (1419-1432 жылдардағы Алтынорда билеушісі) Шәкәрім Құдайбердиев [13, 76-б.], тарихшы Құрбанғали Халидұғлы [10, 74-75 б.], Қ.И. Сәтбаев [14], М. Мағауин [15, 21-б.], Ш. Ыбыраев [16, 161-б.], пікірлеріне ден қойсақ оның Орыс хан шөпшегі Кіші Мұхамедтен тізе бүккеннен кейін Солтүстікке барып тәуелсіз Қазан Хандығын құрғаны мәлім. Ал, бұл Орыс мемлекетінің іргесі. Асанқайғы біраз жыл бұрынғы билеушісін қимай, соның соңына ерген халқымен ілесіп ол бетте де болып қайтқан. Орыс жұртының құлқын да, сол кездегі жыл өткен сайын қайраттанып келе жатқан күшін де ел басшысынан әрмен біліп отырғандығы сондықтан.

Әз-Жәнібек хан – қазақ халқының тарихында есімі ілтипатпен еске алынатын хандардың бірі. Оның Әз-Жәнібек атануы да содан. Әбілқайырдан елін бөліп алып шыққан да өзіндей еңбек сіңірген деп есептелетін онымен бірге туған бауыры Керей хан туралы не Асанқайғы, не басқа жыраудың бір ауыз лебіз білдірмей, разы болса да, наразы болса да тек қана Жәнібектің жырлануын да көп мән бар. Өйткені, тарихи тұлға атаулының бәрі – әдеби кейіпкер бола бермейді. Ауызша жырланатын әдебиетте бірнеше ғасыр бойы есімі жоғалмай жүру үшін кейіпкер де, авторда сол халыққа айрықша еңбегі сіңген үлкен бедел иесі болуы керек.

Демек, қазақ ұлысының Жәнібекті де, ол хандық құрған кезенді жырлаған Асан сөзін де ұмытпауында осындай сыр бар.

Біз Асанқайғының Әз-Жәнібекке айтқан сөздерін қазақ жұрты Шу бойында жүргенде емес, Әз-Жәнібек Астрахань хандығын өзіне қаратып тұрған кезде шығарылған деп есептейміз. Шынында осы жаңылыс пікір емес пе екен? Мүмкін, Моғолстандағы Иса-Бұға ханға келе жатқан бетте айтылған шығар? Міне, осының бәрін анық-қанығын анықтау үшін жырау сөзіне құлақ тосу қажет:

Қырында киік жайлаған,  
Суында балық ойнаған,  
Оймауыттай тоғай егіннің,  
Ойына келген асын жейтұғын,  
Жемде кеңес қылмадың,  
Жемнен де елді көшірдің.  
Ойыл деген ойынды,  
Отын тапсаң тойынды,  
Ойыл көздің жасы еді,  
Ойылда кеңес қылмадың,  
Ойылдан елді көшірдің.

Елбең-елбең жүгірген,  
Ебелек отқа семірген,  
Екі семіз қолға алып,  
Ерлер жортып күн көрген  
Еділ деген қиянға  
Еңкейіп келдің тар жерге,  
Мұнда кеңес қылмасаң  
Кеңестің түбі нараду...  
Ақылды белден алдырдың  
Көңілді жаман қалдырдың...  
Нәлет біздің жүріске!  
Еділ менен Жайықтың,  
Бірін жазға жайласаң,  
Бірін қысқа қыстасаң,  
Ал, қолыңды маларсың,  
Алтын менен күміске!

Жоқ, көріпкел жырау Еділден бастап жылжып жайлы мекендерді кейінге қалдырып келе жатырмыз деп қайғырып, қапаланбайды, керісінше Шығыстан Батысқа қарай беттеген жолдарында ордалы жұрт болып орнығуға ылайықты Ойыл, Жем секілді сулардың бойындағы шұрайлы атыраптардан тоқтамай өтіп, бір қиыр шеттегі Еділ атты тар жерге келгендігінен, егер осында байырқамаса шаруаның түбі берекелі болмайтындығынан хабардар етеді. Көшпенді елге Жайық пен Еділді тастап әрмен барғанда береке табар жөн жоқ, енді осында аялдағын деп кеңес береді.

Аңызда да солай: Жәнібек ханның жұрты Еділ мен Жайықтың арасында болған дейді. Демек, бұл жерде жаңсақ айтылған пікір жоқ. Бұл сөздер шын мәнісінде 1465 жылы Әбілқайыр өліп, сол кезде қазақтардың баяғы өздерінің ата жұртына оралған кезеңінің көрінісі деп қорытынды жасауға толық негіз бар. Жырдың айтылған тұсы қалай болғанда да 1465 жылдан кейінгі мезгіл: шамамен оны 1465-1470 жылдар арасы деп межелеуге болатын болар. Олай дейтін себебіміз: Жәнібек осы жұртта кейін қарамағындағы халқының саны өсіп, қарашысы көбейіп, хандық пәрмені төңірегіне түгел жүретіндей дәрежеге жетіп, әбден нығайған тұста, айрықша саят құрып (құладыңға ку ілдіріп), төсек жаңғыртып, сарай (қорған) салдырып бірсыпыра шаруалар істейді. Ол толғау Асанқайғының Еділ мен Жайықтың бойына көшінді кідіртіп, халқынды орнықтыр дегенді айтатын, біздің қазір ғана сөз етіп отырған жырдан басқа. Оны ілгері жақта келтіргенбіз. Тегінде осы жырдың мазмұнына іштей үніле түссек бұл тұс аңызда айтылатындай: «Жәнібек хан дегеніне жетіп тұрған кезі. ...Асанқайғының 95-ке келген шағы». Бұл толғаудан Асан Атаның «Тіл алсаң іздеп қоныс көр, Желмая мініп жер шалсам, тапқан жерге ел көшір, Мұны неге білмейсің?... Қош, аман бол, Жәнібек, енді мені көрмейсің!» – деп Жәнібектің жоғарыда аталған үш қылығына риза болмай, басқа жақтан қоныс іздейтіндігіне, хан бұған ермесе, өзінің оған жолдас бола алмайтындығын айтып ат құйрығын шорт кескендігіне куәлік табамыз.

Шындығында мұны қалай деп білуге болады? Әбден билігі нығайған хан Жәнібекке 95 жастағы қария Асан Ата риза емес. Неге? Сол уақыттан 4-5 жыл ғана (әрине, мұның бәрі болжам ғой) осы тұсқа еліңді орнықтырсаң дұрыс болады деп отырған жан, неліктен Жәнібектен шошынады? Мейманасы тасқандығынан ба, ақылының қашқандығынан ба? Оны дәйектерлік қандай дерек бар?

Біздіңше, бұл да тарихи шындықтан онша көп алшақ кетпейтін жай. М. Тынышбаев өзінің белгілі еңбегінде сол дәуірді зерттеген тарихшылар еңбегіне сүйене отырып, 1465 жылы Әбілқайыр өлісімен Жәнібек пен Керейдің Моғолстанда жүрген жұрты кері қайтып, оларға Әбілқайырдан қалған қазақ рулары қосылып, айбыны асқандығын, кейін Астраханьды билеген Жәнібектің 1477 жылы Қырым хандығына пәрменін жүргізгендігін, сол жақтан Ресей жұртына барып ақыры сонда қаза тапқанынан құлағдар етеді [7, 131-б.].



Демек, Әз-Жәнібек ұлысының Еділ-Жайық атырабында саны өсті, әлеуетті елге айналды, малы көбейді. Жаны өсіп, малы өскен елге қоныс тарлық етті. «Бір жігіттің қайратына қырық жігіт мас болар» дегендей, Әз-Жәнібек енді байтақ ұлыстың билеушісі болып алғаннан кейін Қырымға көз алартты. Бірақ, Қырымдағы тұрақты жұртты ығыстыра отырып көшпелі халыққа қонысын кеңейтердей далиған жайылым табу мүмкін емес еді. Оның үстіне бұндай тұста әліптің артын аңдып, ағайынды қауым араздаса қалса, өз пайдасына асырмақ болып, бағумен отырған Ресей жұртының да мұндай кезде қарап қалмасы ақиқат еді. Осының бәрін Асанқайғы жырау көре білді. Және соны Жәнібекке ескертті. Ханның қалың жұрты береке табу үшін қонысты басқа жақтардан іздеп кеңейту керек деп түсінді. Сондықтан өзінің желмая мініп, жер шолып, егер қоныс тапса, күн сайын аумағы өсіп бара жатқан елін сол бетке апару керек деп білді. Бірақ, ол ойын Жәнібек хош алмаған. Сонан кейін жырау ашуға мінеді. Бұл атырапқа енді қайырылып соқпайтындығын, ханның бетін көрмейтіндігін кесіп айтады. Яки, Жәнібекпен атқұйрығын үзіседі.

Әрине, Асанқайғы жырау халық аңызында желмаяға мініп, есіл-дертті жайлы қоныс тауып берем деп, әбігерге түсіп жүргеніне қарап, оны ел кезген кейуана дәруіш деп ойлауға болмайды. Ол соңынан ерер қабырғалы елі бар, берісі ру басы, әрісі кіммен қатар тұрса да өзі ешкімнің де көлеңкесінде көрінбей қала алмайтын дағуалы пікір, үлкен билік иесі. Сондықтан да оның қимылдары адуын, жалтақтықты білмейді. Шоқан Уәлиханов, Әлкей Марғұлан және басқа ғалымдардың зерттеуінше, XV ғасыр басында Сарай, кейін Қазан қаласында, бертін келе Жәнібек маңында болған ақсақалдың ақырғы тұрақ етіп тепкен қонысы – қазақ даласы. Оның ішінде Жетісу өлкесі, Ұлытау бойы болып суреттеледі. Мүрдесі бірде Ыстықкөл жағасында, бірде Ұлытау бойындағы Ақмешіт әулие қорымына жерленген болып әңгімеленеді [17]. Не болғанда да осынау өз атымен бүгінге шығармасы жеткен, елі үшін жанын шүберекке түйіп, от пен суға түскен аруақты Қазақ жырауы 1470 жылдардан кейін Еділ бойына қайтып оралмаған. Сол беті дүниеден көшкен.

Жыраудың осы күнге дейін өмір сүрген кезеңі туралы айтқанда, жобалап та болса ол қай кезде туып, қай тұста дүниеден өтті деген мәселе де көп күмілжитініміз аян.

Ол заңды да. Бірақ, бір нәрсеге ден қою керек сияқты. Егер Асанның осы мезгілге жеткен шығармаларының өзінікі екендігін, оның Әз-Жәнібекке айтқан сөздерінің деректілігін мойындар болсақ, сол шығармалардағы барша мәліметтерді Әз-Жәнібек пен Асанқайғы туралы эпсаналар жарыса баяндап, көмескіліктің пердесін ысырып отыратындығы тегінен тегін емес деп білу керек. Сөйтіп, эпсананың берер дерегін мойындасақ, Әз-Жәнібектің абыройы-беделі дәуірлеп тұрған тұс 1460 жылдардың ақырында Асанқайғы 95 жаста. Демек, көпті көрген көне көз жырау 1360 жылдардың соңы, берісі 1370 жылы дүниеге келген азамат болып шығады. Сонда ол 1432 жылы Алтын Орда тағынан тайып «Орманбет хан ордадан шыққан күнде, Асан Ата қайғырып айтыпты жыр» деп Құдабай ақын жырлайтын Тоқай Темір тұқымы Ұлығ Мұхамед (Өр Мұхамбет, Өрмәмбет, Орманбет атанып кеткен) ханның Орыс хан шөпшегі кіші Мұхамедтен тізе бүккен кезінде ғана емес, оның алдындағы Едіге мен Темір-Құтлық, Тоқтамыс кезінде де өмірде бар, ат жалын тартып мінген ересек кісі болып шығады.

Бір ескеруге тұрарлық жәйт: тарихшы Құрбанғали Халид Асанқайғының «өз аты Хасан, оны халық Асан Ата деп кеткен» [10, 93-б.] деп жазады. Сондай-ақ, Тоқтамыс ханның басынан бағы қайтып 1393 жылы 20 майда Польшаның королі Ягайлаға жазған Жарлығында аттары көрсетіліп, елшілікке жіберіліп отырған Котлубаға, Асан (Хасан) есімді адамдар бар екенін білеміз. Ол документті А. Казембек, И. Березин, Д. Банзаров, Ш. Уәлиханов [5, 105-106 бб.], В. Радлов [18], секілді ғалымдардың тарих ғылымының игілігіне айналдырғанына талай уақыт өтті.

Бірақ, елшілікте жүретін Асанды қазақтың тарихына қатынасы бар адам емес пе екен деп ойлауға кейінге дейін заманның, заңның қабағына қарап келгендіктен ғалымдарымыз тәуекел ете алмай келді. Тіпті, оны былай қойғанда Асанқайғының жыраулық бетін танытқан Әз-Жәнібекке айтқан ақыл сөздерінің өзін кертартпа феодалдық рухтағы тонмойын кісінің лебізі еді деуге мәжбүр болды. Өйткені, дәуірдің күрзисі – талай ғұламаны солай сөйлеуге

душар етті. Ал, шындығында осы кезге дейін Асандікі болып келген сөздердің бәрі де сонікі. Яғайлаға елші болып баратын екеудің біреуі де – сол Асан ақсақал. Өйткені, 1393 жылы біздің жырауымыз Асанқайғы Сәбитұлы ақсақал жиырманың ішіндегі жігіт. Ал, бүкіл алты ғасыр бойы ел есінде жүруге лайықты ақылға, көшелі сөзге ие данышпан азамат жиырманың ішінде өз қатарынан озып шығып, елінің елшілігіне жүретін екеудің біреуіне жарамайды, оған алысты болжар кемеңгерлік кейін қонған деп оңынан ойлайтын ешкім де дауласпақ емес. Демек, осыған қол қойсақ Асанқайғы Сәбитұлы есімді абыз жырау шамамен 1370 жылы дүниеге келіп, 1470 жылдары жүздің төңірегінде жас жасап, өмірден көшкен болып шығады. Қысқасы, Алтын Орда заманынан бастап өле-өлгенше елінің, соның ішінде, қазақ қауымының мұңын мұндап, жоғын жоқтап өткен тарихи тұлға Асанқайғының халқымыздың елдік тарихындағы сұңғыла жырау, мемлекет қайраткері ретіндегі алар орны ерекше. Ол 1022 жылы орыс князі Мстислав Владимировичпен соғысып жүрген кезінен бері белгілі қазақ ұлысының (арғы жағын айтпағанда) есіктегі басын төрге шығарсам деп күреспенен күні өткен өзінің ұстазы Сыпыра жырау секілді мемлекет қайраткері [19]. Ал көмейінен жыр төгілген осындай дана тұлғаның елдік туралы жыры – ол елдің шежіресі. Біздің бұл еңбегімізде сөз болып отырған, Қыдан тайшы мен Асанқайғы туындыларының, бүгінгідей қазақ хандығының құрылғандығына 550 жылдығы әспеттеліп аталып отырған тұста, ерекше назар аудартатындығы да осындай қастерлілігіне байланысты...

#### *Пайдаланылған әдебиеттер:*

1. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі. – Орынбор, 1911. – 31-32-бб.; Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1984. – 15-том. – 48-49-бб.
2. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1984. – 15-том.
3. Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 7-том.
4. Халидұғлы Қ. Тауарих хамса. – Қазан, 1910. – 222-б; Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985.
5. Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: ҚСЭ, 1984. – Т. 1.
6. Халидұғлы Қ. Тауарих хамса. – Қазан, 1910.
7. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алма-Ата, 1993. – С. 127-131.
8. Дала уалаятының газеті. – 1897, № 47 // Кітапта: Дала уалаятының газеті. Құрастырған: Ү. Сұбханбердина. – Алматы: Ғылым. 1990, 509-511 бб.
9. Дала уалаятының газеті. Әдеби нұсқалар. 1899-1902 жж. – Алматы: Ғылым, 1992. – 413-415 бб.
10. Халид Құрбанғали. Тауарих Хамса. – Алматы, 1992. – 111-б.
11. Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы: Қазақстан, 1974. – 57-б.
12. Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: ҚСЭ, 1985. Т. 2. 13.
13. Шәкәрім қажы. Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі // Жұлдыз. – Алматы, 1991, № 1.
14. Сәтбаев Қ.И. Ғылым және мәдениет туралы таңдамалы мақалалары. – Алматы: Ғылым, 1989. – 354-б.
15. Мағауин М. Ғасырлар бедері. – Алматы: Жазушы, 1991.
16. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993.
17. Валиханов Ч. Избранные произведения. – М.: Наука. 1986. – С. 29, 265, 346; Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: ҚСЭ, 1984. – Т. 1. – С. 327, 407; Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: ҚСЭ, 1984. – Т. 2. – Алма-Ата, 1985. – С. 165; Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 144-146 бб.; Тарақты Ақселеу. Күй шежіре. – Алматы, 1992. – 154-157 бб.; Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 17-том. – 181-б; Мағауин М. Ғасырлар бедері. – Алматы: Жазушы. 1991. – 24-31 бб.
18. Радлов В. Ярлыки Токтамыша и Темир-Кутлуга. Отдельный оттиск из записок восточного отделения императорского археологического общества. Т. III. Вып. I.
19. Тілепов Ж. Қазақ халқының хандық дәуір әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 3-34 б.

**A.B. Temirbolat,**  
*Head of Kazakh Literature and Theory of Literature's Department of  
Al-Farabi Kazakh National University,  
Higher Doctorate of Philological Science, Full Professor*

## **GENESIS OF NATIONAL IDEA IN THE KAZAKH LITERATURE**

The ancient period is characterized by a wide circulation of poetic tradition, which elements detect in the Orhon-Yenisei monuments of writing – «Kul-tegin» («Greater inscription») and «Bilge-kagan» («Small inscription»), «Tonyukuk». In this works is narrated about historical events of V-VII centuries which have served by the precondition of origin of national idea in Kazakh literature. Telling about military campaigns, a life and activity Kul-tegin and Bilge-kagan, authors of texts constantly emphasize their role in strengthening Turkic kaganat and propagation of influence of Turkic people in steppe.

In works «Kul-tegin» (Greater inscription») and «Bilge-kagan» (Small inscription»), «Tonyukuk» is reflected political, cultural life of V-VII centuries. They differ a deep ideological content which basis is made with an idea on independence of Turkic people, an indispensability of their association against external enemies. The great attention is given the description of national customs, beliefs and religious concepts. So steadfast interest of works' authors is caused by their aspiration to comprehend feature of a historical epoch represented by them, to open sources of spiritual culture of Turkic.

For studying of development's stages of national idea ancient eposes «Korkyt-Ata», «Oguzname», developed in kypchak-oguz environment near by VIII-X centuries, have fundamental importance. Narrating about feats Turkic batyrs, authors reflect on essence of life, categories of freedom, a duty, honour, happiness. They discuss a question on an origin of various people – Slavs, Karluc, Kangar, Kypchak. In works the destiny of several Turkic tribes is considered. Authors emphasize the importance of freedom, independence in progress and strengthening of statehood.

Formation of national idea is indissolubly connected with the largest literary monument of XI-XII centuries – poem of Usuf balasuguni «Kutadgu Bilik» («Fertile knowledge»). Constructed in the form of dialogues, sayings, the edifications, this work reflects features of outlook of the author, its position in relation to world around, historical and social events. In a poem philosophical knowledge and concepts of realities of the validity are generalized, spiritual experience of people reveals. The basic idea of this work consists that the knowledge is the only thing and the main source of well-being of the state, its harmonious arrangement. It causes features of thinking of people, their comprehension of the originality and independence. Poem of Usuf balasuguni «Fertile knowledge» has rendered essential influence on poetry Kazakh akyn and zhyrau of XV-XVIII centuries.

Greater role in the process of national idea's formation the works of Hodzhi Ahmet Jassau, Suleiman Bakygani, Ahmet Iugneki have played. In their works, on religious doctrines, the cultural-historical, ethnographic information on Turkic people, their philosophical views are given. The central idea of «Book of knowledge» («Divan-i-Khikmet») of Hodzhi Ahmet Jassau, «Books about a doomsday» («Zamu nazir kitaby») of Suleiman Bakygani, «Gift of true» («Hibat-ul-Hakaik») of Ahmet Iugneki is an indispensability of comprehension of true, harmonious progress of the person, understanding by the person of the unity with world around and roles in progress of a society. This works are penetrated by the socially-humanistic motives, laying the basis national ideas.

In the Kazakh literature of the ancient period the significant seat is allocated to cultural unity of people which kernel is made with spiritual, moral values. Leading categories of an ideologically-thematic content of works of the given period become: the true consisting finding of harmony, comprehension of an essence of life, comprehension of the originality; freedom providing independence of the state and assisting its strengthening and progress.

Tengrianstvo has influenced on the process of national idea's formation. Acting as the integral component of national customs and traditions, it causes features of outlook of people. Leading idea of tengrianstvo is the unity of the person with the nature, an indispensability of the valid and careful attitude to world around, to a cultural heritage of the past. Its essence is made with four harmonies: harmony of the person with internal «I», harmony of interpersonal attitudes, harmony of unity of the person and an environment, harmony of relationships of the person and religion which in fact have laid down in a basis of national idea. Tengrianstvo has essentially enriched culture of Kazakhs, having created necessary preconditions for spiritual progress of a society and origin of idea «Mangilik El».

The national idea receives reflection in works of oral national work, in a heritage of Kazakh akyn and zhyrau of XV-XIX centuries – Asan-Kaigy, Dospambet, Shalkiiz, Bukhar-zhyrau Kalkamanov, Makhambet Utemisov, Sherniyaz Zharylgasov, Suyunbai Aronov, Birzhan Kozhagulov, Aset Naimanbaev, Sara Tastanbekova, Dulat Babataev, Shortanbai Kanaev, Murat Monkeev. Aitys acts as the form of expression of public consciousness. In works of oral national work, akyn and zhyrau social problems, ideas of freedom, independence of people are comprehended. The great attention is given history and culture of Kazakhs.

In the Kazakh literature of ancient and khan periods civil patriotic ideas, idea of unity of people are reflected. Wide illumination in it was received with subject matter of struggle for independence and freedom.

For the Kazakh literature ancient and khan periods the originality caused by an originality of historical and cultural process, tendencies of progress of a society, development of the Kazakh statehood is characteristic.

Civilization and patriotism act as distinctive features of works of oral national work, a heritage of akyn and zhyrau, cause an essence of national idea and idea «Mangilik El».

The national idea indissolubly connected with national mentality, is shown through a national originality of the literature. It receives reflection at all levels of a content and poetics of works of Kazakh writers. Display of national idea is observed in outlook of the author and heroes, their psychology. It defines a basis of their self-identity and causes features of their behaviour.

The national idea finds an embodiment at a level of spiritual experience of people with its centuries-old history and the traditions, becoming object of the image in works of fiction.

It has been revealed, that the great value at studying of this problem has research of the images created by the writer. They act as carriers of a national specific character, the archetypes which have developed in a society during historical and cultural progress.

The national idea is reflected in a level of subjects of works of the Kazakh writers. In work of artists of a word, alongside with universal and eternal problems, questions, meaningful for specific people are mentioned.

National idea it becomes frequent an integral part of a plot of works of the Kazakh literature. Through it acts of heroes refract. It acts as a criterion of their spirituality and morals, motivates their behaviour.

The national idea serves subject matter of the art image. Addressing to the historical and cultural past of people, ancient legends, legends, comprehending the social phenomena, features of the modern validity, writers aspire to comprehend an essence of idea «Mangilik El», natural and which natural basis is the national idea.

By virtue of multinational character of our country work of the Kazakh writers is quite often penetrated by inonataional images, ideas and motives. In this plan there is an original dialogue of cultures, outlooks, ethical values.

Accordingly the national idea gets special sounding and receives an embodiment in new forms: through refraction through a prism of other traditions. It is not becomes simple the factor defining features of the described validity, but also reflection of sights of the artist on the world of things surrounding it, on events of its time.

Studying of the Kazakh literature in a view of the given problem allows to consider it as model, used for studying cultural-civilization processes and progress of national literatures.

The national idea provides the foundation for aspiration of writers to represent the person in its all many-sided nature, individuality, only to it of inherent appearance. The great attention is given by the artists of a word to environment in which there is a formation of the person. In this connection the importance such images, as get the house, the center. As reflection of national idea in a work of art the world of the things surrounding the person for they quite often bear to themselves national colour acts and define an inner world of the person.

The national idea reveals at a level of an individually-author's picture of the world of the Kazakh writers. For its base characteristics reflect features and the general properties of consciousness of people.

The fundamental importance for studying of national idea has research of language and stylistic features of artistic works. Individuality of the writer, an originality of its household way, tradition and customs within the limits of which its vital sights were shaped are reflected in their level, aesthetic ideals and values there was a development of art work. Using varied means of language, artists of a word have reflected in the works the welfare processes which have affected formation of national consciousness, destiny of separately taken person and people as a whole.

National idea and idea «Mangilik El» intertwine with the theme of social memory. Leaning on a principle of a historicism, the Kazakh writers aspire not only to comprehend artily sources of national character, but also to show, what historical circumstances it is determined. The welfare problematics as a matter of fact acts as prominent feature of work of artists of a word.

National idea and idea «Mangilik El» reveal at a level of the author's concept of life, the person, time. It penetrates a philosophical problematics of works of the Kazakh writers. Reflecting on eternal categories, authors address to national views and concepts.

The national idea quite often intertwines in work of Kazakh writers with a problem of a choice – historical, moral, spiritual.

Thus, during carried out research the comprehensive assessment, first, has been given to tendencies of progress of Kazakh literature of ancient and khan periods; secondly, it is proved, that progress of the literature represents the complex and controversial process reflecting ideological and political features of a historical epoch; thirdly, it is proved, that Kazakh literature is necessary for studying in indissoluble unity with cultural and historical development of a society; fourthly, the basic preconditions of origin of national idea which sources go back to ideas of freedom, independence have been established; fifthly, forms of an embodiment of national idea and idea «Mangilik El» in work of Kazakh writers.

It has been established that studying of ancient monuments of writing, work of akyn, zhyrau allows to track traditions and laws of progress of Kazakh literature, to comprehend an essence of a problem of originality of people and a national specific character.

*B. Ukubaeva,  
Kyrgyz-Turkish Manas University*

## **NATIONAL IDEAS OF KYRGYZSTAN THROUGH A. OSMONOV'S POEM «ATA ZHURT»**

### **Introduction**

The concept of national idea is one of the vital topics of today. National ideology is one of the important requirements for establishing the nation itself. Every country, nation, and every society must have its own ideology that is a complex of ideals and ideas which would express deep fundamentals of their lives. Without it the nation will be divided into different cultures, and there will be split in the society.

According to G. Rudov “among the main problems which are characteristic of nowadays Kyrgyz culture at this point is that the cultural process is being developed in two parallel directions: 1) according to Kyrgyz which is based on traditional ideology, 2) Russian which is more oriented to the western values” [1].

## **National ideas of Kyrgyzstan**

National idea, national ideology has become the subject of political and scientific dispute as well as wide social discussions for over a period of sovereign Kyrgyzstan's development. National idea appeals to provide the opportunities for nation to survive as the whole united nation. Kyrgyzstan's special place in the world is identified by its rich history, multinational traditions and culture; different confessions specify originality of its development as well as the continuity of its relations with Europe and Asia. If governmental ideas match with the national ones then the country receives powerful support.

According to academician T.K. Koychiev's "fundamental principles of national ideas" must include "friendship and unity of people; consolidation of country's independence; creating reliable conditions for the successful growth of all ethnic groups living in the country; intensifying the role of people's diplomacy in interethnic groups; preserving historical and cultural heritage and further development of centuries-old traditions of all people; supporting peacemaking activities of all traditional religions; revival of spiritual values, constitutional system; development of education; law and order; healthy lifestyle; preserving healthy nation; developing the patriotic feelings; following democratic values, human rights, building open civil society; integration into world civilization" [2].

But we think that "priorities of modern Kyrgyzstan's national ideas" formulated by the scientist K. Imanaliev deserves our utmost attention. He states that "the national idea must be attractive to all members of society and social stratum. It should be the fusion of government's and people's effort" [3].

He formulated ideas which must be fundamental in formation of national ideas of modern Kyrgyzstan.

In spiritual sphere – it is the cult of Manas. This is positive constructive nationalism, which includes ideas of national interests, patriotism and national dignity, universal solidarity, brotherhood and unity between different ethnic groups and tribes.

In the ecological sphere – it is the cult of Nature. Harmony with nature, high spiritual ideals based on the cult of the sun, mountains and water (Кок Тенгри / Көк Тәңірі» (Небесный Бог) in combination with moderate Sunnite Islam.

In the social sphere – it is the cult of family. These are community and collectivism, helping each other, humanity, and responsiveness towards others.

In politics – it is a national liberalism. It is a combination of free market and democratic fundamentals of society.

## **II. National ideas through A. Osmonov's poetry**

Let's see how above mentioned ideals are depicted in Kyrgyz poetry. We'll consider works of one of the prominent poet Alykul Osmonov. As we know, his poetry is full of life and highly aesthetic and rich for stylistic devices. Poems include all spheres of life, however his poems about Motherland have their special place in every Kyrgyz person's heart and almost all know them by heart. He glorified pricelessness of Fatherland and its holiness, but the way he did it was completely different, he expressed his feelings by simple words and things which are related to everyone thus he could find the way to our hearts, motivate our feelings. Fatherland is dear to everyone.

1. Жылуу кийин, **жолуң кыйын** үшүрсүң,  
**Кыш да катуу**... бороон улуп, кар уруп...  
Суугунду өз мойнума алайын.  
Жол карайын, токтой турчу Ата Журт!

**Түндөр жаман**... кырсык салып кетпесин,  
Наалат келип ат тизгинин шарт буруп...  
Азабыңды өз мойнума алайын,  
Из карайын, токтой турчу Ата Журт

Жаз да башка... Жел тийбесин абайла,

Көпкө турбас, мобул турган сур булут.  
Бүт дартыңды өз мойнума алайын,  
Сен ооруба, мен ооруюн Ата Журт! [4]

When you read the beginning lines of this poem you don't at first understand that it is devoted to Fatherland. It describes the picture of a careful loving mother seeing off her only child to the distant lands. Then when you reach the last two lines you realize yourself in pleasant and caring condition. Then you discover that some mysterious feeling which can't be explained by words appeared in your heart that is patriotic feeling. Then you immediately imagine the beautiful sceneries of your country considering Fatherland as your close, dear person, repeating "Бүт дартыңды өз мойнума алайын,

Сен ооруба, мен ооруюн Ата Журт" which was translated by famous translator Walter May as "Your ills and sickness I take upon my own head. Don't be sick, better I fall sick, my Fatherland! [5] These lines are highly symbolic and contain deep thought of love to Fatherland.

The portrait of the time was depicted through several metaphors.

That was a hard time for the country, it was written in 1948, the time of the second stage of Stalin's repressions, when T. Samanchin, T. Baijiev, Z. Bektenov were arrested because of the epic "Manas". It was the time of hard repressions, strict politics, which is compared to the gloomy weather in the poem. In the following lines:

1. Жылуу кийин, жолуң кыйын, үшүрсүң,

**Кыш да катуу, бороон уруп, кар уруп...**

Here the word "жолуң" is compared to the hard period, and the word "кыш" is compared to the political system.

2. Түндөр жаман... кырсык салып кетпесин,

Наалат келип, ат тизгинин шарт буруп,

Here the word "түндөр" is compared to the committee for state security which used to arrest people at night.

3. Жаз да башка, жел тийбесин абайла,

Көпкө турбас мобул турган сур булут,

Here "сур булут" is compared to time, period of repressions. Poet believes that hard time will pass soon, saying "көпкө турбас мобул турган сур булут". Metaphors mentioned above being poetic possess vividly expressed characterizing function, which can be the result of simultaneous realization of denotative and connotative meanings. However connotative meaning is more actual because it has double character. On the one hand, connotative components of meaning are connected with the broadening of nominative meanings of metaphor expressed by the denotation depending on the semantic surroundings.

### III. Conclusion

National idea, national ideology, being the subject of political and scientific dispute as well as wide social discussions plays significant role in the country's development. National idea appeals to provide the opportunities for nation to survive as the whole united nation. So analyzing theoretical formulations of Kyrgyz scientists we can firmly state that patriotism, common solidarity, people's unity, supremacy of national interests above personal, cleanness of moral standards(dignity and honor, morality, honesty, heroism, tolerance), love to Motherland, cultural potential development and preserving cultural heritage, providing cultural equality must be given the utmost priority. We think that the major priorities like patriotism, love to Fatherland are best depicted in A. Osmonov's poem "Ата журт". As you see from the extracts the author portrayed the innermost feelings by using numerous types of stylistic features: metaphors, symbols, similes.

### References:

1. Рудов Г. Я сердцем русский, духом евразиец. – Бишкек; Эркин-Тоо, 2002.
2. Койчуев Т. Манифест о государственной идеологии Кыргызской Республики // Наша газета. – Бишкек, 1997.

3. Иманалиев К.К Проблемы и перспективы этнополитической консолидации в Кыргызской Республике. Дис. докт. политич. наук. – М., 2010.
4. Осмонов А. Ырлар жыйнагы. – Фрунзе, 1965.
5. Мэй У. Волны озера; сборник стихов. – Бишкек, 1995.

**Т.М. Көпбаев,**

*филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Жазушылар одағының мүшесі*

### **«ЕЛІМ-АЙ» ЖЫРЫНДАҒЫ ОТАРЛАУ САЯСАТЫНЫҢ ТАРИХИ ШЫНДЫҒЫ**

Еліміз егемендік алғалы өткен тарихымызды түгендеу бағытында көптеген игі шаралар атқарылды. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының аясында ғасырлар қойнауында қалып қойған асыл жәдігерлеріміздің басым бөлігі қайта оралды. Өз тарихымыздың ақиқат сырын жаңаша бағамдай бастадық. Бұған дейін біздің тарихымыздағы көрші Ресей мемлекетінің мүддесіне қайшы келетін, оның саясатына сызат түсіретін ақиқат деректер бұрмаланып көрсетілгеніне көзіміз анық жетті. Бұрмаланғаннан бұрын, қазақ даласында орын алған орыстың отаршылық саясатына қарсы қозғалыстарды ауызға алдырмау, бұғауға басын сұққысы келмеген қазақ қайраткерлері мен батырларының атын ататпай қою Ресей атқамінерлерінің ұзын құрық, кең тұсау айла-шарғысының басты қағидасы болды.

Тәуелсіздікпен бірге халқымызға қайта оралған есімдердің бірі – Қожаберген жырау есімі. Қожаберген Толыбайұлы – өз заманында сан қырлы талантымен танылып, қазақ халқының ерекше құрметіне бөленген аса дарынды мемлекет қайраткері, үш жүз қолының сардарбегі болған асқан батыр қолбасшы, Өз Тәукенің тұсында қазақ мемлекетінің нығаюы мен дамуына өлшеусіз үлес қосқан ірі саясаткер, Бұқар жырауға ұстаз болған теңдессіз сөз зергері, Абылайға кеңес берген көреген би, өзінің ақындық және батырлық мектебін қалыптастыра білген ұлт қаһарманы.

Халқымыздың XVII-XVIII ғасырлардағы аласапыран арпалысқа толы өмірінің тұтас трагедиялық панорамасын жасаған «Елім-ай» жыры, «Елім-ай» күйі, «Елім-ай» әні – Қожаберген жыраудың төл шығармалары.

Қожаберген бабаның ақындық мектебіне Бұхар жырау, Дәстем сал, Ақтамберді, Үмбетей, Тәтіқара, Махамбет, Сегіз Сері сияқты дауылпаз ақындар қатарын жатқызсақ, батырлық мектебінен ерлік жорықтарда баба жолын үлгі тұтқан халқымыздың арыстан жүректі ұлдары Бөгенбай, Бақсары, Жәнібек, Ақпанбет, Асқап, Жанай, Балта Керей Тұрсынбай, т.б. батырлар легін көреміз.

Осындай алып данамыздың, асыл бабамыздың есімі өткен ғасыр соңына дейін неге аталмай келді? Терендей үңілсек тағы да сол Ресей саясатының салқынын аңғарамыз. Өйткені сол замандағы орыс саясаткерлерінің бірді бірге айдап салатын, ара ағайын болғанып отырып отқа итеретін сұрқия саясатын Қожабергендей ашық сынаған адам болған жоқ. Бұл туралы академик Манаш Қозыбаев: «Қожаберген баба орыс империясына ашық қарсы, оның «Елім-айы» – империяға қарсы туынды. Онда ол орыс империясы қалмақтарға қару сатты, қолдады деп айыптайды» дей келе отаршылық кезінде Қожаберген жырау туралы ешкімнің ауыз аша алмағанын, тіпті кешегі Кеңес өкіметінің тұсында компартияның қабағынан сескенген Сәбит Мұқанов пен Ғабит Мүсіреповтердің де бұл тақырыпқа белсеніп кірісе алмағандығын айтады.

Әдетте, тарихи тұлғалар туралы шындықты қалпына келтіру барысында біз атаулы адамның іс-әрекеттері мен ерекше қызметі, өмір жолы жайлы оның өз тұсындағы замандастарының сөздерінен дерек іздейміз. Қазақ сахарасында мұндай дереккөз иелері ақын-жыраулар болғаны анық. Өйткені жазу-сызуы кең қанат жаймаған дала төсінде шыншыл ақпарат ауыздан ауызға таралды. Барлық тарихи деректер, шежірелер ақын-жыраулардың жыр-дастандарында қамтылды. Осы тұрғыдан алғанда Қожаберген жыраудың «Елім-ай» дастаны сол қиын замандағы тарихи шындықты қалтқысыз бейнелеген теңдессіз



жәдігер деп қарағанымыз дұрыс. Мұнда сол кездегі заман қасіреті ғана емес, Қожаберген жыраудың өз өмірі, болмысы, таланты, ақындығы мен батырлығы, көсемдігі, көрегендігі, ұлтшылдығы туралы толық мағлұмат берілген. Сондықтан бүгінгі күнде осындай дана бабамыздың тарихтағы орны мен қайраткерлік тұлғасына күмәнмен қарау орынсыз. Өйткені Қожаберген жырау өзі туралы өзі айтып кеткен. Өзгелердің ол туралы айтқаны да жеткілікті. Мысалы, Бұхар жырау, Дәстем сал, Сегіз Сері, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, т.с.с. алғыр ойлы ақиықтар Қожаберген есімін жырға қосқан. Оның ерлігі мен талантына тәнті болған.

Жоғарыда айтып өткеніміздей Қожаберген жыраудың ақиқат шындығы оның өз сөздерінде жатыр. Тағы да академик М.Қозыбаевтың пікіріне сүйенетін болсақ: «Дауылпаз Қожаберген – дүлдүл тарихшы. Біріншіден, тек «Елім-ай» дастанында ғана бүкіл дәуірді суреттейді. Жоңғар империясының дәуірлеп күшею себептерін ашады. Екіншіден, жоңғарлардың орыстар мен қытайларға арқа сүйегенін көрсетеді. Орыс империясы өзіне көрші қазақ елін тұқыртып, жоңғарларға кіші зеңбірек жасауды үйретіп, құтыртып, екі түркі тілді халықтарды өзара қырып салуына мүмкіндік жасағанын ғажайып суреттейді. Үшіншіден, түрікпен, Қоқан, Хиуа, Бұқардың қазақ еліне деген қастандық саясатын, өзбек пен тәжіктің жаттығын әшкерелейді. Төртіншіден, Өз-Тәукеден кейінгі қазақ хандығында болған текетірес, бақталас берекесіздіктің бетпердесін ашады. Бесіншіден, ақтабан шұбырынды қалай болды, халық қалай, неге тозды деген сауалдарға жауап береді».

Академиктің бұл пікіріне қосарымыз: Қожаберген жырау «Елім-ай» тарихи жырында 1723 жылғы үлкен апаттың тек қазақ халқына ғана емес, әрі туысқан, әрі көрші Ноғай, Қарақалпақ, Қырғыз, Шалабай Башқұрттары, Сібір Татары халықтарына да кенеттен келген зор қасірет екенін ашық та дәлелді түрде баяндайды.

«Қожаберген жырау» кітабының құрастырушысы С.Жұмабаев кітап соңында берілген түсініктемеде нақты ғылыми деректерге сүйене отырып, төмендегідей бұлтартпас мысалдар келтіреді: «Қожаберген ақынның «Елім-ай» дастанын дұрыс та жоғары бағалаған көрнекті, білгір адамдардың бірі – халқымыздың әскери қайраткері,білімпаз да аса дарынды, қадірлі жазушысы, атақты батыры, есімі әлемге әйгілі Бауыржан Момышұлы: – Керей Қожаберген жыраудай бұрынғы-соңды өмір сүрген қазақ ақындарының бірде-біреуі қазақ жұрты жерінің көлемін, шекарасын айқындап берген емес. Ол кісінің «Елім-ай» жыры – әскери дастан! Жас бала кезімде оны әншілердің аузынан талай рет естіп едім. Шіркін, сол әскери дастан қайда бар екен?– деген болатын. Ал қазақ халқының аса көрнекті ғылым қайраткерлерінің бірі, тарих ғылымының докторы, профессор Ермұхан Бекмаханов: «Көшебе керей Қожаберген ақын Толыбайсыншыұлының «Елім-ай» дастаны – тарихи эпопеялық жыр. Әрі сол «Елім-ай» ерлік хиссасының бірінші бөлімі – 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атанған ірі апаттың суретін ел көзіне елестеткен бірден-бір тарихи құжат!» деп тұжырып еді. Осы мазмұндас бағаны академик-жазушы Ғабит Мүсірепов, академик Әлкей Марғұлан, академик Ақай Нүсіпбеков, тарих ғылымының докторлары Бек Сүлейменов пен Төлтай Балақаевтар да кезінде шегелеп айтқан еді».

Енді «Елім-ай» тарихи жырындағы Қожаберген жыраудың өз сөздеріне кезек берер болсақ, оның ата-қоныс, туған ел туралы шумақтары төмендегідей өріледі:

...Ел қорғап, қол бастауда көшелі едім,  
Қазақтың қатардағы шешені едім.  
Теріскей Сарыарқаны қыстайтұғын,  
Егіз ел Керей-Уақ көсемі едім.

Тұтас ел жігі ажырамай, орнаған бақ,  
Ішінде орта жүздің Керей-Уақ.  
Құт қонып, қыдыр дарып ерте кезден,  
Мекендеп Сібірде олар тұрған ұзақ...

...Есіл, Ертіс, Тобылдың тоғайларын,  
Ежелден елім-жұртым қыстап келген...

...Тоғайын Омбы өзені жұртым қыстап,  
Баптаған алғыр тазы, қыран ұстап.  
Ертеден Керей қоныс еткен Сібір,  
Қорғаған жаудан ерлер қару ұстап...

Осы шумақтарда орта жүздің Керей-Уақ тайпалары, Қожаберген жыраудың ата-бабалары теріскей Сарыарқа мен батыс Сібірді мекен еткендігі жайлы нақты деректер айтылады. Осынау туған жердің шетіне жау тигенде бұғанасы қатпай жатып-ақ ақ найза ұстап атқа қонған батырлардың бірі Қожаберген бабамыз еді.

Серілікпен жаста шарладым,  
Қазан мен Кемер арасын.  
Ата жаудан қорғадық,  
Мұсылманның баласын.

Жасымда жасап сан жорық,  
Байкөлден аса мен бардым.  
Сол жақтан қалмақ келгенін,  
Жас та болсам аңғардым, – дейді ол.

Жыр басында өзіне дейінгі тарихта жоңғар-қалмақтардың қайдан шығып, қайдан келгендігін саралай келе, олардың соғыс жорықтарын Алтай, Тарбағатай өңірінен бастағанын, жолдарындағы Сағай, Меркіт, Оңғұт, Боржіген, Барабы, Барын, Ескер, т.б. татар тайпаларын, қырғыздың Шор, Тұба, Хас, Саха елдерін аяусыз қырып, Түмен, Том қалаларының тұрғындарын қызыл қанға бояғандығын тілге тиек етеді. Осы тұста автор жоңғар мемлекетінің әскери күші неліктен артқандығын, неліктен өзі қатарлы елдерді жау көріп, баса көктеп келгендігін зерделеп, оның басты себептерін ашуға тырысады. Қожабергеннің пайымдауынша жоңғарлар сол заманда адамдық мораль, этика тұрғысынан да, әдеп, өнер, білім жағынан да өзгелерден көп кейін қалған ел еді. Олар ХҮІІ ғасыр соңындағы халдан Бошоқтың тұсында орыстармен және қытаймен ауыз жаласып, соғыс өнерін игере бастайды. Орыстарға да керегі сол еді, Алтай аймағы мен батыс Сібірді мекендеген түркі халықтарын өз жерінен ығыстырып шығарудың оңтайлы жолы табыла кетеді. Жоңғарларды арнайы шақырып, арқасынан қағып, ақыл айтып, зеңбіректермен қаруландырып өзі тектес халықтарға айдап салады. Жоңғарлардың ұзақ жылдарға созылған шапқыншылық жорықтары осылай басталған. Бұл соғыстың барлық кінәсі орыстың ашкөз саясатында жатқанын Қожаберген аяусыз шенейді:

...Сұмырай халдан Бошох дүниеден өтіп,  
Ұлдары орнын басар қалды жетіп.  
Күшігі Сыбан Рабтан таққа отырды,  
Қалмаққа қонтайшы боп билік етіп ...

Халдан Бошоқтың інісі – Сыбан Рабтан,  
Көрші елді жауламақ боп көз алартқан.  
Бұйратты, Халхиды да қосып алып,  
Татардың Барабысын келіп шапқан ...

...Сібір Татары Ресейге қараса да,  
Ол елдің ісін Орыс жөн көрмеді.  
Жоңғарлар Татарларды шапқан кезде,  
Ресей қалмақтарға қой демеді.

Жердің елсіз қалғанын хош көрді орыс,  
Оларға қажет болды иесіз қоныс.  
Қоластындағы татарға көмектеспей,  
Ресей қыр көрсетті тіпті жолсыз.

Сібір Татарлары Ресей атқамінерлеріне хат жолдап, елші жіберіп көмек сұраған. Қалмақтарға тыйым салуын өтінген. Орыс саясаткерлері болса татарлардың салық төлеуден бас тартқанын желеу етіп, қалмақтарды одан сайын айдап салған. Нәтижесінде Сібір Татарлары адам айтқысыз қырғынға ұшырап, елінен, жерінен безіп, Омбы өзені жағасындағы керейлерге келіп паналайды. Арада он жылдай уақыт өткенде жоңғарлар Керей еліне келіп килігеді. Керейлерге шаппас бұрын Сыбан Рабтан орыс пен қытайға мол дүние беріп, олардың білгір мамандарын жалдап, әскери соғыс қимылдары мен қару жарақтың жетілген түрлерін үйретіп он жыл дайындалған екен. Қожаберген жырау ол туралы былай дейді:

...Жоңғарға Дүнген, Сібе дихан болып,  
Шор, Тұба, Саха мен Хас малшы болып.  
Шаруасын тәуелді елдер атқарған соң,  
Жауыздар дәулеттенді бақыт қонып.

Алтын, күміс, мал беріп аямай-ақ,  
Орыстар мен Қытайдан білгір жалдап.  
Сыбан Рабтан ден қойып өнерпазға,  
Ғаскерін үйреттірді он жыл қамдап.

Дариға-ай, қалмаққа өнер қайдан келсін,  
Тетігін дәу мылтықтың қайдан білсін?  
Он жылғы мол жабдықпен келіп шапты,  
Дегендей қайратымды қазақ көрсін.

Өнерді надан қалмақ меңгерген жоқ,  
Дәу мылтық жасауды олар үйренген жоқ.  
Көрші екі ел мылтық беріп айдап салды,  
Әйтпесе қалмақ бізге тең келген жоқ.

Бұл тұста «көрші екі ел» деп Қожаберген Ресей мен Қытайды айтып отыр. Бақайшағына дейін қаруланып алған жоңғар әскерлері қазақ жеріне ауыз салады. Ежелден ат үстінде соғысып үйренген Керейдің батыр ұлдары қарулы жауға сойыл-шоқпармен, қылыш-найзамен қарсы шабады. Зеңбіректі жауды састырып, бірнеше дүркін тойтарыс береді. Омбы өзені бірнеше рет қолдан-қолға өтеді.

Жоңғарлар дәу мылтықты қолданған соң,  
Керейдің біраз жері қолдан кетті.  
Шайқасты кәпірлермен сарбаздарым,  
Бел буып тәуекелге қойып бетті.

Қарашада топ ат тұяғынан мұз ойылып,  
Көп қалмақ Омбы өзенде суға кетті.

Сан өтті қолдан-қолға Омбы өзені,  
Соғыстың ауыр тиді бұл кезеңі.  
Қалған соң ата мекен жау қолында,  
Өртенді соны ойлап жұрт өзегі.

Жау қалмақ оқ атса да оңмен солдан,  
Майданда айнығам жоқ ерлік жолдан.  
Ежелден Керей мекен еткен Сібір,  
Қалайша шығарамын оны қолдан.

...Төнген соң найза ұрыста үлкен қауіп,  
Ордостар оқ боратты амал тауып.  
Шар түсіп, маңымызға жарылған соң,  
Ештеңе өндімедік жауға шауып.

...Жер алу жоңғарлардың есі-дерті,  
Мықты екен Ресеймен еткен серті.  
Көбейді қалмақтардың үсті-үстіне,  
Әр жерде қайта-қайта салған өрті.

...Алмақ боп көп мылтық пен жақсы қару,  
Мақсұты болғаннан соң жұртты шабу.  
Керейден тартып алған Омбы өзенін,  
Орысқа кәпір қалмақ етті тарту.

«Елім-ай» жырындағы ақиқат шындық осылай өріледі. Қазақ жауынгерлерінің жанқиярлық ерлік істері Қожаберген жырау сөзімен кеңінен суреттеледі. Керейлер мекендеген Сібір жерінің әрбір төбесі, әрбір өзен-көлі үшін кескілескен ұрыстар болғанын аңғартады. Қарастырылып отырған жырда жер-су, тоғай-төбе сияқты географиялық атаулар көптеп кездеседі. Жырау солардың әрбірін тәптіштей айтады. Бұл көркемдік әдіс келешек ұрпаққа тарихи шындық толық жетсін деген ниеттен туындаған болса керек.

Дастанды оқып отырғанда тағы бір аңғаратынымыз, Тәуке хан тұсында қазақ елшілерінің қару-жарақ сатып алу мақсатында Ресейге барғандығы туралы деректер. Бірақ жоңғарды әдейі айдап салып отырған орыстар келісім бермейді. Қытай мемлекеті де қару беруден бас тартқан.

Әз Тәуке болса-дағы достыққа ынтық,  
Сатпады Ресей, Қытай бізге мылтық.  
Жоңғарлар қорғасын оқ боратқанда,  
Найза ұстап, садақ асып, қарсы шықтық.

Бастаған Ойрат ісі ұрыс болды,  
Бұл соғыс Ресей үшін дұрыс болды.  
Қалмақты жабдықтаған қос көршінің,  
Әуелден көздегені қоныс болды.

...Босаған соң қуанып талай қоныс,  
Қалмаққа алғыс айтқан билікті орыс.  
Тоқтатып сол арада қалмақтарды,  
Оларға сыйлық берген ұлық орыс.

Қарулы қалың әскерге найза, қылыш, садақпен қарсы барған қазақ қолы аяусыз талқандалып, амалсыз шегінуге мәжбүр болады. Зеңбіректен тынымсыз оқ жаудырған қалмақтар қазақтарды күн сайын қырып отырып, арқаға, оңтүстікке қарай ығыстырып кете барды. Ал ойындағысы орындалған орыс саясаткерлері босап қалған жерлерге мұжықтар мен әскерилерді еркін қоныстандырып, бекіністер салып жатты. Өзгенің қолымен от көсеп, жазықсыз халықтарды қынадай қырып, жер бетінен із-түзсіз жойып жіберуді ашық мақсат еткен Ресейдің қанқұйлы қарақшылық саясаты бүгінге дейін айтылмай келді. Өзінің бір адамын шығын етпей бүткіл Сібірді, оның ішінде алты алаштың ата-қонысы болған Түмен, Том, Омбы, Ор, Челябинск, Орынбор, Қорған, Барынауыл қалаларын маңайымен қоса өз меншігіне айналдырған орыс отаршылары ақиқатты қайдан қаласын? Сол шындықты шырқырата айтқан Қожаберген жырауды орыс саясаты қалай жақтырсын? Ақ патшаның тұсында да, Кеңестік кезеңде де Қожаберген жыраудың аты аталмағанының басты себебі осында жатыр.

Баба есімі бүгінгі тәуелсіздік таңында жиі айтыла бастады. Оған да шүкіршілік етеміз. Қожаберген Толыбайсыншыұлының «Елім-ай» дастанынан өзге де қалдырған мұрасы мол. Сан қырлы талант иесінің ерлікке толы өмір жолы мен қазыналы шығармашылығы келешектегі «Қожабергентану» ісінің сарқылмас көзі боларына сеніміміз мол.

***К.С. Бузаубагарова,***

*доктор филологических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая*

### **«ВСЯ ИСТИНА» ШАКАРИМА**

Национальная идея «Мәңгілік Ел» должна стать воплощением духовных ценностей нации, потому что Президент поставил во главу угла наши традиции, историю, культуру. Спустя почти сто лет после смерти Шакарима, мы можем по достоинству оценить его вклад в культуру, через интерпретацию произведений Шакарима, через соотнесение их содержания с современностью уточнить мировоззренческие ориентиры поэта.

Творческое наследие великого казахского философа, просветителя, писателя и поэта Шакарима Кудайбердиева весьма разнообразно [1]. Оно в неизменном виде дошло до наших дней. Круг его интересов был необычайно широк - от литературы до физики. Ему близка была русская демократическая культура, он состоял в переписке с Л.Н. Толстым. Он прекрасно знал философию античности, труды философов XIX-XX веков.

Новые подходы в коренном переосмыслении наследия Шакарима основаны на принципиальном изменении исходных идейных установок, элиминации советской идеологии, которая не позволяла адекватно оценивать творчество поэта. Напряжённая социально-политическая ситуация рубежа веков всегда требует актуализации проблемы духовной целостности человека. Творчество Шакарима – яркая попытка обретения человеком целостного единства. Это и позволило ему встать вровень с выдающимися титанами человечества, стать знаковой фигурой, которая наглядно продемонстрировала, какое влияние на мышление и деяния людей может оказать неординарная и целеустремлённая личность.

В сфере философии он не признавал на веру ни одного из известных ему воззрений. Он был предельно толерантным буквально ко всем идеям, начиная от фантастических идей религии и кончая строго научными положениями философского материализма. Его

нисколько не смущала полная абсурдность оккультизма и спиритизма, экстрасенсов и магов. И в то же время он серьезно задумывался над значением новейших открытий естествознания, особенно атомной физики. По его мнению, всякая научная идея, получившая распространение в определенных общественных кругах, заслуживает пристального внимания, так как может нести в себе рациональное зерно.

Шакарим как художник, как философ следовал пушкинской традиции глубокого добросовестного исследования «всей истины», беспристрастной правды, на поиски которой была положена жизнь. Шакарим ставит по существу глобальные философские проблемы, имеющие принципиальное мировоззренческое значение. Как справедливо полагал просветитель, для глубокого научно-обоснованного решения поставленных проблем необходимо быть осведомленным в разных религиях и науках, и знать мнения по этому поводу других ученых, полностью раскрепостить свой разум и критически оценить разносторонние по содержанию книги, высказывания и суждения. Сам философ был совершенно независим и мыслил самостоятельно. Он никогда не отказывался от своих убеждений, которые формировались у него не наспех, а были результатом длительных поисков и настойчивых исследований, глубоких размышлений. Своими уникальными книгами он открывает нам безграничные горизонты духовного пространства. Читая его произведения, мы становимся проницательнее, мудрее, о многом начинаем задумываться, учимся мыслить.

В творчестве Шакарима представлен казахский менталитет, традиции богатейшей степной культуры, которая была основана на признании достоинства человека, на осознании права личности на счастье и справедливость. Рекомендации и уроки Шакарима могут оказать воздействие на духовный облик нации. Постановка и разрешение им проблем позволят понять и осмыслить перспективы государственного строительства. И в особенности реальных задач по воспитанию и нравственному развитию молодых людей с высоким уровнем действенного и действующего патриотизма. Наследие Шакарима становится частью современной жизни и заключает в себе огромный образовательный потенциал, который необходимо осознать и реализовать для национальной самоидентификации. Только «долгая память» может делать настоящих патриотов.

Реконструкция наследия Шакарима актуальна в современных условиях и в связи с тем, что Казахстан строит своё будущее в условиях мощных глобализационных потоков, идущих как с Запада, так и с Востока, и его прочным фундаментом является богатая, своеобразная, со своими глубокими историческими корнями национальная культура. Чем лучше мы её будем знать, чем более «долгой» будет у нас память, тем увереннее будем смотреть мы в будущее. Культурный код, оставленный в наследство, должен быть окончательно расшифрован – для нас и будущих поколений.

Центральный объект творчества Шакарима - человек. Его волновали и тревожили вопросы о том, как исправить природу человека, как научить его жить в согласии с собой и окружающим миром. Погасить пламя невежества, навести чистоту внутри себя, сосредоточиться на духовном развитии – основные мысли писателя. Шакарим непрерывно искал способы, как сделать лучше себя и других. Он считал, что сущность человека, его природа и назначение заключаются в обретении знаний, прежде всего в поисках истины. Но истина не дана человеку в чувствах. Человек может увидеть ее только глазами разума, так как главной основополагающей истиной является истина о причинах возникновения и сущности мироздания. Нравственно-духовные поиски привели Шакарима к созданию произведений, которые мы принимаем как духовное завещание писателя.

«Мысли разных лет» – это небольшая миниатюра, где собраны афоризмы Шакарима. Понять самих себя и мир вокруг нас помогают следующие жемчужины мудрости: «Довольствуйся малым и честно трудись», «Истину человек постигает не просто глазами, а глазами разума», «Глаза человеческие можно прикрыть, око души никогда», «Разве тот, кто говорит обо мне плохо, сумеет сделать меня хуже, чем я есть на самом деле?», «Если нет жизни помимо этой, какой смысл тратить ее на единоборство с природой и людьми?», «Беды

сыплются на землю непрерывно, как белый дождь. А радость сверкнет молнией и исчезнет. Отчего это? А оттого, что в человеке больше зла и жестокости, чем добра и милосердия», «Творя крупицу добра, мы пытаемся искупить этим грехи величиной с гору. И не стыдно нам после этого называться человеком?». В том числе и о себе пророчески скажет Шакарим: «Даже из небытия дает о себе знать человек с глубокими мыслями и добрыми поступками. Видно, таких причисляют к рангу святых».

Философское произведение Шакарима «Сады подснежников» состоит из притчей. Главная их задача – уберечь людей от дурных поступков, призвать к выполнению высокого предназначения. Писатель считал, что если слушающий имеет чуткие уши и справедливое сердце, то умные советы как своевременно принятое лекарство избавляют его от дурных наклонностей. Его поучительные истории ориентируют людей на нравственное самосовершенствование. Он был убеждён в необходимости нравственного очищения людей для построения нового общества. Задача родителей и педагогов, по мнению Шакарима, – уберечь юные души от дурных влияний. Плохие привычки легко приобретаются и от них трудно избавиться, поэтому с раннего детства надо прививать человеку правила хорошего поведения. Неискущённость, малый жизненный опыт подталкивают молодёжь идти на поводу у чувственных влечений и предпочитать эгоистические желания общественному долгу – писал Шакарим в философских думках «Сад подснежников». Внутренний моральный закон должен руководить поступками людей – такова основная мысль его притчей.

Свою жизнь обозревает Шакарим в другом произведении – в «Зеркале подлинного счастья». Его название исходит из всеобщего свойства литературы, философского и эстетического понятия зеркала, в котором претворяется действительность посредством восприятия мира глазами казаха. В нём можно условно выделить две линии: первая – следование по векам от рождения человека до смерти, вторая линия – иносказательно-изобразительная – осмысление человеческой жизни в стремлении к счастью, в борьбе с обстоятельствами.

Человеческая жизнь для Шакарима – игра. Этапы жизни рассматриваются сквозь призму разных ступеней игры – от малышей «копаний колодцев», строительства замков, подростковых игр в альчики до юношеских забав, щегольства и погони за богатством во взрослую пору. Зеркало Шакарима концентрированно отражает реалии человеческого бытия. В зеркале поэт видит старца, узнаёт в нём себя. Старость – особый период, когда человек невольно должен посмотреть на свою жизнь безо всяких приукрашиваний и оправданий и подвести итоги.

Жизненная позиция Шакарима имеет в своей основе новое осмысление мира, изменение ценностного сознания человека. «Как стать счастливым человеком?», – задает себе вопрос Шакарим. Размышляя над различными жизненными ситуациями, он находит формулу счастья.

Шакарим убеждён, что человек должен быть счастливым. Вся жизнь должна быть наполнена одним – стремлением обрести счастье. «Не имея чётких представлений о цели, я зажмурился и шёл по этой жизни, не разбирая пути. До тех пор, пока не стукнулся лбом о нечто твёрдое. Открыл глаза и увидел огромное зеркало, задёрнутое чёрным покрывалом с надписью: «зеркало подлинного счастья». Счастье – вполне реальное состояние, но оно может не осознаваться. Материальные ценности приносят человеку только временную радость. Богатство, власть, слава скоротечны, преходящи и обманчивы. Счастье в том, чтобы иметь безупречно чистое сердце и испытать самое возвышенное из чувств – любовь. Подлинным счастьем в жизни является любовь родителей к детям и открытые родительской любви по-настоящему чистые детские сердца. Не утратить жар сердца, сохранить чистоту помыслов, неустанно творить добро – в этих жизненных приоритетах заключается настоящее счастье. Другими словами, Шакарим дает нам понять, что счастье не то, что есть у человека, а то, что есть в человеке, в нашем стремлении совершать как можно больше добрых дел. Правильнее возводить фундамент счастья на духовном развитии. Искать счастье вне себя – заблуждение, оно внутри нас, в нашем сердце. Стихотворение в прозе представляется как

классическая притча, в котором соединились философичность, трагедийность и назидательность.

Как и великий Абай, Шакарим-просветитель избрал путь истины и духовности. Предчувствиями и тревогами, ощущением надвигающихся перемен порождена автобиографическая поэма «Жизнь Забытого». Она свидетельствует о том, что содержанием литературы являются трагические противоречия действительности. Примета времени отразилась в поэтике заглавия. Человек открыл великий принцип личности, порвал связи с обществом, он чувствует себя беззащитным перед хаосом жизни, противоречия которого представляются ему неразрешимыми. Состояние постоянного поиска в течение всей жизни приводят Шакарима к разочарованию, крушению надежд. Шакарим осознаёт своё беспредельное одиночество и ищет уединения. Сдержанный, он хочет быть невидимым, забытым. Но яркая индивидуальность - для него принципы чести и совести – главный ориентир. И в этом его миссия и его трагедия.

В поисках смысла жизни Шакарим приходит к девизу древних: «Познай самого себя». Чтобы познать истину, сначала надо познать собственную душу, «обратить внутреннее ухо на себя». «Если человек познает самого себя, он познает и сущность сотворившего его творца... Поэтому он должен стремиться познать себя, поставив перед собой вопрос: откуда я произошёл, для чего я сотворён? Затем вопросы о том, какова во всём существующем польза для меня самого, каково моё назначение в мире и что я делаю для пользы людей?». И тогда вопросы Шакарима - извечные вопросы, которые встают перед каждым человеком на протяжении всей его жизни – становятся вопросами непосредственной человеческой жизни, обретают этическое содержание.

Самосовершенствование человека Шакарим провозглашает главной истиной. Достичь его человек может через развитие способностей Разума и Души, воплощённых в справедливом и честном труде. Человек сам себя творит в соответствии со своими представлениями о смысле жизни и основных её ценностях. Непреходящие добродетели – совесть, разум, одухотворённость человеческих потребностей и действий - делают жизнь человека осмысленным и достойным существованием.

Шакарим убежден, что основой достойной жизни человека должны стать честный труд, совестливый разум, искреннее сердце. С помощью эпитетов «жүрек көзі» (глаза сердца), «көніл көзі» (глаза настроения), «ішкі көз» (внутреннее зрение), «ақ жүрек» (букв., белое сердце), «таза жүрек» (чистое сердце), «кіршіксіз ақыл» (незамутнённый ум), «шын ақыл» (справедливый разум) выделяется, усиливается типичный признак характеризуемого, достигается особая тонкость, выразительность и глубина. Читая и вдумываясь в такие эпитеты, мы можем понять сложность и широту взгляда автора на привычные вещи, неповторимо личную ценностную квалификацию.

С молодых ногтей нужно воспитывать в людях чувство высокой порядочности, самоуважения, что поможет искоренить пагубные вожеления. Процесс воспитания необходимо вести только по науке совести. Для того, чтобы нравственные нормы работали, необходимо формировать в человеке внутреннюю потребность в утверждении высокой морали. Так считал великий гуманист Шакарим.

Одним из главных трудов писателя является его философский трактат «Три истины». При усвоении содержания великих книг важно относиться к ним не как к вместилищу абсолютной истины, а как к образцу поиска истины, и в размышлении прийти к собственным духовным открытиям. Продолжая развивать «науку совести», предлагая свою истину, Шакарим предостерегает: «Приняв на веру сказанное авторитетной личностью, нельзя оставаться бесповоротно привязанным к ее словам и идеям, следует полностью раскрепостить свой разум и беспристрастно, не болезненно-воспаленным, а здоровым рассудком изучить и критически оценить... высказывания, суждения».

Многие люди пребывают в состоянии глубокого сна. Так не должно быть. «Человек должен задумываться об установлении истины. Это особый долг здравомыслящего человека», – так начинает свои размышления Шакарим.



Очень интересно следить за мыслями автора, это требует умственных усилий, концентрации сил, в то же время необыкновенно расширяет границы сознания. На основе тщательного изучения и переосмысления лучших образцов мировой религиозной, философской, художественной литературы он делает весьма существенные для своего времени открытия. Сопоставляя истинную веру и науку, знания и религию, Шакарим формулирует два основных направления развития человеческой мысли: одно - признающее идею творца-хозяина, другое – утверждающее самопроизвольное возникновение мира и не признающее бессмертия души. Представителей всех форм религии, спиритуалистов, мистиков он относит к приверженцам первой идеи; материалисты же верны второй идее. В своём сочинении Шакарим пытается ответить на вопрос о том, какое из этих двух направлений мысли является истинным, поскольку, по его мнению, от ответа на этот вопрос зависит судьба всего человечества. Исследуя законы Вселенной, Шакарим преподносит свою истину – закон о совести.

Шакарим нигде не дает точной характеристики трех истин. Способ расположения материала в текстах и логика изложения дают повод для трактовки его учения. Первую истину составляет истина веры, признающая бытие Создателя и идею бессмертия души. Но поскольку эта истина бралась на веру и не получила сколько-нибудь убедительного научного обоснования, то основная масса людей осталась к ней равнодушна.

Вторая истина – это истина науки, основанная на достоверных данных чувственных восприятий и рационально-логического мышления. Но доводы науки оказались неоднозначными и подверглись опровержению по мере дальнейшего развития жизни и знания. Поэтому они не смогли стать основанием для формирования добрых начал человеческой души.

Третья истина – это истина души, субстанциональную основу которой составляет совесть. Именно совесть, как изначальная потребность души, и есть та истина, которая может очистить человека от нравственной скверны и поставить его на путь праведной жизни. Шакарим утверждает, что душа является такой сущностью, которая никогда не исчезает, не поддается порче, а с каждым разом совершенствуется, идет к возвышению.

Самая крепкая опора для духовного возвышения – совесть. Совесть у него не столько нравственное понятие, сколько философское и гносеологическое, так как на её основе Шакарим создает концепцию истины. Концепция дает возможность разрешить многие сложные и сверхсложные вопросы жизни и науки. Человеческая скромность, справедливость, доброта объединяются в одном понятии – «Уждан» - совесть. Она есть желание, потребность Души. Совестьливый человек впускает в свою жизнь свет. Совесть тесно связана с понятием красоты, так как все по-настоящему красивое – нравственно. Путь к красоте лежит через любовь. Таким образом, совесть вмещает в себя нравственность, красоту и любовь. Именно совесть делает нас людьми, это и есть истинное призвание человека.

Жить по совести – значит быть личностью духовной. Духовность – это высшее проявление культуры, гражданственности, способности к самоотдаче: «Совесть – человеческая честь, ...расцветет душа, закипит жизнь, если изучать науку совести». Главное высказывание Шакарима гласит: «Человек истину видит не глазами, а умом. После смерти есть жизнь. И при жизни и после смерти человеку необходима совесть. Совесть – это умеренность в требованиях, справедливость, милосердие».

Призрачны и преходящи человеческие устремления, если они не направлены на утверждение вечных идеалов добра, красоты и истины. Шакарим говорит о тщетности повседневной суеты: «Все радости мира лишь маленькая утеха, в основе её – все страданье одно, и горе, и наслаждения – дети матери одной; всё совершающееся – и радостное, и грустное – если подумаешь, всё только сон и пронесшийся ветер». Потому Шакарим проповедует уход из мира зла, а затем в своей жизни это реализовывает.

Чувство вины за несовершенный мир, бесконечная скорбь от безысходности определяют особенности мироощущения Шакарима. Открытый протест против

господствующей политической системы, неприятие стереотипного понимания счастья и способов его достижения одухотворяют его поступки. Отшельник Чингисских гор, в попытке возродить духовность смог разорвать те границы, которые исторически сложились в обществе и стали препятствием для прогрессивно мыслящих людей. Последовавшая смерть воспринимается как неизбежность и осознанно выбранная судьба.

Наша страна устремлена вперед и нацелена на процветание во всех сферах жизни. Наследие Шакарима убеждает, что для счастливой жизни народа и государства необходимо духовное развитие. Наше будущее должно быть нацелено на Духовность.

Определяя цель и смысл человеческой жизни, Шакарим считает научную деятельность и поэтическое творчество не самоцелью, а средством обретения смысла жизни. Люди науки и творческие люди отличаются от людей, занимающихся пустым времяпрепровождением. От безделья и праздности становятся человеку тесными кочевье и зимовка, появляются страсть к наживе и господству над ближними.

Шакарим осознавал в полной мере силу и власть поэзии и не побоялся их использовать. Поэзию он считал поступком. Он верил, что поэт нужен народу. Он не сдавался, продолжал писать стихи, в том числе и на традиционную тему поэта и поэзии.

Шакарим считал, что духовность как реальность в сфере искусства, имеет особые формы и способы познания действительности. Как поэт он сформулировал этические законы в виде поэтических изречений, метафор, аллегорических иносказаний. Особая роль поэзии в том, что она интегрирует всю духовную культуру общества, оказываясь глубоко связанной с моралью, философией. В поэзии созданы и аккумулированы духовные ценности, выражающие внутреннюю сущность человека. Духовность вплетена в повседневное объективное бытие.

Шакарим обращается к нам в надежде быть услышанным и понятым. Вся проблема в том, сможет ли понять нынешнее поколение драгоценное слово, в котором явлена «вся истина», полная правда о полной жизни, в которой дух человеческий находит радость. Мир Шакарима, также как мир Пушкина, несмотря на весь трагизм, светел, потому что в нём всё осмысленно, всё ясно, потому прекрасно.

#### ***Использованная литература:***

1. Шәкарім. Шығармалары (Өлеңдер, дастандар, қара сөздер). – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.

**1 СЕКЦИЯ.**  
**ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ, ФОЛЬКЛОРДАҒЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТТЕГІ**  
**ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫҢ КОНЦЕПЦИЯСЫ**

**СЕКЦИЯ 1.**  
**КОНЦЕПЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ,**  
**ФОЛЬКЛОРЕ И КУЛЬТУРЕ**

**Г.Қ. Қазыбек,**  
*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті,*  
*филология ғылымдарының кандидаты*

**«АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ КОЛОРИТТІ ТҮРҒЫДАН**  
**АУДАРЫЛУЫ – ЗАМАНА ҚАЖЕТТІЛІГІ**

М.Әуезовтің “Абай жолы” эпопеясы тәржімасының басты қасиеті – аудармашылардың шығарма рухына бойлап, сұлулығын сезіне отырып, оның ұлттық пішінін жете меңгергендігінде, мазмұн мен түрдің арасындағы гармониялық бірлікті, ұлттық-көркемдік элементтердің тұтастығын сақтай алғандығында.

а) “Абай жолы” эпопеясындағы эпизодтардың салыстырмалы үзінділері

Романдағы көркемдік компоненттердің қай-қайсысы болмасын, пейзаж, портрет, тұрмыстық суреттер, қазақ тіліне ғана тән образдармен берілген, психологиялық мінездемелер, кейіпкерлердің сөздері – бәрі де өздерінің ұлттық сипаттарынан арылмаған. Мәселен, Абайдың Тоғжанға деген алғашқы махаббат сүйіспеншілігі суреттелетін түн көрінісін алып қарайық:

Түпнұсқа: *“Түйе өркештен Шыңғыстың жақын биіктері жартылап қана көрінеді екен. Қарақошқыл таулар от астында көкішіл мұнараға оранып жым-жырт қалғып тұр. Тау жақтан ақырын ғана жел желпінеді. Қалың қой қыбыр етпей тыныштық алып, үнсіз ғана тыныс алады. Асылбек, Әлібектер жатуға кетті. Көгал сайда отырған бес-алты үйлі ақ ауылдың тұңлігі тегіс жабық. Аясында ақ үйлерде мызғып, қалғып тұр. Сүйіндік пен Қарабас қонақтардың аттарының маңында жүр екен. Абай мынадай көктем түнінен соншалық бір тазалық сезіп, таң лебін танығандай. Бұның жүрегі де әдейі арналған таң лебін ерекше ұғынып сезінгендей.*

*“Махаббат па? Осы ма? Осы болса, мынау дүние, мынау маужыраған тынысты нәзік күн... бесігі гой. Сол сұлу саздың құлақ күйі гой”.*

*Сүттей жарық, айлы түн. Таң әлі жоқ. Бірақ жоқ екенін білсе де, Абай әлдеқандай өзгеше “таңды” сезеді. Күдік те, үміт те, қуаныш та, азап та бар – жүрек таңы. Кеуде толған өзгеше ыстық, өзгеше жұмбақ мол сезім. Соның шалқи түсіп, шарықтауы көп. Лыпыл қаққан қанаттай тоқтаусыз, тыныштық ала алмай лепіреді.*

*“Нені айтады? Не деп түсінеді? Не сипатты бұл сезім? Не боп барам? Тақат, сабыр қайда?”*

*“Таң... жүрек таңы... Сол таңым сенсің бе? Жарығымбысың, кімсің?”*

*Көз алдында Тоғжанның аппақ жұмыр білегі, жас баланың етіндеі, ақ торғындай мойны!.. Таң осы да... өзі гой!*

*...Ақ етің аппақ екен атқан таңдай!*

*Шынымен бар жанымен құлай табылған сұлуға қарап, бар сезіммен үнсіз жырлап тұрған тәрізді. Тоғжанға арналған, ең алғашқы “ғашығым” деген жарына арналған жан жсырының тұңғыш жолы осы еді”.*

Бұл ұзақтау үзіндіден шығармадағы жекелеген фразалардың ойлы, эмоционалды картина күшін толық бере алмайтындығын, оның бірнешесінің комплексті түрде бірлесе келгенде толық картина бере алатынын көреміз. Сонымен бірге одан ұлттық элементтердің

бірлігін, олардың өзара қабысып, үлкен бір сурет беретінін де аңғарамыз. Енді осы үзіндінің орыс тіліндегі нұсқасын оқып көрейік:

Аудармасы: *“С верблюжьих горбов виднелись отроги Чингиса. Лохматые горы, посеребренные лунным светом, замерли в неподвижной дремоте.*

*Огромные стада овец вокруг аула лежали спокойно. Они дремали, безвучные, утихишие. Асылбек и Абильбек ушли спать. Тундуки юрт были плотно закрыты. Белые юрты дремали в лунном сиянии.*

*Суюндук с Карабасом хлопатали где-то около лошадей. В свежем дуновении весенней ночи Абай почувствовал приближение утра, необычного, прекрасного, которое должно наступить только для него одного...*

*“Любовь ли это? Она ли? ...Если это – любовь, то вот колыбель ее: мир, объятый спокойствием ночи...” – так говорит взволнованное сердце.*

*Лунная ночь словно купается в молоке. Грудь Абая не вмещает могучего приобая чувства. Трепещет и замирает сердце “что же это? Как разгадать? Что со мной?”.*

*Перед его глазами – белые руки Тогжан, ее нежная шея. Она – его утро!*

*Ты встаешь в моем сердце, рассвет любви...*

*Это поет сердце. Первая песня первой любви посвящена ей, Тогжан... Он повторяет про себя эту песню”.*

Бұл жерде орысша мәтін қазақшасынан гөрі ықшамдау. Былайша шығу, біріншіден, орыстың әдеби тілінде көркем детальдардың жинақы шығатындығынан, былайша айтқанда бейнелеу мүмкіншілігінің молдығынан болса, екіншіден, аудармашысының түпнұсқаға творчестволық суреткерлікпен келуінен.

Шындығында екі тілдегі мәтінді салыстыра қарағанда аудармашының жеке сөз түгілі, түгел фразаға да бағынышты болмағанын, оларды сөзбе-сөз аударуға әуестенбегенін көреміз.

“Таужақтан ақырын ғана жел желпінеді”, немесе, “тау әлі жоқ” деген фразалар мәтінде нұсқан келместей етіп алғашқы орнынан екінші жерге аударылған. Желге, таңға байланысты бұл штрих “В свежем дуновении ночи Абай почувствовал приближение утра, необычайного, прекрасного, которое должно наступить только для него одного”, – деп екінші бір қажетті жерге келтірілген. Осы сөйлемдегі “свежее дуновение”, “приближение утра”, – деген сөздер алғашқы абзацтағы қалып кеткен сөздер орнын өзінен-өзі толықтырып тұр.

Нағыз қазақша ойды білдіретін қазақ тіліндегі бейнелі сөз тіркестері калька түрімен емес, творчестволық мәнерде ұлттық колоритін сақтай отырып берілген. Сол сияқты “Сүттей жарық айлы түн” деген аудармашы егер “светлое как молоко лунная ночь” деп сөзбе сөз аударса, ол орысша шықпаған болар еді. Сондықтан да аудармашы оны: “Лунная ночь словно купается в молоке” деп алған. “Светлое как молоко” теңеуін “Словно купается в молоке” деген метафорамен алмастыру арқылы бейнелі сөз бойындағы бар қасиетті сақтап қалған. Бұл аудармашының өз бетінше кеткендігі емес, творчестволық шешім тапқаны деп білеміз.

Егер “Ақ етің аппақ екен атқан таңдай” деген өлең жолы сөзбе-сөз аударылса: “Белое тело твое бело-пребело как рассвет утра” боп шығып, ол аударманың өзінен өзі қазақша бейнелі образдың ашық бояуын бере алмаған болар еді. Сондықтан аудармашы бұл жерде де жол тапқан. Келесі фразада Тоғжанның ақ білегі айтылатындықтан бұл өлең жолы да қалып қояды, Тоғжанның жарқын бейнесі Абай алдында “рассвет любви” боп көрінеді. Автор Абай ойымен Тоғжан келбетін суреттегенде Абайға “таң... жүрек таңы... сол таңым сенсің бе?” дегізеді, сондықтан да ол сөзді аудармашының “Ты встаешь в моем сердце, рассвет любви” деп аударуы да заңды.

Осындай сәтті аударылған фразаларға ризашылықпен қызыға қарайсың да, кейбір аударылмай қалып кеткен образды сөздерге кездескенде, “эттеген-ай” деп қаласыз. Мәселен, “Көз алдымда Тоғжанның аппақ жұмыр білегі, жас баланың етіндей, ақторғындай мойыны” деген фразадағы “жұмыр” эпитеті түсіп қалған. Ал “жас баланың етіндей, ақторғындай” сөзінің баламасын жалғыз ғана “нежная” деген сөзбен тындырған. Осындай

келте қайыру салдарынан ол фразаның аудармасы “*Перед его глазами – белые руки Тогжана, ее нежная шея*” болып жұтаң шыққан.

Негізінен алғанда, аудармашылар әріпқойлықтан өзін аулақ сала білген. Олар творчестволық еркіндікті мейлінше ұстап, Әуезовтік түпнұсқаның поэтикалық образды жүйесін, өзіндік әуенді сипатын, ұлттық ажарын орыс тіліндегі эстетикалық әсерлі тепе-теңдікпен жатық бере алған.

Романда кейіпкерлердің психологиясы өте жақсы суреттелген.

Түпнұсқа: “*Бір сәтке Абай өзі көлденеңнен қарап, шытырман ішіне жалғыз, құралсыз, әлсіз күйде еріксіз кіріп бара жатқан өзін көргендей болды*”

Аударма: “*Ему кажется, что бродит в темных, запутанных дебрях, безоружный, беспомощный, втянутый сюда чьей-то суровой воле...*”

Абайдың көңіл-күйі аудармада өте жақсы берілген.

Түпнұсқа: “*Жұз қаралы тұсаулы атты “өрттен қашырғандай” үркітіп, шоқытып, секіртіп, дүрсілдете қуып, отырып, үлкен ат қора, қой қора, түйе, қоралардың қақпаларына сойылдап кеп тықпалаған*”.

Аудармасы: “*Испуганные криками и ударами, кони шарахались в стороны, стучаясь седлами, насакивая друг на друга, и наконец кинулись к зимовью, словно гонимые степным пожаром, неловко подсакивая на спутанных передних ногах*”.

Аударма дұрыс емес. Түпнұсқада Оспан мен Сейітқан басқа атқамінерлерге әдейі істейді. Ал аудармада алдын-ала дайындалған іс екенін оқырман білмейді, қастықпен істелген сияқты түсінеді.

М.Әуезов прозасы құрмалас сөйлемдермен күрделі. Синтаксистік құрылымы шығарманың ырғағын сақтайды.

Түпнұсқа: “*Бірі байлығына, бірі еліндегі жуандығына, бірі болыстық өміріне, тағы біреулер осы отырыстағы киім сәндеріне мәз болған*”.

Аудармада: “*Одни кичились богатством, одни – тучными табунами, одни великолепием своей одежды на этом собрании*”.

Түпнұсқадағыдай темпті сақтау мүмкін емес, бірақ аудармашылар тырысқан және сәтті шыққан.

Түпнұсқа: “*... Жиын әлі үн қатпады. Екі жанның өлім азабын өз үстінде арқалап тұрған түйе де үнсіз*”.

Аудармасы: “*Народ окаменел в безмолвии. И верблюд, поднявший на себе две человеческие смерти, тоже не издавал ни звука*”.

Бұл аударманың ең сәтті шыққан жері “окаменел в безмолвии” дегені жиынның үн қатпағанын өте көркем дәл берген.

Түпнұсқа: “*Мүкіс тартқан кәрі құлағының үстіндегі кимешегін кейін жиып қойып, басын жоғары көтере бере, құлағын төсей түседі*”.

Аудармасы: “*Выпростав из-под головного платка уха и подняв голову, она старается уловить песню, шурысь слезящимися, запавшими глазами и собирая в улыбке глубокие морщины бесцветного высохшего лица*”.

Бұл жерде “кимешек” сөзі – “головной платок” деп аударылып берілгенімен, аудармаға нұсқан келтірмей жақсы шыққан.

Түпнұсқа: “*Ауылдан әлі де ән, әсем шырқау ән самғап келеді. Кейде үзіле жаздап, әлсіз баяулап бір кетіп, кейде қайтадан қара үйлер жақ шетке, желі басына, бұлақ жағасына тағы шырқай жетіп, талай жанды әр алуан толқынға салады*”.

Аудармасы: “*А песня вес парит над аулом. Она то улетают куда-то ввысь, готовая вот-вот исчезнуть, то спускается на джайляу новой звучной волной и тогда отчетливо слышится и у самых крайних ветхих юрт, где доят кобылиц, и у родника*”.

Аудармада әннің құдіреттілігін жақсы берген.

Түпнұсқа: “*Жамырамас деп сенген бала тайымен желі басы тақап кеп, әнді тыңдап тұр*”.

Аудармасы: *“Байсугур отвел сюда ягнат спозаранку, натошак, но сейчас склонившись к гревне стигуня, он слушает песню так внимательно, что забывает о голоде”*.

Бұл үзінділер өте сәтті аударылған. Қысқа, түсінікті сөйлемдермен аударма жақсы шыққан.

Түпнұсқа: *“Шөже осы жайларды күле тыңдап тұрып, бір кезде он-оңай өлеңдете қоя берді. Ашық даусы саңқылдап:*

*Болыпты бір ақсақ тазы және соқыр  
Құранды мысық сопы молдаң оқыр,  
Болғанда ақсақ дария соқыр қарға,  
Ортасын дарияның қарға шоқыр, – деді”*.

Аудармасы: *“Шөже с полуулыбкой слушал новости и вдруг неожиданно запел своим звонким голосом:*

*Лысый кот и ворон кривой дружбу свели,  
Взяли хромого пса: “Бога о нас моли!”  
Лысый отдал кривому все, чем живет народ,  
И все, чем живет народ ворон кривой склюет...”*.

Түпнұсқадағы екі сөйлем аудармада бір сөйлеммен және түпнұсқаның стилистикалық бірлігін, ырғағын сәтті берген.

Түпнұсқа: *“Жасына жеткен қыздардың пішіндері – сұлу да, сыпайы да емес. Түксиген, сүйкімсіз және шешелеріндей ашушаң, қатқыл адамдар сияқты”*.

Аудармасы: *“Презревшие девицы, некрасивые, неуклюжие, казались такими же озлобленными, как и их мать”*.

Аударма сөзбе-сөз. “Түксиген, сүйкімсіз” – “некрасивые, неуклюжие” бұл жерде “не обояния, ни кросоты” деген сөз ұтымды болар еді. “Жасы жеткен” – “преаревшие” деген сөз өте тамаша алынған.

Түпнұсқа: *“– Жеріміздің түгі етіміздің түгіндей, бұны орсаң өзімді қоса орасың, қоса жайрат мінекей!,– деп Әбді шапанын жұлып тастап, балғын денесі мызғымай, ең шеткі озғын орақшыны алдына нық басып тұрып алды”*.

Аудармасы: *“– Для нас трава на этой земле – что волосы на голове! Коси нас вместе! – отчаянно крикнул Абды”*.

Еркін аударма. Қысқа аударылған, бірақ түпнұсқадағы “жеріміздің түгі – етіміздің түгіндей” – “волосы на голове” деген тіркес түпнұсқадағы ой дәл берілген.

Түпнұсқа: *“Бұл ауылдың өз адамы боп кеткен дағдылы қонақтары: Ербол, Көкбай, скрипкашы – әнші. Мұқа, Баймағамбеттер бөлек бір топ боп кірді”*.

Аудармасы: *“Появились Ербол, Кокбай, Баймагамбет и Муха – певец-скрипач”*.

Сөзбе-сөз аударма. “Скрипкашы-әнші” “певец-скрипач”.

Түпнұсқа: *“Бүгін олай емес, алғашқы тостағанды тамсанып ішкен қонақтардың бәрі де: “бүгін қымыз жақсы ашыған екен!”, “нағыз қоймалжың, ұрып жығар қымыздың өзі екен!”– десіп мақтаулар айтысады”*.

Аудармасы: *“На этот раз гости, выпив по чашки, зачмокали губами*

*Настоящий, крепкий кумыс!*

*Такой с ног свалит!”*

Аударма еркін. Қысқа аударылған. “Тостаған” – “чашки”.

Түпнұсқа: *“Қыз аппақ тісін аша түскен. Қуана күлген күлкілі еріндері қып-қызыл қалтында сәл діріл қағады”*.

Аудармасы: *“Алые губы ее слегка дрожали, открывая ряд ровных белых зубов”*.

Түпнұсқадағы ой дәл берілген.

Түпнұсқа: *“Жалпақ маңдайлы, нұр жүзді, балуан тұлғалы жас жігіт Құлынишақтың немересі еді”*.

Аудармасы: *“Это был настоящий богатырь: огромный ростом, с открытым лицом, молодой, крепкий”*.

Аудармада поэтикалық, лирикалық ырғақ дәл берілген.

Түпнұсқа: *“...жастық дәуреннің таңы атқан шақта, сол аспанның асыл, әсем нұры бұл үшін Тоғжан боп танылып еді”*.

Аудармасы: *“Озарило утро его молодости красотой и трогательной нежностью лучезарной Тоғжан”*.

Аудармада “жастық дәуреннің таңы” – “утро его молодости” деп жақсы берілген.

Түпнұсқа: *“Қайран, гажап хал үстінде жаңа туған ай көрді”*.

Аудармасы: *“Ему показалось, что перед ним вошла молодая луна”*.

Аударма түпнұсқаға жақын.

Түпнұсқа: *“Екі бетіндегі нәзік жарастық қызылы, асығып куткен қызыл арай таң сәріндей”*.

Аудармасы: *“Легкий румянец на ее щеках вспыхнул для Абая долгожданной утренней зарей”*.

Аударма өте дәл.

Түпнұсқа: *“Құлағында үлкен алтын сырғасы ырғалып келе жатқан Тоғжан мынау ат үстінде, мынадай топ қыздың ортасында, дәл көп жұлдыз арасындағы Шолпандай”*

Аудармасы: *“На коне среди этих девушек – она казалась утренней звездой, сверкавшей на тусклом небосклоне”*.

Жазушы Тоғжанның бейнесін “топ”, “көп” деген сөздер арқылы қайталайды. Сәтсіз аударылған.

Аудармада романтикалық портреттер өте жақсы шындалған.

Түпнұсқа: *“Қызарып атқан таңда, мынау зауал таңда айттым аталық қарғысымды, менен туған арам қан бәді ахит нәсілдерім мынау екеуі... Жөнел! – деді”*.

Аудармасы: *“На заре злой утренней... на рассвете раннем... проклинаю отцовским своим проклятием порченную кровь свою... двоих этих выроdkов племени моего... Создатель! Великий!... Вон сюда!”*.

Бұл жерде Құнанбайдың теріс бата теруі (мұсылмандарға тән болғандықтан) аудармашыларға қиын екені рас. Бірақ Құнанбайдың ішкі жан дүниесі, ызаланғаны өте жақсы аударылған.

Үстемдердің Құнанбайға тетелесі Бөжей, ішіне кек қатып, ашынып алғанда Бөжей қайратқа мініп, қайтпас қаһар иесі болып кетеді.

Түпнұсқа: *“Қарқалыда жатқанда Құнанбайдың: “Бөжей арыз беріп, аяғымнан алғанды қойсын! Болмаса, көк шекпенді кигізіп, бойын кездеп. айдатқанша тоқтамаспын!” дегенін естігенде Бөжей: “Көк шекпенді біздің мырза пішкен жоқ, құдай пішкен. Кім киерін көрерміз”, – деп кетеді”*.

Аудармасы: *“Позавчера отец долго разговаривал с Алишынбаем и в заключении сказал о Божее тяжкие слова: “Пусть лучше он перестанет подавать на меня жалобы. Иначе не успокоюсь и я, пока не наденут на него серого кафтана и не сошлют подальше!”*.

Он сказал так: *“Серый кафтан кроил на неш мирза; он скроен богом, и неизвестно еще, кому придется носить его...”*.

Бұдан артық безбүйректікті, шімірікпес қаталдықты бой бермес байлаулықты іздесең таппассың. Құнанбайдан асып түспесе кем түсіп жатқан жоқ. Бөжейдің Құнанбайдан тек іргесі төмен, көлемі шағын.

Бұл үзіндіде аудармашылар тамаша жеңіске жеткен.

Эпопеяда қазақ әйелдерінің ғажап образы жасалған. Елдің бәріне бірдей мейірбан ана бола білген, ақылгөй әже қарт Зерені, ақылды, байсалды шеше Ұлжанды, көркімен де, өнерімен де ынтызар еткен Әйгерімді, Абайды ерекше бағалап, ауыр күндерде оған достық көрсете білген Салтанатты атау қажет. Жазушы қыздардың сұлулығын өте шебер суреттеген, енді аудармаларға көз жүгіртсек:

Түпнұсқа: *“...сұлу қастары бір түйіле түсіп, бір жазылып толқып қояды. Елбіреп барып дір еткен қанат лебіндегі, самғап ұшар жанның жеңіл әсем қанатындай. Биікке алысқа мегзейді...”*.

Аудармасы: *“...чудесные брови то поднимаются другой, то успокоиваются в плавном изгибе. Может быть, это – крылья невиданной птицы. Вот они раскрылись для полета, а потом снова сомкнулись. Нет, не птицы”*.

Еркін аударма. Түпнұсқаға аударманың жақындығын көреміз.

Түпнұсқа: *“Қарлығаш қанатының ұшындай боп, айдай сызылған жіп-жіңішке қастары көтеріліп-жазылып, Абайға өзгеше бір үн қатқандай болды”*.

Аудармасы: *“Черные брови, словно крылья ласточки, то рацлетались мягко и приветливо, то мгновенно сдвигались над глазами”*.

Сөзбе-сөз аударма. “Қарлығаш қанатының ұшындай” – “словно крылья ласточки”.

Түпнұсқа: *“Әйгерім жалындап өседі, сезім рахатымен өседі. Өмірі ойламаған, сезбеген дүниесі еді. Бірақ улай білетін өмір салқыны бар. Кедей қызы, әкең Байшора деп, Ділдә, Айғыз, барлық абысын, қайын, қайынаға, үлкен бәйбішелер күнде кемсітеді. Кішірейтіп басқысы, жер қылғысы келеді... Абай сүйеді... Ренішті күйін Әйгерім жасырады Абайдан. Бірақ іштей жуан ауылға ызалы, ерегісіп намыстанады. Ән салады”*.

Аудармасы: *“Айгерим охвачена пламенем чувств она оказалась в неожиданном и нежданном мире. Однако холодок жизни и тут не обходит ее. Дильда, Айгиз, родственники и родственницы со стороны мужа, почтенные старухи ежедневно попрекают ее вволю Абая любить... Айгерим скрывает от Абая свою обиду. Но внутренне противится, делает (все) наперекор богатым сородичам. Поет песни”*.

Аудармада түпнұсқадағы жалпы мазмұн, ой сақталғанмен лиризм сақталмаған. “Кедей қызы, әкең Байшора” – аудармада жоқ. “Абысын, қайнаға, қайын” – “родственники и родственницы” сөзімен алмастырылған. “Үлкен бәйбішелер” – “почтенные старухи” болып түпнұсқаның мағынасын дұрыс бергенімен, аударма жеткілікті деңгейде емес.

Романда Манастың әйелі рухани бай, нәзік жан болғандықтан, үйге кіріп, шыққаны ерекше суреттелген.

Түпнұсқа: *“Бар қозғалысында әдемі сыпайылықпен қатар, ширақ сергектік бар”*.

Аудармасы: *“Каждое ее движение было полю скромного изящества”*.

Сөзбе-сөз аударма. “Ширақ, сергектік” сөзі аудармада жоқ. Тек жалпы мағынасы ғана берілген.

Түпнұсқа: *“Отырған үйінде жылылық, жарастық бергендей келісті әйел”*.

Бұл сөйлемнің орыс тілінде аудармасы мүлдем жоқ.

“Симпатичная женщина, внесшая в дом теплоту и уют” деп аударылса құп болар еді.

Түпнұсқа: *“Жұқалаң, қызыл еріндерінде балалық, кінәсіздік лебіндеі, ыстық әсем демі бар. Айналасын қуандырып, сүйсіндіргендей, жазықсыз нәзік күлкі, қуаныш бар”*.

Аудармасы: *“Легкая улыбка ничем не омраченной души”*.

Көріп отырғанымыздай аударма Әйгерімнің сұлу жан-дүниесін дәл бермеген.

Түпнұсқа: *“Қазіргі Шүкіман нәзік ырғақ, мөлдір саздың тұсында бар қасиетін аша түсті”*.

Аудармасы: *“Вся ее душа – богатая, своеобразная, озаренная сиянием юности – раскрылась в песне”*.

Бұл жерде аудармашылар “богатая, своеобразная, озаренная сиянием юности” деген сөз қосып отыр. бірақ түпнұсқадағы ой дәл сол күйінде берілген.

### **Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. Бектурганов Е. Устойчивые сочетания в романе эпопеи М.Ауэзова “Путь Абая”. – Алматы, 1961.
2. Жанткина А.М. Национальная окрашенность казахских лексико-фразеологических единиц в переводе на русский язык. – Алматы, 1989.



3. Ермағамбетов А.С. Сущность и значение национальных слов-реалий в языке художественного произведения и способы из перевода. – Алматы, 1984.
4. Каракузов Ж.К. Стилистическое единство оригинала и воссоздание его в переводе с казахского на русский язык. – Алматы, 1984.
5. Ахметов З. Поэтика эпоса М. Ауэзова. – Алматы, 1984.
6. Әуезова Л.М. М.Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары. – Алматы, 1978.
7. Жанпейісов Е. М.Әуезовтің “Абай жолы” эпопеясының тілі. – Алматы, 1976.

**Ш.А. Шортанбаев,**

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы;*

**С. Тұрсынбүбі,**

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология және әлем тілдері факультетінің 4-курс студенті*

### **НҰРҒАЛИ ОРАЗ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ**

Тәуелсіздік – бір елде бас қосып өмір сүріп жатқан сан түрлі ұлттарды бөле – жармай, тату ғұмыр кешіп жатқанымыздың айғағы. Еркіндік – өрелі жастың өсіп жатқанымен, еліміздің гүлденіп, дамушы елдер қатарына талпынуымыздың кепілі. Осы еркіндік пен тәуелсіздіктің жарығы проза жүгін арқалап жүрген бүгінгі жазушыларымыздың шығармаларына бағдар сілтеуде. Қысқа жаза отырып, үлкен ой толғанатын әңгіме жанры қазіргідей еркіндік заманында еселеніп, қоғам айнасы болып жатқаны рас. Қайсібір қиын қыстау заманда еліне деген сүйіспеншілігі мен қамқорлығын жоғалтпаған қазақ халқы бүгінгі әңгіменің де сәтті кейіпкеріне айналып, өз мінезімен, қазақы танымымен айрықшалануда. Тәуелсіздіктің ұрпақтары еркін заманда өсуге, кемелденуге әр кезде дайын екендіктерін еліміздің қарыштап жатқанынан-ақ байқауымыз қажет. Ал, бүгінгі ұрпақтың санасын өзгертіп жатқан, оған түйткіл болып тұрған жайттарға да көз жұма қарамауымыз керек. Әдебиет саясатқа бет бұрмауы тиіс деуші еді. Алайда, әдеби шығарма адам жан дүниесіндегі өзгерістерді адамдар жасаған әрекетпен тығыз байланыстыра отырып, қоғам дамуының қалтарыстарын бейнелеуге оны көркем жеткізуге бейім болатынын түсінуіміз қажет. Жазушы Н. Ораз әңгімелеріндегі ұлттық таным көріністері көркем тілмен, шынайы жеткізілген. Мәселен, «Жұмбақ үй» хикаятында сәбилер үйіндегі бар баланың өмірін суреттей келе, сол сәбилер үйінде ер жеткен Айгүлдің кейін сол ортаға барып қызмет жасап жүргендігін баяндайды. Қазақы мінез Айгүл арқылы сезіліп, қазақ қызының мейірімділігі, өмірден түйгені, қарапайымдылығы хикаятқа жаңа өң беріп, қызықтырып жібереді.

Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі ұлттық мінезге көзқарастың, әйел мен ер адам арасындағы түсінбестікке ұрындырып жатқан мәселелердің түйіні қалай шешіліп жатқанын білу маңызды. Нұрғали Ораз әңгімелерінде осы сұрақтың шешімін табуға болады. Бүгінгі заман адамының жалғыздығына түрткі болған жайларды кейіпкерінің өзіне айтқызу арқылы көркем шешім шығара білгендігі әңгімелерін талдау барысында байқалды. Кейіпкер өмірін көз алдымызға келтіре отырып, қоғамдық өзгерістердің бет алысына назар салып, шығармасының құндылығын арттырған. Жазушы шығармашылығы арқылы бүгінгі ұлттығымызға көзқарасы басқа тұрғыдан байқалады. Ұлттық мінез, ұлттық құндылық мәселелері жазушы шығармаларын кең талдау үстінде әлі де маңызын жоғалтпағаны алға шығарылады.

«Әдебиет нақты бір жыл, айға қарап өзгермейді. Замана, әлеуметтік жағдайлар және таза шығармашылық дара себептер көркемдік ой табиғатына біртіндеп, саналы һәм, ырықсыз сарындар жетегімен елеулі жаңалықтар әкеледі. Бүгінгі нәтижелер кешегі күннің салдары, ал олар ертеңгі рухани - эстетикалық өлшемдердің мазмұнын құрайды» [1, 376-б.].

«Түнгі жалғыздық» әңгімесінің кейіпкерлері жалғыздықтан торығады. Кемпірі қайтыс болғалы түн ұйқысынан айрылып, көзіне жас толған қарт, желтоқсан оқиғасының құрбанына айналып, бейкүнә баз кешкен жігітін сағынатынын қыз тағдыры, бүгінгі күні де арамызда жүрген жандардың жүздерінде күлкі болғанымен, сан жылдардан бері саналарында мұңлық ой маза бермей жүретінін сезе білгенімен, оқырманына көркем жеткізе алғанымен ерекшеленеді. Ұлттығымызды ұлықтауымыз әр заманда да артық болмайды. Себебі жазушы танымы өскен ортасынан, қазақы қалпынан ешқашан айрылмақ емес. Сан жыл отасқан жарын аңсаған қарт, арман қуып отбасы құрмақшы болып жүргендерінде теңінен айрылған қыз тағдыры қазақтың өмірімен, мінезімен танылып тұрғандай. Бұл әңгімедегі қарт өмірде жалғыз емес тұрмыс құрған қызы бар, алыста тұрады. Күйеу баланың қолына қарағаннан қашқақтаған қарт жалғыз ғұмыр кешуде. Ерлігімізге сын деп білетін қазақы қайсарлық осы жерде айтылады. Алайда, қарттың екі құлағы бұрыштағы телефонның шырылын аңдумен отырады. Онысы, баласының даусына деген ата-аналық сағынышының мәңгілігін сездірген. Қызының ұзақ хабарсыз кеткені бүгінгі замандағы жастардың ой саяздығынан хабар беріп отыр. Сонда да қарт түн кірпігін ілмей есік жаққа алаңдаулы деп баяндалады. Қазақы танымда ата-ананың бала алдындағы, баланың ата-ана алдындағы парызы әр заманда мойындалады, парыз саналады. Жазушы Н.Ораз ұлттық сипаттағы әңгіме тудыра отырып, ұлттығымыздың әр элементіне бір оқиғаның сырын сыйғызумен тәлім береді.

«Қазір әлемді дамудың біртұтас үлгісі біртіндеп бой көтеріп келе жатқаны белгілі. Жаһандану деп аталатын мұндай процесс халықтарды біртұтас етіп біріктіріп жібермегенімен, ынтымақтасуға, экономикалық қарым - қатынасқа, мәдени дамуға ықпалдастық жасауды көздейді. Осы процесте әр халық өзінің ұлттық ерекшеліктерін, тұтастығын сақтауға тырысады, әлемдік ынтымақтастыққа өзіндік сипат – белгілерімен келуге ұмтылады. Бұл сол халықтардың жалпы бірігуде жоғалып, жұтылып кетпеуінің бірден - бір жолы. Қазақтардың ұлттығын, дербестігін сақтау үшін жас ұрпақты жалпы адамгершілік құндылықтармен бірге, ұлттың өзіне тән сипаттары арқылы тәрбиелеудің маңызы да осында» [3, 62-б.].

Әлеуметті құрап тұрған ұлттар мінезі, қарым - қатынасы, жеке тұлға мінезі, отбасында қалыптасқан мінез категориялары қоғамдық өзгерістерге түрткі болып жатыр. Әңгіме кейіпкерлері арқылы өмірдегі адамның тұлғалық сипаты кеңінен ашылады, лайықты орны, ортамен байланысы байқалады. Астарлы символдық мән де, өзгермелі, тұрақты психология да әлеуметтік өмірді көркемдеуге өз ықпалын тигізіп жатады. Н.Ораз шығармаларының тағылымдық мәнін арттырып, шындықты танытуға барынша талпынған. Әңгіме жанрының қалтарыстарына қапаланбаған. Кейіпкерінің даралық, типтік жанды суреттерін дәйектеген. «Қашқын» хикаятындағы жас бала, оның ойы, бауырына деген жанашырлығы, өгей шешенің қытымырлығы, әке қаталдығы, жастайынан көрген колония, қашқын атануы әңгіме шешімінде өмірдің жас демей, кәрі демей көрсететін теперіштерін көрсетуі, көркемдікпен танылған.

«Қазақ прозасында жаңа адам образы ең алдымен және ең айқын түрде әйел образы арқылы көрініс берді, – дейді М.Қаратаев» [4, 264-б.]. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ қызының көрген қасіреті, теңсіздікпен күнелткен өмірі қазақ әйелінің бойындағы жайсаңдықты танытуға ықпал етті. Жазушылар қаламына ілінген қазақ әйелінің өмірі заман бейнесін танытуына көп көмектесті. Шынайы өмірді көрсету арқылы қазақ тұрмысының кереғар тұстарын сәтті суреттей алды.

«Қазақ әйелінің тағдыры ойлануға тұрарлық. Ол орыстар мен Европа әйелдері сияқты сезім бостандығы деп аласұрмай, Шығыс әйелдері тәрізді жүзін көлегейлеп көнбістік білдірмей, өзіне тән ақыл ойын, сырын ішіне түйген, бірақ қоғам тіршілігіне белсенді араласып, үлес қосқан жан. Ерлермен тең тұрып, сыртқы жаудан елін қорғауға қатысқан, ақын болып айтысқа түскен, ана болып жар күткен, ұрпақ өсірген әйелде ел шежіресінде көптеп саналады. Үй анасы, ауыл анасы болып, ұлғая келе ел анасы аталған есімдер де қаншама!» [4, 303-б.].

Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі қазақ әйелінің бейнесі өз кесектігін, даралығын сақтап қалып отырғанын Нұрғали Ораз әңгімесі арқылы көз жеткіземіз. Қазақ әңгімесінің артықшылығы ұлттық танымымызды әрдайым оқиғамен үйлестіріп отыратынында. Туыстық, қан тазалығы, туғанына жаны ашу, бауырмалдық секілді қасиеттердің жойылып кетпейтіндігі, әңгімемен тамырласып келе жатқандығы қуантады. Туған әпкесін алыстан іздеп келе жатқан Жәкіштің сағынышы қазаққа тән қасиеті Н.Ораздың өз бейнесін елестетеді. Әпкесі мен Жәкіш арасындағы, яғни, әпке мен іні арасындағы сыйластық, сағыныш, туыстықтың құдіретін арттыра түседі. Уақыт шеңберіне, заман ағымына бағынбайтын құдіретті күштің қазақ халқына тән екендігін қаламгер сезіндіре әңгімеледі. Нұрғали Ораз «Әпкем, Жездем және Мен» аталатын әңгімесінде отбасында орын алып жататын жайттарды, екі жастың арасында сәби болмай қиналатын сәттерін, осы қиыншылықтарға қарамай, бір - бірлеріне деген сүйіспеншіліктерін сақтап қалуын шебер суреттеген. Образдардың кесектігі, қазақ әйелі бойындағы қайсарлық пен мейірімділік, үлкенге құрмет сынды асыл қасиеттер әңгіменің шынайылығын арттырып отырады. Жазушы диалогті шебер пайдалану арқылы кейіпкер жан дүниесін ашуда тапқыр шешім қабылдай алған. Әңгімедегі Жәкіштің ауылдан шығуына себеп болған да әпкесіне деген ыстық сағынышы. Сағынышпен қатар көңілсіз сапарға шығу оңай болмай тұр. Күйеуімен ажырасқан әпкесінің жалғыздығы, жүдеулігі жанын жегідей жеп барады.

«Қайран әпкем көз жасын көлденең аттыға көрсеткісі келмей, оңашада сығымдап алып жүр-ау деймін» [5, 180-б.]. Бұл ретте інінің әпкеге деген жанашырлығы байқалады. Әпкесі болса аз ғана отасса да, белгілі себеппен тағдыр екіге айырып, жас қызға үйленіп, сәбилі болған күйеуіне деген сыйластығын жоғалтпайтынын мына сөздерінен байқатады:

«– Болды енді ренжіспендер, Аңсарға арнап көйлек тігіп едім, өзімде қалсын...», – деп шығарып салды. Басқа не істей алады. Жас сәбиді ойлайды. Әкесіз қалмасын дейді. Көйлекті бергісі-ақ келіп тұр, бірақ тағы ренжісіп қалмасыншы деген ойы бар. Міне, «Гүлзат әпкемнің осындай күйін көргенде, жанына барып жұбатқым келді, бірақ төсегімнен тұра алмадым», – дейді Жәкіш.» [5, 188-б.]. Қай заманда жазылған шығарма болсын, қазақтығынан айрылмай келетіні бізді қуантуға тиісті. Ұрпақ өсіру қамында қазақ ерлерінің бірнеше әйел алуы, өз ұрпағын өзгеге жәудіретуден сақтанып, жеңгесіне үйленген кездерінде де араларындағы құрметтерін жоғалтпаған емес. Жүсіпбек Аймауытовтың Қартқожасы да ағасы қайтыс болғаннан кейін жеңгесін амалсыз алса да, оған деген құрметін жоғалтпағаны сәтті әңгімеленеді емес пе? Қанша уақыт өткенімен жазушылар шығармаларының басын тоғыстырып отырған, қазаққа қанымен сіңген қасиеттердің құдіреті деп білу керек.

«Тәуелсіздік жылдарының әдебиетінен қазіргі нарықтық қатынастарға негізделген қоғам өмірінің түрлі қабаттары аңғарылмай қоймайды. Әсіресе, кейіпкерлердің әрекет философиясын саралаған шақта қаламгерлердің ежелден келе жатқан кісілік парасатына аяқ асты қылмайтын әлеуметтік бағдары ұлттық өнердің күре тамыры үзілмегенін дәлелдейді. Ұлттық мәдениет феникс тәрізді жанып, тіріліп, ұшуға бейімделіп қалғандай» [2, 537-б.].

«Долана» деп аталатын шағын әңгімесінде Әлиза деген қалада оқитын немересінің үйленбекші болып жүрген жігітін ата - апасына әкеліп таныстырмақшы болғаны, атасының салтқа жат дүниеге көзқарасы сөз етіледі. Ұзатып салмақшы болып, армандап жүрген қос кәрінің көзіне жас алғызған бұл оқиға оңай әсер еткен жоқ. Ертіп келген «Бахтияр» деген жігіті жас шағында әкесінен айырылса, он бір жасында анасы балалар үйіне тастап кеткен екен. Тағдыры ауыр жігітке немерелерін бермекші болады. Әңгіме Қоңырбөріктің басында қалққан жалғыз доланаға қарап, бауырына басқан немересінен мәңгілікке айырылғандай болған атасының көз жасына куә болып жүрегі ауырып, қораны айналып кеткен Нұрланжанның атынан баяндалады. Тағдырдың уын ішкен жас жігіт өз тағдырын қолдан жасап алмағаны мәлім. Алайда, анасының «тастанды бала» атандырғаны жігіттің көңіліне кірбін, жүрегіне дақ қалдырғаны тағы бар. Бүгінде заманымызда болып жатқан өзгерістердің салтымызға да еріксіз кіріп, дәстүрімізді елеусіз етіп жатқанын да жасыра алмаймыз. Әңгімеде баяндалатын немересінің жігітін әкеліп таныстыруы қазақта болмаған. Жігіт қыздың еліне барған жағдайда ата - анасына көрісіп, таныспайтын. «Ұрын бару» деп бекер

айтылмаған. Жазушы қысқа жазса да, «аттанға айқай қоспай», «шымбайына батырмай» шындықты жеткізіе білді. Шынайы суреттеп, кейіпкер көзқарасын өз талғамымен сездіре алған жазушы шығармасының өтімді болатыны рас.

Қазіргі қазақ әдебиетінде ұлттық таным, дәстүр сабақтастығы, қазақы қалып деген мәселелер әр түрлі сипатта баяндалып жатыр. «Тазқара» хикаяты бір заманда аң-құс аулап күн кешкен отырықшы қазақ халқының құс танып, аңға сын айтатынын байқатып отыр. Бүгінгі күні де жалғасып келе жатқан аңшылық өнер де терең білімді қажет етеді. Алайда, табиғат перзенттерінің бір-біріне ұқсас қасиеттері болатынын Н.Ораз кестелі тілмен баян етті. Қазақ танымында жігітті қыран мен бүркітке балап жататын теңеулерді де естідік. Құс қадірі мен ойлы саналы тіршілік иесі арасындағы байланысты таба білген жазушының қаламгерлік шеберлігіне тәнті боламыз.

«Әдеби үрдістегі негізгі бағыт жаңа қоғамдық қатынастарды, тақырып пен проблемеларды бейнелеу үшін икемді, пәрменді құралдар, үлгілер іздеуден басталады» [1, 12-б.]. Адамдарды билігіне, адамгершілігіне, жасаған іс-әрекетіне қарап бағалайтын болсақ, құстарда да сондай алалау ұшырасады. Олардың да тіршілік ортасында самғау биігі мен табар жеміне қарап бөліну бар екен. Тазқара өз жемін өзі табуға икемсіз құстардың қатарына жатқызылады. Өлексе аңдып, шыбын шіркеймен жағаласып жүргенінде, төбе жүні түсіп қалған көрінеді. Адамдар ісіндегі осындай хайуандық әрекеттердің көрінуі жазушы шығармашылығына тың тақырыпты енгізуге итермелеген. Әңгіме жанры үшін жаңалық болмаса да, тыңғылықты жалғастық, таптырмас жаңалық болып қалады. Жазушы шығармашылығын бағалаудағы артықшылығын көрсетті. Заман адамын танытудағы шеберліктің күштілігі танылып тұрады. Адамдар арасындағы теңсіздікті ғана көрсетіп қоймай, 86 - ның ызғарын сөз ете отырып, желтоқсанда билікті қолға алған орыстарға да жалтақтап, ұлт тағдыры, ар-намысынан гөрі «атағымнан айырылып қалмасам екен» - деген мансапқа құштарлықпен, қанды құрбандыққа да көз жұма қарап, барыпкел - шауыпкелдің рөліне түскен биліктегі қазақ азаматтарының бейшара халін оқиғаға арқау еткен. Кәрім Мендіғалиев өмірі де осыған тұстас. Кезінде шалқыды, биліктің рахатын көрді, туғанына иілуден, ауылына бет бұрудан қалды. Енді, міне, кексе ғұмырдың кесапатын тартып отыр. Жанында қаулаған жұрты отырғанымен, жылуы жоқ, Кәрімді қолпаштағаны болмаса, құшақтарына алып жатқаны шамалы. Тағайдың үйіне келмес бұрын Кәрім тау жақтан жоғары көтерілген тазқараға тамсана қара тұрды. «Қыран» деп қояды, биіктікті аңсайды ғой,.. шіркін, деп тамсанды. Бұл құстың «тазқара» екенін біліп те тұрған жоқ. «Бірақ та ол қыран емес, өздігінен тірі аңға түсе алмайтын кәдімгі тазқара ғой. Үнемі өлексе аңдып, өзінен басқаға өлім тілеп, өйтіп- бүйтіп күн кешетін бейшара құс ертелі - кеш сасып - борсып, құрттап жатқан қызыл етке көк шыбынмен таласа тұмсығын тыға берген соң қайтсін, төбе жүні түсіп, таз болып қалған - ды.» Арамызда тазқарадан артығы жоқ адамдар жүр, тірі жанға қайырылмай, кексе келіндей кекірейіп, өз құлқынын толтырудан артық дәнеңені білмейтіндер, талтандап жүріп талықсып кететінін сезбей қалатын жандар өмір кешуде. Өлшеп берген өмірдің санаулы сағаттарының құнын ақша деп түсінетін жандарға не ақыл айтамыз? «Бәлкім, тазқара бір замандарда қыран боса болған-ақ шығар, бірақ кейін тұқымы азып, жігері жасып, өлексе аңдып, тегінен айырылып қалған ғой» [5, 143-б.]. Жазушы Кәрім Мендіғалиевтің өмірін баяндай келе, тазқара болып өмір кешуден сақтандырады. Адам жан дүниесінің өзгеруі қоғамға тәуелді емес, керісінше, қоғамды тарылтатын пенденің пиғылы, жаратылысы, ақ пен қараны тани алуы, қоғамға қамқорлығы екенін шебер шеше алған. Ауыл адамдары билікте отырып, ауыл атағын аспандатып жүрген азаматы ретінде құрмет көрсеткенімен, көңілдегі реніштері қанша уақыт өтсе де басылмаған. Олай болатын жөні де бар. Тағайдың жалғыз қарындасы Ләйлі студент болып жүрген шағында желтоқсан құрбаны болып кеткен еді. Ауылдағы кәрі кемпірдің етегі жасқа тола жылағанын ескермеген, тұсақ пен жалғыз тұсаулыға күні қараған Тағайды көзге ілмеген Кәрімнің сол кездегі адамгершіліктен адалығы жас қыздың өмірін қиып кеткені, қолында бар билігін пайдаланып, жәрдемдеспегені бүгінде оны осы тазқара күйіне түсіріп отыр. Адамзатқа тән айналмалы дүниенің алмасып отыратындығын шебер хикаятқа ұластырған

қаламгер Н. Ораз еліне деген сүйіспеншілігін, қайырымдылығын қалам күшімен сиясын тамызбай, аз хикаятқа толтыра сыйғыза көркемдеп жеткізген. Жазушы Н. Ораз шығармаларын талдай келе ұлттық танымымыздың жоғалмағанына, уақыт зырлап өтіп жатқанымен, түрлі өзгерістер әсер етіп жатқанымен, қазақы қалыптың сақталып қалатындығына көз жеткіздік. Ұлттық таным, ұлт мінезі деген мәселелерге келгенде жанды суреттер жасау арқылы көркем шығарманы ұлтына бағыттаған жазушы шығармашылығына тәнті боламыз. Қазіргі қазақ прозасында қалам тербеп жүрген жазушыларға қазақы қалпымызды, бүгінгі тұрмыспен байланыстыра отырып, өткенімізді еске түсіріп отыратындай тың шығармалар жазу керектігін ескеру керек. Шығарма жазудағы талғам қазақ танымына тыс болып қалмауы керек. Бұл қазіргі қазақ әңгімесіне деген бір бағытты танытса екен.

***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Бисенғали З.Қ. Қазақ прозасы. XX ғасыр басы: Жаңа роман жолында. 2-кітап. Зерттеу. – Алматы: Арыс баспасы, 2010. – 296 б.
2. Майтанов Б.Қ. Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер: зерттеулер, эсселер. – Алматы: Жібек жолы баспа үйі, 2009. – 544 б.
3. Қирабаев С. Әдебиетті қайта оқу. Әдебиеттік зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Балауса баспасы, 2010. – 320 бет.
4. Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер: Монография. – Қарағанды: ЖШС «Гласир», 2009. – 400 б.
5. Ораз Н. Аяқталмаған ертегі. Әңгімелер мен хикаяттар. Астана: Елорда, 2002. – 240 бет.
6. Ораз Н. Сиқырлы көл. Әңгімелер. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2011. – 324 б.

## 2 СЕКЦИЯ ӘДЕБИЕТТЕГІ ДӘСТҮР ЖӘНЕ САБАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛЕСІ

### СЕКЦИЯ 2 ПРОБЛЕМА ПРЕЕМСТВЕННОСТИ И ТРАДИЦИИ В ЛИТЕРАТУРЕ

*К.Б. Калчекеев,*

*Жалалабад мемлекеттік университетінің филология факультетінің деканы, филология ғылымдарының докторы, профессор*

#### «МАНАС» ЭПОСУНУН ПОЭТИКАСЫНАН

Эпостун улуулугундагы башкы критерия – андагы элди к тилдин оозеки формада сакталып калышындагы көркөм казынасы. «Манас» сөз казынасындагы элдик тилдин баяндалышы айтуучу-манасчылардын сөз байлыгына, аткаруу чеберчилигине андагы катышкан каармандардын сүйлөө речинде, диалог, монологдорунда ишке ашат. «Манас» эпосу кыргыз элинин узак доорлордон бери ачылган тарыхый-социалдык жашоо тиричилигиндеги бардык болуп өткөн коомдук аң-сезимдерин толук өз ичине сиңиргендиктен, алардын баарын тилдик сөз байлыгында сактагандыктан архаизмдер, историзмдер, фразеологизмдер окуяларда, эпизоддордо, жер-суу аттарында кеңири учурайт. Эпостун баяндалышындагы мындайча көөнө сөздөрдүн эң эле мол кездешкенине карап «Манас» эпосун тарыхый-көркөм чыгармалардын катарына кошууга мүмкүнчүлүк бар, анткени элдик өткөн тарыхый турмушун чагылдыруу бул эпосто өзгөчө орунду ээлеген.

Көөнө сөздөр «Манас» эпосунда эки формада-тарыхый (историзм) жана эскирген (архаизм) көөнө мотивдерде, көөнө сюжеттерде, көөнө образдарда айрыкча жыш колдонулат.

Тарыхый сөздөр – күндөлүк кеңири колдонулбаган, көркөм тексттерде стилдик ыкмада, көркөм поэтикалык каражат катары кызмат аткарган сөз, сөз айкаштары түшүнүгүндө колдонулуп, алар «Манас» эпосунда -жазайыл, күрсү, Аккелте, туулга, керней, калча, тарса, алама, мубакил, бичик, иле, кандагай, бурут, Эсенкан, “Аким, замзам, казат, нурман, кундуз, мисир, асаба, кангай, ордо, Сырбараң, Алтай, доо, дулдул, жаа, меке, мөөр, таман, ажи, амир, Бээжин ж. б. сөздөрдү алууга болот.

Сөздөр – элдин мифологиялык аң сезиминен жаралып, көбүнчө, мифтик каармандар, кийим кечелер, курал-жарактар аталат. Эпостогу архаизмдерге - Аколпок, ажыдаар, албыш, кайып, зерчи, Айкожо, аксым, арбак, аян, аяр, бани, баба, дыйкан, багымдат, бакмурчун, батман, баяндос, бөдөө, беченди, дотай, жаал, жазыра, катаган, кенизек, Кент, келме, келе, кырк, чилтен, тогоол, үдөт, чатраш, чопкут, шаймерден, шамшур, шоорат энке ж.б. Эпосто орун алган архаизмдер, историзмдер негизинен араб, фарс, кытай, монгол жана эски түрк сөздөрүнөн куралып, чыгарманын көркөм поэтикасын байыткан. «Манас» эпосундагы көөнө сөздөрдүн түпкү этимологиясын, тарыхый зарылчылыгын чечмелөөдө көрүнүктүү лексикограф Х. Карасаевдин «Камус наама» сөздүгү өзгөчө орунду ээлейт, ал эмгекте миңге жакын эски сөздөрдүн тутуму бар.

Фразеологизмдер – тилдин тарыхында экиден көп компоненттердин лексикалык бир бүтүндүккө айкалышып, семантикалык жактан бекем ширелишкен, логикалык жактан образдуулук сапатка ээ болгон өзгөчө туюнтмалардын системасы. Алар айткан, ишенимдүү, ыңгайлуу, кооз, угумдуу, сиңимдүү түрдө жеткирүүдө тилдеги көркөм каражат катары кызмат аткарып, баарлашууда, өз оюн башкача эмоционалдуулукта түс берүүчү боөктордун башкы ролун аткарат. «Манас» эпосунда колдонулган фразеологизмдер образдардын ой толгоосун, психологиялык маанайын, жүрүш-турушундагы керек мүнөздүн, моралдык сапаттарын айлана-чөйрөгө болгон көз карашын, бири-бирине жасаган мамилесин, акыл деңгээлин, логикалык ой жүгүртүүсүн жетээрлик берүүдө образдуулук маанайда туюндурууда ширелишкен сөз айкашкан каармандын кыжырланып, ачууланып, жини келип турганда – тосуп чыгар туяк жок, армандуу сөөк сыздады, элинен ажыраган жалгыз, арман

кайгыруу абалдагы – жалгыздыгы билинди, жар мойнуна илинди, кашайып көңүл бөлүндү, кең дүйнө тар болуп, баатырдык сапаты, кебете-кешпирди, сырткы көрүнүштү сүрөттөөдө - кан куюлду көзүнөн, түтөп турган чагы

бар ажыдаар түгүн салыптыр, каңырыгы баш жарып, сырты жалын, ичи чок; кубанганды, шаттыкты, эргүүнү, ыраазычылыкты билдирүүдө -- Алманбеттин эрдиги, төбөсү көккө жеткирди, күлкүсү күндү чыгарат, көргөндө ишин Чубактын: бирөөнүн каарына - калуу, ачууга тийүү, ыңгайсыз учурларды - ажыдаардын куйругун басуу, балээ шумдукту көрдүм. Душман сүр көрсөтүп, аргасыз жеңилүүгө жеткирүүдө талпагын ташка керүү, чыканак жерге салбастан, бөрк ордуна баш алды, кабагына каар жаап, төбө чачы тик турду, күлүн көккө-сапырды: фразеологизмдердин көбү ыргагына баш ийүү менен ыр саптарынан муун өлчөмдөрүнө, уйкаштыктын үндөштүгүнө байланыштуу көптөгөн өзгөрүүлөргө учурайт.

Кыргыздын журту ыйласа  
Кабыргам жаман кайышкан  
Ат соорунун, аркасын,  
Баары салып Манаска.  
Сойлоп жаткан ажыдаар,  
Куйругун басып алдыңар,  
Бөрк ордунан бул бейбак,  
Аянбастан баш алган.

Келтирилген строфалардагы – каабыргасы кайышуу, ат соруусун салды, ажыдаардын куйругун басуу, бөрк ордуна баш алган деген туруктуу айкалыштар өзүнүн мурунку үлгүсүндөгү ширелишинен ажырап, поэзиянын рифмалык күчүнө баш ийип, өзүнчө ыр саптарын түзүү кызматын аткарды, демек идеялогиялык ширелишине караганда поэзиянын ритмдик күчү жогору экендиги көрүнүп турат, бирок фразеологиялык мааниси бузулбастан сакталып калды. Айтуучулардын төкмөлүк өнөрүнүн күчүнө баш ийүү менен, айрым каармандардын өзгөчө касиетин баса көрсөтүү үчүн фразеологиялык синонимдер катар айтылган учурлары көп кездешет.

Азуу тиши бир карыш,  
Алкымы бар бир кучак,  
Капталында калы бар,  
Кере кулач жалы бар,  
Чоңдугу бар өгүздөй,  
Аяк басса адамдай,  
Капталында канаты,  
Куйругунда кылычы.

Фразеологиялык туруктуу сөз айкалыштары кандай формада, поэтикалык ыкмада колдонулбасын каармандын образын ачып берүүдө ойго тактык, кооздук, көркөмдүүлүк арттырып, көркөм чыгарманын тилдик каражаты катары поэтикалык милдетин аткарып турат.

«Манас» эпосундагы көрөм сөз каражаттарынын ичинен троптордун ээлеген орду өзгөчө мааниге ээ. Анткени сөздүн өтмө каймана маанисин поэтикалык сыпатын көрсөтүүдө сөз айкаштарынын же сүйлөм курулуштарынын көркөм чыгармадагы ролу жагымдуу сезилип, угуучуга же окурманга чыныгы эстетикалык ырахат тартуулайт. Аткарган функциясына карата эки түрдүү жөнөкөй тропторго эпитет жана салыштыруу, татаал түрлөрүнө – метафора, метонимия, жандандыруу, ирония, аллегория, литота, гипербола, синекдоха, перафраза, символ кирет.

Эпитет – окуя, кубулуш, көрүнүш адам касиеттериндеги жеке сапатын, мүнөзүн, ордун, баасын, элесин, тегин, жандап келип, алардын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгүн күчөтүп, өтмө маанисин дагы тереңдетип, анын эмоционалдуулугун, көркөм кудуретин ого бетер, байытат. «Манас» фольклордук чыгарманын үлгүсүн түзгөндүктөн туруктуу сөздөрдөн турган лексикалык эпитеттер негизги орунду ээлейт. Туруктуу эпитеттер жеке баатырлардын, күлкү

тулпарлардын, пейзаждык көрүнүштөрдүн, жоо курал-жарактардын, кийген кийимдердин жекече касиеттерине поэтикалык кооздук тартулайт. Алсак - Жайма көкүл Айдар, Төкөр уста Бөлөкбай, Катагандын кан Кошой, Айкөл Манас, Акылай, Алмамбет, Атка жеңил Эр Сыргак, кан жыттанган Эр Кошой, кырктын башы Кыргызчал ж. б. эпостогу кездешкен эпитеттер көбүнчө конструкциялык кубулушу жагынан бинардык кошмок компоненттүү эпитеттер басымдуулук кылат.

Көптөгөн каармандардын жеке ысымдары, тулпарлардын өз аталышы эки компоненттүү бөлүктөрдөн туруп, бири-бирине эпитеттик айкалышты туюндурат, аларга- Айкожо, Жаш Айдар, Кыргызчал, Коңурбай, Ажыбай, Бозуул, Кан Кожо, кыз Сайкал: тулпарларды мүнөздөгөн эпитеттер- Аккула, Сарала, Кылжейрен, Алгара, Камбарбоз, Көк бука, Көкчебич, Тоотору: курал- жарактардын эпитеттери- сырнайза, айбалта, ак болот кылыч, Ачалбарс; жоо кийим кечелер- ак күбөтөн, ак олпок, ат жабдыктары- алтын ээр, абайы жабу, калы килем, кара жаак булдурсун; табият кубулуштары, мезгил убакыттарга-ызгаар кыш, саратан жай, кеч күз, караңгы түн; жер-суу аттары- Боз-Дөбө, Кара-Тоо, Эки-кемин, Ала-Тоо, Кара-Саз. Негизи, «Манас» эпосундагы эпитеттер кеңири изилдөөнү талап кылуучу проблемага жатат, анын келечеги али алдыда.

Салыштыруу-сүрөттөлүүчү объектинин жалпы белгисин, касиетин, өңү-түсүн, элесин, мүнөзүн, сапатын ачууда башка көркөм сөз каражаттары пайдаланылып салыштырылат, «дай», «ча» мүчөлөрү, сыяктуу, сыңары, окшош, түстүү, бетер, куду, өндү кошумча кызматчы сөздөрдүн жардамы аркылуу ишке ашат. «Манас» эпосунда орун алган көркөм салыштыруу формалары элдин түшүнүгүндөгү маданиятына, салттык өзгөчөлүгүнө, турмуш көрүнүштөрүнө, табигый кубулуштарга, жандуу-жаныбарларга, баатырдык сапаттарга байланыштырылат. Айрыкча баатырлардын образын ачып берүүдө алардын түпкү касиеттерин ар кандай ыйык, кооз, көркөм, бийик, назик, чыдамкай, сапаттуу туюнтмаларга салыштырылып, аларга-ай, күн, жылдыз, булут, шамал, эр, бек, канкор, ажыдаар, арстан, кабылан, шайтан, тоо, таш, суу, дарак, ж.б. эсептелип, эпикалык образга таандык мүнөздөр ачылат.

Алтын менен күмүштүн  
Ширөөсүнөн бүткөндөй  
Асман жериңдин,  
Тирөөсүнөн бүткөндөй,  
Айың менен күнүңдүн,  
Бир өзүнөн бүткөндөй  
Алды калың, кара жер,  
Жерлигинен түткөндөй,  
Ай алдында дайраның,  
Толкунунан бүткөндөй,  
Абадагы булуттун,  
Салкынынан бүткөндөй,  
Асмандагы ай күндүн,  
Жаркынынан бүткөндөй,

Манас баатырдын турпатындагы мүнөздүү болгон сапаттар менен касиеттер кадимки адамга тиешелүү табигый көрүнүштөрдөн эмес, ай менен күндүн кереметинен айкалышса, анын оорлугун жер зорго көтөрөт, дайранын аккан толкуну менен абада учкан булуттун салкыны дайыма коштоп жүрөрү салыштырылды. Демек, салыштыруу гиперболалык формадан кем калышпаган поэтикалык каражат экендиги көрүнүп турат. Эгерде баатырлардын образдары жырткыч жаныбарларга, күлүк тулпарларга, канаттуу куштарга, буюм теримдерге, күчтүү жандыктарга салыштырылса, алардын кадыр - баркы элдик илимдери, психологиялык ынанымдары, логикалык таянычтары, илхамдык канаттануусу максатына жеткендей жыйынтыкка келет, түшүнүгү байыйт.

Аккула менен заңкайып,  
Ак кайыптап маңкайып,  
Жүрөгү таш эрге окшойт,  
Жүрөгү тайкы шерге окшойт.



Ак селдеси казандай,  
Айкырса үнү азандай,  
Алдында жүрсө ак жолтой,  
Артында калса сан колдой.  
Опол тоодой чалкайып,  
Чоң муруту калкайып.  
Ак буурадай теңселип,  
Альщуга белсенип.

Манас, Акбалта, Жакып, Кошой баатырлардын кебете- кешпирин, нукура сапатын, акыл-насаатчыл, кудретин, турмуштагы өз ордун, элдик кадыр – баркын, жоокердик эмгегин даңктоодо поэтикалык каражаттар аркылуу угуучуга эстетикалык рухий дөөлөт тартулап, духтук ички кумарынды жазат, сүйгөн образдардын ажары ачылып, аларга болгон түбөлүктүү ишеним бекемделет. Көркөм салыштыруу каражаттар эпостогу оң типтеги каармандарга гана эмес алардын карама-каршысында турган душман тарабындагы дөөлөрдүн, кандардын баатырлардын портреттик көрүнүштөрү сыпатталып салыштырылат, сатиралык какшык, юмордук табалоо дароо эле байкалат.

Эки ийинине караса,  
Эки киши конгондой,  
Эки бетин караса,  
Эки даңгыт тойгондой.  
Мурду тоонун сеңирдей,  
Көзүн көрсөң капырай,  
Көп өгөгөн темирдей.  
Эриндери калбайып,  
Эки уурту балбайып.  
Кайра оңоочу булуттай,  
Кары жүзүнө байланып.  
Кырдан чыккан ызгаардай.  
Кыялы бөлөк айланып.

Душман баатырлар - Коңурбай, Жолой, Орунгулардын антипатиялык сапаттары контрастык планда сүрөттөлүп, гротекстик салыштыруу аркылуу психологиялык мүнөзүн кошо чагылдырган.

Эпостогу салыштыруу каражаттар аялдардын образын ачууга пайдаланылып, сарамжалдуулугун, акылмандуулугун, ишмердигин, ууздукун, боорукердигин, энелик мээримин, аялдык тазалыгын аныктап, айрыкча Каникейдин кереметинде – «Күлсө тиши жарк эткен», «Күкүктөй үнү шаңк этип», «Бели канжар кылындай» болуп, аялдык назиктиги, келбети, сымбаты көрүнүп турат .

Метафора – троптун кубулуштары нерселерди, көрүнүштөрдү, түшүнүктөрдү өтмө мааниде салыштырып, өзгөртүп, атоочу түрү. Метафорада сөздүн экспрессиялуулугу, символдуулугу артып, мазмундун терең ачылышына, чыгарманын поэтикалык көркөмдүүлүгүн арттырууда өзгөчө гармоникалык жардамын берет. Тилдеги метафоранын дагы бир сапаты-алгачкы лексикалык түз маанисинен өзгөчөлөнүп, көркөм - эстетикалык мазмунду тереңдетип, семантикалуу-стилистикалык ролун жогорулатат. «Манас» эпосундагы метафоралар белгилүү даражада эпос жаралган жана басып өткөн коом турмушун, саясий-социалдык абалын, элдин дүйнөгө болгон көз карашын үрп-адатын, өнөр кесибин да чагылдырып турат», – деп, белгилейт тил изилдөөчү А. Сапарбаев.

Метафоралар заттык жана этиштик маанидеги сөздөрдүн лексикалык топторунан туруп, адам баласынын турмушуна, жаныбарлар дүйнөсүнө, географиялык аттарга, өсүмдүктөр кубулушуна байланыштуу өнүгүп, көркөм сөз каражаты катары эпосто өтө арбын кездешип, улуу чыгарманын поэтикалык сапатын арттырууда өз үлүшүн кошуп келүүдө.

Алсак «баш» сөзү адамдын эң негизги органы, ал эпосто «жетекчи», «бийлик ээси», деген маанини туюндурат. «Айыл башын өлтүрүп, Айдап жылкы алууну», «Башы жок мал курусун», «Кол» – аскер маанисинде – «Как алты жүз кол менен». Малга байланышкан кулун, бото, туяк-бала, перзент, мурасчы маанисинде; арстан, жолборс, шер, көк жал, кабылган, бөрү өңдүү жырткыч айбандар-баатыр, эр жүрөк, кайраттуу деген өтмө мааниде колдонулат.

Көк жалдыгы эп экен,  
Тоо жердеген булутка,  
Тоодою Манас чеп экен,  
Келберсиген эр экен.  
Ушу турган булутка,  
Бир жаралган шер экен.(ск. 2.35)

Географиялык түшүнүктөгү – суу, дарыя, көл, тоо сөздөрү эпикалык каармандардын сапатын ачып берген – таза, терең, чалкар, токтоо, бийик, акылман маанилерде метафора аралаштырылат. Эпостогу: алтын, күмүш, жез, чоюн, темир, болот, коло металлдар-балуу, ыйык, сапаттуу, таза, курч, кооз, сулуу мааниде колдонулат. Сын атоочтук «Кара» сөзү муңзар, кайгынын символун мүнөздөйт. «Катынды кара кылбайлы», «Башыма түшүп кара түн», «Кара башым калкалап», «Кара түгүл кан бербес».

Этиштик «ал» сөзү аноциаланып, сөз тизмектерине айкалышып-жутуу, дүйнө кезүү, өчүп калуу, канын төгүү маанисин туюндурат.

Метонимия – реалдуу түшүнүктүн ортосундагы логикалык жакындыкка окшошпогон же бир сөздүн башка бир сөз менен өзгөрүлүп айтылышы. Көркөм чыгармаларда окуя башка бир предметтик, түшүнүктүн аты менен аталып, ал түшүнүк өтмө мааниге ээ болот.

Ал бадрек канкордун,  
Айлы бизден арбынбы? - мындагы «бадрех»

Манасты туюндурса, «айлы» – аскерди, колду, элди түшүндүрөт. «Манас» эпосундагы Жакыптын карыганга чейин балалуу болбой жүргөнүн:

Жер түркүктүү чатырга,  
Каяша берген адам жок,  
Бу кара калмак баатырга,  
Долоно саптуу айбалта  
Толгонтуп ийбей ким аштайт.  
Кара жаак айбалта,  
Кайкалатпай ким оштойт,  
Камоодо жүргөн калың, журт,  
Капа кылбай ким баштайт (СК.1.38), –

деп, элди баштаган, жерди коргогон, душмандан сактанган баатырдын төрөлүшүн тилеген өтмө мааниси түшүндүрүлүп жатат. Метонимиянын дагы бир «Манас» эпосундагы орун алган жагдайы баатыр Манастын жарык дүйнөгө келишин Жакыптын көргөн түшүндөгү көрүнүштөн манасчы С.Каралаев мындайча сүрөттөйт:

Ала-Тоо башын жайладым,  
Барчын бүркүт кармадым,  
Салбурун чыксам салууга.  
Канаттын күүсү угулду  
Кароол карап тура албай,  
Ааламды чардап учкандай.  
Кара кулан кабылан,  
Астында болду чычкандай (СК. 1.45).

«Барчын бүркүт», «ааламга учуу», «кара кулак кабылан» баатырдын, эл башчысынын, чачылган эли бириктирүүчүнүн жакында ааламга келишине кабарланса, көптөгөн варианттарда Чыйырдынын ажыдаар, Жакыптын – акшумкар, Бакдөөлөттүн-туйгун түшүндө көрүшү каймана мааниде баатыр болчу баланын элесин кабарлайт.

Гипербола - көркөм чыгармаларды окуяны, предметти, каармандарды адаттан сырткары апыртып, ашыра сүрөттөөнүн поэтикалык көркөм ыкмасы, салыштыруунун сөздүн күчү өзгөчө апыртылган түрү, фольклордун байыркылыгын белгилөөчү башкы каражаттын бири. «Манас» эпосундагы гипербола-салыштыруу, градация, гротекс формаларында учурайт. Гиперболанын негизги көркөм чыгармалардагы аткарган функциясы, анын ичинен эпостогу ролу каармандардын образдык сапатын чыңдоо, доордун агымын шарттоо, элдин, тирилик, кубаныч-кайгысын гумандаштыруу, реалдуулуктагы турмуш чындыгын кыялдануу, аң-сезимдин күчү менен демократташтыруу, оптимисттик көз карашты жашоо тирикчиликте ишке ашыруу. Эпостогу гипербола каражаты анын бардык сюжеттик мазмунунда - баатырдын төрөлүшү, тез чоңоюшу, эр жетиши, көрсөткөн эрдиктери, жоо кийимдери, тулпарлар саны, курал-жарактардын жасалышы, баатырлардын каары, согуштун жүрүшү орун тапкан. Манас, Алмамбет, Бакай, Кошой, Чубак, Сыргак, Коңурбай, Жолой, Макел дөө, Каныкей образындагы гипербола каражаттары алардын ар бирине мүнөздүү келген шартына жараша поэтикалык апыртмалар аркылуу сүрөттөлөт, элдин түшүнүгүнө карата типтештирилет.

Көзү колдун ордундай,  
Көрүнгөндү соргудай,  
Мурутунун бир кылы,  
Майлуу балта сабындай,  
Мурутунун чондугу,  
Оролмо тоонун кабындай,  
Эки көздүн кычыгы,  
Ачылып калган көргө окшойт.

Башкы душман Коңурбайдын сырткы келбетин мындайча ыкмада апыртуу бир жагынан чексиз баатыр, ашкан дөө, эбегейсиз дөө күчкө ээ кол башчы, кан болсо, экинчи жагынан гиперболаштыруунун терс сапатындагы көрүнүштөрүнө басым жасалып, шылдыңдоо же сатиралык мүнөздө жалпылаштырылат, алардын колдору теректей, балтыры өгүздөй, мурдунун жели Ала-Тоонун желиндей, көзү ачылган көрдөй, муруту *буралган* балта сабындай экендиги салыштырылат.

Ок өтпөс торко кийгени,  
Ок жетпес ат мингени,  
Зордугу тоонун теңиндей,  
Ким көрүнсө жегидей,  
Телегейи тең экен,  
Шай колдогон Шер экен,  
Ичин карап отурса,  
Жер жүзүнөн кең экен.

Ал эми Манастын көрүнүшүндөгү апыртуу Коңурбайдан ашып түшүп, бирок ал сапаттагы касиеттер басымдуулукка жетип, бардыгы колдогон шер экени даңкталат.

«Манас» эпосундагы поэтикалык курулуштун дагы бир негизи көркөм каражаты уйкаштык эсептелет, анткени эпостун бүткүл дене – түзүлүшү, сюжеттик мазмуну, композициялык курулушу, баяндалуу стили, каармандардын диалогу, монологу, жаратуучу – айтуучунун ыкмасы толугу менен поэзиянын ийкемдүү ыргагы, ритм, рифмалык күчү аркылуу өмүрүн уланткан. Мынчалык поэзиянын гиганттык жашоосунда уйкаштык негизги ролун ойнойт. Поэзиядагы уйкаштыктын башкы фактору эки же андан көп сөздөрдүн үндөштүгү, добуштук ээрчиши жана бири - бирине окшоштугу. Сөздөр тыбыштардан турат, тыбыштар ырдагы уйкаштыктарды ишке ашырууда үндүү тыбыштарга көбүрөөк басым жасалат, үндүүлөрдүн уйкаштыгы сингармонизм законуна баш ийет. Кыргыз эл ырларын изилдөөчүлөр уйкаштыкты башкы, ички, аяккы деп үч ыргакка бөлүшкөн. «Манас» эпосунун поэтикалык курамында үч уйкаштыктын бардык үлгүлөрү кездешет.

Башкы уйкаштыкта ыр саптарынын башындагы сөздөр, алардагы үндүү табыштардын үндөштүктөрү ыңгайлашат.

Чамасы келсе бу күндөр,  
Чалганы турат өзүмдү,  
Кыябы келсе жети кан,  
Кылганы жүрөт өзүмө.

Ички уйкаштыктарда ыр саптарындагы ортодогу сөздөрдүн ыргагы строфанын негизги уюткусуна айланат.

Өйдө салып калмактар,  
Өрүп кетип баратат,  
Алтайлык качып ар жакка,  
Жапыстап кетип баратат.

Булардын ичинен эң орчундусу аяккы, уйкаштык ээлейт. Уйкаштыктар түзүлүшүнө карата жөнөкөй жана татаал, толук жана толук эмес болуп бөлүнөт. Жөнөкөй уйкаштар жасалыш ордуна карай: шыдыр /туташ/-/а-а-а-а/, эгиз/жуп/-/а-а-б-б/: аттама/кайчы/-/а-б-а-б/, аксак-/а- а-б-а. оромо- а-б-б-а. а-б, в-а/ типтерге классификацияланат.

1. Шыдыр /туташ/аяккы сөздөрдөгү муундук түзүлүш менен тыбыштык үндөштүктөр туташып, шыдыр, рифмаланат, схемасы: а-а-а-а.

Өлүгүн жыйнап алышты, /а/  
Өкүрүп ыйлап калышты, /а/  
Кайрат айтып салышты. /а/  
Казак-кыргыз барышты/а/ /со. 1. 149/

2.Эгиз /жуп/ уйкаштарда аяккы сөздөрдөгү биринчи-экинчи, үчүнчү- төртүнчү саптардагы үндүүлөр ыргагы ыңгайлашат, схемасы -: а-а-б-б.

Бирөөн алды далыдан, /а/  
Бирөөн алды жакадан, /а/  
Төртөөн кармап турганы, /б/  
Көтөрүп жерге урганы, /б/ /СО.1.229/

3.Аксак уйкаштарда биринчи - экинчи - төртүнчү саптардагы сөздөр уйкашып, үчүнчү саптагы сөз сыңар келет, схемасы :а-а-б-а.

Көз учунда мунарып, /а/  
Көз жетпеген тунарып, /а/  
Томуктай тоо көрүнбөйт, /б/  
Тозоңу көктөн бөлүнбөйт. /б/ /СО. 4.207/

4.Оромо уйкашта биринчи-төртүнчү өзүнчө, үчүнчү-экинчи өзүнчө үндөшү, же ортонку саптарды четки биринчи-төртүнчү саптар ороп турат, схемасы: а-б-б-а.

Алманбет чалгын чалыптыр, /а/  
Эли жок эркин кул дешип, /б/  
Не кутурат бул дешип, /б/  
Эрегиш чыгып калыптыр. /а/СО. 4.188/

5.Аттама /кайчы/ уйкаштарда строфадагы биринчи - үчүнчү, экинчи - төртүнчү строктордогу учураган сөздөр уйкашат же кайчылашып үндөшөт, схемасы :-а-б-а-б.

Өлүп калсак кырылып, /а/  
Бир чукурга тололук, /б/  
Тирүү болсок жыйылып, /а/  
Бир дөбөдө бололук. /б/ /СО. 1.215/ Уйкаштыктын татаал формасын редиф түзүп, өзүнчө уйкаштыктан кийин келген омонимдик сөздөрдүн кайталанышынан түзүлөт, типтүүлүк мүнөзүнө караганда туташкан шыдыр уйкаштарга жакындашат, схемасы: а-а-а-а.

Ушул Манас чоң болсо, / а/  
Атагы журтка дүң болсо, /а/  
Бет алган жагы түз болсо, /а/  
Атагы туура жүз болсо, /а/  
Кулаалы салып куш кылган, /а/  
Курама жайып журт кылган, /а/

Телик куш таптап куш кылган, /a/

Тентиген жыйып журт кылган. /a/

Эпосто импровизациянын күчү менен аткарылган жыйырма алты саптан турган бир строфодагы аралаш уйкаштыктын «Манас» изилдөөчү айрым окумуштуулар К. Кырбашев, А. Муратов, К. Кыдырбаева туруктуу белги катары карашып, схемасы: а-аб-в-г-г-д-д-ж-ж-з-ж-ж-и-к-и-л-м-н-н-ң-о-м-м-ө-ө түзүлүштө сунуш кылышкан.

Көркөм чыгарманын поэтикалык ыргагында үндүү жана үнсүз табыштардын ролу тиешелүү мааниге ээ болгондуктан аллитерация кубулушу менен ассонанстык түзүлүштөр эн эле коп кездешүүгө толук мүмкүнчүлүк ачылган, аллитерация кубулушуна:

Талкалаймын баарысын,

Таманын койбой жүрбөсүн,

Такалуудан тай койбой,

Там саларга жай койбой. же

Жакшы болдубу дээрге,

Жакын жерге аш бердик,

Жаткырып төө комдошуп,

Жарыктын баарын оңдошуп, /СО. 3 79. 95/

ассонанс ыргагына:

Айнышып аскер алыптыр

Алиги сөзүн уккан соң,

Алооке улуу Коңтөрө,

Ачуусу келип калыптыр.

Же

Узак кытай калды деп,

Укан жерден күүлөнүп,

Ушу кандай кордук деп,

Урган таштай сүйлөнүп, (СО. I 278.270)

«Манас» эпосунун поэтикалык түзүлүшүндө дагы бир негизги процесс строфалык ыр түрмөктөрүнүн куплеттик түрлөрүнүн орун алышы болуп саналат.

Кыргыз ырларынын курулуш системасындагы строфалык түзүлүштөрүн изилдеген профессор К. Рысалиев өз мезгилинде туура илимий жыйынтыкка келип, «Строфа, биринчиден, ыр жолдорунун белгилүү бир маани берүүчү интонациалык ыкмада окулушун талап кылат. Экинчиден, строфа ыр жолдорунун өз ичине белгилүү уйкаштык системасында жайгаштырып белгилүү тартипте кезектешип, кайталанып, ритмдин так, *д а а н а* кабыл алынышына шарт түзөт, дейт да, андан ары ал стофанын нукура табиятына таянып ынанымдуу эреже чыгарган - строфа дегенибиз ыр жолдорунун белгилүү санда, белгилүү уйкаштык ыкмасында бири бирине тыгыз айкалышып, чырмалышып, интонациялык жана ритмикалык жактан бир бүтүндүктү билдирүүчү көрүнүш».

«Манас» эпосундагы строфалык композиция манасчылардын айтуучулук жөндөмүнө, психологиялык абалына, окуяларды көркөм даярдоо ыкмасына музыкалык обонуна жана образдардын типтүүлүгүнө карап, татаал түзүлүштөгү строфалык жагдайлар келип чыккан. Дүйнөлүк адабият таануу илиминде строфанын эки саптан тартып, он алты сапка чейинки ыр жолдору каралса, айрым манастануучулар «Манастан» алтымыш саптан ашкан строфалар бардыгын далилдешет, албетте мындай көрүнүш улуу чыгарманы жаратуудагы төкмөчүлүк, аткаруучулук, обондук өнөрлөргө байланыштырылат, аны илимий жактан так чечүү келечектин иши.

Адабият таануу илиминин тарыхында орун алган айрым строфалык ыр жолдорунун «Манас» эпосунда учураган түрлөрүн көрөбүз:

1. Эки жолдуу строфа-а- системасында:

Муну мындай таштайлы,

Манастан кабар баштайлы, же

Бата берип тарады,

Барар жолун карады. (СО.3.176.189)

2. Үч жолдуу строфа-а-а-а-,а-б-а, а-а-б тибинде уйкашып, тексттерде өтө тез колдонулат.

Мааникер аты балкылдап,  
Бадана тоюу жаркылдап,  
Ак шумкар куштай каркылдап. же  
Чакмак эти чаначтай,  
Көбүк эти көнөктөй,  
Чекенин эти челектей (СО.3.176.189)

3. Төрт жолдуу строфа дүйнөлүк адабияттагы эң көп учураган поэтикалык көрүнүш болгону менен эпикалык чыгармаларда, ошонун ичинен «Манаста» сейрек кездешет, көбүнчө: а-а-б-а, а-б-а-б, а-а-а-а, а-а-б-б формаларында уйкашат.

Сары-Арканы жайлаган,  
Сандатып казак айдаган,  
Келиштирип кермеге,  
Кертөбөлдү байлаган. же,  
Кайратын көрүп алганы,  
Баатыр көзүн салганы,  
Көзүн салып байкады,  
Башын Кошой чайкады.

4. Беш жолдуу строфада көбүнчө биринчи, экинчи, үчүнчү *ж а н а* бешинчи саптар уйкашып. төртүнчү сап сыңар ортодо калат, а-а-а-б-а тибинде көбүрөөк жолугат же биринчи, төртүнчө, экинчи-үчүнчү-бешинчи а-б-б-а-б.

Карашсак канкорго,  
Канын суудай төгөлү,  
Кабыргасын сөгөлү,  
Кыргыз уулу болгондо,  
Касапташып көрөлү. (СО.3.107.276)

5. Алты жолдуу строфада аралашкан формадагы уйкаштыктар көбүрөөк учурайт:

Карыгы да каркайып,  
Карт буурадай тартайып,  
Кашында кошой турбайбы,  
Как ушу жерде канчоро,  
Карап туруп мен сени,  
Өлтүрсөм кудай урбайбы (СО.3.107.136)

Андан аркы жети саптан он алты сапка чейинки строфадагы куплеттер негизинен татаал формаларда аралашып, айрыкча эпикалык окуяларды баяндоолордо көбүрөөк учурайт.

Ошентип. *«Манас»* эпосунун поэтикасын толук чечүү поэзиянын океанына айланган бул улуу чыгарманын негизги проблемаларына жатат, анын көркөм булактары канчалык терендикке сүңгүгөн сайын, поэтикалык *көтөргөн жүгү* ошончолук илимий жактан зор кызыгууну туудурат. Андыктан, «Манас» эпосунун поэтикасын көп кырдуу изилдөө, келечектин иши.

#### ***Пайдаланылган адабияттер:***

1. Мифы народов мира. В двух томах. Том 1-2. – М.: Олимп, 1998.
2. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. В 5-ти томах. Том 1. – Алма-Ата, 1961.
3. Каскабасов С.А. Казахская сказочная проза. – Алма-Ата: Наука, 1990.
4. Нарынбаева Н.О. Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңгулары. – Бишкек, 2011.

**Ж.Т. Қадыров,**  
*М. Қозыбаев атындағы Солтүстік-Қазақстан мемлекеттік университетіндегі қазақ  
филологиясы кафедрасының меңгерушісі,  
филология ғылымдарының кандидаты, профессор;*  
**С.Н. Шәукерова,**  
*гуманитарлық ғылымдардың магистрі*

### **С.Шаймерденовтің «Өмір нұры» повесінде кейіпкерлер бейнесінің берілу жолдары**

С. Шаймерденов алғашқы кесек шығармасымен-ақ оқушы қауымының ыстық ықыласына бөленді. Күн озған сайын ол өзінің шеберлігін шыңдай түсті. Прозаның сан-саласына үңіліп, алуан-алуан түрлі әңгімелер, повестер, драмалық шығармалар жазды. Сафуан қай салада қалам тартса да, шығармасының негізгі арқауы етіп бүгінгі күн тақырыбын таңдап алды. Оның кейіпкерлері өзімізбен қоян-қолтық араласып жүрген қарапайым еңбек адамдары.

Оқырманды Сафуан шығармаларының шыншылдығы ерекше сүйсіндіреді. Жалпы алғанда, Сафуан шығармаларында адамды ізгілікке, парасаттылыққа, инабаттылыққа шақыратын үн басым. Мынау келте ғұмырда бір-бірінді талапайға салмай, табысып, сыйласып жүргенге не жетеді – деген алтын арқау бар. Бұл жағынан жазушының қай шығармасы болмасын өнеге мен ғибраттың мектебі іспетті.

Әдебиеттің – схематизм екені белгілі. Ол дегеніңіз – қолдан оқиға құрып, белгілі бір схемамен жазуға отыру. Анау бас кейіпкері, мынау қосалқы тұлға... көбіне-көп тартысты өрбіту арқылы, кейіпкердің характерін ашуға ұмтылыс... алайда жазушының қабілеті аса жоғары болмаса, оқиғаларды идеяға табыстырып барып жазса, осы жасандылық жалғандыққа ұрындырары сөзсіз. Бұдан сақтанудың жалғыз жолы тақырып таңдай білуі, таңдағанда толғап, терең біліп бару. Табиғи жазу, қисынсыз нәрседен қашық болу – осы кеселдің жолын бөгейтін дәру. Бұл Сафуанда бар. Қазақ әдебиетіне айдарынан жел есіп келген жазушы С. Шаймерденовтің есімі қаламы қуатты сөз зергері ретінде мақтанышымызға айналып отыр. Әдебиет майданына “э” деп араласа бастағанынан-ақ өз шығармасының тақырыбын адамды зерттеп, тануға, оның сан қилы мінез-құлқын, толғаныс-тебіренісін, адамдық қасиетін қоғамдық орта мен жеке адамның өзара байланысын, қарым-қатынасын көрсетуге құлаш ұрған-ды. Жазушының бұл талпынысы бір шығармасының екінші шығармасына ауысқан сайын айқындалып, айшықталып, өзге асыл тастардың арасындағы лағылдай көз тартып, жәудіреп, жарқырап тұратын болды.

Жазушы повестеріндегі адамгершілік мәселесі патриоттық, ұлттық сезімдермен диалектикалық бірлікте қарастырылып, қаламгер шығармаларындағы қаһарманның адамгершілік әлеміне жалпы адамзаттық құндылықтар биігінде философиялық пайымдаулар жасалды. Адамгершілік арды, азаматтық парызды серік еткен және оның шығармаларының басты тақырыбына айналдырған С. Шаймерденов алғашқы туындыларынан-ақ адамның жандүниесіндегі өзі әлі ұғынып, түсініп болмаған екі түрлі (шартты түрде айтар болсақ, жақсылы-жаманды) қасиет-сапалардың тамыр-төркінін ашып көрсетудегі шеберлігін таныта алды. Жазушы қай шығармасында болмасын кейіпкерлерінің рухани эволюциясына, яғни адамгершілік әлеміне назар аударды.

Адам мінезін, оның ішкі құпияларын, өмірге, қоршаған ортаға көзқарасын, сезім дүниесін ашуда жазушы С. Шаймерденов «Адам жанының нақ инженері» іспетті. Оның адамгершілік, ар-ұят деген ұлы ұғымының төңірегінде ұстамды ой қозғап, ұстартқан тіл мен толғауы шығарманың бедерін айшықтап, өресін биіктетіп тұр.

С. Шаймерденовтің «Өмір нұры» повесінде кейіпкерлерінің рухани өсуі мен кері кетуі суреттеледі. Повестің драмалық шиеленісіне, ойы мен эстетикалық сазына ден қойсақ, бақытты өміріміздің қадіріне жетпей «тойып секіруге», «семіздіктің сергелдегіне» көбірек түскен адамдар жайында баяндайды. Автор адам жанының қатпар сырларына барлау жасап, терең психологиялық талдауларға барады. Кейбіреудің тойымсыз құлқыны ұшырататын

бақытсыздық сырын баяндай отырып, күлкі шұғыласымен бедерлеп, былайшы сырты түзу азаматтардың дүниеқорлықтың құлақкесті құлына айналу себебіне сендіреді және адасқан адамның бойында адамшылық сәулесі жоғалмаса, ол келе келе беті бері қарайтынына мегзейтін шешім ұсынады.

Жазушы қаһармандарын осы тұрғыда, іштей тартысқа түсіреді. Жарасымды жұбайлық өмірдегі Шәмшігүл мен Жантуар бір-бірімен жарасымдылық шынайылықты көрсете ала ма? – деген сауал өзінен-өзі туындайды. Шәмшігүл оқыған, мәдениетті, болашақты тәрбиелеуге өз үлесін қосқанымен, оның ішкі мінез-құлқында қаншама астарлы қатпар жатқанын аңғаруға болады.

Бас пайдасын ғана ойлап, халқымыздың ұрпағын көбейтуге ат салысуды ойламай, тек қана байлыққұмар, дүниеқоңыздыққа салынған Шәмшігүл мен Жантуар отбасындағы тартыс, адамгершілік құлдырауға әкеледі.

...Шәмшігүл қытымырланып, үйіне келген қонақтарына артыңызда пианино бар, орындығыңызды столға таман жылжытсаңыз, артыңыздағы диванға тиіп отырсыз – деген орынсыз ескертпелермен қонақтарын мазалайтын болды. Бұдан Шәмшігүлдің адамгершілікті ұмытып, тек дүние-мүлік үшін ғана өмір сүретіндігін, ары дүние-мүліктің садағасына айналғанын көреміз [1, 86-б.]

«Өзімшіл кісі кең болмайды, кең болса, қаскүнем болады», – депті Ж.Аймауытов. Осы азап отына белшесінен батқан Шәмшігүл «буынсыз жерге пышақ ұрып» біреудің жүрегін жаралағанына ойланбайды.

Шәмшігүл өзінің ойсыз істері арқылы Жантуар екеуінің арасында тартыстың шиеленісіп, іс насырға соғатынын ойламады. Жантуар бұрын-соңды болып көрмеген оғаш мінез көрсетіп, жетім балалар үйінде көрген Болатты іздеп барып, алып қайтты да, он екі жыл тұрған үйшігіне қайта баруға әзірмін. Тек қасымда Болатым болса, жетті – деп ой түйеді. Әкелі-балалы ғазиз жандарды өмір нұры аялағандай, жарық нұр болашаққа жөн сілтеп, жаңа бір белеске көтергендей, ізгілік оты сезілгендей әсер аласың. Жамандық әрекетті жақсылық жеңіп, Шәмшігүл мен Жантуар арасындағы тартыс өз шешімін тапты. Жазушы осы повесі арқылы адам бойында күншілдік, іштарлық, пайдакүнемдік, дүниеқоңыздықтан алшақ болуға жол көрсетіп, адамгершіліктің биік сатысы тұрғысынан төмендемеу керектігін ұғындырады.

Сафуан Шаймерденов адам өмірінің күрделі сезімге, ойға бай шындығы, оның биік адамгершілік тұрғысы сақталған ба? Осы мәселеге назар аударады. Әрқилы өмір қақтығысына, тартыста адамның адамдық бейнесін сақтап қала білген күрескерлік мінезі мен адамгершілік принципін басты нысан еткенін Жантуар бейнесінен көруге болады. Адам мұратын сыршылдықпен сезім иірімдерін суреттеу арқылы өте тамаша бейнелеген. Оның бұл еңбегі адам туралы толғаныс, адам жайындағы тебіреніс деп ұғуға болады.

Сафуан Шаймерденов әртүрлі шым-шытырық оқиғаларды өрбітуден гөрі, характер жасауға бейімдеу тұрады. Кез келген деталь-штрихтары оқиғаны дамытумен қатар, характер ашу қызметін де атқарады. Әрине, шынайы жазушының қай- қайсысы болса да соған бейім. Бірақ бұл кез келген жазушыға тән қасиет емес. Осы күндері кейбір қалың романдардан ұзақ сонар баяндаулар мен суреттеулерді көріп жалыға, есіней оқитын яки көз жүгірте беріп, келесі беттерді аударып өтетін кездеріміз де жоқ емес. Мұның мәнісі жазушының оқиғаға қатысы шамалы суреттермен әуестеніп немесе характер ашуға пайдасы жоқ жайттарды тәпіштеп кететіндігінде. Кейде мұны көпсөзділік деп те атайды. Ал Сафуан қаламына көпсөзділік жат, әрі басы артық детальдарға да орын болмайды. Ол әрқашан аз сөйлеуге, ықшам, шымыр сөйлеуге ұмтылады.

Жазушы қиялының мол бояулы елегінен өтіп, көркемдік парасатты әлдеқашан образдарының табиғатында өмір, тіршілік құбылыстарын адамдардың мінез-құлқындағы күнгеілі, көлеңкелі тұстарымен, өзгеріс жаңалықтармен сабақтастыра өру тәсілі басым. Өзіне тән стильдік тұтастықты сақтай отырып, әр жаңа шығармасында тың биіктен, уақыт талабынан бастау алар соны жолдардың торабынан көрінуге ұмтылады. Азаматтық болмыс, суреткерлік тағлым жазушы шығармашылығының тұтастық сипатын аңғарта үлкен белгі.



Бүгінгі адамдар мінезінде кездесер жарқын қасиеттермен бірге, кейбір келеңсіз әрекеттердің де қылаң беруін жазушы зердесі жазбай танып, суреткерлік түйсікпен сезініп, көркемдік тезінен көзге көрсете өткізіп отырады.

Сафуан Шаймерденов повестерінің қай-қайсысында болмасын автордың ардақ тұтатыны – адам, аспанға көтеретіні – адамгершілік. Оның өзі шын мәніндегі қалам иесінің күллі қасиетінің синтезі секілді абзал гуманист екені даусыз.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Ордалиев С. Конфликт және характер. – Алматы, 1999. – 211 б.
2. Нұрғали Р. Әдебиет теориясы. – Астана, 2003. – 357 б.
3. Шаймерденов С. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1999. – 295 б.

#### ***Т. Әлбеков,***

*М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Қолжазба және текстология ғылыми-инновация бөлімінің меңгерушісі,  
филология ғылымдарының кандидаты*

### **ЕЛ ҰЙЫТҚЫСЫ**

#### **(Албан Қожбанбет би туралы кейбір ой-толғамдар)**

«Мәңгілік Ел» идеясының түп-төркіні сан ғасырларды араға салған ұрпақтар жалғастығына әкеліп тірелетіндігі кім-кімге де түсінікті. Қазақ халқы мемлекет болып қалыптасқан 550 жылдың көлемінде небір ауыртпалықты, нәубетті басынан кешіргенмен, ұлт ретінде жойылып кете қоймады. Ең алдымен, оған басты негіз болған кемеңгер бабаларымыздың ел тұтастығын, ру-тайпалар арасындағы ынтымақ-бірлікті сақтауды ту етіп, осы дәстүрді ұрпақтан ұрпаққа өсиеттеуі, оны аманат ретінде әр буынның қалтықсыз орындауы болса, екіншіден, әр ұрпақтың алтын көпіріне айналған ардақты аналардың жанкештілігі себеп болды. Осынау дала заңдылықтарына байланысты әр ұрпақ ел тәуелсіздігі үшін шейіт болған ерлердің, сан түрлі апаттардан көз жұмған азаматтардың ізін басты, халық санын толықтырды. Сол арқылы қазақтың тілі, діні, мәдениеті мен әдебиеті, салт-дәстүрі бүгінгі күнге жетті, енді, міне тәуелсіз ел атанып, әлем жұртшылығы мойындап отыр.

Көшпелі өмір салтына байланысты қазақ халқының тарихы ауыз әдебиеті пен шежірелер арқылы жеткені белгілі. Бұл ретте шежірелердің алатын орны айырықша. Ол әр тайпаның, рудың, атаның түптегін анықтау үшін ғана емес, қазақ қоғамында әкімшілік басқару жүйесіне аса қажет болғандықтан, хандар олардың жүйелі түрде жиналып, хатқа түсуіне мүдделі болды. Себебі батырлар арқылы әскер жасақтауда, ру-тайпа басшылары мен билер институтының негізінде мемлекеттік билікті жүргізуге, салық жинау, жер дауы, жесір дауы, құн дауы мәселелерін шешуде шежіре білудің маңызы зор еді.

Бүгінгі күні Қазақстанның жаңа тарихын жазуда да, өткен тарихи тұлғаларды кейінгі ұрпаққа қайта танытуда да халық әдебиеті мен шежірелер ерекше орын алады. Алайда, түрлі кедергілерге байланысты рухани мұраның оннан бірі ғана хатқа түсіп, сақталып қалғандығын ескерсек, өзегімізді өкініш жалыны өртегендей болады. Осы аздаған жәдігерлер дені ХҮІІІ ғасырдың екінші бөлігінен бергі тарихи оқиғаларды, жекелеген тұлғалардың ерлік, азаматтық іс-әрекеттерін бейнелейді. Ал ХҮ-ХҮІІ ғасырлар аралығындағы Қазақ Ордасының тыныс-тіршілігін, мемлекет, қоғам қайраткерлерінің қызметін айқындайтын тарихи аңыздар, әңгімелер, жырлар, өлең-толғаулар некен-саяқ. Солардың бірі – Албан Сүйерқұлұлы Қожбанбет би туралы халық туындылары.

Қазақ халқының тарихында есімі қауымның, ру-тайпалардың, кішігірім аталардың ұранына, атауына айналып кеткен тұлғалардың аса көп екендігін шежірелерден білеміз. Ерлігімен жерін қорғамаған, көшбасшы болып ел басқармаған, қоғамда танылмаған кезкелген адамның ру атауын иеленіп кете алмасы анық. Сондықтан осындай тұлғалардың

өмір деректерін, халық үшін атқарған қызметтерін айқындап, жаңа тарихтың бір бөлшегі ретінде қарастыруымыз керек. Солардың сапында Албан Қожбанбет би де жан-жақты зерттеліп, тарихтағы орны анықталуға тиіс.

Осыдан 300-350 бұрын өмір сүрген Қожбанбеттің ұрпақтары өсіп-өніп, әр кезеңдерде ел көзіне түскен тұлғалы азаматтардың атымен 12 атаның маңайына топтасты. Қазан төңкерісіне дейін Жаркент уезінің Бөдеті, Қожбанбет болыстарын толық қамтып, Верный уезінің де кей болыстарына қоныстанып келді. Бүгінгі ұрпақтары Райымбек, Ұйғыр аудандарынан өзге Қазақстанның түкпір-түкпірінде тіршілік кешіп, халыққа қызмет етіп жүргендігі мәлім.

Ел тәуелсіздігін жарияласымен өзге қандастарымыз сияқты Қожбанбет ұрпақтары да етек-жеңін жиып, өткенді елеп-екшемей жарқын болашақ болмайтынын түсінді. Алғашқылардың қатарында Қазақстан мен Қытай аумағында тарыдай шашылып кеткен ұрпақтардың басын қосып, туыстық сезімін оятты. Марқұм Жәлел Айдарханұлы сияқты жанкешті азаматтар ел-елді аралап, Кеңес кезеңі деп аталатын бір дәуірде үзіліп қалған шежірені жалғады. Соның арқасында Қожбанбет ұрпақтарының толықтырылған, жүйелі шежіресі түзіліп, кейінгі жастардың «жеті атасын тануына» мүмкіндік туғызылды. Ал, енді бүгінгі күні Қожбанбет руы тығыз қоныстанған Шалкөде аулында бабаның еңселі ескерткіші тұрғызылып, ас беріліп, бәйгеге ат шаптырылды. Қазақтың «Орында бар – оңалар» деген мәтелі де, албандар арасында «Қорғасындай ұйыған Қожбанбет» деп айтылатын нақыл сөз де осындайда шығарылған болар.

Ұлы бабамызды ұлықтау, жастар арасында насихаттау жұмыстары осымен шектелмеуге тиісті деп ойлаймыз. Ендігі жерде аудан, облыс орталықтарында оның есімінде ауыл, көше, мектеп атауларын беру т.б. іс-шаралары жүргізілу қажет. Әсіресе, Алматы қаласындағы бір мектептің, қала аумағына еніп жатқан көшелердің бірін Албан Қожбанбеттің есімімен аталуына күш салу керек. Себебі Албандар әр кезеңдерде Алматы маңайында қоныстанып, олардың рубасылары мемлекеттік, қоғамдық істерге араласып отырған. Құрман, Әлмерек, кейінгі Әжібай, Райымбек т.б. бабалар қабірлерінің қала ішінде, болмаса оны маңайлап жатуы – пікірімізге айғақты дәлел бола алады. Әр ру-тайпаның ішкі шекаралық ауқымы зираттармен шектелетіндігі дала заңдылықтарына тән қағида.

Аталған іс-шараларды орындауда қолбайлау болатын түйіні шешілмеген мәселер аз емес. Оның көпшілігі Қожбанбет бидің жеке басына қатысты туындауы мүмкін. Бабаның есімін ел есінде қалдыруға байланысты жұмыстарды бастау үшін оның өміріне, сол тұстағы қоғамдық қызметіне қатысты жан-жақты зерттеулер жүргізу қажет. Бұл ретте сол кезеңдегі Жетісу жұртының тыныс-тіршілігіне, өңірде өткен тарихи оқиғалар мен тұлғалардың өміріне байланысты деректерді пайдаланып, салыстыра зерттеуде ең алдымен, Қожбанбеттің туған және өлген жылдарын анықтау аса маңызды. Өкінішті жайт, кейінгі деректерге сүйенсек бабамыз ағасы Шоған абыздан елу жылдан астам уақыт бұрын туғандың көруге болады. Бұл ретте де шежірешілер, тарихшылар, ел ақсақалдары бас қосып, ақылдасып, демограф, этнограф ғалымдардың әдістемелеріне сүйене отырып аталған тұлғалардың өмір сүрген кезеңдерін анықтау көп қиындық туғызбаса керек.

Екіншіден, атқарылатын ауқымды жұмыстардың бірі – Қожбанбет бидің қабірін тауып, басына ұрпақтары, жалпы жұршылық зиярат етерлік күмбез орнату. Бұл үшін ХҮІІ-ХІХ ғасырларда Жетісу өңірін аралаған орыс және шетел жиһанкездерінің еңбектерін, түрлі мақсаттағы экспедициялардың материалдарын іздестіріп, бабаның соңғы қонысын анықтаған жөн. Осынау сауапты да жауапты іс-шараларды атқаруды мақсатты түрде ізденістер жүргізуге лайық Қожбанбет ұрпақтарынан шыққан ғалымдарды жұмылдырса құба-құп болар еді. Себебі олар зерттеу барысында біріншіден, ұрпағы ретіндегі парызын өтеуге талпынса, екіншіден, ел адамдарымен қарым-қатынас жасауға, табылған деректерді бағалай білетін шынайы жанашырлар да солар болары анық.

Бұл ретте бір ғана Қожбанбет ұрпақтары ғана емес, әр қазақ түптөрікінін танып, өз руының, содан шыққан жекелген тұлғалар тарихының қайта жандануына септігін тигізсе, онда сан ғасырлар бойы ұлан-байтақ жерімізді сақтап қалған ата-бабалар алдындағы

парызымыздың бір парасы орындалар еді. Сонда ғана кейінгі үш ғасырдың аясында отаршылдықтың салдарынан үзіліп қалған ұлттық тарихымыз бен рухани мұраларымыз халықпен қайта қауышады, яғни, қалың жұртшылыққа беймәлім дереккөздері ғылыми айналымға түседі. Сөйтіп, халық жадының қайта оралуына, ұлттық сананың бекуі мен қоғамдағы ізгі дәстүрдің қалыптасуына көмектеседі деген үміттеміз.

***П.Т. Әуесбаева,***

*М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Қолжазба және текстология ғылыми-инновация бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты, доцент*

## **ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ЕРТЕГІЛЕРІНІҢ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ АЯҚТАМА МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Фольклортану ғылымында ертегінің бастамасы мен аяқтамасы туралы пікірлер сан алуан [1].

Қазақ ертегілерінің поэтикасында бастама мен аяқтама мәселесінің терең тексеруді қажет ететін маңызды қажеттілік екендігін Батыс еуропа фольклортанушылары Ф.М.Люзеля мен Поля Себийо француз ертегілерінің материалдарында алғаш рет қарастырған болатын. Ал шығыс славян халықтарындағы бастама мен аяқтама формулаларының байлығы мен алуан түрлілігі жөнінде жазылған еңбектер – өз алдына бір шоғыр.

Ертегінің поэтикалық бітіміндегі маңызды бөлігі әрі құрылымдық композициялық маңызды бөлшек ретінде бастама мен аяқтама да түрлі даму жолынан өткен. Осы жерде біздің қарастыратын нысанамыз – түркі халықтары ертегілеріндегі аяқтама мәселелері. Бастамаға қарағанда аяқтама ықшам болады. Оның жалпы мағынасы: кейіпкер өмірінің әлі де жалғасып жатқандығы, кейіпкердің оқиға соңындағы мекенінен хабардар ету, бүкіл ертегі сюжетіндегі талас-тартыстың бітіп, бейбіт өмірдің орнағандығы туралы хабарлама, тыңдарманға қарата айтылған сөз т.б қорытынды ойлармен түйінделеді.

Аяқтамалардың ішінде қысқа аяқтама, кейіпкер әрекетін баяндаудың толық аяқталуы туралы хабарлама, көпшілікке, кейіпкерге қарата айтылатын негізгі сюжетке қатыссыз әңгімелеулер мол кездеседі. Ертегінің бақытты аяқталу түйінінде ғана баяндаушыны тануға болады. Оған дейін ол әрекетке байлаулы болады.

Мәселен, Алтайдың қиял-ғажайып ертегісіне ғана тән лепті мәнді қысқа ғана аяқтама маңызды роль атқарады. Көне бақсылық шамандық ғұрыптың элементі ертегі кейіпкерлерін мазаламау, оларды сөз еткені үшін аруақтарына қарата айтылатын жайландыру, тыныштандыру мақсатында «Шок! Чок» дейтін лепті сөздермен аяқтау міндетті екендігі айтылады [2, 12-б.].

Түркі тектес халықтардың ертегілеріндегі аяқтамалардың әр түрлі мазмұндағы ерекшелігін башқұрт ертегісінің мысалында А.М.Сулейменов өз ойын былайша баяндайды: «Цель исхода и заключительной присказки состоит в том, чтобы разрядить внимание слушателей сказки, напомнить ему о существовании реальной действительности, вызвать в нем улыбку, даже смех, а иной раз и обратить внимание на самого сказочника с целью получить благодарность угощение и подарок» [3, 197-б.].

Аяқтамаларда әңгімешінің өзіне және өзгелерге тілегі, ертектің әзіл-қалжың түріндегі ой-түйіндері, тыңдаушыларға алғысы т.б. алуан түрлі топшылаулармен тұжырымдалады.

Башқұрт ертегілерінде кейде ертектің ертегі кейіпкерлерімен өзінің таныстығы, оларда қонақта болғандығы, олардың қазіргі уақытта өмір сүріп жатқандығы туралы эпикалық уақыт пен реалды уақытты сабақтастыра отырып, ертегісін аяқтауы да мүмкін.

Мұндай аяқтамалар жартылай-көшпелі тұрмыс кешкен түркі халықтарының ертегі мәтініне тән болып келеді.

Қиял-ғажайып ертегілер мен новеллалық ертегілерде оқиға шешімінен соң, екі түрлі формула көрініс табады. Оның бірі сюжетке тікелей қатысты болып, баяндаудың эпиолог формасында, кейде қорытынды түрде аяқталуын қамтамасыз етеді. Аяқтаманың екінші формуласында жеңіл юморлық сипат көрініп, ертектің болған оқиғаға қатысы, тойда болуы немесе кейіпкерлердің кейінгі өмір тынысы жайлы естігені туралы әңгімелерден тұрады.

Ал аяқтамалардың ертегінің әртүрлі жанрлық түріне қатысты өзіндік өзгешеліктері айқын. Мысалы, хайуанаттар жайлы ертегілердің этиологиялық ертегілеріндегі аяқтамалар себеп-салдардың мәнін түсіндірумен қорытындыланады. Мысалы:

«Бірақ мысық әлгі тышқанды өлтіргенімен, жыл мүшелікке ие бола алмайды. Сөйтіп, күні бүгінге дейін мысық тышқанды көрді болды, бас салып қысып, мылжа-мылжасын шығарып жеп алатын болыпты [4, 39-б.]. Және сонымен, иттердің барлығын әлгі кәрі итті ұстап келу үшін жан-жақтан іздеуге аттандырады. Талай тау-тасты басып іздеуге аттанады. Олар талай тау-тасты басып, өзен-тоғайды аралап, алыс-жақындағы қалалардың барлығына барады. Алайда әлгі итті ешқандай жерден таба алмайды. Күні бүгінге дейін иттер алтын жүзiктi, сол итті таба алмапты. Сол үшін қазір де иттер бірін-бірі көріп, кездесе қалғанда «Байдың алтын жүзігін жоғалтқан ит мен емес, сенбесең, қарап көр, тісім сау» – деп, тістерін ақситып, ырылдап қояды екен [4, 53-б.].

Ал батырлық ертегілердің аяқтамалары кейіпкердің, ертегінің өн бойындағы іс-әрекетінің бағасы, жамандықтан жақсылықтың үстемдігін көрсетуге арналады.

«Делдаштай батыры, ері тұрған бұл елге бұдан былай ешқандай жау тиісе алмайтын болыпты. Бұлар бейбіт, рақатты тұрмыс кешіріпті. Халық Делдашты «Ел үшін туған ер» деп атапты [5, 178-б.], – деп қысқа қайырылса, «Боз атты Боран батыр» ертегісінде: «Ым, менің қызымның түбіне жеткен сен екенсің ғой, оның теңге-моншақтарын иемденіп алуын қарашы өзінің, жүзің күйгiрдiң өзi қайда екен?» – деп үйге кіріп, дереу сөнген отты үрлеп жақпақ болады. Осы кезде босағада сақадай сайланып тұрған Боран батырдың қызы от үрлеп жатқан жезтырнақ кемпірдің басын қатқан санмен періп-періп жібереді. Сом білек, соны қайрат жезтырнақ кемпірдің басын отқа тығып, омыртқасын опырады. Содан былай Боран батырдың қызы да батыр атанады. Ел аузында «Боз атты Боран батыр және оның ұрпағы жезтырнақтың тұқымын құртқан екен» деген аңыз таралады» [5, 107-б.].

Көп ертегілердің соңында нақ осы шақ формасындағы етістік арқылы болған, баяндалған оқиғаға сендіру тән. «Тоғызыншы күні тоғызыншы шыныдағы дәріні құя бергенде, көктен Әзірейіл періште түсіп, баланың қолындағы дәріні төгіп жібереді. Екі тірілуге заң жоқ деп, сонымен «жақ-жақ» деп жатып қалады. Әлі күнге дейін «жақ-жақ» деп жатыр дейді» [5].

Башқұрт ертегісінде: («Шулай донья көтөп яталар, ти, эле һаман да» – «Так вот живут-поживают, говорят, и до наших дней») және белгілі өткен шақ формасында («Бына ошо инде һиңә тип эзләгән килен», – тип, шул кыззы улына кәләш итеп алып бирзе, ти» – «Вот невеста, которую я искал и для тебя», сказал он и женил, говорят, сына на этой девушке»), сондай-ақ белгісіз өткен шақ формасындағы аяқтамалар («Бына шулай курайсы курайының моңо менән кешеләрзе үлемдән алып калған, кайғылының кайғыһын басқан, ти» – «Вот так кураист мелодией курая спас людей от смерти, утешил их в горе, говорят» [6, с. 77].

«Ақжан батыр» ертегісінің аяқтамасында нақтылы осы шақтағы өмір мен өткен шақ араласып, болашақ «бақытты өмірдің» іргетасын құрайды. «Ақжан батыр да кері оралып, жылқыларға барып, жолдастарымен байдың жылқыларын айдап әкеліп, байға тапсырады. Бай жылқыларын аман алып шыққаны үшін және дәулерді өлтіргені үшін Ақжан батырға келісім бойынша бір үйір жылқыны береді. Ақжан батыр бір үйір жылқыны үйіне айдап

келеді. Бұрын басынан өткен қиыншылығы ұмытылып, Ақжан батыр барша мақсатына жеткен екен дейді» [5, 103-105 бб.].

Ертегі соңында нақ осы шақ етістік пен өткен шақ формасындағы етістіктің қолданылуының мысалдары «Тотан батыр» ертегісінде тіпті тереңдей көрінеді: «Көзбояушы жалмауыз мыстанның көзін байлай алмады. Тау көтеруші кемпірге бір кішірек тауды лақтырып еді, кемпір оған да жығылмады. Бұл жайды тыңшы біліп, мергенге хабарлады. Күтіп тұрған мерген ғана кемпірді атып өлтіреді. Желаяқты ажалдан құтқарады. Тотан Күнікейді алып еліне келеді. Құбахан хан үлкен той жасап, хандығын береді» [5, 103-б.].

«Касим байзың әбейен алып, қайтып китте, ти (нақты өткен шақ). Алып барып тегене тапшыра (осы шақ түріндегі белгісіз өткен шақ). Шул ерзе теге бай Касимға бөтен донъяһын бирзе, ти (нақты өткен шақ). Келәт тулы ит, ти (осы шақ)-«Касим забрал с собой, говорят, старуху бая и потом возвращает ее. Бай, говорят, тут же отдал ему все, что у него было. Говорят полная клеть мяса» [6].

Яғни, әрекеттің басталуы осы шақта берілсе, онда оқиғаның оқыс өзгерісінен соң өткен шақ формасы баяндауда басымдық алады.

«Әәһәм кәберзе асып хараһа, унда һуш китерлек кыз ята, ти (осы шақ). Егет уны кәфене менән күтәреп алып сыккан. Кыз егетән энә менән еп һораған (прошедшее неопределенное) – (Вскрыл Адгам могилу и взглянул. Глядь-в ней лежит, говорят, писаная красавица. Егет подхватил ее и вынес прямо в саване. А девушка попросила у него иголку с ниткой) («Адгам и Зульхия» [6].

Ал егер әрекет басында белгілі сол уақыттың өткен шағы ретінде берілсе, баяндаудағы оқиғалардың өзгерісінен соң баяндаудағы қазіргі уақыт осы шақ формасында пайда болады. «Патша досының үйіне келеді. Баланы көрген патша шыбын жанын қайда тығарын білмей, «қой, не де болса жалынайын, жалбарынайын, мүмкін, кешірім етер» деп алдынан шығып, сәлем береді.

Бала сәлемін алмай, тоғыз түйеге артылған шеңгелдің ортасына байлап, бүкіл халқының алдында от қойып, өртеп жібереді. Сөйтіп, елін ер, жерін жер қылып, бала мұрат-мақсатына жеткен екен» [5, 213-б.]

Башқұрт ертегісі: Әсәһенән порошок һораһа, тағы теге кыз килтереп биргән (белгісіз өткен шақ). Әсәй, индермә миһең бұлмәгә, тип әйттем дә инде!-тип, йәнә бының башына порошок менән һукты, ти (белгісіз өткен шақ)-«Он попросил коробку зубного порошка у матери, опять принесла та девушка. Мама, не пускай ее в мою комнату, говорил же тебе! - сказал он и опять ударил, говорят, коробкой по голове девушки» [3, 197-б.]

Өткен мен бүгіннің қатар бейнеленуін сипаттайтын тұжырымдар: «Бөгөн барзым-кисә қайттым» – «Пошел сегодня, вернулся вчера»; Бөгөн барып, кисә генә килдем. Өәләк һәйбәт йәшәйзер-«Пошел сегодня, вернулся вчера. Очень хорошо живут»; Бөгөн барзым, кисә қайттым. Арьяғын һиңә туғарзым-«Пошел сегодня, вчера вернулся. Остальное тебе распряг» [3, 193-б.].

Башқұрт ертегілеріндегі аяқтамалардың алуан түрлі екендігін айта отырып фольклортанушы ғалым А.Сулейманов, ертегілік дәстүрдің әлсіреуінен бұл формулалардың бұрынғы үлгілерінен гөрі басқаша сипат ала бастағанын айтады [3, 197-б.].

Көмекші сөздер «екен», «еді», «болыпты», «болған», «болмаған», т.б. Баяндаушы әдетте айтылып отырған жайға қарым-қатынасын тікелей көрсетпейді. Оның тыңдаушыны белгілі-бір ойға ұйыту мақсаты, кейіпкерлерге берген бағасы немесе риторикалық сұрауларымен әртүрлі репликалар арқылы көрінеді. Мәселен, ситуацияға қатысты репликалар: «Қарғыс атқыр», «Ол жау», «Сондай қарақшы», т.б.

Ертегілердің сюжетінде фольклордың дербес жанрларының да атқаратын рөлі зор. Мысалы, ертегі композициясындағы жұмбақтар кейіпкердің бұдан кейінгі әрекеттерінен алдын-ала хабардар етеді [5, 64-б.]. Сондай-ақ мақалдардың қолданысы, әсіресе шешімінде үгіт-насихат, ақыл-ғибрат түйінін жасауға жұмсалады.

Кейбір ертегілерде аяқтама әдеттегі ертегі шешімінен бөлек түйінмен, кейіпкердің дүниеден озуымен түйінделіп, шежірелік тұтастану белгілерімен яғни ұрпақ жалғастығымен аяқталады.

«Ақырында, бір Құдайдың құдіреті, бұл мерген ханнан бай болып һәм хан болып, дүниеден қайтты. Мергеннің өз қатынынан бір ұл туды. Әкесінің орнына хан болды. Періден туған бала жас күнінде көз тиіп, дүниеден қайтты» [7, 50-б.].

Эпикалық дәстүр әсері басым ертегілердің, мәселен, батырлық ертегілердің аяқтамасында оқиға шешімі кеңейтілген түрде әңгімеленіп, тыңдаушының реалды уақыты мен эпикалық уақыт араласып кетеді. Болашақтың бағдары да баяндалады.

«Ақсақал шалдың астындағы ақсақ боз ат кісінеп қоя береді. Кенжекей аттың кісінеген даусынан оның Шалқұйрық екенін таниды. Кенжекей мен Құба інген екеуін Ер Төстік таниды. Сол арада амандасып, мәз болып қалысады. Бәрі де баяғы айырылған күндегі қалыптарына келіп, қайтадан жасарады. Ер Төстік - жас жігіт, Кенжекей – жаңа түскен келіншек, Шалқұйрық бесті ат қалпына келеді. Одан кейін ұзақ жылдар өмір жасап, мақсаттарына жетеді [5, 16-б.].

«Олардың ертегі композициясындағы тағы бір айырмашылық – сюжеттің эпилогпен кеңеюі, яғни ертегінің эпикалық бөлімі біткеннен кейін оқиға бірден шешімге (развязкаға) келмейді: кейіпкердің әрі қарайғы тағдыры баяндалады, я болмаса оның ұрпағы, әйтпесе інісінің іс-әрекеті әңгімеленеді. Көп жағдайда мұндай эпилогтың басты қаһарманы – негізгі кейіпкердің кіші інісі, немесе баласы болып келеді. Ол өзінің алдындағы геройдан (ағасынан, әкесінен) әлдеқайда күшті, ағасы, немесе әкесі жеңе алмаған жойқын жауды жеңеді, сөйтіп өзінен бұрынғылардың арманын жүзеге асырады» [8, 243-б.].

«Ата-анасына қосылып, бала қуанады. Баласына қосылып, ата-ана қуанады. Ұлы думан, үлкен той істейді. Кендебай тұрғанда елге батып ешбір жау тие алмайды. Сөйтіп, бұл ел «Керқұла атты Кендебай батырдың елі» болып атаныпты» [5, 62-б.].

Сонымен жинақтай келгенде айтарымыз, қазақтың прозалық фольклорының көлемді ірі көркем саласы – ертегілердің композициялық құрылымындағы аяқтама ең маңызды әрі күрделі бөлшек. Түркі халықтарының материалдарында тексеру нәтижесінде көз жеткен жағдай: ұқсастықтармен қатар әрбір халықтың эпикалық дәстүріне сәйкес өзіндік ерекшеліктерінің де болуы. Ең алдымен әрбір халықтың өзінің ертегі жанрының түрлеріндегі ортақтық пен айырмашылық жігін ажыратып алып, түркі халықтарымен тереңдете талдау жұмыстары – аса үлкен ыждаһаттылықты қажет ететін мәселе. Мұның өзі фольклордағы ертегі жанрының поэтикасын зерттеу қазақ фольклортану ғылымында назардан тыс қалған тақырып екенін ағартса керек.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Ведерникова Н.М. Русская народная сказка. – М., 1975; Герасимова Н.М. Формулы русской волшебной сказки (К проблеме стереотипности и вариативности традиционной культуры) // Советская этнография. – 1978, № 5; Волков Р.М. Сказка: Разыскания по сюжетосложению народной сказки. Е. 1. – Одесса, 1924; Новиков Н.В. К художественной специфике восточно-славянской волшебной сказки (начальные и закличительные формулы) // Отражение межэтнических процессов в устной прозе. – М., 1978; Померанцева Э.В. Русская народная сказка. – М., 1963; Рошняну Н. Традиционные формулы сказки. – М., 1974.
2. Толбина. М.И. Сюжеты и стиль Алтайской волшебной сказки. – М., 1990.
3. Сулейманов А.М. Башкирские народные бытовые сказки: сюжетный репертуар и поэтика. – М.: Наука, 1994. – 348 б.
4. Бабалар сөзі. Жүз томдық. – 73-том. – Астана, 2011. – 432 б.
5. Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Астана, 2011. – Том 75. – 424 б.
6. Башқорт халық ижады. – Өфө. 1981. – 568 б.
7. Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Астана, 2011. – Том 74. – 432 б.
8. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – А., 1984. – 272 б.

*А.Д. Мейрманов,  
Философия, саясаттану және  
дінтану институты Дінтану бөлімінің аға ғылыми қызметкері*

## **РУХАНИ ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕРДЕ ТАҢБАЛАНУЫ**

Сопылық ілім ежелгі түркілік дәстүрден тіптен одан арғы сақ ғұн дәуірінен бастау алып, этносанада жаңғырып отырған халықтың рухани жадындағы архетиптерді қалыптастырып, оларды исламдық мазмұнмен байыта түскенінің мысалын Ясауи мәдениетіне байланысты жәдігерлерден анық көреміз. Рәміз халықтардың рухани және материалдық мәдениетінің ақиқат болмысын айқындайды. Рәміз бен семиотикалық таңбалар арқылы адам кез келген құбылысты қабылдап, оған баға беріп, өз көзқарасы мен ойын білдіре алады.

Немістің көрнекті философы К. Ясперс өзінің рәміздің маңыздылығы туралы ойын былай айтады: «Адамзаттың ықылым заманнан бері рәміздер әлемінде өмір сүретінін түсінеміз. Осы рәміздер оның өмірінің мәнін анықтайтын шындыққа айналады. Осы рәміздердегі өмір адамның негіздемелік өмірмәндік құрылымына жататынын түсінеміз. Сондықтан да бұл рәміздердің ерекшеліктерін түсінгіміз келеді, олардың осынау саналуандығын жинақтап, шолып, жүйелегіміз келеді. Рәміздердің мазмұнын ашу адамның өзімен-өзі, өз мәнділігімен, өз субстанциясымен тұтастықта бола алатын кеңістігін ашу деген сөз. Рәміздерсіз ол тұлдырсыз қалғандай жалаңаш, күйкі жанға айналады, бос қалған дүниеде жалаң ақыл-ойымен шарасыздықтың күйін кешеді» [1, 270-б.]. Рәміздер адамзаттың рухани жасампаздығы мен шығармашылығының барлық сатысын қамтиды. Рәміздің көмегімен адамдар арасындағы ақпараттық қарым-қатынас алмасу жүзеге асады. Рәміздер адамзаттың сан ғасырлық мәдени-тарихи мұраларын және рухани құндылықтарын бейнелеп, дәстүр сабақтастығын сақтайды.

Мақалада қазақ топырағындағы сопылық дәстүрдің осы рәміздік тілінің әдеби және мәдени мұралардағы айқын айшықтарын көріп, оның астарына үңіліп, өзіндік ерекшеліктері мен мән-мазмұнын танып, ғибратына назар саламыз.

Этномәдени ақпаратты берудің құралы ретінде сөз өнері, музыка, бейнелеу өнерінің туындылары қолданылып, олардың әрқайсына тән өзіндік көркемдік әдіс тәсілдері пайдаланылады. Осы көркемдік әдістердің ішінде терең сыр-сипатқа ие рәміздік ұғымдар да бар. Күнделікті тұрмыста қолданылатын бұйымдардың өзі қолданыстағы мағынасы рухани астарлы мәнмен байытылуы арқылы рәміздік мазмұн иеленді. Олар діни-ғұрыптық, салт-жоралғылық мақсатта пайдаланылу арқылы тұрмыстық қолданыстағы мағынасы рухани және ритуалдық мәнмен толыға түседі, осылайша этнографиялық бұйымдар айырықша символикалық айшықты таным жүйесін туғызады. Сопылықтағы руханилықтың қазақ топырағында дәстүр сабақтастығын үзбестен өткенді, өз заманын, болашақты сан ғасырлық жалғастықпен ұштастырып, өркендегенін, қоғамның рухани, әдеби, мәдени бүкіл өмірін толықтай қамтығанын Қожа Ахмет Ясауи мәдени мұрасынан айқын көреміз.

Қожа Ахмет Ясауи – жалпы түркілік мәдени және дүниетанымдық кеңістіктегі ішкі тұтастықты қалыптап, исламдық құндылықтарға негізделген философиялық-этикалық ар-ождан ілімін жүйелеген рухани тұлға.

Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауидің кесенесі және ондағы жәдігерлер адамзат қолынан шыққан ортағасырлық сәулет және бейнелеу өнерінің ғажайып туындысы. Онда ертеден келе жатқан жергілікті құрылыс дәстүрі мен қолөнер шеберлігі сол заманның ең озық жетістіктерімен ұштастырыла пайдаланылған, сонымен қатар, ол мәңгілік рухани құндылықтарды исламдық мән-мазмұнмен байыта паш етіп тұрған нысанға айналған.

Ең ғажабы шеберлердің ортақ іске жұмылуына Ясауидің сопылық ілімінің елеулі ықпалы айқын. Себебі, олардың жасаған туындылары жергілікті құндылықтарға рәміздік белгілерге, архетиптерге негізделген. Рухани ілімнің құдіреті сонда ол сан ғасырлық рухани

құндылықтарды жаңғыртып мәнге толтырып, адамдарды да ортақ мақсатқа жұмылдырды. Әралуан мәдениеттің өкілдері бола тұра шеберлер өз кәсіби шеберліктерін рухани іліммен байыта қолдану арқылы жалпыадамзатқа ортақ рухани мәні бар туындылар жасай білуі руханияттың әмбебаптығының нақты мысалы. «Мәдениет – құндылықтар мен мән-мағыналар әлемі, себебі символизация үрдісі – адамзат мәдениетінің табиғи байланысы оның дамуы мен ұғымын ашатын көкжиегі» [2, 138-б.] – деген А.Я. Гуревич

Адамның күнделікті тұрмыс-тіршілігінде жиі қолданылатын есік – халықтың дүниетанымында да, дәстүрлі ислам діні арқылы санамызда берік орныққан рухани әлемімізде де киелі, қасиетті саналады. Есіктің халық санасындағы киелілік мәні мен рәміздік мағынасы босағаға, табалдырыққа, тағы басқа есік бөліктеріне байланысты ырымдар мен тыйымдардан айқын көрінеді. Халық әдебиетінде есікке байланысты бейнелі ойлар, астарлы сөздер, мақал-мәтелдер жиі кездеседі. Бұдан дана халқымыздың әрбір тұтынған мүлкі мен заттарын мағыналандырып киелілік, қасиеттілік сипат дарытқаны, олардың әрқайсысына терең мән бере тұрып, әрбір қолданған сәтінде ғибрат алуға ұмтылғаны көрінеді. Сондықтан да кесенедегі есіктерге зор мән беріліп, айрықша шеберлікпен, асқан талғампаздықпен, ғажап көркемдікпен әшекейленуі заңды. Осы құнды жәдігерлер біздің дәстүрлі мәдениетіміздің терең мазмұнынан, діліміздің сырлы әлемінен хабар беріп, әрқайсымыздың жүрегімізден терең тамыр алатын ел-жұртымызға, туған халқымызға, төл мәдениетімізге сүйіспеншілігімізді қозғайтыны, өткеніміз бен бүгініміз арасында жанды байланыс түзетіні хақ. Әзірет Сұлтан кесенесіндегі XIV ғасырдан сақталған, Жамағатхана бөлмесінің есігі – «Қақпа» және Қабырхана есігі – «Қапсырманы» толық аты-жөні белгісіз Сафар есімді шебер жасаған. Кесененің қалған есіктері 1978 жылы түгелімен жаңадан қойылған. Шеберлер есіктің берік және әсем жасалуымен қатар, рәміздік мән-мағынасын арттыру үшін оған символдық мәнге ие ою-өрнектер, терең мағыналы хадистер мен нақыл сөздердің бедерленуіне көңіл бөлген.

Жамағатхана бөлмесінің Қақпа-есігі (өлшемі – 3,7x2,1 м) екі жаққа ашылатын – ғимараттың оңтүстік порталының тереңінен орын алған негізгі есік. Ол екі бетінен ағаш, сүйек, алтын, күміс әшекей-өрнектермен әрленген. Өртүсті ағаш қиындыларымен және піл сүйектерімен жапсырып әшекейленген өрнектерінің біразы тозып, жойылған. Есіктің сыртқы бетіндегі өрнегі бедерлі белдеумен үш бөлікке бөлінген. Сегіз ұшты жұлдызшалардың өзара ұласуынан құралған бұл бедерлі өрнектермен тек белдеулер ғана емес жалпы есік жақтаулары да жиектей көмкерілген. Жоғарғы бөліктегі төрт бұрышты екі картуштың бетінде екі қатар араб жазуының алғашқы жартысы оң жақтауда, екінші жартысы сол жақтауда бедерленген. Бірінші қатардағы жазудың әріптерінің ұзындығы 0,10 м, жуандығы 3 мм, гүлденген куфа (куфи тазйини) қолтаңбасымен бедерленген. Екінші қатардағы жазу сулус қолтаңбасымен жазылған. Әріптердің ұштары барынша ұзартылып картуштың ішін тұтас алып тұр. Қақпа-есіктің жікжапқыш жарты бағанының орта белдеуінде сулус қолтаңбасымен таңбаланған сөздер бар. Бұл өрнектер ағашқа ойып өрнек салу арқылы таңбаланған. Есіктегі өрнектер үш деңгейлі тереңдікте бір-бірімен астаса ұласып, ғажайып симметриялық үйлесімде, қайталанбас әсем ою-өрнектер композициясын түзеді. Бұл келісім мен үйлесімнің сырлы әлемі Ислам дінінің жасампаз рухын, ғаламның сұлулығын паш етерлік рәміздермен айшықталған [3, 103-б.].

Мифті рәміз ретінде қарастырған отандық зерттеуші-ғалым С.Қондыбайдың пікірінше «біз мынау жалған дүниені тек рәміздер арқылы ғана кескіндей аламыз, өйткені шексіз ғаламның кескінін де, мөлшерін де, оның қандай материалдан және қандай жолмен пайда болғанын да, Жаратушы иенің оны қалай жасағанын да шын мәнінде көре, біле, тани алмаймыз. Сондықтан осылардың барлығын да пенделерге түсіндірудің ең қарапайым да универсал жолы рәміз арқылы кескіндеу болмақ. Мифология дегеніміз де – рәміздер» деп түйіндейді [4, 34-б.].

Есікте таңбаланған араб тіліндегі мәтіннің қазақ тіліндегі мағынасы: «Аллаға мадақ! Йә, Алла Тағала! Аллаға шүкір! Йә, Алла Тағала!», «Әулие жақсылардың қақпасы – бақыттың кені, әулие жақсылардың сүю – бақыттың кілті» [3, 105-б.].



Есіктің көрнекі жерінен орын алған жазулардың Аллаға шүкір етуден және Оны мадақтаудан басталуы – ислам дініндегі құлшылық-ғибадаттың асыл негізін көрсетеді. Сопылық ілім бойынша әулиелердің, яғни Құдайдың достығына жеткен адамдардың адам баласына екі дүниенің бақытына бастайтын жетекші болатынына нұсқайды. «Әулиенің (саиидтың) қақпасына» келген, яғни олардың насихат сөздері мен өсиеттеріне ден қойып, мән-мағынасына жеткен Адам ұрпақтары үшін оларды бақытқа кенелтетін қазына бар. Ал, ол қазынаның қақпасын ашатын кілт – әулиенің махаббаты, яғни рухани ұстаздың назарын иелену екендігі айтылған. Тағы бір парсы тіліндегі таңбаның қазақ тіліндегі мағынасы.

Қақпа-есіктің орта бөлігінде есікті қағуға арналған екі қола алқа мен оларды орнататын топса-тұғырлары бар тік төртбұрышты тақташалар орналасқан. Тақташалардың әрқайсысы ағаш есікке әшекейлі, үлкен төрт шегемен бекітілген. Алқаның топса-тұғырлары барыстың басы бейнесінде сомдалып, одан төменірек алқаның өзінде барыстың екі кішкене аланының бейнелері сомдалған. Бұл барыс бейнелерінің сол жақ алқадағыларының көздері ашық және үлкенінің жалы бар болса, оң жақ алқадағыларының көздері жабық және жалдары жоқ. Қола тақташада алқаның ұрылып дыбыс шығаруына арналған сегіз жапырақшалы гүл бейнесіндегі кішкене төстігі бар. Екі алқаны қаққанда дыбыс жиілігі әралуан, екі түрлі дыбыс шығатыны көңіл аудартады. Қола тақташаның жоғарғы жағы оймышты құйылған қошқармүйіз оюлардың жалғаса біріккен композициясынан тұрады. Тақташаның бетінде де өсімдік тектес, қошқар мүйіз және құс қанаты, құс тұмсығы, т.б. бейнелейтін оюлардың ерекше сәнді, үйлесімді өрнегі бедерленген. Алқалардың жалпы пішіні жүрекке ұқсайды, жиектері иректелген он төрт жапырақшадан құралған өрнектермен жиектелген және ортасындағы өсімдік тектес, қошқармүйіз оюлардың әсем де күрделі өрілімінен түзілген үйлесімді композиция орын алған. Тайқазан құлақтарының, ту Лаухасының сырт пішіндерінің жүрекке ұқсас етіп жасалуы, осы және басқа да кесене мүліктеріндегі оюларда жүрекке ишаралайтын өрнектер композицияларының көптеп кездесуі Ясауидің хәл ілімі хикмет дәстүріндегі жүрек танымына нұсқайды.

Алқалардың үш жағында балық және құс бейнелері таңбаланған. Көктегі, жердегі, судағы жануарлар әлемін бейнелейтін – құс, барыс, балық сияқты хайуанаттар суреттері осы есік сыртындағы алқалардан басқа жерде кездеспейді. Бұл алқаларды жиектей және тақташалардың жоғарғы бөлігінде ойылып жазылған, алтынмен апталып, күміспен күптелген парсы, араб тіліндегі насх жазуы бар. Қазақ тіліндегі мағынасы: «Пайғамбар айтты, ол кісіге сәлем болсын: «дүние өткінші, сен дүниеде (Аллаға) бағынып өт» [3, 115-б.]. Қола тақташалардың оң жағындағысында басталып, сол жағында аяқталған Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың хадисінде дүниенің баянсыздығы айтылып қана қоймай, Аллаға мойынсұнуға бұйрық берілген. Шындығында адамның жалған дүниедегі өмірінің мәнге толып, мағынасы артуы үшін оның ақиқат жолды қалап, Аллаға мойынсұнуы, Оны жадынан шығармай әмірлерін бұлжытпай орындауы шарт дегенді білдіреді.

Парсы тіліндегі тағы бір жазудың қазақ тіліндегі мағынасы: «Біздің мақсат артқа өрнек қалдырсақ, Жаралыстың баяны жоқ аңдасақ, Ақ жүректі адам ұлы кез болса, Еске алып, дұға қылсын, біз бейбақ. (Сағди, Гүлстан) Жеті жүз тоқсан тоғызыншы (1396-1397) жылы, Құдайдан ғана үмітті, міскін ‘Изз ад-дин ибн Тадж ад-дин ал-Исаги жасады. Бұл кең есік әр қашан достарға – құтты һәм ашық, жауға – тар әрі жабық болсын» [3, 117-б.] Жаратылыс сырына үңіліп, пікір толғауға жетелейтін, терең символдық мәнге толы өрнекті алқаларда жазылған сыр шумақтардың мағынасы да аса терең. Шебер өзінің қолынан шыққан өнер туындысын ғибратты өрнектермен әшекейлегенде, өзінің де бұл дүниеде мәңгі емес екенін, жаратылыстың да баянсыздығын ескере отырып, болашақ ұрпаққа өнеге, өрнек қалдырып, оның бағыштаған дұғасына мұқтаж екенін де айтады. Яғни, алқаларда адам бақилыққа сапар шеккесін де оның еңбегінің, ізгі ісінің жемісі – қоғам игілігіне пайдаланатын заттарының сауабы және жақсылыққа бастар өнегесінің сауабы, сондай-ақ дұға бағыштаған ұрпағының

сауабы ретіде тоқталмай жетіп тұратыны жайлы Пайғамбар (с.ғ.с.) хадисінің мәнісі таңбаланған. Халқымыздың бұл дүниедегі пенделердің тілек-дұғасының Алла дәрғәһында қабыл болуы үшін Әулиелердің дәнекер боларына деген сенімінің Пайғамбар (с.ғ.с.) хадисіне негізделгенін, осы сөздердің Әулиелердің сұлтанының кесенесі есіктерінде таңбалануынан да байқаймыз. Адамның бұл ілімнен жан-дүниесінің бәһәра тауып, мейірі қануы үшін Әулиелердің сұлтанының сырлы сұхбатына, осы күнге дейін жиылмаған Хақтықтың дастарханына ізгі ниетпен, таза көңілмен келіп, үлес алуы керек дегенге ишаралайтын нақыл сөзі таңбаланған. Ал, бұл ілімді дұрыс түсінбей немесе бұрыс мақсатта пайдалану ниетіндегі адамның жанына ешбір пайда таппасы, тіптен өзі теріс пиғылының зардабын шегуі хақ. Сондықтан да бұл есік досқа ашық дұшпанға жабық. «Менің хикметтерімді дертсізге айтпа, Баға жетпес гауһарымды наданға сатпа», «Ясауи хикметін даналар естисін, Естіген жандар мұратына жетсін, Жауһар кенінен бір түйір алсын, Естімегеннің бәрі қасіретте қалсын», «Менің хикметтерім – кемел пір, Кім Құдайды таныса, жанымен бір» [5, 435-б.], – деген Ясауи мінажаттарында бұл ілімнің салмағы мен жауапкершілігі, қадір-қасиеті ашылып айтылады.

Терең мағыналы хадистерді Қақпа есіктің жоғарғы картушына және қола тақташалардың да жоғарғы жағына таңбалануы, қола алқалардың барынша биік орнатылуы – Алла қаләмін қасиет тұтқан халықтың салт-санасынан хабар береді. Биік орнатылған қола алқалардың есікті ашатын тұтқа қызметінен гөрі, есіктің ашылып жабылғанын, яғни келушінің кіріп-шыққанын білдіретін есік қаққыш қызметін атқарып, әулие есігіне қадам басқан шәкірттің мойынсұну ниетінен хабардар қылатын символдық мәні басым болса керек. Кіреп есіктегі барыстың көзсіз болуы – мойынұсынуды білдіріп, ұстаздың жолбасшылығына толықтай бағынған шәкірттің ханака табалдырығынан тәуекелмен аттағанының ишарасы десек, көзі ашық, жалы бар барыс бейнесі – ілкі ілімді иеленіп, хақиқат жолының күрескері болып шыққан, рухани-адамгершілік кемелдікті мақсат еткен адамды ишаралайтындай. Шеберлердің жасаған бұйымдарында өз есімдерін таңбалап қалдыра отырып, әрдайым өздерінің дұғаға мұқтаж, Құдайға ғашық ғаріптік хәлдерін білдіруі олардың да Хаққа ғашықтықтың үлгісі болған Әзірет сұлтанның шарапатынан үміт күтетінін көрсетеді. Кесене ғимаратының, эпиграфиялық таңбаларының, ондағы жәдігерлердің аса көркем өрнектелуімен қатар, терең символдық мән-мағынамен байытылуы ол замандағы шеберлердің Машаихтардың ұлығының ілімінен сусындаған Ясауи тариқатының өкілдері екендігін айқындайды.

А.Ф.Лосевтің көзқарасы бойынша: «рәмізде бейнеленген шындықтың тереңдігі мен жан-жақтылығы соншалықты ол оның неғұрлым маңызды негізгі қырларын және оның ішкі сыр-сипатына толықтай тәуелді, кездойсоқ сыртқы қырларын толықтай қамтиды. Мазмұндық жалпылаудың осыншалық байытылуымен қатар, өз бойында жекеліктер мен жалқылықтардың да пайда болу заңдарын сиғызарды»[6,199б.]. Мәдениет жүйесіндегі рәміздің бұл қызметінен байқайтынымыз оның маңызды қозғаушы бастамасы, қоғамның мақсат-мұраты мен оның болашағының әлеуметтік қажетті үлгісі екен.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории. –М., 1991. – 46 с.
2. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1972.-363с.
3. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі / Құрастырушылар: Ә.Қ. Муминов, Б. Қорғанбек, С. Моллақанағатұлы, т.б. – Алматы, 2009. – 200 б.
4. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Бірінші кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 512 б.
5. Иасауи Қ.А. Хикмет жинақ. – Алматы: Жалын, 1998. – 654 б.
6. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – М.: Искусство, 1976. – 367 с.

**Т. Өмірбаева,**  
*М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің доценті,  
филология ғылымдарының кандидаты*

## **ДӘСТҮРЛІ АҚЫНДЫҚ ПОЭЗИЯДАҒЫ ЛИРИКАЛЫҚ ӨЛЕНДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ СИПАТЫ**

Әлем халықтарының фольклоры мен әдебиеті мұраларының ұлттық –этнографиялық ерекшеліктері – өркениет кеңістігіндегі табиғи заңдылықтар болып саналады. Халықтардың әуелгі пайда болуынан кейінгі қалыптасуы, дамуы кезеңінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан ата-бабалық ұстанымдардың сақталуы – тарихи тұрғыда бағаланып келеді.

Ақындық поэзиядағы лирикалық өлеңдердің тарихи-поэтикалық негізі – тұрмыстық-салттық дәстүрлерге, халықтың атамекенге, ата-қонысқа, ата-бабалық ұстанымдарға арналған көзқарастар жүйесі. Бұл орайда, әлем халықтарының этнологиясын (этнографиясын, халықтар туралы ғылымды) арнайы зерттеп жүрген ғалымдар У.Х.Шәлекенов пен М.У.Шәлекеновтің пікіріне назар аударамыз:

«Этнография ғылымының зерттейтін басты мәселелерінің бірі - халықтардың әр түрлі сатыдағы өмірі мен мәдениетін тегіс қамтиды. Сондықтан да этнография өзіне жақын болған ғылымның жетістіктерін пайдалануы керек. Ең алдымен, этнография төмендегі ғылым салаларымен тығыз байланысты: археология, тіл, әдебиет, музыка, сурет, сәулет өнері, антропология, география және тағы басқа салалардағы пәндер ... .

Этнография халықтарды зерттеп, олардың өздеріне ғана тән: тіліндегі, шаруашылығындағы, мәдениетіндегі және қоғамдық құрылысындағы ерекшеліктерге айрықша көңіл бөледі. Бірақ әр халықтардың мұндай ерекшелік қасиеттері, оларды рулық, ұлттық және этно-психологиялық жағдайынан туып жататыны сөзсіз» [1].

Этнография – халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи салт-дәстүрлерін, қоршаған әлеуметтік ортамен қарым-қатынастарындағы ұстанымдарын, әуелгі пайда болуынан бастап, ғасырлар белестерінен өткен ататек-әулет жүйелерін және т.б. сан тараулы халықтың болмыс әлемін қамтитындығымен ерекшеленеді. Ақындық поэзия шығармаларындағы этнографиялық сипаттардың жырлануы халықтың пайда болуындағы, қалыптасуындағы тарихи жолды саралауымен танылады.

Ақындық поэзияның азаматтық сарындағы лирикалық өлеңдерінің басым бөлігі халықтың ататектік-әулеттік жүйесін, атадан-балаға жалғасқан ұрпақтар сабақтастығын жырлайды. Бұлар – ақындық поэзиядағы шежірелік жырлар.

Этнология ғылымындағы осы сала хақында аталған зерттеушілер: этнография ғылымының айрықша көңіл аударып зерттейтін мәселелерінің бірі – халықтардың арғы шығу тегі (этногенезі). Бұл – мәселе өте қиын да, күрделі жұмыстардың бірі. ...Бұл проблема халықтардың өмірінің барлық саласын: заттай, рухани мәдениеттердің, қоғамдық тұрмыстарын, психологиялық ерекшеліктерін, өркендеу жолдарын және т.б. қамтиды. Сондықтан бұл проблема тарих, археология, этнография, тіл, география, экономика, заң, фольклор және сол сияқты сан салалы ғылымдардың күш қосуымен шешіледі [1].

Ақын – ата-бабалар қалыптастырған өнегелі жолдың, дәстүрдің жыршысы. Қазақтың ата-бабалық салт-дәстүрлерінің өзекті желісінде әулет тектілігі басты назарға алынады. Адамның тектілігі – халықтың барлық әлеуметтік топтарымен қарым-қатынасының өнегелі болуымен бағаланатын ерекшелік. Халыққа жақсылық жасаудан жаңылмаған, адалдықтан ауытқымаған, қазақ баласының барлығын тең көзқараспен бағалаған, көңілі кең, пейілі жомарт, үйінен, дастарханынан бүкіл қазақ дәм татқан, пендешіліктен, пайдакүнемдіктен ада және т.б. сан алуан асыл қасиеттерді бойына жиған қазақтың ұлттық діл болмысын танытқан тұлғаларды жырлау – қазақ поэзиясындағы көрнекті үрдіс. Ал, қазақ ақыны – әлем халықтары арасындағы шығармашылық өнер шеберлерінің өзіндік ұлттық-этнографиялық сипатымен даралана бағаланатын тұлға. Сондықтан, қазақ ақындарының өзіндік ұлттық

сипаты отаншыл, азаматтық парасат биігіндегі көңіл-күй психологиясын танытатын шығармашылық тағылымымен ерекшеленеді [2].

Ақындық поэзиядағы ұлттық-этнографиялық сипатты өлеңдер – халық тұрмысының ғасырлар бойы қалыптасқан эстетикалық тағылымын танытатын мұралар. От басы, ошақ қасынан басталып, ауыл-аймақтан асып, тұтастай қазақ даласын қамтитын ұлттық дәстүрлі көзқарастар аясында сөз өнері шығармаларының халықтық тұғырнамасы нығая сақталады. Соның нәтижесінде, қаншама ғасырлар бойы ұлттық ділдің қуатты негізділігі жоғалмады, жат-жұрттық ықпалдарға берілмеді. Әрине, әлсіреген ұлттық діл қазіргі тәуелсіз Қазақстанның болашақ жаңа тарихындағы серпілістермен жаңғыра күшейеді.

Ақындық поэзия – замандар бойы қазақ халқының материалдық және рухани мәдениеті салаларындағы ұлттық-этнографиялық сипаты көркем шындықпен бейнеленген рухани қазына. Ақындар халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан ата-бабалық әдет-ғұрыптарын, салт-дәстүрлерін, еңбек, шаруашылық, кәсіп қажеттілігіне байланысты құрал-сайман, жабдық, іс-әрекет, өнім, т.б. барлығын да өмір қозғалыстары деректерімен жырлады [3, 4, 5].

Шығармашылық тұлғалардың ата-бабалар қалыптастырған дәстүрлі қасиеттерді поэзиялық шығармаларында жырлауы арқылы қоршаған әлеуметтік ортаның да ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан дүниетанымы қалыптасты. Ақындар шығармаларының ұлттық сипаты халықтың ұрпақтар жалғастығындағы тәлім-тәрбиелік тағылымы мол адамгершілік-гуманистік, эстетикалық көзқарастарын қалыптастырады. Қазақ халқының өзіндік ділінің, тілінің, дінінің сақталуындағы басты тірек-желі осы болды.

Ақындардың туған жері, ата-мекен туралы азаматтық лирика дәстүріндегі өлеңдері ұлттық көңіл-күй психологиясын айқын таныта алады. Қазақ халқына тән ұлттық мінез-құлық қасиеттерінің ең басты көрсеткіші -туған жерін, ата-мекенін өмір бойы ардақ тұтатыны, ұрпақтарын да сондай көңіл-күй арнасында тәрбиелейтіні. Бұл орайда, қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан көзқарастары мақал-мәтелдердегі фразеологиялық бейнелі сөздермен де ұрпақтар жадында құрыштай құйылып қалғанын көреміз.

Мысалы: «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас», «Әркімнің өз жері – жұмақ», «Туған жердің қадірін шетте жүрсең білерсің», «Туған жердің ауасы да шипа», «Туған жерге туың тік», «Туған жердің күні де ыстық, түні де ыстық», «Әркімнің өз жері – Мысыр шаһары», «Туған жердің жуасы да тәтті», «Ел ұлсыз болмас, жер гүлсіз болмас», «Елдің көркі елімен, жердің көркі шөбімен», «Жер таусыз болмас, ел хансыз болмас», «Қайраны жоқ көлден без, қайырымы жоқ елден без», «Қатты жерге қақ тұрар, ынтымақты елде бақ тұрар», «Туған жерге туың тік», «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас», т.б. Халықтың даналыққа толы дүниетанымының көркемдік ойлауының нақты көрсеткіші болып саналатын мақал-мәтелдердегі осындай ұлағат ықпалы ақындар жырларындағы шығармалар арқылы да жырланатыны – табиғи заңдылық. Туған жердің әрбір перзентіне ыстық, әсем көрінетін келбеті, құбылыстары, қозғалыстары сол мекенге арналған әлеуметтік-азаматтық, отаншылдық көзқарастарымен сабақтастырыла жырланады [6].

Қазіргі әдебиеттану қисыны бойынша ақындардың осы бағдардағы шығармаларындағы поэтикалық ерекшелік саралана бағаланады: «Біреулер табиғаттың пейзаждық суреттерін жасаса, енді бір ақындар – сол табиғат арқылы қоғамдық өмірді, адамның ішкі көңіл-күйін астастыра жырлаған» [2].

Ақындық поэзиядағы лирикалық өлеңдердің ұлттық сипаты азаматтық-отаншылдық сарындармен жырлау арқылы айқындалады. Қазақ халқының ата-бабалардан кейінгі ұрпақтарға жалғасқан ұлттық-этнографиялық ерекшелігі – туған жерді, атамекенді перзенттік махаббатпен сүйіп, туып-өскен мекендерді, аймақтарды мәңгі құрметтеуі.

Ақындардың азаматтық-отаншылдық сарындағы өлеңдерінде табиғат көріністері, құбылыстары халқымыздың бұрын-соңғы тарихымен, адамдар тағдырларымен тығыз байланыста жырланады. [5]. Бұл – ақындық поэзияның ұлттық ерекшелігі.

Жалпы, қазақ әдебиеті тарихының байырғы арнасы ақындық поэзияның ұлттық сипаты сөз өнері шығармаларының басқа да жанрларына игі ықпалын тигізді. Бұл – қазақ әдебиеті

тарихының бұрынғы және қазіргі мұраларын жаңаша қарастыру, бағалау бағдарындағы өзекті мәселелердің бірі.

Қазақ әдебиетінің негізгі арнасы дәстүрлі ақындық поэзиядағы лирикалық өлеңдер – ұлттық сипатты ұлағатымен халықтық тағылымды жалғастырған рухани құндылықтар. Халықтың ататек-әулет жүйесі сабақтастығын, атамекен қоныстардың қасиетті өнегесін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүр ұлағатын, тарихи тұлғалар тағылымын әр алуан жанрлардағы лирикалық өлеңдермен жырлаған ақындық поэзияның ұлттық сипаты ұрпақтар көңілін сәулендірді, қазақ рухының қуаттылығын дәлелдеді.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Шәлекенов У.Х., Шәлекенов М.У. Әлем халықтарының этнологиясы. – Алматы: Алтын мұра, 2002.
2. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. / Құрастырғандар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996.
3. Қабылұлы Б. Шығармалары. – Алматы: Мұраттас, 1994.
4. Салқынбайұлы Т. Талайды таңырқатқан жырау едім: Өлеңдер, толғаулар, айтыстар. – Алматы: Газет, 1993.
5. Дүр Оңғар: Өлең, толғау, айтысы және бірқакпайлары мен жұбақтары. – Алматы: Арыс, 2004.
6. Қазақтың мақал-мәтелдері / Құраст. А.Т. Смайлова. – Алматы: Көшпенділер, 2006.

#### ***Ж.Ж. Шалғынбай,***

*Ученый секретарь Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,  
кандидат филологических наук*

### **ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИЗДАТЕЛЬСТВ КАЗАХСТАНА В ПЕРВЫЕ ГОДЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО СУВЕРЕНИТЕТА (1991-2000 гг.). ИСТОРИЧЕСКИЙ ЭКСКУРС**

К концу XX - началу XXI века и третьего тысячелетия казахстанское книжное дело претерпело значительные изменения. Изменения произошли, прежде всего, в репертуарной политике большинства издательств. Качественным изменениям подверглись также материально-техническая база и полиграфия страны. В период перестройки казахстанской книгоиздательской отрасли на началах рыночных отношений государство, учитывая огромную роль книги и печати вообще, принимает меры к поддержанию существующей системы книжного дела. В апреле 1992 г. был издан Указ Президента страны Н.А. Назарбаева в соответствии с которым, правительству республики было рекомендовано принять меры для оказания содействия отрасли, предусмотрев ряд льгот по налоговому обложению и другим позициям. Правительство республики приняло постановление от 26 июня за № 556 о выделении государственным издательствам страны дотаций в размере 63,5 миллионов рублей. Кроме того, газеты и журналы, а также издания, выходящие по государственному заказу, освобождались от налога на добавленную стоимость; были вдвое снижены тарифы на потребляемую предприятиями книгоиздательской отрасли электроэнергию. Все эти меры послужили значительным подспорьем для государственных издательств, смягчили их переход к новым рыночным отношениям.

Вместе с тем, несмотря на весьма существенную государственную поддержку, период с 1991 по 2001 год, стал для государственных издательств периодом резкого снижения выпуска литературы. Снижение произошло по всем параметрам – числа наименований книг, тиража изданий, печатных листов-оттисков. В деле реализации готовой печатной продукции также возникли проблемы. Например, одно из крупнейших отраслевых издательств художественной литературы “Жазушы” в 1991 г. снизило свои показатели по наименованиям изданий вдвое. С каждым годом кризис усиливается и приобретает неизбежный характер.

Так, например, в 1995 г. выходит всего 24 названия, что в десять раз меньше средних показателей 80-х годов. Рекордно низкой отметки эти показатели достигают в 1999 г. – 11 названий, что в двадцать раз меньше среднего показателя.

Такая же ситуация сложилась и с другими издательствами Казахстана. Статистика показывает, что по количественным показателям за десятилетие своей деятельности вся книгоиздательская система не сумела выйти пока на средний уровень последней четверти XX века, но качественные показатели, т.е. состав книжного репертуара в целом, полиграфическое исполнение изданий и т.д., претерпели трансформацию, имеющую тенденцию более позитивного характера.

Первоначально, т.е. первые два-три года, большая часть государственных издательств, осуществляя свою деятельность исключительно за счет бюджетного финансирования, постепенно переходят в разряд убыточных. Это обстоятельство, безусловно, влияет на ассортимент, качество и разнообразие издательской продукции. Несмотря на общий кризис в экономике страны, государственная поддержка позволила издательствам старой системы выжить в конкурентной борьбе с новыми издательскими структурами - различными частными предприятиями, товариществами и иными не государственными издательствами. Однако деятельность всей системы книжных издательств Казахстана пока далека от соответствия уровню развития книгоиздательского дела развитых стран, в том числе и России. Не секрет, что почти все лучшие, в полиграфическом отношении, казахстанские издания выполнены на базе иностранных полиграфических предприятий - Финляндии, Германии, России, Турции и других стран.

Формирование и стабильное развитие системы государственных издательств в будущем зависит от многих факторов, и при всей плачевности нынешнего положения, есть пути решения и их кардинального переустройства в целях оптимизации книгоиздания по стране в целом. Ключевыми проблемами современного книгоиздательского дела в Казахстане являются проблемы формирования различных организационных форм и структур издательств. Важным моментом при этом является определение их правового статуса, выяснение наиболее эффективных в экономическом отношении структур, способствующих оптимизации издательского процесса и подготовки изданий, а также их производства. Важнейшими являются также проблемы грамотного и рационального ведения менеджмента и маркетинга с использованием опыта работы, как зарубежных издательских фирм, так и отечественных издательств. Эти вопросы приобретают особое значение в условиях новых рыночных отношений. Изучение деятельности издательств, дает основания для обобщения ключевых проблем, решаемых издательствами страны в процессе их непрерывной деятельности. Наиболее острыми являются проблемы коллектива и вопросы обеспечения кадров, второе место занимают проблемы маркетинга, включающие вопросы изучения и продвижения издательской продукции на книжный рынок страны, сюда же входят вопросы взаимоотношений с потребителями. И лишь на третьем месте находятся проблемы, связанные с подготовкой издания и состоянием экономики и общества в целом. Многие из этих проблем вполне решаемы в процессе осуществления общего менеджмента руководителями предприятий. В числе проблем, возникших в самом начале перехода к рынку, и до сих пор являющихся наиболее значимыми, значится проблема финансирования издательств, обеспечение стабильных источников получения дохода и, как следствие, высокой оплаты труда и развития производственно-технической базы.

В конце 90-х в стране работает несколько десятков государственных издательств, а также более сотни частных издательств с различной формой структурной организации и специфики деятельности. Деятельность большинства государственных издательств была построена, в основном, по отраслевому принципу. При определении критериев своего книжного репертуара издательства руководствуются регламентирующими документами Министерства культуры, информации и общественного согласия, в подчинении которого они находятся. К числу отраслевых издательств, имеющих свой определенный профиль, относятся: “Жазушы”, занимающееся выпуском художественной литературы, книг по

фольклору, фольклористике и литературоведению; Гылым”, издающее научную, научно-популярную литературу. Издательство “Жети Жаргы” занимается выпуском юридической и правовой литературы; изданием литературы по искусству искусствоведению занимается преимущественно “Онер”; учебники и учебно-педагогическая книга для начальной и средней школы выходят в издательствах “Рауан” и “Атамура”. Специализированными издательствами являются также “Жалын”, издающее литературу для юношества, “Балауса” – детскую литературу. Из числа государственных издательств, репертуар изданий которых отличается большим разнообразием, относятся “Атамура”, “Санат” и ряд других.

Законодательная база республики позволила развитию среднего и малого бизнеса. Сеть существующих мелких частных издательств и предприятий, занимающихся издательской деятельностью, также входят в систему этого бизнеса. Благодаря их возникновению, книгоиздательская отрасль страны получила мощный импульс – в стране были созданы условия для возникновения конкурентной среды, являющейся основополагающей для формирования рыночных отношений в любой отрасли производства. Если к началу 90-х гг. XX в., то есть накануне обретения государственной самостоятельности, в стране работали всего около 10 государственных издательств, а частных не было вообще, то теперь сфера книгоиздательского дела радикально изменилась. В Республике к началу 2001 года работали<sup>1</sup> 22 государственных издательства, 43 частных, 34 вузовских издательства, 45 издающих организаций. В общей сложности – 144 предприятия. Разумеется, в сравнительном отношении деятельность всех существующих издательств неравнозначна. Так, например, по показателям 2000 г. разница по количеству наименований между государственными издательствами достигает 150 названий, минимальный разрыв доходит до 73 названий. Таким образом, годовые показатели (количественная характеристика) по всем издательствам выглядят в следующем виде: максимально большее число книг выпустила издательская корпорация “Атамура” - 151 название, а минимальное - “Казпатент” и “Каржы-Каражат” - по одному названию. Второе и последующие места по количеству изданий после корпорации “Атамура”, занимают издательства: “Рауан” (78 названий), на третьем месте находится Республиканский издательский комитет Казахской академии образования им. Ы. Алтынсарина (74 названия); затем следуют “Гылым” (72 названия), “Жазушы” (59 названий), “Жети жаргы” (50 названий), “Елорда” (31 название) и далее с постепенным убыванием - от 21 до 13 наименований: “Билим”, РИО ВАК РК, “Казакстан”, Казахская энциклопедия, “Онер”, Издательский Дом “Жибек жолы”. От 10 и меньше названий вышли в издательствах: ЗАО “Дауир” (10), “Санат” (8), “Жалын” (6), “Ана тили” (5), “Кайнар” (4), “Балауса” (3), НИЦ “Бастау” (3).

В целом 22 государственными издательствами за период 2000 г. были выпущены 651 наименование книг и брошюр, общим тиражом 8 миллионов 789 тысяч 340 экземпляров и печатных листов-оттисков - 88 млн. 899 тыс. 340.

Таким образом, по всем показателям 2000 г. на первом месте находится издательская корпорация “Атамура”, вслед за ней расположились “Рауан”, “Гылым”, “Жазушы”, “Жети жаргы”. Суммарный выпуск книг перечисленных пяти издательств составляет 410 наименований, т.е. две трети от общего количества изданий, выпущенных остальными 17 государственными издательствами. Эти данные наводят на мысль о целесообразности содержания заведомо убыточных издательств и рождают вполне уместный вопрос, а нужны ли государству издательства, выпускающие в течение года от 1-й до 8 книг?

Основные показатели по издательствам Республики Казахстан за десять лет, составленные на основе статистических данных за 1991-2001 годы, содержат хотя и не совсем точные, но важнейшие количественные и качественные характеристики.

---

<sup>1</sup> Официальные данные, опубликованные Книжной Палатой РК в кн.: Печать Республики Казахстан за 2000 год. Статистические материалы. - Алматы, 2001 г.

**Рост книжных издательств и издающих организаций  
за 1991-2001 гг.**

№ п/п	год	всего издательств	государстве нные	частные, ведомстве нные	всего изданий (единиц изданий)	общий тираж тыс. экз.
1	1991	12	10	2	1687	9562,3
2	1992	12	11	1	1304	36153,2
3	1993	13	12	1	1207	26594,8
4	1994	15	12	3	1181	19384,0
5	1995	15	12	3	1165	13739,0
6	1996	15	12	3	1261	21267,1
7	1997	51	15	36	1033	13308,0
8	1998					
9	1999	118	24	94	1575	12535,0
10	2000	154	22	132	2019	10358,0
11	2001					
	<b>Всего:</b>				<b>12432</b>	<b>16300,14</b>

Таким образом, за период с **1991 по 2001 гг.** всеми издательствами и другими издающими организациями было издано **12432** названия печатной продукции общим тиражом в **159410,34** тысяч экземпляров.

Основные параметры нижеследующей таблицы отражают состояние книгоиздания по типам и видам издания<sup>2</sup>:

Тип издания	число книг	тираж (тыс. экз.)	печатных листов- оттисков	
<b>1991 год:</b>				
Книги и брошюры	1534	2327,1	358971,4	
Изоиздания	135	6800,5	3434,0	
Ноты	9	62,4	478,5	
Отрывной календарь	1	300,0	4170,0	
Труды, сборники	8	72,3	1566,5	
<b>Всего</b>	<b>1687</b>	<b>9462,3</b>	<b>368620,4</b>	
<b>1992 год:</b>				
Тип издания	число книг	тираж (тыс. экз.)	печатных оттисков	листов-
Книги и брошюры	1226	30512,2	308774,1	
Изоиздания	70	5025,0	3454,3	
Ноты	4	265,0	1438,0	
Отрывной календарь	1	310,0	4612,8	
Труды, сборники	3	41,0	342,0	
<b>Всего</b>	<b>1304</b>	<b>36153,2</b>	<b>318621,2</b>	
<b>1993 год:</b>				
Тип издания	число книг	тираж (тыс. экз.)	печатных оттисков	листов-
Книги и брошюры	<b>1159</b>	<b>25267,3</b>	<b>277313,6</b>	
<b>1994 год:</b>				
Тип издания	число книг	тираж	печатных	листов-

<sup>2</sup> Данные о типах и видах изданий за исследуемый период приведены по данным Книжной Палаты. Как это видно по таблице, они в большинстве случаев отсутствуют.



Книги и брошюры <b>1995 год:</b>	<b>1148</b>	(тыс. экз.) <b>18998,8</b>	оттисков <b>199239,5</b>	
Тип издания	число книг	тираж (тыс. экз.)	печатных оттисков	листов-
Книги и брошюры <b>1996 год:</b>	<b>1115</b>	<b>13050,9</b>	<b>119728,0</b>	
Тип издания	число книг	тираж (тыс. экз.)	печатных листов -оттисков	
книги и брошюры <b>1997 год:</b>	<b>1226</b>	<b>21014,1</b>	<b>209633,6</b>	
Тип издания	число книг	тираж (тыс. экз.)	печатных оттисков	листов-
Книги и брошюры <b>1998 год:</b>	<b>1015</b>	<b>13147,9</b>	<b>135740,5</b>	
Тип издания	число книг	тираж (тыс. экз.)	печатных оттисков	листов-
Книги и брошюры <b>1999 год:</b>				
Тип издания	число книг	тираж (тыс. экз.)	печатных оттисков	листов-
Книги и брошюры	1301	11540	96267	
Изоиздания	252	241	2180	
Ноты	14	681	5015	
Отрывной календарь	1	70	812	
Труды, сборники	7	3,0	31,9	
<b>Всего</b>	<b>1575</b>	<b>12535</b>	<b>104305,9</b>	
<b>2000 год:</b>				
Тип издания	число книг	тираж (тыс. экз.)	печатных оттисков	листов-
Книги и брошюры <b>2001 год:</b>	<b>1777</b>	<b>9780,84</b>	<b>101659,82</b>	
Тип издания	число книг	тираж (тыс. экз.)	печатных листов- оттисков	
Книги и брошюры				
Изоиздания				
Ноты				
Отрывной календарь				
Труды, сборники				
<b>Всего</b>				

Процесс развития книгоиздательского дела на протяжении десяти лет претерпевает, как было сказано, разительные перемены. Первоначально на книжном рынке страны продолжают работать государственные издательства, существовавшие в Казахстане на протяжении нескольких десятилетий XX века. Реформирование книгоиздательской отрасли началось в 1992 г., после принятия ряда правительственных постановлений в соответствии с Указом Президента от 1992 г.

В 1991 г. в системе функционировавшего еще Государственного комитета по делам печати работали, как показано в таблице, 12 издательств, фактически же издательской деятельностью занимались только десять из них. Это крупные и известные в истории книгоиздания страны издательства “Жазушы”, “Жалын”, “Казахстан”, “Кайнар”, “Онер”,

“КСЭ” и, появившиеся в конце 80-х гг. XX в., издательства “Рауан”, “Ана тілі”, “Балауса”. Издательства двойного подчинения – “Гылым” и “Казак университеті”. Печатная продукция министерств и ведомств тогда еще издавалась под грифом организаций и не имела марки собственных издательств. Поэтому они учтены в категории “Министерства, комитеты, ведомства и другие организации” и “Издательства общественных организаций, министерств и ведомств”. Судя по данным, Книжная Палата не делают четкого разграничения между издающими организациями. В опубликованных материалах часто встречаются повторы или дублирование одних и тех же данных в разных разделах. Это приводит к путанице и усложняет работу исследователя.

Для того чтобы иметь четкое представление об общем состоянии книгоиздательского дела в стране, в части касающейся государственных издательств, мы должны привести статистические данные, характеризующие эту деятельность в процессе ее динамики. Данные интересно сравнить в четырех временных измерениях: 1991-1992, 1996, 2001 годы, т.е. с интервалом по пять лет. При этом мы имеем в виду, что показатели 1991 г. отражают картину книгоиздательского дела фактически на излете старой социалистической системы, т.е. эти данные не могут еще служить примером отражения новых рыночных отношений.

Как известно, государственный суверенитет и независимость нашей страны были объявлены в конце 1991 года, а переход к рыночным отношениям, в том числе в системе книгоиздательского дела страны, занял несколько лет. Сам процесс вхождения в рынок, по существу еще не имеет завершенной формы, так как отдельные издательские структуры и сейчас находятся в поиске наиболее оптимальных форм деятельности.

Так, в 1991 г. в республике было издано свыше полутора тысяч наименований печатных единиц, общим тиражом в 9562,3 тыс. экз., 368620,4 печатных листа-оттиска. Из них 924 наименования вышли с издательским грифом, остальные издания вышли в системе различных ведомств, министерств и учреждений республики. Цены на книжную продукцию даны в рублях, так как до начала 1994 г. Казахстан находился в единой с Россией рублевой зоне.

Наименование издательства	количество изданий	тираж: тысяч экземпляров	Листаж: тыс. печатных листов-оттисков	Цена всего тиража: тысяч рублей
<i>1. “Жазушы”</i>	127	3025,7	71502,5	18991,54
<i>2. “Гылым”</i>	152	1155,5	9582,9	5666,90
<i>3. “Жалын”</i>	107	5674,5	60775,7	14899,75
<i>4. “Казахстан”</i>	127	5207,5	42579,4	19985,36
<i>5. “Кайнар”</i>	105	986,1	13632,8	3944,97
<i>6. “Рауан”</i>	244	8939,7	134136,8	14812,17
<i>7. “Онер”</i>	24	1201,1	14511,4	6781,14
<i>8. “Казахская советская энциклопедия”</i>	4	436,3	10540,0	2722,60
<i>9. “Ана тілі”</i>	34	522,6	9083,7	2424,54
<b><i>Всего</i></b>	<b>924</b>	<b>27149,0</b>	<b>357261,5</b>	<b>90228,97</b>
<b><i>государственными издательствами:</i></b>				
<b><i>Министерствами</i></b>	<b><i>и 608</i></b>	<b><i>4778,1</i></b>	<b><i>21866,2</i></b>	<b><i>9901,50</i></b>
<b><i>ведомствами</i></b>				
<b><i>Другими учреждениями</i></b>	<b><i>147</i></b>	<b><i>151,4</i></b>	<b><i>614,0</i></b>	<b><i>210,71</i></b>
<b><i>Итого:</i></b>	<b><i>1679</i></b>	<b><i>32078,5</i></b>	<b><i>379741,7</i></b>	<b><i>100341,18</i></b>

Издательства “Балауса” и Казахского университета в 1991 г. проходят по данным Книжной Палаты без единого издания. В целом данные таблицы показывают, что государственные издательства занимают по всем показателям первую строчку, вслед за ними расположились ведомственные и другие издательства, а также издающие организации.

В числе важнейших задач, поставленных перед издательствами страны еще в начале 90-х гг. XX в., было их участие в решении государственного Закона о языках. Известно, что за годы советской власти произошел заметный перекоп в сторону уменьшения изданий на казахском языке. Это стало возможным “благодаря” государственной политике бывшей тоталитарной системы, которая даже объявила, что в СССР нет наций и народов, а существует только единый советский народ. Поэтому, после принятия государственной независимости, в стране приступили к реализации государственной программы возрождения казахского языка. Перед издательствами страны была поставлена цель – обеспечить в полной мере потребности коренного населения страны в необходимой печатной продукции. Задача, поставленная перед издательствами страны, была решена вполне успешно, хотя окончательная цель еще не достигнута.

Для сравнения приведем данные за 1991 и 2000 годы. Распределение по языкам издания за 1991 год.

Издательства и издающие организации	В том числе					
	на <i>казахском</i> языке			на <i>русском</i> языке		
Всего издано	Кол-во изданий	тираж	листаж	Кол-во изданий	тираж	листаж
1534	549	13930,4	157604,7	895	17887,8	197887,7
<b>Всех издательствами</b>	425	12179,8	149154,0	420	14886,3	184552,0
Из них издательствами системы Госкомпечати	407	12119,1	148966,0	284	13391,5	174397,1
Издательствами двойного подчинения	18	60,7	188,0	134	1094,8	9394,9
Издательствами общественных организаций, министерств и ведомств	-	-	-	2	400,0	760,0
Министерствами, комитетами, ведомствами и др. организациями	124	1750,6	8450,7	475	3001,5	13335,7

Как видим, издания на русском языке в 1991г. в целом преобладают над изданиями на казахском языке. Однако, сравнивая показатели государственных издательств и издающих организаций различных ведомств, мы видим, что перевес изданий на казахском языке принадлежит государственным издательствам.

Распределение по языкам издания за 2000 год.

Издательства и издающие организации	В том числе					
	на <i>казахском</i> языке			на <i>русском</i> языке		
Всего издано	Кол-во изданий	тираж	листаж	Кол-во изданий	тираж	листаж
1777	606	4265,25	41343,21	858	3704,91	38520,25

Данные показывают, что по количеству изданий произошел незначительный прирост изданий, выпущенных на государственном языке. Вместе с тем, отчетливо прослеживается тенденция по увеличению тиражей и объемов изданий на казахском языке, которые значительно превосходят данные по изданиям, выпущенным на других языках, включая и русский,

По типам изданий по всем издательствам страны преобладает художественная литература – 176 наименований. На втором месте стоят издания учебников – 158 наименований, на третьем месте находятся издания научно-технической литературы – 147 наименований, в которой преобладает медицинская тематика (39). Затем следуют издания общественно-политической литературы (108), детская книга (102). С постепенным убыванием располагаются данные по изданиям литературы по вопросам образования и культуры (59), по филологии, искусству и искусствоведению (44) и остальные типы изданий всего по несколько наименований.

Данные по книгоизданию в государственном секторе предприятий за 1996 год выглядит следующим образом:

Число государственных издательств насчитывается пятнадцать: “Жазушы”, “Жалын”, “Казахстан”, “Кайнар”, “Рауан”, “Онер”, “Казахская энциклопедия”, “Ана тили”, “Балауса”, “Билим”, “Гылым”, “Санат”, “Жети Жаргы”, “Каржы каражат”, ГЖИ “Даур”. Как видим, к числу ранее существовавшим девяти издательствам прибавилось шесть новых - “Балауса”, “Білім”, “Санат”, “Жети Жаргы”, “Каржы каражат”, ГЖИ “Даур”. Таким образом, всеми издательствами в 1996 г. были выпущены в общей сложности 1261 издание, включая изоиздания, ноты, отрывной календарь, труды и сборники. Из этого числа государственными издательствами изданы всего 652 наименования изданий, т.е. чуть более 50% от общего количества книжной продукции, выпущенной в целом по стране. Общий тираж изданий, выпущенных государственными издательствами, составляет в целом 19552,1 тысяч экземпляров, а общий объем – 194337,4 тысяч печатных листов-оттисков. Сравнивая последние данные с цифрами за 1991 год, мы видим, что, несмотря на то, что количество издательств увеличилось, вместо 9 их стало 15, тем не менее, показатели 1996 г. значительно уступают показателям по книгоизданию за 1991 год. Разница составляет довольно внушительную цифру – 274 наименования.

2000 год дает нам совершенно иную картину книгоиздания. За 2000-й год в Казахстане было выпущено 2018 названий книжной и другой печатной продукции. Книги и брошюры составили в общей сложности 1777 наименований. Из этого числа на государственные издательства приходится 651 наименование. В целом по всей стране в области национального книгоиздания намечается значительный прогресс. Реформирование, затронувшее все области книгоиздательской отрасли, книготорговли и полиграфии дало свои первые весомые результаты. Статистические данные за 2000 год показывают, что книгоиздательская отрасль страны, пережив кризисные явления перехода к рыночным отношениям, преодолев трудности во всех сферах книжного дела, отыскала наиболее оптимальные пути развития отрасли. В немалой степени этому способствовали создание и укрепление соответствующей материально-технической базы отрасли, стабилизация всей экономической системы страны, создание необходимой законодательной основы в области развития малого и среднего бизнеса, коснувшейся также книжного дела страны.

*Қ.Б. Алтысбаева,*

*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты*

## **ӘБУБӘКІР ДИВАЕВ – «АЛПАМЫС БАТЫР» ЖЫРЫН ЖИНАУШЫ**

«Алпамыс батыр» – қазақ халқының ерте замандардан жеткен аса көркем батырлық жырларының бірі.

Жырдың негізгі идеясы – ру бірлігін сақтаудан туған. Сондықтан да жырда ру бірлігін көздеген, әр рудың арасында татулық болуын мақсат еткен адамдар іс-әрекеттері ардақталады.

Жырдағы бас кейіпкер – Алпамыс. Жыршылар оны ру бірлігін сақтауда, руға қамқор болуда жасаған ерлігін мадақтап, ел-жұртын сүйген шын батыр ретінде суреттейді. Жыр «ру арасында бірлік болса, елдік бар» екенін аңғартады.

«Алпамыс» жыры жөнінде алғаш пікір айтып, оған көңіл аударған аударған адам – Ә.Диваев [1]. Ол қазақ халқының арасында «Алпамыс» жырының кең тарағандығы жөнінде Қазан басылымынан (1899) көп ілгеріде хабардар болған. Ә.Диваев алғаш рет Алпамыстың атын 1896 жылы баспа бетінде айтады [2, 292-б.].

«Алпамыс» жайында кеңестік дәуірде көптеген ғылыми мақалалар мен зерттеу еңбектері жазылды. Бұл орайда, М.Әуезов, С.Сейфуллин, А.К.Боровков, А.С.Орлов, И.А.Чеканинский, В.М.Жирмунский, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Х.Зарифов, Ә.Марғұлан, Н.Смирнова, М.Ғабдуллин, Т.Сыдықов, Ә.Қоңыратбаев, И.Сағитов, Р.Бердібаев, С.Садырбаев, Ш.Ыбыраев, Т.Қоңыратбаев т.б. ғалымдар «Алпамыс» жыры жөнінде ғылыми пікірлер айтқаны мәлім. Олар әр елдің «Алпамыс батыр» жырын арнайы талдап, шығарманың басты идеялық сарыны, халықтық сипаты, жырдың шығу мерзімі, ұқсастығы, көркемдік ерекшеліктері қандай екендігін ашуға ұмтылды [3].

«Алпамыс батыр» көп заман бойынша ауызша айтылу арқылы тараған көне жыр болғанымен, тек XIX ғасырдың аяқ кезінде ғана хатқа түсіп, баспа жүзіне шықты. Жырдың бір вариантын Жүсіпбек Шайхысламұлы 1899 жылы Қазан қаласында бастырып шығарды [4, 25-б.]. Содан кейін жырдың осы нұсқасы өзгеріссіз 1901, 1905, 1907, 1910, 1912, 1914, 1916, жылдары қайта басылды.

1931, 1939 жылдары Ж.Шайхысламұлының Қазанда (1889) жарияланған «Алпамыс батыр» нұсқасының мәтіні қарақалпақ версиясымен толықтырылып жарияланды [5, 40-82 бб.; 249-б.].

Одан кейін «Алпамыс батыр» жыры өзге де қазақ эпостарымен қатар сан рет қайта басылды.

«Алпамыс батыр» жырының 1953 жылы үш нұсқасы ғана белгілі болса, қазір оның саны оннан астам. Жыр нұсқалары әлі де жинақталып, қолжазбалар қорына түсуде. Қазір Ғылым ордасы мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында «Алпамыс батыр» жырының Ә.Диваев, Нұрпейіс жырау, Айнабек Нысанов, Рахат жырау, Сүйіншәлі Жаңбыршин, Нұрпейіс Байғанин, Әли Оспанов, Еркінбек Ақынбеков, Сұлтанқұл Аққожаев, Әбдірайым Байтұрсынұлы, Келімбет Серғазыұлы нұсқалары сақтаулы.

Осы айтылған нұсқалардың ішіндегі ең көлемдісі және баспа арқылы ел арасына кең тарағаны Майкөт – Сұлтанқұл нұсқасы болып саналады.

Жырдың сюжеттік нұсқалары өзбек, қарақалпақ, татар, башқұрт сынды түркі халықтары мен алтайлықтардың ауыз әдебиетінде сақталуы аталған эпостың тамыры тереңде жатқандығын байқатса керек. «Алпамыс батыр» жыры қызылордалық белгілі жыршы Рахмет Мәзқожаевтың орындауында күйтабаққа жазылған. Аталған жырдың желісі бойынша Өзбекстан мен Қарақалпақстан қаламгерлері пьеса жазса, ал қазақ композиторы Е.Рахмадиев «Алпамыс» операсын сахнаға шығарды.

Қазақтың батырлық жырларының үлгілерін жинаушы әрі оны өзге халықтарға таныстырушы Әбубәкір Диваевтің (1856-1931) есімімен тікелей байланысты. Башқұрт халқының өкілі Әбубәкір Орынбор қаласында дүниеге келіп, сондағы Неплюев кадет

корпусының Азия бөлімін бітірген. 1876 жылдан бастап Түркістан өлкесінде әскери қызмет атқарып, кейін Ташент қаласында Әскери-халықтық басқармада қызмет еткен жылдары қазақтың ауыз әдебиетін, ежелгі күнтізбе, астрономия туралы халық ұғымдарын жинап, зерттеп баспа бетінде жариялап отырды. Ол өзі жинап алған эпостық жырларды, ертегілерді, балалар фольклорын, шешендік сөздерді т.б. орыс тіліне аударып, бұл жәдігерлердің мазмұнымен отаршыл ел оқырмандарының да танысуына мүмкіндік туғызды. 1896 жылы Ә.Диваев Сыр бойын, Әмудария мен Хиуа өлкесін, Оңтүстік Қазақстанды аралап, қазақ халқының ауыз әдебиетін жинайды. Осы сапарында жылы Шымкент облысының қарақалпақ бахшысы Жиёмұрат Бекмұхамедовтен «Алпамыс батыр жырының қолжазбасын алады. Диваев бұл қолжазбаны 1897 жылы баспаға дайындап болады. Бұл мәтін «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области» деген жинақта (1901, Т. 10) басылып шығады.

Ә.Диваев бұл бұл қолжазбаны қолына алғанға дейін де «Алпамыс» жырымен кең таныс болғандығы аңғарылады. Зерттеуші 1922 жылы Ташкентте жариялаған «Батырлар жырының» алғы сөзінде былай деп жазады: «Алдарыңызға ұсынылып отырған «Алпамыс батыр» хикаясы Сырдария облысының қазақтары арасында зор орын тұтады. Қолдан жазылған «Алпамыс батырдың» әңгімесін Сырдария облысының Амудария бөлімінің бұрынғы бастығы М.Д.Разгонов біздің қарауымызға жіберген еді, оған рахмет болсын. Оның бер жағында «Алпамыс батыр» хикаясы Сырдария облысы, Төрткөл болыстық қарақалпақ ақыны (жыршысы) Жиёмұрат Бекмұхамед баласы тарапынан жазылған. Бірақ, «Алпамыс батыр» шын қазақ халқының өлең-жыры болса да, Бұхараға қоныс отырған қарақалпақ ақыны тарапынан жазылғандықтан, ішінде араб, парсы сөздері көп ұшырар еді. Мұны аударған уақытта қолымыздан келгенше сөздің негізгі мәнісіне жақын келуіне тырыстық» [6]. Ә.Диваевтың Мәтінге жазған түсініктемелерінде «Алпамыс» жыры қазақ халқының төл эпикалық шығармасы екенін баса айтады. Оқырман қауымға мәтін түсінікті болу үшін редакция жасайды. Араб, парсы сөздеріне қазақша баламамен ауыстырып отырған. 1909 жылы Ә.Диваев «Алпамыстың» тағы бір нұсқасын қазақшадан орыс тіліне аударады. Ол нұсқа Шымкент облысының тұрғыны Еркінбек Ақынбековтің қолжазбасынан «Алты жасар Алпамыс» пен «Алпамыс батыр» (351-бума, ОҒК) деп аталатын қолжазбасы. Ақынбеков Еркінбек (1863-1918) қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан ауданы, Күшата ауылында туып-өскен. Түркістан қаласында төрт кластық орыс мектебін бітіреді. Әулиеата, Шымкент уездік басқармаларында тілмаштық қызмет атқарады. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарынан бастап Кеңес өкіметін нығайтуға атсалысты. Қазақ халқының батырлық, ғашықтық, тұрмыс-салт жырларын жинаумен шұғылданып, Ә.Диваевпен тығыз шығармашылық байланыс жасап тұрды. Жыр мәтіні бір жолды қағазға көк сиямен араб әрпінде жазылған. Шығарма бастан-аяқ әңгіме түрінде баяндалған. Бұл тұста жинаушының орындаушының стилін, материалдың дәйектілігін өте қажет деп білгені аңғарылады. Сондықтан Ә.Диваев жинаған материалдардың біразында «қолжазбадан көшірілген» деген анықтамалар ұшырап отырады.

Бұл басылымға берген түсініктерінде Ә.Диваев: «Существует целая киргизская (казахская) былина, которая напечатана мною под заглавием Алпамыс батыр в Сборнике материалов Сыр-Дарьинской области (1901. Т.10.) дей келіп, «Алпамыстың қазақтың халық творчествосының төл шығармасы екеніне ерекше көңіл бөледі.

Осы ертегілік нұсқаның орысша мәтінін 1916 жылы «Туркестанские ведомости» газетінде (№ 217-218) «Великан Алпамыс» деген атпен жариялайды [6, 42-б.]. Кейін аталған мәтін 1961 жылы Великан Алпамыс из публикации А.Диваева, Алпамыс батыр кітабында, «Қазақ ертегілерінің» 3-томында (1964) және «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 33-томында қазақ және орыс тілінде (Астана: Фолиант, 2006) жарық көрді.

«Алты жасар Алпамыс» жырының көне нұсқа екендігі жөнінде ғылыми еңбектерде аталып жүр [7].

Мәтінге берген түсініктерінде жырдағы этнографиялық жайларға, «Алтын қабақ» тәрізді ойындарға, ыдыс-аяқ атауларына да мән берілген. Сол сияқты жырдың орысша

аудармасы қалың көпшілікке арналғандықтан, оқырманға түсінікті болу үшін жырда кездесіп калатын «календарь», «хизр», «әзірет-әлі» деген аттарға да түсінік беріп отырған. Зерттеуші аударма жасаған кезде мәтін аудармасының дәлме-дәл келуіне және түсінікті болуына үлкен мән берген.

Қазақ фольклортанушыларының кейінгі буыны осы эпостың көпшілікке арналған және де оның орысша, қазақша ғылыми басылымдарын дайындауда Ә.Диваевтың тәжірибесіне сүйенді [9].

Жалғыз «Алпамыс» жыры ғана емес, халық поэзиясының барлық туындыларына ғалым осындай мұқияттылық көрсетіп отырған.

Ә.Диваев ауыз әдебиеті үлгілерінің үлкенді-кішілі қай жанырын жинаса да, оларды ретке келтіріп, орысшаға аударып, түсініктеме жазып, жариялауға асығып отырған. Қай жанрды жинаса да қазақтың тұрмыс-халінен, әдет-ғұрпынан, тарихынан мағұлмат беретін үлгілерін жинаған.

Халық әдебиеті үлгілерін жинаушы Ә.Диваевтың тағы бір ерекшелігін белгілі фольклортанушы, профессор Н.С.Смирнова былай дейді: «Диваевтың фольклорлық жинаушылық қызметіндегі өте маңызды ерекшелігін, қазақ поэзиясының өзіне дейінгі жинаушылардың ХІХғ. мен ХХғ. басындағыларынан оқшаулай түсетін қасиетін атамауға болмайды. Ол – фольклорды жинаудың стационарлық түрі» [10, 18-б.].

Бұдан біз Ә.Диваевтың халық әдебиеті үлгілерін жинауда сан қырлы тәсіл ұқстанғандығын көреміз.

Ә.Диваев жинаған «Алпамыс батыр» шығармасында Жүзбай деген байдың алты жасар Алпамыс деген баласы болады. Жүзбайдың жылқыларына жау шауып, алты жасар Алпамыстың Байшұбарына мініп жауға аттануы, жолда мыстан кемпірдің алдауына түсіп, зынданға тасталуы, хан қызының көмегімен зынданнан шығуы, екі жастың бір-біріне ғашық болуы, ханнан кегін алып, мұратына жетуі баяндалады.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Қара қыпшақ Қобыланды батыр. – Қазан, 1914.
2. Қобыланды батыр // Батырлар. 1-кітап. // Бастырып шығарушы – Ә.Диваев. – Ташкент, 1922; Қобыланды батыр // Батырлар жырының жинағы. 2-кітап // Шығарушы – С.Сейфуллин. – Қызылорда, 1932. Қобыланды батыр // Батырлар. Кітапты шығарған – С.Мұқанов. – Алматы, 1939. Қобыланды батыр // Қазақ эпосы. 4-кітап // Баспаға әзірлегендер: М.С.Сильченко., О.Ә.Нұрмағанбетова. Алматы, 1957; Қобыланды батыр // Батырлар жыры – Алматы, 1959. Қобыланды батыр // Батырлар жыры. //Құрастырғандар: М.Ғұмарова., Б.Уахатов. – Алматы, 1963. Қобыланды батыр. Ғылыми басылым. /Құрастырып, ғылыми түсініктемелерін жазғандар: Н.В.Кидайш – Покровская., О.А.Нурмағанбетова. – Москва: Наука, 1975; Қобыланды батыр //Ақсауыт. 1-том. / Құрастырған – О.Нұрмағанбетова. – Алматы, 1977. Қобыланды батыр. //Батырлар жыры. 1-том. //Құрастырған – О.Нұрмағанбетова. – Алматы, 1986.
3. Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. Том 1. – Алматы: Ғылым, 1975. – 173-227-бб.
4. Женщины по киргизской былине Кобланды // Туркестанские ведомости. – 1899.
5. Записки Восточного отд. Русского археологического общества. Том 24, вып. 3-4. – 1916.
6. Әуезов М. Қазақ әдебиеті. – Ташкент, 1929; Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. – Қызылорда, 1931; Мұқанов С. Батырлар. – Алматы, 1939; Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. 1-кітап. – Алматы, 1958; Марғұлан Ә. Халық жырын туғызудағы мотив // Халық мұғалімі. – 1939. – 23-24-бб; Орлов А.С. Казахский героический эпос. – М., Л. 1945; Жирмунский В.М., Зарифов. Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М., 1947; Ғабдуллин М., Сыдықов Т. Қазақ халқының батырлық жыры. – Алматы, 1972; Қоңыратбаев Т. Эпос және оның айтушылары. – Алматы, 1975; Бердібаев Р. Қазақ эпосы. – Алматы, 1982; Нұрмағанбетова О. Қазақтың қаһармандық эпосы «Қобыланды батыр». – Алматы, 2003; Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы, 1993; Қоңыратбаев Т. Эпос және этнос. – Алматы, 2000.

7. Қобыланды батыр // Батырлар жырының жинағы. 2-кітап. – Қызылорда: Қазақстан, 1932.
8. Қобыланды батыр // Батырлар. – Алматы, 1939.
9. Қобыланды батыр. 8 кл. арналған хрестоматия / Құраст: С.Мұқанов, Т.Бекхожин – Алматы, 1939.
10. Оренбургский областной архив. Фонд 168, опись 1, дело 22, листы – 46-67.

***А.С. Бұлдыбай,***

*Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті,  
филология ғылымдарының кандидаты;*

***Т. Сейдімханова,***

*Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы*

## **ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ШӘКӘРІМ**

Қазақ халқының бай ауыз әдебиеті халық тудырған көркемдік ақыл-ойдың жемісі, қайнар бұлақ көзі. Сол бұлақтан сусындап, өмірлік нәр, қуат алмаған бірде-бір ақын, жазушы жоқ. М.Әуезов өзінің Абай туралы зерттеуінде: «Дана ақынның өз халқынан және жалпы адам баласының өнер байлығынан алған үлкен салалы түп-төркіні барын байқаймыз. Мұның біріншісі – қазақ халқының есте жоқ заманнан жиып, сақтап келген өз даналығы, халықтың ауызша әдебиет қоры. Ақын Абай осы қордан көп нәр алып, сол арқылы өз поэзиясын көркейтті», – деп жазған еді. Шынында да ауыз әдебиетінің үлгісі, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлері қашан да болмасын үлкен әдебиет үшін негіз, нәр алар жанды өзек болып қала береді. Жазба әдебиеті қанша дамығанымен өзінің туған топырағынан қол үзіп кете алмайды.

Фольклор және әдебиет арасындағы байланыс теориялық-тарихи, әдеби маңызды мәселе. Қазақ әдебиетінің даму және қалыптасу жолы тікелей фольклормен байланысты екені үнемі айтылып келе жатыр.

Бұл туралы әдебиет зерттеушілері мен фольклорист ғалымдар кезінде жазды да, айтты да. Жазба әдебиетінің негізін қалаушы, ұлы классик ақынымыз Абай творчествосының қайнар бұлағының бірі фольклор екенін М.Әуезовтің жоғарыдағы сөзінен анық байқадық. Абай фольклордың асыл қасиеттерін бойына сіңіре отырып, оның ұлы жетістігін пайдаланып, жазба әдебиет үлгілерімен берік ұштастыра білді, сөйтіп, қазақ әдебиетін жаңа кезеңге көтерді. Абайдың үлкен жаңалық туғызуына себепші болған басты фактор – ұлттық ауыз әдебиетінің бай мұраларының болуы, шығыс әдебиетінің және орыс әдебиетінің озық үлгілерінің әсері болғанын айтуымыз керек.

Фольклорлық шығармалардың оқиғалық мазмұнын өндеп, жетілдіріп, жаңа заман талабына сәйкестендіріп жазу – жазушы ақындардан үлкен ізденісті, зеректікті талап ететін мәселе. Жиырмасыншы жылдарда қазақ әдебиетіндегі көркемдік, эстетикалық тұрғыдағы өзекті мәселенің бірі осы еді. Ғасырлар бойында халық даналығын жиған эпостардың, ертегі, аңыздардың қазақ әдебиетіне нәр беруі, тамаша туындыларға негіз болуы – ғажап құбылыс екені даусыз.

Әңгіме форманың ескі-жаңасында емес, соны орнымен игере, ширата, шығарманың ойын аша білу үшін ұтымды пайдалана білуде. Бұқараның санасындағы өзгерістердің қалыптасуы процесінде, әсіресе, жиырмасыншы-отызыншы жылдарда, қазақ ауыз әдебиетінің негізгі жанрларында жаңа сипаттар пайда бола бастады. Кейіннен бұл сипаттар жазба әдебиетімен ұштасып жаңаша бағыт алды.

Халық фольклоры жазба әдебиетінің арналы саласы болып қана қойған жоқ жазба әдебиетінен де өзіне керегін алды.

Әдебиет пен фольклордың өзара әсері барлық жанрда олардың бағытын өзгертіп, түрін, мазмұнын толықтырады. Халық фольклорында лирикалық өлеңдердің ( айтыс, арнау, толғау) артықшылығы байқалды. Жиырмасыншы жылдардан бастап халық фольклорының



дидактикалық жанрының өсу шамасы едәуір жақсарды. Барлық халықтарда үндеу өлең, терме өлең, ғибрат өлең сияқты жаңа арнау өлеңдер қаулап өсе бастады.

Фольклор өкілдері өмір құбылыстарын саралап, жинақтап көрсетуді жаңаша меңгере бастаса, жазба әдебиет өкілдері фольклордың нағыз халықтық қуатын сезінді, оны творчестволықпен пайдаланды.

Ауыз әдебиетін жаңа әдіспен, творчестволық шеберлікпен өндеп, игерген шығармалар қазақ әдебиетінің жаңа арнаға, жаңа мазмұнға көшуіне біраз себебін тигізді. Сөйтіп, қазақ халқының ғасырлар бойы қорланған қазынасы, рухани мәдениетінің қайнар бұлақ көзі фольклор жазба әдебиетінің ұлттық дәстүрде дамуына игі әсер етті.

Ауыз әдебиетінің жазба әдебиет тарихында алатын орны өте зор. Оның бірі кейін туған көркем әдебиетке негіз болып, сюжет құру, образ жасау, тіл байлығын пайдалана білу секілді өз байлығын ұсынуы. Ал тағы бірі жазушылардың лиро-эпостың халықтық формасын игеруіне ықпал жасап, сол арқылы кең тынысты эпиканың озық үлгілерін өз шығармаларында молынан пайдалануға мүмкіндік беруі. Эпикалық дәстүрге сүйене отырып соның негізінде жаңа образ жасап, дәстүрдің озық үлгісін ұсынды. Қазақ халқының бай ауыз әдебиетінің ортасында жүріп, одан сусындап ішкен, оның баға жетпес құнын түсініп, ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеп, сондай-ақ өзінің ерен таланты арқасында халықтың бай ауыз әдебиеті мұрасын өз шығармаларында жете пайдаланған ірі тұлғаның бірі – Шәкәрім Құдайбердиев.

Абайдың талантты шәкірті Шәкәрімнің ұлы ұстазының жолын қуып ауыз әдебиетін өз шығармасында кеңінен пайдалануы арнайы зерттеу керек ететін мәселе.

Екі ғасырдың тоғысында ғұмыр кешіп, қалам тербеген, ұлттық сөз өнерінің өркендеу жылнамасынан өзіндік өрнегі айқын, терең де өрелі ойға суарылған көркем мұралары арқылы лайықты орын алатын Шәкәрім ақынның бүкіл поэтикалық әлемі қаншалықты бай болса, оның шалқар шабытына күш-қуат сіңіріп, қасиет дарытқан нәрлі бастаулар да соншалықты мол әрі жомарт еді. Ал осынау берекелі бастаулардың әрбір қайнар көзіне тереңірек үңіліп, әдеби-көркем ой керуенінің әр кезеңінен суыртпақтап сыр тартар болсақ, Шәкәрімнің ойшыл, суреткер, ақын ретінде қалыптасуына ең бірінші кезекте қазақтың ежелден келе жатқан аса бай фольклорлық мұрасы ықпал еткенін көреміз. Шәкәрім ақынның шығармашылығы мен халықтық фольклор дәстүрлерінің сабақтастығы туралы мәселе төңірегінде талқыға түсер тұжырымдардың тамыр-тармақтары сан салалы. Ол заңды. Өйткені фольклор халықтың өзімен бірге жасасып келе жатқан, адамдар жадында сақталып қалған ауызша мұра ғана емес, әрбір кезең әдебиетінің көркемдік-эстетикалық бастау көзі болатын рухани қазына. Сондықтан да «Өзінің ауыз әдебиетін негіз қылмай ешбір елдің жазба әдебиеті өркендемек емес. Біздің де жазба әдебиетіміз ауыз әдебиетін негіз қылуға міндетті. Алдымен сабақты шеттен емес, өзінен алуға міндетті. Жазба әдебиетіміз негізді, берік еліміздің әдебиеті боламын десе, өзіміздің ауыз әдебиетімізге қайтуға міндетті» [2, 340-341 бб.].

Шәкәрімнің фольклорға қатысы, фольклорлық дәстүрді үлгі тұту, одан үйрену тәжірибесі алуан қырлы. Ақын туған халқының осынау бай рухани қазынасына жастайынан аса қанық болды. Бұл табиғи құбылыс еді. Өйткені қазақ халқы өмір бойы кең далада еркін өмір сүріп, өзінің мәдени жауһарларын ауызша тудырды. Ұлттық әдебиет көбіне-көп ауызша өмір сүріп келді. Бір ұрпақтан екінші ұрпаққа есте сақтау, мәнерлеп айту арқылы жалғасты. Оның бойында эпикалық поэзияның ықпалы күшті болды. Одан кейінгі әдебиет пен өнердің туындылары көбіне-көп фольклордағы эпикалық аңыздардан нәр алды. Сол арқылы әрбір дәуірдің күрделі шындығы бейнеленді. Шәкәрім де осы ықпалдың күшінен алшақ болған жоқ. Эпикалық мұралар, ауызша тарап келген аңыз-әпсаналар оның табиғатына жақын еді. Соның нәтижесінде ақын өзінің төл туындыларын сомдаған сәттерде фольклордағы көркемдеу жүйелері мен бейнелеу құралдарына, өлең өрнегіне, сюжеттік, композициялық элементтерге көбірек назар аударды. Солардан үйрену арқылы ол өз шығармаларында фольклорға тән ұғым-түсінікті, ұлттық, этнографиялық детальдарды, эстетикалық бейнелеу тәсілдерін, сөз мәйегін, аңыздық-мифтік сюжеттер мен желілерді шебер пайдаланады. Сондай-ақ, Шәкәрім таза фольклорлық жанрларға, оның ішінде шағын жанрларға қалам

тартты, яғни жұмбақтар, мысалдар түрінде шығармалар тудырды. Өз туындыларына ақын халықтық фольклордың аса нәрлі бояуларын, тілдік қазыналарды, мақал-мәтелдерді, шешендік сөз мәйегін, афоризмдерді кеңінен қолданды.

Ақын жырларында халық өлеңінің табиғатымен үндестік көп. Әрине, үндестіктің өзін әрқалай түсіндіруге, әр алуан деректермен дәйектеп беруге болады. Мәселен, «Алпамыс батыр» жырларындағы:

Қарақан тауда қамалым,  
Таусылған ба амалым,  
Баяғыдай болар ма,  
Алпамыс келіп заманым, –

деген [3, 57-б.] жолдардың Шәкәрімнің қаламынан туған мына бір шумақпен үндесіп жатқаны ақиқат:

Ауылым қонды Нұраға,  
Мінген атым сұр ала.  
Керексіз сөзбен бұрала  
Қазақ сүйтпей тұра ма? [4, 111-б.]

Бұл тек қана сыртқы ұқсастық емес. Рас, ең алдымен, эпостық шығармаларға тән жыр үлгісінің дәстүрлі өрнегі сақталған. Өлеңнің алғашқы тармақтарын мағыналық жағынан дербес қалдырып, негізгі ой салмағын үшінші, төртінші тармақтарға жүктейтін қайым өлеңнің формалық ықпалы сезіледі. Оған қоса өлеңнің көркемдік бояуындағы, ішкі динамикасындағы, мазмұн салмақтылығындағы сабақтастық та көзге ұрып тұрған жоқ па?

Қазақ өлеңінің осынау дәстүрлі түрлеріне жақындық таныту Шәкәрімнің поэзиясына ғана тән ерекшелік емес еді. Бұл Абайдан кейінгі жаңа дәстүрдегі әдебиет өкілдеріне, ХХ ғасыр басындағы әдебиетке тұтастай қатысы бар құбылыс болды. Түптеп келгенде, қазақтың өзімен бірге өмір сүретін, ежелден келе жатқан дәстүрлі қара өлең, қайым өлең үлгісі, төгілмелі жыр, толғау өрнегі Шәкәрімнің тұсында жаңаша қырынан көрінді. Әр ақын бұл дәстүрлі сөз өрімін өз дарын-қабілеттерінің дәрежесіне сәйкес байытты, жаңартты, түрлендірді. Бірақ қалай болғанда да, қаншалықты түрленсе де, олардың түп-төркінінде, дәстүрлік негізінде ежелгі фольклорлық жыр нұсқалары жатқаны аңғарылып тұрды. Мәселен, Абайдан кейінгі әдебиет өкілдерінің ішіндегі сұлу сырлы тамаша ақындардың бірі Нарманбет Орманбетұлы:

Ақыл деген бір іс бар,  
Онда болса, жүзде жоқ.  
Байлық деген бір іс бар,  
Бірде болса, мыңда жоқ.  
Қайрат деген бір іс бар,  
Менде болса, сізде жоқ.  
Опа деген бір іс бар,  
Тілде бар да, ділде жоқ, –

деп [5, 165-б.], ежелден келе жатқан жыр үлгісінің, эпос әуенінің жаңа тынысын танытса, Шәкәрім де осы істің алдыңғы қатарынан көрінді. Шәкәрімнің:

Ей, көп халық, көп халық,  
Көп те болсаң, шөп халық.  
Партияшылды құтыртпа  
Мен сендікпін деп, халық [4, 130-б.], –

деген айтар ойы мен сыры түйдектеліп төгілген өлең жолдары тағы да сонау дәстүрге, батырлар жырының сарынына жетелейді.

Қойсәнә, батыр, қойсәнә,  
Ашуы жоқ болсәнә,  
Қой дегенде қоймасаң,  
Түсірермін ойсәнә! –

деген [3, 57-б.] Алпамыстың үні құлағымызға келгендей болады. Осы жыр жолдарының қай-қайсысының болсын, түр жағынан да, ішкі мазмұны тұрғысынан да түйінділігі мен қуаттылығы жағынан да өзара төркіндес екенін аңғарамыз. Немесе халық жұмбақтарында:

Шидім, шидім, шидім құс,

Ши басына қонған құс, –

деп [6, 4-б.] келетін жолдардың дәстүрлік жағынан Шәкәрім шумағына төркін бола алатынын байқаймыз.

Ақынның көңілін қозғаған сезімдік жайларды, қуаныш, күйініш сәттерін, уақыт, заман туралы ойлы толғаныстарды бейнелеуде жыр үлгісі қай кезеңде де жарқырай көрінді. Ал мұндай көңіл күй, сан құбылыстар, оқиғаларды білдіретін жолдар XIX ғасырдың екінші жартысымен XX ғасырдың басында өлшеусіз мол болды дер едік. Ең алдымен, заман туралы толғанар сәт жиіледі, қазақ жерін отаршылдар жайлады, мал баққан халық сары дала, сайран көлінен, жасыл жайлау, саумал бұлағынан қол үзіп қалды. Тұрмыстық, экономикалық, рухани езгі, ауыртпалық күшейді. Бұл жайлар ақын жүрегінен әр алуан ұйқас үлгілеріне негізделген жеті-сегіз буынды жыр өлең болып төгілді. Жыр үлгісіне тән тіл шеберлігі, шешендік сөздердегідей өткірлік пен нақтылық, бейнелі образдылық, түйдек баяндау сипаты фольклорлық мұрадан бастау алатын жыр үлгісін ғасыр басындағы жауынгер жанрға айналдырды.

Өз заманындағы өзге де ақындар сияқты Шәкәрім де аталған жыр формасының мүмкіндігін мейлінше мол пайдаланды. Жеті-сегіз буыннан құрылған «Ашу мен ынсап», «Шаруа мен ысырап», «Абай марқұм өткен соң өзіме айтқан жырларым», «Көкорайға қонғанда», «Мен бір тілсіз көлікпін», «Жоқ болса ақың өзінде», «Біреудің мінін кешірсең», «Сөз жазып, өлең өлшемек», «Шаранамен туып едін» деген сияқты көп өлеңінде ақын негізінен замана толғаныстарын, көңілдің күйлерін, өмір философиясын қозғайды. Тақырыбы жаңа болғанмен әр өлең шумағының өрнегінде, бейнелеу тәсілінде, тілдік кестесінде эпостық жыр үлгісінің, фольклорлық дәстүр нышандарының ізі сайрап жатыр. Ақын өлеңдерінің ырғақ, буын, бунақ, ұйқас түрлері де фольклорлық жырлардағыдай әр алуан. Жай ғана ұйқас қуып, ырғақ әуеніне ілесіп кету емес, ақын жырларының сезімдік, көркемдік-эстетикалық нәрі, бояуы айрықша көңіл аудартады.

Ақың болса басымда,

Осы күнде мені өлтір.

Отырмын ғой қасыңда

Өзіңнің жазаң деп өлтір.

Жазам болса тартайын,

Қолыңнан келсе, әне өлтір!

Обалымды артайын,

Қызықсаң босқа және өлтір! –

дейді [4, 90-б.] Шәкәрім бір өлеңінде. Шығарманың ішкі мазмұны мен көркемдігіне назар салмай, өлеңдік пішіні тұрғысынан қарар болсақ, бұл –шалыс ұйқаспен келген қарапайым жыр үлгісіндегі жеті буынды өлең. Шумақта «өлтір» деген сөз ұйқас ретінде төрт рет қолданған. Осы арқылы өлеңнің экспрессивті мәні ажарлана түскен, бояуы қалыңдаған. Ал осының өзі, түптеп келгенде, эпикалық жырлардан бері жалғасып келе жатқан көркем үрдістердің бірі дер едік.

«Ер Тарғын» жырында Қартқожаққа Ақжүніс ару:

Қара жерге қар жауар,

Қарды көр де, етім көр,

Қар үстіне қан тамар,

Қанды көр де, бетім көр, –

демей ме? [3, 116-б.]. Шумақтағы аллитерация, шендестіру арқылы бейнелі сурет жасау шеберлігін айтпағанда, өлең ұйқастарындағы «көр» деген сөздің қаншалықты көркемдік мән атқарып тұрғанын елемей өту мүмкін емес. Мұндай көркемдік тәсіл, дәстүрлі үлгі халық

фольклорының шешендік сөздер, мақал-мәтелдер тәрізді өзге де түрлерінен мол кездесері анық.

Қара өлең үлгісін пайдаланғанда Шәкәрім халық фольклорында ежелден қалыптасқан «Ауылым көшіп барады Алмалыға» немесе, «Көшкенде жылқы айдаймын белеңменен» деген [9, 12-б.] сияқты дайын түрлерді қайталамайды. Әлбетте фольклорлық қайым өлең түрінде келетін мұндай тіркестер шумақтың соңғы екі тармағында айтылады ғой. Мәселен:

Ауылым көшіп барады Алмалыға,  
Кім көнбейді тағдырдың салғанына.  
Бір кетпейтін есімнен есіл қалқам,  
Кетер ме екен біреудің қармағында, –

деген [7, 216-б.] шумақтағы айтылар әңгіме ауылдың Алмалы деген жерге көшуі, немесе тағдырдың адамға артар жүгі туралы емес. Алғашқы екі тармақтағы айтылғандар өлеңнің сыртқы формасын құрастыруға септігін тигізіп, кейін түйінделер тұжырымға қатыссыздау қалыпта тұр. Өлеңнің негізгі ойы – ғашық жүректе тұнған сезім ұшқыны, махаббаттың маржан тамшысы, ғашығына жетсем деп бұлқынған балғын жастықтың жалыны. Ал Шәкәрімнің поэзиясында қайым өлеңнің сыртқы дәстүрлі түрі сақталмағанымен, ішкі мазмұндық өрнегі өзгешелеу болып келеді. Шәкәрімде алғашқы екі тармақтағы ой мен соңғы екі тармақтағы ой бұлайша алшақтық танытпайды, қайта олардың мағыналық ара жігі астасып, логикалық деңгейі тұтасып, жымдасып кеткендей болады.

Ауылымның күнбатысы қалың қамыс,  
Бүрсігүннен арғы күн болады алыс.  
Жас кісіде бар болса жігер намыс,  
Болып кетіп жүрмесін жатпен таныс,-

дейді [4, 283-б.] Шәкәрімнің «Қалқаман-Мамыр» поэмасындағы Мамыр қыз сүйгені Қалқаманға.

Шумақтағы негізгі әңгіме түйіні-мұңлық қыздың басына төніп келе жатқан қасіретті күйді жеткізу. Бұл жағынан қайым өлеңге жүктелер негізгі мазмұндық міндет орындалғандай. Әйтсе шумақтың бастапқы екі тармағы дәстүрлі қайым өлеңнің тәртібін қайталамай, Шәкәрімнің қаламынан жаңаша сипатқа ие болған. Атап айтқанда, алдыңғы мысалдағы «Ауылым көшіп барады Алмалыға» деген тармақпен Шәкәрімнің «Ауылымның күнбатысы қалың қамыс» деген сөздеріне артылған логикалық жүк бірдей емес. Дәстүрлі фольклорлық үлгіні сақтай отырып, ақын бұл тұста шумақтың ішкі тұстарын толтыра түседі. Шумақтағы уақыт пен кеңістіктің бірлігі айқын көрінеді. Оқиғаның орындалар жері-ауылдың күнбатысындағы қамыс маңы, мезгілдік мөлшері бүрсігүнге дейінгі уақыт аралығы. Осы шарт орындалмаған және жігіттің намысы жарқ етіп көрінбеген жағдайда қыз тағдыры трагедиялық мәреге бет алмақ. Қарап отырсақ, ақын қайымдаса келетін қара өлең өрнегіне осындай мағыналық, көркем қасиет дарытады. Дәстүрлі қара өлеңге тән ішкі ырғақ, сұлу да сырлы сөз, салмақты мағына тәрізді еркшеліктерді сақтай отырып, өлеңнің сыртқы өрнегі мен негізгі функциясына нұқсан келтірмеген, ондағы ой түйдегін шымырландыра, тұтастандыра түскен. Әр тармақ сайын айтылар ойды үдете, үстемелей баяндау арқылы өлеңнің поэтикалық қуатын күшейткен.

Өзінің алдында бай фольклорлық қазынасы бар шынайы көркем әдебиеттің қалыптасып дамуына фольклордың ықпал ету құбылысы жөнінде сөз қозғағанда оны екі тұрғыда қарастырамыз. Оның біріншісі-әдебиеттің кеіінгі даму үрдістерімен сәйкес келе бермейтін үлгі-қағидаларды жалаң қайталау.

Бірақ бұл саланың өрісі тар. Ал екінші – шын мәніндегі нағыз халықтық дәстүрді шығармашылықпен игеру, әрі оны пайдалану. Шәкәрімнің шығармашылығына негіз болған фольклорлық дәстүр, міне, осы екінші арнада. Дәстүр үлгілерін пайдалануда да ол жаңаша мінез танытты. Ал жаңалықтың өзі академик З. Қабдоловтың сөзімен айтсақ, «дәстүрді жалғастыра алса ғана жаңалық» [8, 270-б.] болмақ.

Кейіпкер бейнесін сомдауда да, образ жасауда да Шәкәрім фольклорлық дәстүрлерге ат ізін салмай өтпейді. Рас, Шәкәрімнің кейіпкерлері батырлар жырларындағы тәрізді айрықша

кабілеті бар, жұрттан асқан немесе ай десе ауызы, күн десе көзі бар хас сұлу емес, күнделікті қарапайым тіршіліктегі адам. Өз жанының сұлулығы, әр-көркі бар жан. Әйтсе де Шәкәрімнің кейіпкерлері мен фольклорлық қаһармандар арасында ұқсастықтар да байқалып қалады. Әсіресе ақынның бозбала шағында жазған өлеңдерінде сұлу қыздарды суреттеуде фольклорлық дәстүр нышандары байқалады. Атап айтсақ, «Жастық туралы» [4, 26-б.] өлеңіндегі «гауһардай көзі, бұлбұлдай сөзі», «айдай жүзі, сымдай бойы» бар «жаннан асқан бір пері», «ұжмақтың қорын» эпостық жырлардағы хор қыздарына ұқсамайды деп айта аламыз ба? Сөз жоқ ұқсайды. Ақын фольклорлық шығармаларға тән теңдеулерді өте әдемі қолданады. Әсіресе қызыл бояу жоқ. Әр сөз өз орнын тапқандай. Бір ғана айырмасы – Шәкәрім көріп отырған «ұжмақтың хоры» ертегілердегі хор қызындай қиялдан туған бейне емес.

Ақынның кейіпкері жерде, көкте теңдесі жоқ ару. Талас жоқ. Кешегі Ақжүніс, Гүлбаршын, Құртқалардың, Қыз Жібектердің сіңлісі дерсің. Шәкәрімнің бейнелеу тәсіліне назар аударсақ, ақын аңсаған арудың шашы жібектей, маңдайы қардай аппақ, қасы қынаптан суырған қанжардай. Сұлу қыздың көркіне адам түгілі аспандағы күн мен ай, жұлдыздар да таңырқай қарайды.

Күн батып жоғалды нұрыңнан ұялып,  
Жұлдыз бен ай қалды сәулеңнен нәр алып.  
Жетіқарақшы айналып сені іздеп жүр,  
Бәрі де сені ойлап, мас болып, сандалып.  
Үркер мен таразы шашуды шашуға.  
Шолпан да қарады мауқын бір басуға.  
Темірқазық арқандап қос боз атын,  
Жаратып, ойы бар, тойыңа қосуға [9, 31-б.].

Шәкәрім сұлу қыздың бейнесін сомдауға аспан денелерін де қатыстырады және оларды статистикалық қалыпта емес, жанды нәрсе ретінде, қозғалыс үстінде көрсетеді. Аспан денелері, әсіресе, ай мен күн. Жұлдыз жайлы түсініктер, образды бейнелер ауыз әдебиетінде, ертегі, аңыздарда, эпостық, лиро-эпостық жырларда аса мол. Күн, Ай, Жер туралы, Темірқазық, Жетіқарақшы, Ақбозат, Көкбозат, Шолпан, Үркер жұлдыздары жайлы мифтік аңыздардың өзі бір төбе. Есте жоқ ерте бір замандарда адамдар осынау аспан денелердің сырын ұғынуға құмартқан, тіршілік қозғалысының құпиясын сол денелерден іздеген. Қиял қанатына мініп, көк жүзін «шарлаған». Тарихтан белгілі аңыздар, олардағы қиялдық бейнелер, мифтік ұғым-түсініктер, міне, осы «шарлаудың» жемісі. Ғасырлар бойы адамдар осы түсінікпен өмір сүрді. Оларды халықтық фольклордың кейіпкері етіп алды. Мәселен, Жетіқарақшы жұлдыз шоғыры туралы аңызда ол баукеспе ұрылар тобы болып суреттеледі [10, 80-б.].

«Алғашқы қауымға тән рух-иелік мифологияда аспандағы Күн мен Ай, Үркер, Жетіқарақшы, Шолпан тәрізді жұлдыздар көкке көтеріліп, аспанға орнығып қалған адамдар екен. Олар жердегі кезінде алуан түрлі іс-әрекет істеп, ел алдында кінәлі болғандықтан, немесе қауіптен қашқандықтан аспанды паналайды, кейпін өзгертеді. Соған қарамастан жұлдыздар адам қауымы сияқты өмір сүреді: өзара ұрысып, араздасып жүреді, я болмаса ғашық болады, үйленіп, балалы болады» [11, 16-б.].

Шәкәрім бейнелеген сұлу қыз айналасындағы адамдардың ғана көзіне түсіп, солардың ғана жүргіне от салмайды, халықтық фольклор арқылы қасиетті бейнелерге айналған аспан шырақтарының өзін қайран қалдырып, қозғалысқа түсіреді. Сұлу қыздың ажарынан ұялған Күн батып кетеді де, осы бір ғажайып көріністің бал шырынына қану бақыты Ай мен Жұлдызға бұйырады. Жетіқарақшы өз әдетіне басып, сұлу қызды тынымсыз торуылдайды. Үркер мен Таразы шашу әзірлеу қамында жүрсе, Темірқазық өз иелігіндегі Ақбозат пен Көкбозатты сұлу қыздың бақыт тойында бәйгеге қосуға даярлау үстінде. Қандай әдемі сурет, ғажайып көрініс! Тура қиял-ғажайып ертегілерінің бірінен түсе қалғандай. Шәкәрімнің ерекшелігі осы көріністің бәрін жастық шақтың жалын, сезім, махаббат отына өртенген бозбала басындағы көңіл күйіне жымдастырып, бағындыра білуінде. «Ақыл құсы адаспай

аспандаса» [4, 259-б.], «Әбден толып жарық ай» [4, 255-б.] өлеңдерінде де ақын Ай мен Күнді, Жер мен Көкті жанды бейнеге айналдыра жырлайды.

Фольклор туындыларының өз дәстүрі, өзіне тән еркшеліктері айқын. Олар белгілі – бір заңдылықтарға, жүйеге бағындырылған. Бұл шарттылықтар фольклор үшін міндетті. Ал кейінгі дәуірлердегі әдебиетке қатысты алғанда, бұл шарттылық жаңа белгілермен жаңғырып отырады. Мәселен, осы заманның, бүгінгі күннің жағдаяттарын жырлаған туындыларда ол заңдылықтарды, мейлі олар қандай үйлесімде заңдылықтар болсын, дәлме-дәл көшіріп пайдалануға әсте болмайды. Мұны, әрине, фольклор мен әдебиеттің арасындағы қайшылық деп те ұқпау керек. Қандай кезең әдебиеті болсын, оның түп негізінде фольклорлық дәстүрлердің жататыны қандай анық болса, осы дәстүрлі заңдылықтарға әр дәуір әдебиетінің қосатын бояуы, үстейтін кесте-нақыштарының болатыны да сондай ақиқат.

Шәкәрімнің шығармашылығы мен оның дәстүрлік, көркемдік негізі бола алатын фольклорлық заңдылықтардың арақатынасы жайына келгенде, міне, осы екі мәселенің тығыз бірлігіне куә боламыз. Ақын фольклорлық дәстүрден үйрене отырып шыңдалады, шеберлігін ұштай түседі. Көп жағдайда Шәкәрім фольклорлық ұғым-түсініктерді, деректік өлшемдерді сақтауға тырысады. Солардың бірі – фольклорлық кейіпкерлердің жас мөлшерлері, батырлығы, сұлулығы төңірегіндегі шартты заңдылықтың сақталуы.

Шәкәрім поэмаларының барлық басты кейіпкерлері, Кебек те, Мамыр да, Айсұлу да он бес жаста деп суреттеледі. Бұл ретте ақынның көз алдында эпостық жырлардағы сұлу қыздар мен батыр жігіттердің бейнесі келгені анық. «Алпамыс батыр» жырындағы Гүлбаршын («Он бесте туған ай еді»), Қаракөз («Ортада отыр Қаракөз, он бесте туған айдай боп»), «Қарабек батырдағы» сұлу қыз («Сонымен бір күні қыз да он беске келді»), «ЕрТарғындағы» Шорман («Келген де он бес жасқа батыр Шорман, қалмақты жетпіс түрлі қаратыпты»), т.с.с. Мұндай ұқсастықтарды кездейсоқ нәрсе деп айту қиын. Біріншіден адам өмірінің есте қалар белестерін сөз еткенде, атам заманнан бері «он үш», «он сегіз», «жиырма бес» сандарына кастерлі орын берілді. Тіпті, бұл сандар канондық ұғымдарға айналып кеткен іспетті. Ал олар болса, о бастан ауыз әдебиетінің қаһармандарына қатысты айтылған ақиқат. Осылайша қалыптасқан адамның елеулі шақтарын бейнелейтін дәстүрлі фольклорлық сандардың Шәкәрім поэзиясына көшуі заңды құбылыс дер едік. Сол сияқты Шәкәрім дастандарының кейіпкерлер де фольклордағы қаһармандарға ұқсас. Қалқаман да, Кебек те, Нартайлақ та батыр, ал Мамыр, Еңлік, Айсұлулар бірінен-бірі өтерліктей арулар. Көркімен ғана сұлу емес, парасатымен, ақылымен сұлу жандар. Кешегі Ақжүніс, Гүлбаршын, Құртқа, Назымдардың ізін басқан сіңлілер іспетті.

Поэмалар кейіпкерлерін жасақтауда Шәкәрім осы тәрізді дастандардың сюжеттік төркінінде аңыздық желінің жатуы көп септігін тигізсе керек. Әйтсе де Шәкәрім өз кейіпкерлерінің сөзбен суреттеп, кескін-келбетін кестелеуге келгенде жаңа қырынан көрінді. Ауыз әдебиетінде сұлу қызды, сүйген жарды суреттегенде тіл қазынасының небір шұрайлы шырыны, сырлы да сыңғырлаған сұлу өрнекті сөз тіркестері пайдаланылса, бұл дәстүрді Шәкәрім сақтай бермейді. Шәкәрім дастандарындағы басты қаһармандардың батырлығы да, сұлулығы да олардың іс-әрекеттері арқылы ашылды. Фольклорлық шығармаларға тән, әсіресе, эпикалық жырларда, аңыз-хикаяларда жиі кездестін дәстүрлі образдар бақсы, балгер, құмалақшы, көріпкел, жауырыншы, тағы басқалар болып келеді. Олардың негізі атқарар міндеті – адамдар сеніміне кіру, ертеңгі болатынды болжау, бал ашу, құмалақ салу. Ежелгі аңыздардағы Асан қайғы, Қорқыт ата бейнелері, «Қобыланды» жырындағы балшы кемпір, Қарабұқан жауырыншы, «Ақжонас ұлы ер Кеңестегі» арыстан көріпкел тәрізді толып жатқан кейіпкерлер халықтың ежелгі наным-түсінігінен туған дәстүрлі фольклорлық образдар екені даусыз. Олар халықтық фольклордың барлық жанрларына ортақ.

Фольклорлық мұраларға тән дәстүрлі баяндау түрлерінің ішінде алдағы оқиғаларды тұспалдау, болжау, айтылар ойды жұмбақтап жеткізу сияқты кең қолданылған әдістер бар. Бұл тәсілдер шығарманың ішкі динамикасын ширатып, сюжеттің өрістеу табиғатын жандандыра түседі.

Шәкәрім шығармаларында да тұспал көп, шындықты ә дегеннен ашып тастамай, оқырман жүрегінен шым-шымдап дарытып, шымырлата сіңіретін осындай дәстүрлі эстетикалық бейнелеу басым. Шәкәрім тұспалдау, жұмбақтап сөйлеу әдістерін өзінің поэмаларында жақсы пайдаланады.

«Қалқаман-Мамыр» поэмасының басты кейіпкерлері Қалқаман мен Мамыр өз сезімдерін біріне-бірі алғаш сездірер сәтте Адам ата, Хауа ана жайында жұмбақ мысал айтысады, кейінірек бастанғы үстінде Мамыр – Қалқаманға жұмбақтай сөйлеп, кездесер жерін белгілеседі, екеуі қол ұстасып қашып кеткенде ел ішінің дана қариясы Әнет баба түс көреді. Сол тәрізді «Еңлік –Кебектегі» Нысан абыздың бал ашуы, қыз бен жігіт арасындағы жағдайға байланысты елдің іші дүрлігіп, ақсақалдар тұйыққа тірелгенде Кеңгірбай бидің «– Ей, Көбей, сұңқар қалай, тауық қалай», – деп образды түрде жұмбақтай тіл қатуы, сөз жоқ, ежелгі фольклорлық үлгілерден сақталып келе жатқан дәстүрлі байлықтың жаңа кезеңдегі әдемі көріністері деп айтар едік. Халықтың ауызша мұраларынан бастау алатын дәстүрлі баяндау тәсілдерінің бірқатары Шәкәрім поэмасына қатысты. Әдетте фольклорлық дүниелердің өзіне тән құрылымдық ерекшеліктері, белгілі бір жүйесі, тәртібі бар. Міне, ауыз әдебиеті туындыларына тән осындай құрылымдық ерешелік – оқиғаны баяндамас бұрын ақындық кіріспе сөз арнау тәсілі. Халық прозасы үлгілерінде әңгіме «Ерте, ерте, ертеде, ешкі жүні бөртеде» деп келетіні сияқты ежелгі жырлардың көбі шағын кіріспеден басталады. Мәселен, «Көрұғлы» жыры:

Бастайтын Көрұғлының хикаятын,  
Түркімен текежәуміт дейді затын, –  
деп [12, 19-б.] келетін екі шумақпен, ал «Ер Тарғын» жыры

Қолыма қалам алдым хат жазғалы,  
Бірқатар заман болды қамдалғалы.

Жамағат құлақ салып тыңдасаңыз,  
Шәкәрім, мінеки, Ер Тарғыннан сөз қозғалы, –  
деген [3, 145-б.] сөздерден басталып, жырлаушы, тыңдаушысын алдағы жыр оқиғасына дайындайды, немесе баяндау мақсатында түсіндіреді, яки шығармаға қатысты кейбір мәлімет-деректер береді.

Бұл – фольклорлық шығармаларға тән қалыптасқан дәстүрлі формалардың бірі. Қазақ әдебиеті дамуының одан кейінгі дәуірлерінде туған жыр-дастандарда, әсіресе тарихи жырларда бұл дәстүр молынан кездеседі. Абайдан кейінгі әдебиет өкілдері, XX ғасырдың бас кезінде өмір сүріп, қалам тербеген ақындар шығармашылығы да бұл дәстүрге етене жақын болды. Бұл ретте Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мәшхүр Жүсіп Көпеев, Мұхаметжан Сералин, т.б. талантты ақындарды айтсақ та жеткілікті. М.Сералиннің «Топжарған» поэмасы:

Шығардық бір хикая көңіл жаттан,  
Жаратқан жәрдем тілеп жаппар хақтан,  
Пайдалы көпке өнерім болмаса да  
Бір қалған жұрнақ едім асыл заттан, –  
десе [13, 389-б.], Сұлтанмахмұттың «Кім жазықты» романы:

Бір сөзім бар шалдуар,  
Болмаса да тыңшысы.  
Бұл күнде жоқ, соң туар  
Роман мен сыншысы, –  
деп [14, 65-б.] басталады.

Шәкәрімнің дастан түрінде жазылған шығармаларының бәрі дерлік осы дәстүрді сақтаған. «Еңлік-Кебек», «Нартайлақ-Айсұлу» және «Ләйлі-Мәжнүн» дастандарының, «Дубровский әңгімесінің» оқиғасын баяндауды ақын терең толғау түріндегі кіріспе сөзден бастайды. Бұл кіріспелерді автордың ой-мақсатынан хабар беретін жай ғана мәлімет көзі деп қарауға болмайды. Шәкәрімнің ерекшелігі- ата дәстүрін басшылыққа ала отырып, өз өрнегін жеткізуі. Кіріспе ретінде берілген бұл шумақтарды жеке, дербес туынды ретінде де әбден

кабылдауға болады. Олай дейтініміз, олардың әрқайсысында терең философия тұнған, тағлымды, ғибратты ойлар ұсынылған.

#### *Пайдаланылған әдебиеттер:*

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1998. – 480 б.
2. Жұмабаев шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
3. Қазақ халық әдебиеті (көп томдық) Батырлар жыры. – Алматы: Жазушы, 1986. – 288 б.
4. Шәкәрім. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
5. Нарманбет шығармалары. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 1988. – 356 б.
6. Жеті жүз жұмбақ. – Алматы: Жалын, 1985. – 126 б.
7. Мың бір маржан. – Алматы: Өнер, 1989. – 256 б.
8. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар: Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 1983. – 456 б.
9. Шәкәрім. Жолсыз жаза. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жалын, 1988. – 256 б.
10. Әбішев Х. Аспан сыры. – Алматы: Қазақстан, 1966. – 260 б.
11. Қасқабасов С. Қазақ мифі және әлемдік мифология // Жұлдыз. – 1998, № 2. – Б.163-177;
- Қасқабасов С. Қазақ мифі және әлемдік мифология // Жұлдыз. – 1998, № 12. – Б. 150-164.
12. Қазақ халық әдебиеті. Том 4. Батырлар жыры. – Алматы: Жазушы, 1989. – 400 б.
13. Бес ғасыр жырлайды: Екі томдық. Том 2. – Алматы: Жазушы, 1989. – 496 б.
14. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. Том 2. – Алматы. Ғылым 1993. – 200 б.

*Д.С. Розиева,*

*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің аға оқытушысы, PhD*

### **ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ, ҰЙҒЫР ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТІЛДІК-СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Қазақ, ұйғыр және ағылшын балалар ақындарының шығармаларындағы фонетикалық факторларды мәтіннің семантикалық және композициялық түзілісімен байланысты талдаған жөн. Дыбыстар лексика-семантикалық сөздің құрамында орын алғанда ғана функционалдық жағынан мазмұнға ие болады. Дыбыстың орналасуы, жиілігі, позициялық өзгешелігі сөзге көшіп, көркем мәтінде олар дыбыстық түзілісі бойынша белгілі бір топтарға бірігіп, өзара байланысқа түседі. Көркем мәтін түзілісіндегі фонетикалық-семантикалық байланыстарды тудыратын тәсілдерге дыбыстық қайталаулар, аллитерация, ассонанс, ұйқас кіреді.

Алдымен, фонетикалық амалдың ең кең тараған тәсілі аллитерацияны мысалға алып қарастыра болсақ: ұйғыр ақыны И.Бәхтияның «Қақирлар» өлеңіндегі дыбыстық ыңғайластықты қарастыра отырып, мынандай тұжырым жасаймыз, бұл өлеңде 43 сөз болса, оның 27 жуан дауысты дыбыстан, 10 жіңішке дауысты дыбыстан, ал 6 аралас дауысты дыбысты сөзден тұрады (анчә, кәлдиңлар, қонмиғайсән, қонғайсиләр кетиңлар, ейтинлар) және «Қақир, қақир, қақирлар» рефрені екі рет қайталанып, «А а» дыбысы 28 сөздің, «Е е» дыбысы 22 сөздің, ал «Қ қ» дыбысы 11 сөздің және «Р р» дыбысы 21 сөздің құрамында бар. Бұл өлең жаңадан мектепке барған оқушыға арналған, онда баланы жануар, құстармен таныстырумен бірге, мектепке жаңадан барған баланың «р» дыбысын дұрыс айтуға дағдыландырады.

Ал, М.Әлімбаевтың дыбыстық ыңғайластыққа мән бере отырып, өлең формасын мазмұнға лайықтап құру «Алғашқы сабақ» өлеңін алсақ, онда 33 сөз болса, оның 31 жуан дауысты дыбыстан тұрады, тек екеуі ғана (емес, біздің) жіңішке дауыстылардан құралған. Мектеп табалдырығын аттаған бүлдіршінге ең алғаш үйретілетін әріп – «А». Өлең «Алғашқы сабақ» деп аталатындықтан, өлеңде 18 сөз (яғни 59%) «А» дыбысынан басталады, 31 сөздің құрамында «А» дыбысы бар. Қаламгердің мұндай ұйқасқа ғана емес, өлең ішіндегі сәйкестіктің сыртқы пішінге сай келуіне мән беруі – «Алма ағаштың аясында», «Қораз», «Қарға, тауық және жылан» шығармаларында кездеседі [1, 33-б.].



Өлең жолдарының бірыңғай «а» дыбысынан басталуы, ассонансты қолдану жырдың ырғаққа бейімділігін арттырып, баяу тербеліске ыңғайлайды.

Ағылшын балалар ақыны Шел Силверстейннің «Glub, Glub» өлеңінде «t» дыбысы 13 сөзде, «s» дыбысы 5 сөзде, «i:» дыбысы 6 сөзде, «i» 4 сөзде кездеседі.

Аллитерация – өлең жолының басында бірыңғай деп бірыңғай дауыссыз дыбыстардың қайталануы болса, «ассонанс сөздің интонациялық-музыкалық мәнін, экспрессивтік-эмоционалдық бояуын күшейтіп, ерекше елеулі тұстарды дыбыстандырып, ой-сезімнің әсерлілігін арттырады» дейді С.Негимов [2, 35-б]. Сондай-ақ, аллитерация мен ассонанс амалдары қолданылған өлеңдер негізінен балалардың жас ерекшелігіне қарай бастауыш сынып оқушыларына арналған, ондағысы бала тілі, фонетикалық дағдыландыру кейбір айтуға қиын келетін «р», «н» т.б дауыссыз болсын немесе дауысты дыбыстарды нақты, айқын, дұрыс қолдануға дағдыландырады.

Аллитерация және ассонанс тәсілдері қазақ және ұйғыр балалар өлеңдерінде жиі кездеседі, ақындардың ондағы қолданысы балалардың фонетикалық дағдыларын күшейту болып саналады, ал ағылшын балалар өлеңдерінде сирек қолданыс табады.

«Онға дейін санау» аллитерациялық-ассонанстық монотонды ырғаққа негізделген санамақтың, фольклорлықтан ерекшелігі оның сюжетке ие болуында. Оның санамақтары жаңылтпаш сипатқа ие болса, жұмбақтары мен жаңылтпаштары құрылысы мазмұны жағынан классикалық мысалдарға тең болумен бірге сөз өнерінің түрлеріне айналды.

Балалар поэзиясында ең жиі қолданатыны фонетикалық амалдардың бірі – анафора. Осы ұғымды сипаттауда танымал қазақ лингвисті З.Қабдолов өзінің «Сөз өнері» еңбегінде әдепкі қайталау – анафора, ал эпифора – кезекті қайталау десе, С.Негимов: «анафора – шумақтың немесе өлең жолдарының басында үндесе, үйлесе қайталана беретін сөздер, ол өлеңнің үйлестік-әуезділігі мен әсерлі, әсем дауысын күшейтетін стильдік тәсіл» дейді [2, 43- б.].

Осы фонетикалық амалды зерттеуші ғалымдар тарапынан оның келесі түрлері берілген:

1. Әуендік анафора
2. Синтаксистік-ырғақтық анафора
3. Лексикалық анафора
4. Әуендік-лексикалық анафора

Біз қарастырып отырған қазақ, ұйғыр және ағылшын балалар ақындарының шығармаларында анафораның бірнеше түрі кездеседі. Соның ішінде әуендік анафора ең көп таралған, қолданылу жағынан екінші кезекте лексикалық анафора тұр, ал синтаксистік-ырғақтық және әуендік-лексикалық анафоралар қазақ тілінде біршама бар болғанымен, ұйғыр және ағылшын балалар поэзиясында жоқтың қасы.

Бұл өлеңдерде сөйлем басында қайталанып келіп жатқан сөздер анафораға мысал: «жайбасар», «бір тохурум», «чашқан» «you have», ал сөз аяғындағы эпифоралар «жайбасар», «майбасар». Яғни қазақ балалар өлеңдерінде бір кезекте анафора да, эпифора да қолданылады.

Фонология-стилистикалық амалдың тағы бір түрі буындардың қысқаруы болып табылады, ол үш тілде де кездеседі, ақындар кейде әр тармақтағы артық буынды осы қысқарту амалы арқылы реттесе, ал кей тұстарда бала тіліне, қолданысына сай қысқартылынып алынады.

Алынған өлеңдерді қарастырсақ онда, қазақ тілінде **әкелейін, әперейін** сөздері алып келейін, әкеліп берейін етістік тіркестерінің тілге жақын болуы мақсатында қысқартылып, біріккен сөздерге айналып отырғанын көреміз, ал ұйғыр тіліндегі мысалда соңғы тармағындағы «Маған көп жұмыс тауып берді» деп қолданылған етістік қысқартылып тапқа ауысқан, ал ағылшын тіліндегі **because** шылауы **'Cos** ға ауысқан, яғни бұл қысқартылған сөз ауызекі тілде де жазбаша тілде де көп қолданысқа ие.

Фонетикалық амалдың келесі түрі – рефрен болып табылады, ол стилистикалық амал. Ол халық ауыз әдебиетінің жанрлары жаңылтпаш, мазақтама, санамақ, жұмбақтарда көп кездеседі. Яғни сөз тіркесі, бір жолдағы сөздерді түгел қайталау, ол шығарма айтылуында әуезділікке ғана алып келмей, сондай-ақ инерцияны, интонацияны асыруға септігін тигізеді.

Фонетикалық суреттеу тәсілінің тағы бір түрі – ономотопея, яғни еліктеуіш сөздердің өлеңдегі қолданылуы. Ол жан-жағымыздағы дыбыстар, ол мейлі жануарлар, құрт-құмырсқа, жәндік болсын немесе бізді қоршаған табиғат әлеміндегі дыбыстарының тура берілуі болып саналады:

Балалар поэзиясының фонетикалық амалдары халық ауыз әдебиетінде әсіресе түрленіп қолданылған. Бүгінде авторлық сипатқа ие санамақ, жұмбақ, жаңылтпаштар, мазақтамалар, өтірік өлеңдерде және сонымен бірге омоним сөздер, шарада, метаграмма т.б. сөз ойындарында көп кездеседі. Қазақ ақындары өлеңдері кішкентай балалардың фонетикалық дағдыларын дамытуды, тез және қатесіз сөйлеу, оқу қабілеттерін арттыруды мақсат етеді, яғни «Ұйқасын тап», «Мына сөздер қай сөздер?» топтамасында, ал ұйғыр ақындары «Дудуклимай тез оқи», «Һүнириңни синап бақ, тез оқуп, тез сөзләп бақ» атты жинағында балалардың жатық сөйлеу дағдыларын арттыратын өлең жолдары берілген.

Бұл жерде ақындар өлең шумақтарының дыбысталуына аса көңіл бөлген және тез оқу, қатесіз сөйлеу жаттығуларын орындауда маңызды роль атқарады.

Одан сырт балалар ақындарын шығармашылығы зерттеген ғалымдар олардың өлеңдерінде көп қолданысқа ие болған дыбыстарды көрсеткен, мысалы Ж.Смақов шығармашылығын терең зерттеген ғалым Б.Темірбаеваның жұмысына сүйене айтатын болсақ, онда балаларға арналған сөздердің басым бөлігін жуан дауысты сөздер құрайтынын мысалдармен дәлелдеген.

Ал ағылшын балалар ақындары аллитерация, ассонанс, ономотопея амалдарын қолданумен бірге, Шел Силверстейн өлеңдеріндегі ерекшелік сөздердегі әріптер орындарын ауыстырып қолданған, бұл әдіс арқылы балалардың өлеңді оқуға қызығушылығын арттырумен бірге орны ауысқан әріптерді ретке келтіріп, зейінін дамытуға түрткі болады.

Ал Доктор Сьюз шығармашылығының фольклормен ара қатынасын қарастырар болсақ, онда екі жауап ала аламыз, біріншіден – ол американдық фольклор мәдениетінің ірі өкілі, өйткені оның шығармаларын оқып бірнеше ұрпақтар өсті, өсуде және өседі, ал екіншіден, ол американдық фольклордан ұзақ әңгіме дәстүрін қабылдаған, оған мысал «Қалпақтағы мысық» суреттермен берілген шығармасы, ол алып мысықтың көпірген сандырағын елестетіп, ертегіге тән эпикалық баяндау арқылы жасалған өте ұзақ туынды. Ол мысық басқа ертегі кейіпкерлері секілді алыптармен соғыспайды, әлемді құтқармайды, саналуан құбыжықтармен күреспейді, тек ақылға сыймайтын істер жасап, фольклор мен фантастиканы байланыстырады.

Ағылшын балалар ақыны А. Милн – классик ақындардың бірі, оның тілі таза, жеңіл, балаға түсінікті, ал өлеңдерінің көбі ұлы Робинге арналған ертегі өлеңдер түрінде келеді. Кейіпкерлері – орман жануарлары. Олар негізінен Робинге сыйлыққа алынған ойыншықтар. Оларға жан бітірген ақын сол жануарларды тек Робинның емес, әлем балаларының сүйікті ойыншықтарына айналдыра білді. Орман жануарларының әңгімесінде А.Милне **ономотопея әдісін кең қолданады.**

Ал американдық балалар ақыны Шел Силверстейн тілі естуге, жаттауға, оқуға, қабылдауға өте жеңіл. Күнделікті оқиғалар, бізді қоршаған қарапайым іс әрекет, қоршаған орта ақын шығармашылығында орын алған, автор бала фантазиясын айқын көрсетіп, оны шынайы бала арманы, бала болмысы ретінде көрсете білген.

Балалар өмірге басқаша көзбен қарайды, олар табиғатты, өмірді жан-жақты үйренуге, тануға талапты. Ақын И.Бахтия осы айтылғандарды жете түсінген. Ол, балаларды әдептілікке, инабаттылыққа, кітаппен дос болуға, еңбек етуге, Отанды сүйуге, жақсы-жаманды ажыратуға және саналы болуға шақырады.

Мысалы: «Молнияз», «Мәрт бала», «Иш яқмас», «Соғдин қорқмас балинің сөзи», «Зия билән Сия», «Оқушхумарның армини», «Батур бала», «Қизик экән додиси», «Оғлиғим» т.б. өлеңінде «булуттин аппақ» метафорикалық эпитеті қолданылған.

Әдетте, көркем әдебиеттегі поэтикалық мағына сөздердің стилистикалық қызметінен туатын мағынасымен ұштасып жатады. Сондықтан жаңа тіркестер, сөз қолданыстарынан туады, сөздің үйреншікті мағынасын бейнелеп, поэтикалық көтеріңкі сипатта қолдану

көркем шығармаларда жиі кездесетін құбылыс. Осыдан барып, поэтикалық мағына қалыптасады. Ол дегеніміз – айшықтау, құбылтуның түрлері сияқты поэтикалық тәсілдерді қолдану арқылы сөздің айрықша әсермен, көтеріңкі мәнермен айтылуынан туатын мағынасы.

Үш халықтың балалар ақындары өлеңдерінің ортақ ерекшелігі – өте қарапайым, көпшілікке әбден таныс халық тілімен жазылуы, олардың сол себептен де өте аз уақыт ішінде тез, жеңіл жатталатындығы.

Көркем шығарманың көп жанрларында қайталамалар өте белсенді түрде қолданылады. Олар суреткердің өзіндік стилін таныту мақсатында көркемдегіш тәсіл ретінде қолданылатын қайталамалардың стильдік қызметі орасан зор. Қайталамалардың тілдік табиғатын А.А.Шахматов, А.А.Потебня, Г.О.Винокур, Н.К.Шведова т.б. зерттеген. Қайталамаларды мәтін бойынша зерттегендер қатарында Т.А.Казаков, Н.В.Данилевский, С.И.Львов есімдерін атауға болады, қазақ тіл білімінде, А.Байтұрсынұлы алдыңғы қатарда тұрады және ол оларды «қайталақтау» деп атаған.

1975 жылы «Қазақ балалар поэзиясы» атты мақаласында С.Қирабаев: «Балалар әдебиетінің дербес жанр есебінде есеюі оның тұрақты маман кадрларының жиналуы әрине, Ұлы Отан соғысынан кейінгі мерзімге жатады. Балалар поэзиясының профессионалды дәрежеге көтерілгені елуінші жылдардың бер жағында М.Әлімбаевтың, Қ.Мырзалиевтің, Ә.Дүйсенбиевтің оларға кейінерек қосылған Ж.Кәрібозиннің, Т.Нұрмұхамедовтің, Ж.Смақовтың шығармалары кең тарады. Бұл ақындар творчествосы балалар поэзиясының өзіндік ішкі сырларын терең түсінуімен, оны ойдағыдай меңгеруімен ерекшеленеді» деп жазды [3, 145-б.].

Жақан Смақов алғашқылардың бірі болып, өлеңдерінде сол жылдары орыс тілі әсерінен кіре бастаған «папа», «кэмпит» т.б. сөздерді қолданған. Қосарлап, қайталай айтып, екпін бере сөйлеу арқылы баланың назарын өзіне аударады. Осы әдістің балалар назарын өзіне қаратуда таптырмас әдіс екенін түсінген ақын өз шығармаларында жиі қолданған. Мысалы: «Әйей бала, әй бала», «Ерте, ерте, ертемен», «Әукем, әукем, әукешім», «Тоғай, тоғай, көк тоғай», «Айтшы әжетай, әжетай» т.б. Осындай аллитерациялық қайталаулар ақын шығармаларының басында, ортасында я соңында орын алып отырған. Ж.Смақов бесіктегі бөбек пен бала тілі жаңадан қатайып жатқан балдырған тілі табиғатын тануға талпыныс жасаса, Қ.Мырзалиев балаға аса қажетті танымдық, интеллектуалдық саласына ерекше көңіл бөлген. Ал, Қадыр Мырзалиев тілі туралы айтар болсақ, оның өлеңдері бастауыш, орта, тіпті жасөспірімдерге де етене жақын. Ақынды әдебиеттанушылардың өзі бала танымын дамытушы, таза қазақ тілін байытушы деп айтады, себебі ақын өз шығармашыларында көптеген синоним сөздерді қолданады, онда көнерген сөздермен бірге неологизм сөздер мен жаңа атауларды да кездестіреміз. Оның қай жанрадағы туындыларын алсақ та, өлең, жаңылтпаш, жұмбақ, мазақтама, мысал я ертегі-поэма болмасын, онда бала тынымын асыратын «гепард, каперс, камбала, лоцман» сияқты жан-жануарлар мен таныстырып қоймай «мандрагога» сияқты жаңа сөздердің мағынасын түсіндіреді, бұл сөзді бүлдіршін емес, үлкендердің біле бермейтіні анық. Ақын өз туындыларында «ділгер, оспадар» сынды көнерген сөздерді қолданған.

Ұйғыр балалар ақындарынан – И.Бахтия, П. Сабитова және А.Хезим, үшеуі де кеңестік кезеңде бастаса, П. Сабитова тәуелсіздік алғаннан кейін жаңа тақырып, тың идеяда туындылар жазса, А.Хезим бүгінге дейін шығармашылықтан қол үзген жоқ. И. Бахтия поэзия жанрында ғана емес, лирика, сатира және балалар әдебиетіне де көп еңбек сіңірді. Шығармашылық жолын елуінші жылдарда бастады, алғашқы өлеңдер жинағы 1956 жылы баспадан шықты. Ол қазақтың дарынды ұлы М.Мақатаевпен Шығармашылық пен өмір жолында өте жақын қарым-қатынаста болды. И.Бахтия ұйғыр ақындарынан алғашқылардың бірі болып, 1961 жылы мерзімді баспа сөз бетінде ұйғыр балалар әдебиетінің дамуы туралы мақала жазып, дабыл қаққан еді. Сол себепті балалар поэзиясындағы ақауларды өз туындыларында қайтамасқа тырысты. Ақын лексикасына келер болсақ, жалпы таза ұйғыр тілінде өте тартымды, тапқырлықпен, жеңіл, бала тілінде жазды. И. Бахтия ұйғыр әдеби тілін парсы-иран кірме сөздерінен азат етіп, тек түркі сөздерін қолданып, өлең жазған ақын.

Ақын өлеңдерінде сонау елуінші жылдың ортасында ғылым мен технологияның дамуына байланысты енген щетка, зоология, лагерь, электр сынды жаңа сөздер, «әлтәк, сәдәп, ғил қилип, алғур» сияқты көнерген сөздер және ұйғыр халқының ұлттық болмысы мен тұрмыс-тіршілігіне байланысты «дутар, тәмбир, мәнтәң, жоза» сынды сөздер және «Қараңғулуқ ишт-ешәкниң», «Судин чикқан чашқандәк», «Өзи тоймасниң көзи тоймас» сынды халық ауыз әдебиетінен нақыл сөздер кездеседі.

II. Сабитова шығармашылығына келер болсақ, оның балаларға арналған әңгіме, проза жанрындағы шығармалары ұйғыр оқырмандары арасында танымалдыққа ие, автордың сондай-ақ балалар өлеңдері бойынша екі кітабы жарық көрген, алайда поэзия жанры автор үшін проза саласындай табысты, тартымды еместігі хақ.

Ақын жинақтарын зерттей келе көбінесе үлкен адамның балаға айтқан ақылы, көрсеткен жолы, насихаты айқын сезіліп тұр және балаға көбінесе дидактикалық-тағылым тұрғысында жазылған шығармалар өте көп, ал лексикасына келер болсақ, «мисс, полиглот, параход, светофор, витамин, футбол, микроб» т.б. орыс тілінен қолданысқа енген жаңа сөздер, «қайсу» – сөзінің «қай», «Аяз, соғ қиш» сын есім тіркесіндегі «аяз» сөзі және «Ақ түйенің қарны жарылған күн» фразеологизмін «Ақ төгинің қосиғи йерилди» деп қолдануы қазақ тілінің ұйғыр халқына тигізген әсері деп білеміз. Сондай-ақ «мүтәһәм, йәр евиса, ғарайип» т.б. архаизм сөздер қолданылған. Ұлттық ойындар атаулары «ләгләк», «ағчайлам», «бәш таш» және ұлттық болмысқа байланысты «жут, мәһәллә, пешайван, дәстихан, етиз» сөздері және әдет-ғұрыпқа байланысты «норуз», «һейт» туралы өлеңдерінің болуы автордың Қазақстан егемендігін алғаннан кейін жазылған өлеңдер екені күмән тудырмайды. «Йәттә эза сақ болса», «Бөлүнгәнни бәрә йәр», «Сағлам тән, сағлам әкил», «Өй алғичә хошна ал», «Қиз бар өйдә қил ятмас» сынды нақыл сөздерді өлеңдерде ұтымды қолдану арқылы ақын барынша ұлттық нақыш, ұлттық сана-сезім мен бала дүниетанымын қалыптастыруға тырысқан. Және осы фразеологиялық бірліктерді қолдану арқылы, таза болуға, досттар, көршілермен бейбітшілікте өмір сүруге, денсаулықты сақтау т.б. өмірге қажетті қасиеттерді күшейтіп, дамыту қажеттілігін тағы бір ескерткендей.

Ал «шопур, велсопед, морожное» сынды кірме сөздерінің бала тіліндегідей қалай айтылса, сондай берілуі, шынайы бала тілін көрсету мақсатында алынған деп айта аламыз.

Ұйғыр ақыны Аблиз Хезим тілі әдеби сөздер кейде архаизмдер, сонымен бірге Шынжаңдағы ұйғырлар тіліне жақындау болып, біздің бүгінгі буын балаларымыз қабылдауына қиындық тудыраы анық.

Ақын шығармашылығы тек Қазақстанда емес, сонымен бірге Шынжаңдағы ұйғыр оқырмандары арасында танымал. Дәлел ретінде 1988-жылдан бастап Шынжаң Ұйғыр автономиялық ауданында «Тәтүр кирпик» («Теріс кірпік») атты мысалдар жинағы 11 000 нұсқада, 2004 жылы «Тоқсан тоққуз тепишмақ» (Тоқсан тоғыз жұмбақ) және «Қизикарлик сөз оюнлири» («Қызықты сөз ойындары») атты екі кітапшасы жарық көргендігін айтуға болады. Ал, 2013 жылы «Сөз оюнлири» («Сөз ойындары»), «Тепишмақлар» («Жұмбақтар»), «Балилар шеирлири» («Балалар өлеңдері»), «Шеир, мәсәл, чөчәкләр» («Өлең, мысал, ертегілер») атты төрт кітабы әрбірі 3000 нұсқада баспадан шығуы оның аса танымал екендігін көрсетсе керек. Автордың «Бәшинчи пәсил» («Бесінші мезгіл») кітабы сол Шынжаң баспасында, ал «1001 мәсәл» (1001 мысал) атты кітабы Бейжиндегі «Ұлттар баспасы» тарапынан жарық көрді [4].

Ақын туындыларын зерттей келе, орыс тілінен кірген «цемент, асфальт, реактивный самолет, трамбовка, нафталгин, парашют, салют» сынды сөздерді өз жұмбақтарында жасырса, қытай тілінен енген «жоза, жонуйду, чока» кірме сөздері, «тәскәй, рәллә, янтак» сынды көнерген сөздер, «чәбдәс, һозур, тәскәй» әдеби сөздер мен «һеч вәқәси йоқ» «оюн кепи», «тәйяртап» тіркестерінің Шынжаң ұйғырлары тілінде көп қолданылады, ал ұлттық болмысқа байланысты «бөшүк, тонур, нохта, бопа» сөздері мен «Тошқан териси үч күнгә чидайду», «Ишлигән – чишләйду», «Илим – чирақ» нақыл сөздері қолданысын тапқан.

Ағылшын балалар ақындары: А.Милн, Доктор Сьюз және Ш.Силвертейн лексикасына келер болсақ, ағылшын балалар әдебиетінің классиктерінің бірі А.Милне өз

шығармашылығын ХХ ғасырдың жиырмамыншы жылдары бастады, оның еншісінде 3 роман, 18 драмалық шығарма және балалар прозасы мен поэзиясы бар. Поэзиялық жинақтар саны екі, олар «When we were very young» («Біз тым кішкентай болғанда»), «Now we are Six» («Біз алтыдамыз»). Осы жинақтарды зерттей келе, ақынның қарапайым бала тілін көп қолданғанын байқадық, ал күрделі тіркестер жоқтың қасы, ұлттық болмыс, яғни монархиялық басқару орын алған ағылшын еліне тән «Buckingham Palace, the King, Knight, castle, the Queen» сөздер өз қолданысын тапқан.

Американдық балалар ақындарынан Доктор Сьюздің айтарлықтай ерекшелігі ол кішкентай бүлдіршін, оқырмандарына болашақтың иесі ретінде қараған және «үлкендер әлемінің» соғыс, зорлық-зомбылық, қоршаған орта т.б. көптеген проблемалық мәселелерін шеше алатынына сеніммен қараған.

Қорыта айтсақ, үш елдің балалар әдебиетінде байланыстардың түрлі формалары болды. Олар негізінен типологиялық түйісулер түрінде келеді.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Жанаева Ш.А. 1960-1980 жылдарындағы қазақ балалар поэзиясы және Қадыр Мырза Әли шығармашылығы: филол. ғыл. канд. дис. – Алматы: СемМУ, 2007. – 140 б.
2. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / құраст. З. Ахметов, Т. Шаңбай. – Семей; Новосибирск: Талер-Пресс, 2006. – 398 б.
3. Қирабаев С. Әдебиет және дәуір талабы. – Алматы: Жазушы, 1976. – 300 б.
4. Үрүмчидин кәлгән хуш хәвәр. – 2013, 18 қазан // <http://uyguravazi.kz/>
5. Чуковский К. Познакомьтесь с Доктором Сюзом! // Детская литература. – 1966, № 12. – С. 32.

#### ***А.С. Бүркімбаева,***

*Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінің доценті, филология ғылымдарының докторы*

#### **АҚТАН – ЛИРИК АҚЫН**

Ақтан Керейұлы (1850 ж.т., қазіргі Ақтөбе обл., Байғанин ауд.1912 ж.) – қазақтың суырыпсалма ақыны, Атырау өңірі Маңғыстау, Жем, Сағыз, Хорезм аймағына белгілі Абыл бастаған ақындық ортаның көрнекті өкілі [1, 208-209 бб.].

Абыл, Нұрым, Ақтаным.

Осылар еді тақтағым

Осылай деп маған үйреткен

Тарихтың ескі ақпарын [2, 7-8 бб ], –

деп Қашаған ақынның зор бағалауына ие болған. Көне ақындық дәстүрден нәр алып, Сыпыра, Шалкиіздердің терме-толғау үрдісінде жыр тудырған, Батыс өлкесіндегі Шернияз бен Махамбет мұраларын жастайынан бойына сіңіріп өткен ақынның суырып салмалық өнері де болған. Сол себепті ақын мұраларының жинақталып, қағаз бетіне хатталып түсірілуі кештеу қолға алынды. Батыс өлкесінің ақындарын зерттеген Қ.Сыдықов зерттеулерінің басты нысаны да осы Ақтан ақынның мұрасы болған еді. Ғалымның зерделі еңбегінің нәтижесінде Ақтанның өлең, толғаулары 1967 жылы шыққан «Ертедегі әдебиет нұсқалары», 1972 жылғы «Ақберен», 1982 жылы жарық көрген «Өсиетнама», «Бес ғасыр жырлайды», 1995 жылғы «Жыр Дария», 1997 жылы шыққан «Абыл, Нұрым, Ақтаным», «Ай, заман-ай, заман-ай» жинақтарына енді. Ақтанның өмірбаяндық кезеңдері, ата тегі жөнінде мәліметтер көп айтылып келеді. Ақынның бет-бейнесі Қаби Молдажановтың айтуынша ғалым зерттеулерінде былайша келтіріледі: «Ақтан орта бойлы, селдір сақалды адам еді. Жыр, толғауды домбырасыз да, жай отырып та айта беретін», – дейді [3, 233-б.]. «Қырымның қырық батыры» аталатын ерлік дастанының бірқатары Атырау, Қарақалпақ аймағына осы Ақтан арқылы тараған. Одан бұл жырларды Қашаған, Нұрпейіс секілді ақындар үйренген.

Ақтан Керейұлы 1850-1912 жылдары өмір сүрген ақын. Маңғыстау, Ақтөбе өңірін мекендеген.

Сақилықпен көп кездім  
Әлімұлы, Байұлы,  
Тама, Табын, Жетіру-  
Кіші жүздің аймағын,-

дегенде ақын Жайық, Ойыл, Қиыл, Жем, Маңғыстау, Атырау өңірлерін аралап, Нұрым, Қашаған, Қоспақ, Жаскілең, Нұрпейіс, Құлманбет, т.б елдің дуалы сөз майталмандарымен бірге жүрген. Ақын өлеңдерінде ирония да, сарказм да, өткір мысқыл әжуа да қатар жүреді. Ақынмын деп сөз қуған өлеңшілерді Ақтан былайша сипаттайды:

Кейбір жаман жыршылар,  
Әшейінде ақтарып,  
Сатып жүр жырын теңгеден.  
Менің сөзім аяусыз,  
Аға менен жеңгеден  
Тағы бірде:  
Сөз баққанмен сумаңдап,  
Сөйлемейік суаңдап...

деп сөздің қадіріне жете білуді өмірдің өтпелілігімен ұштастыра бейнелейді.

Ақын өлеңдерін жанрлық жағынан былайша топтастыруға болады:

- 1) тұрмыс-салт тақырыбындағы өлеңдері («Тойбастар», «Көңіл айтуы», «Бата»);
- 2) өмір, дүниенің өтпелілігі жайындағы философиялық толғау-термелері («Аяғына қан түссе», «Біріншіден не жаман»); («Замана жайында», «Кәріліктің белгісі», «Бұл мәжіліс белгісі», «Жайық деген жанды су», «Болжау сөз»);
- 3) Батырлықты дәріптеген жырлары («Ерлік жыры»);
- 4) Риторикалық сұрақ-жауап өлеңдері («Біразырақ сөйлейін», «Тыңдасаңыз сөзімді», т.б.)
- 5) лирикалық сарындағы өлеңдер («Аққулар көркем көрінер», «Мамығын төгіп қаз бен қу», «Қаражан қызға»),

Өлеңдерінде "белгісі", "реті", "көрінер", "не жаман", т.б. сөздердің қайталануы шығармаларының философиялық мәнін арттыра түседі. Лирикалық сарында жазылған өлеңде табиғаттың әсемдігін айшықтайтын -аққулар, шөлдегі қашқан құралайлар, «бетінен нәрі тамған қыз» ажарымен байланыстыра суреттейді.

Аққулар көркем көрінер  
Айдын шалқар көлдегі.  
Құралайдың балдары –  
Бұл да көркем көрінер  
Орғып қашқан шөлдегі.  
Қатарланған қалың көш –  
Бұл да көркем көрінер  
Сағым шалған белдегі.  
Қыз, жігіт көркем көрінер  
Қалың дара елдегі.  
Аруанадан туған кез өркеш –  
Бұл да көркем көрінер  
Айт-айт деген жердегі.  
Қыз бала көркем көрінер  
Беттегі нұрлы қанменен...

Ақын өлеңдеріндегі шоқтығы биік жырлар циклі-Қаражан қызға арнаған мұңды махаббат өлеңдері. Қаражан қызға ғашықтық сарыны былайша өріледі:

Үдеріп елім көшті Барқын құмға,  
Қаражан, қайда кеттің, халқың мұнда.

Сен кеттің бір жат елге бауыр басып  
Мен қалдым баулы құстай талпындым да.

Қимастық, жан тебіренер лирикалық желі тартылған өлеңде ғашықтық, өтпелі өмір, сүйгеніне қосыла алмаған, «сыздаған» сағыныш бар. Ақтан ақынның «Тойбастарында» да фольклордағы қыз ұзату дәстүрі суреттеле отырып, қыздың ата-анасының байлығы емес, ажары, көркіне баса мән беріледі.

Айырған алтын реңді  
Күміске меңзер өндерің.  
Әдемі, артық баласың  
Майда бір нәзік сөздерің.  
Жүз тоқтатып қарасам  
Лағыл, жауһар көздерің...

Ауыз әдебиетіндегі қыздың ажарын сипаттау үлгісінде жыр жалғасады. Метафора әдісін молынан ұшыратамыз. «Мен ақ бауыр кер жорға//Әдемі басқан аяғын//Қарасаң, көзің жеткісіз,//Жылмиып жатқан даламын».

Жыраулық, ақындық поэзияда жиі қолданылатын поэзиядағы «мен» Ақтан шығармаларында да кездеседі. Зерттеуші Л. Тимофеев «лирикалық образ арқылы нақты адамның жан тебіренісін көре отырып, оның осы толқуына себеп өмірлік биографиясын да түйсінуге» болатындығын [4, 350 б.], зерттеуші Г.Поспелов «лирика – ақын жүрегіндегі эмоциялық көңіл-күйді жеткізуші, ал эмоциялық ойлау – медиативті (толғаныс) тіл» [5, 106-б.], – деген анықтама береді. Кеңес дәуірінің зерттеушісі Л. Гинзбург:

Зерттеуші Т. Тебегенов ақындық поэзиядағы автор тұлғаның айқындалуына қатысты «меннің» 3 түрде көрінетіндігін айтады [6, 65-б.].

- а) шығарма иесінің өзінің тұлғасын, яғни лирикалық «менін» айтуы;
- б) шығарма иесінің өзіне-өзі мінездеме беруі;

в) шығарма иесінің туындысында оның өмірбаяндық кезеңдерінің көрініс табуы. Біз өз мақаламызда ғалым Т. Тебегеновтың бұл саралауын негізге ала отырып, поэзиядағы ақындық «меннің» көрінуін былайша бөліп қарастырдық.

3) Ақындық талантты білдіру үшін қолданылатын шығармашылық «мен». Ақын – көркемдік тіл қуаты құнарлы, сөзі шымыр, ойы алдаспандай өткір творчество адамы. Ақынның жұрты алдындағы беделі қандай? Осы мақсатта біздің қарастырған шығармашылық «мен» туралы таратып айта кетейік.

1) Ақын өзінің сөзін тыңдар әлеуметті сағынады. Бұл әсіресе толғау-жырларында анық байқалады.

Ақтан:  
Әлеумет, келдің құралып,  
Сөз базарын құралық.  
Айтулы жүйрік мен едім  
Алысқа шапқан шұбалып.  
Майлықожа:  
Бісмиллә деп бастайын,  
Ал, жақсылар, тыңдаңдар  
...Бұлбұлың келді сайрауға  
Миуалы гүлдер дарағым  
Базар жырау:  
Көре алмай халқым сендерді –  
Көптен бері көбеңсіп,  
Қалыпшын тоғым шайқалмай

2) Ақынның білгірлігін, білімін сынға салуы. Бұл ақындар тілінде өткен ғұлама-шайхылардың есімін тілге тиек етуімен байланысты. Және де әр өлкенің дәстүрлі ақындық орта ықпалын да анықтайды.

Ақтан:

Расул, Имам Ағзам, Арыстан бап  
Солардан реушен жарық бізге тарап.  
Әулие Құл Қожа Ахмет діннің шамы,  
Күндіз-түн зікір айтқан Хаққа мадақ...

Ұзақбай жырау:

Қожа Ахмет Иассауи  
Пірден пірге төре екен.  
...Зарыққанды жебеген,  
Құр емес дейді зайырдан.

Базар жырау:

Ғали-Сина, Фирдоуси,  
Орасан озық білгірлер,  
Шыққан дейд тәжік, парсыдан.

Әбубәкір, Науаиы

Шығыпты айрықша ғалымдар

Өзбек пен қазақ халқынан...

3) Ақындардың сөз қағыстыруында бір-біріне өр талаптар қойып, ақындық қуатын қайрап, шамырқана толғайды. Өзін көтермелеп, қарсыласын кішірейте сөйлеуі – ежелгі ақындық айтыстың дәстүрлі әдісі.

«Қашағанның Ізбаспен айтысында»:

Сен – бір жабы, мен – тұлпар,  
Сен қарға да, мен – сұңқар,  
...Мен – теңіздегі кемемін.

Басармын да кетермін,  
Батарсың да кетерсің

4) Ақынның топ алдында өзінің ақындық қарымын таныту үшін бейнелі метафоралармен беруі.

Ақтан ақын:

Мен-Адайдың Ақтаны,  
Сөйлемес сөзім тақталы.

Бөгесе бөгет бермейтін,  
Қаратаудың ақпары,-

Немесе:

Мен ақ бауыр кер жорға  
Әдемі басқан аяғын.

Қарасаң көзің жеткісіз  
Жылмиып жатқан даламын.

Базар:

Тереңдігім теңіздей,  
Қайратым – қоңыр өгіздей.

Қалнияз:

Табаны тайпақ сүргінмін,  
Тауысқан топты жорғалап.

5) Халықтың өлең-жырға құмарын қандыру да ақынның қаумалаған көпшілік алдындағы парызы саналатын. Мұнда ақын көп сусынын қандырап халықтың қалаулы азаматы, той-думанның дүлдүлі ретінде танылады.

Ақтан ақын:

Қаумалап халқым келгесін,  
Селдетпей топан жел сөзді,  
Көрінбейін бекер жек...

Таңдайына татымас

Абыл менен Нұрымнан



Дәніккен жұртым секер жеп.

Базар:

Құмарын тарқат алқаның,

Ықыласын көптің қайтармай.

б) Ақын жүрегіндегі жан толқынысын, шерлі мұңын жеткізеді. Перзентке зар болу мұңы-қазақтың фольклорлық мұраларынан бастау алған, кейінгі жыраулық поэзияда да жиі қозғалған тақырып. Батыс өлкесі ақындарында:

Аралбай:

Еңсесі кеткен жүйрікпін

Еріксіз шауып бұланған.

Қайғы толса қалыбыңа,

Ұшқындап шығар зыбаннан.

Ақтан ақында:

...Оныншыдан не жаман-

Оймақ ауыз, қиғаш қас

Бір перзенттің жоғынан

Мұндық болсаң-сол жаман...

Ғалым Б. Кәрібозұлы лирикалық және ақындық «меннің» бір ұғым еместігін көрсете келе, біз саралаған шығармашылық «меннің» «ақындық көңіл-күйге, түрлі психологиялық сәттер мен сезімдерге негізделіп дүниеге келетіндіктен, онда жалпылық сипат басым, жеке ақынның ғана емес, адам баласының барлығының басында болатын жағдайлар жырланатындығын» айтады [7, 23-б.]. Зерттеуші Б. Кәрібозұлы біздің мақаламыздағы шығармашылық және элегиялық «менді» біртұтас ақынның ішкі сезімін, толқынысын танытатын тұтас лирикалық «менге» сыйдырып отыр.

Біздің ақындық қарымын танытатын шығармашылық «мен» деп айрықша бөлуіміздің де мәнісі бар еді. Өйткені, шаршы топта қызбалықпен сөз бастау ақындарға оңайға түскен жоқ. Бұқар жыраудың «шаршы топта сөз бастаудан қиынды көргем жоқ» дегені де тегін емес. Дуалы сөзбен жиналған топтың аузын қаратып, ақын-жырау атану үшін де ел бағасына лайық құрметке ие болу керек болған. Міне, ақын-жыраулар өздерін ерекше бітімді, кесек тұлғалы етіп, айрықша теңеулермен сипаттауы арқылы ақындық қиялының ұшқырлығын, сөзінің асылдығын, ойының маржан ділмәрлігін дәлелдеу үшін шығармашылық «менін» еркін қолданған.

Қорыта айтқанда, ғалым Қ.Сыдықов «Ақтан аты ерлік толғауларымен шыққан» десе де, ақынның өлеңдеріндегі сыршылдық сарынды жоққа шығаруға болмайды.

Айдынға үйрек, қаз керек,

Сұлуға құшақ, наз керек,

Жырға әуез бен саз керек,

Теріге пұшпақ баз керек,

Тері жаймай Ақаң не қылсын

Заманға қарай саз керек.

Әдемі лирикалық сарынның астарында әлеуметтік жағдай көрініс береді. Өйткені Ақтанның кедейшілікпен жоқшылықта, тері илеп, жалданып жұмыс жасап жүргенін көргендер оның бұл ісін сынға алады. Сондағы ақынның қайтарған жауабы екен делінеді.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Маңғыстау энциклопедиясы. – Алматы: Атамұра, 1997. – 384 б.
2. Нұрдәулетова Б. Маңғыстау ақын-жырауларының тіліндегі ерекше сөздердің түсіндірмесі («Қазақ әдеби тілінің тарихы» пәніне қосымша оқу құралы). – Алматы: үш қиян, 2003.-72 б.
3. Сыдықұлы Қ. Ақберен. XVIII-XX ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларының шығармалары. – Алматы: «Нұрлы әлем» баспасы, 2007.-576 б.
4. Тимофеев Л. Советская литература. – М.: Советский писатель, 1964. – 524 с.
5. Поспелов Г. Теория литературы. – М., 1978. – 351 с.

6. Тебегенов Т. Ақындық поэзиядағы фольклор мен әдебиет дәстүрі. Әдеби процесс. Авторлық поэзия. Ақындық өнер психологиясы: Филол. ғыл. д-ры дис. автореф. – Алматы, 2002. – 65 б.

7. Кәрібозұлы Б. Қазақ өлеңінің ұлттық сипаты: Филол. ғыл. д-ры дис. автореф. – Алматы, 1997. – 23 б.

**Ж.С. Рақыш,**

*М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының аға ғылыми қызметкері,  
филология ғылымдарының кандидаты*

## **САТИРАЛЫҚ ЕРТЕГІ БАСЫЛЫМДАРЫ**

Халқымыздың ұрпақтан-ұрпаққа жеткен асыл қазынасы фольклорлық мұрамыздың бір саласы ертегілер болып табылады. Ертегі – халық прозасының дамыған, көркем түрі. Ертегі әрі тәрбиелік, әрі эстетикалық рөл атқарады. Ертегінің жанрлық ерекшелігі осы екі қызметінен туындайды. Сюжеттік құрамы жағынан қазақтың төл ертегілерімен қатар халықаралық сюжетке құрылған ертегілері де бар. Олар тарихи-типологиялық және тарихи-генетикалық байланыс нәтижесінде пайда болған. Қазақ ертегілерін жанрлық және сюжеттік құрамы жағынан бес түрге бөлу қалыптасқан, олар: хайуанаттар туралы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, батырлық ертегілер, новеллалық ертегілер, сатиралық ертегілер [1].

Орыс фольклортануында В.Я.Пропп, Е.М.Мелетинский, В.П.Аникин, Э.В.Померанцева, И.И.Крук, В.А.Бахтин еңбектерінде ертегі жанры жан-жақты талданған. Э.В.Померанцеваның анықтамасы бойынша, ертегі – қиялға негізделген ауызша прозалық әңгіме, яғни ауызша әңгіменің қиялға негізделуі басты назарға алынады. Орыс ертегілері: жануарлар (мнемонистік) туралы, қиял-ғажайып және тұрмыс-салт (сатиралық) ертегілері деп үш түрге бөлінеді. Тұрмыс-салт ертегілері өз ішінде новеллалық және әлеуметтік-тұрмыстық, сатиралық ертегілер түріне жіктеледі.

Қазақ фольклортану ғылымында да ертегі жанрын зерттеу ғылыми негізге түскен. Оны М.О.Әуезов, С.Сейфуллин, Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев, Н.С.Смирнова, М.Ғабдуллин, Е.Костюхин, Е.Тұрсынов, С.Қасқабасов, З.Искакова, Б.Әбжет, А.Бейсеев сияқты ғалымдар зерттеді. Қазақ сатиралық ертегілерінің тұрмыс-салт ертегілері құрамында тұңғыш рет жанрлық сипаттамасын жасаған фольклортанушы Е.Тұрсынов болды [2]. Оны халық прозасының жанрлық түрі ретінде академик С.Қасқабасов қарастырды [3].

Қазақ ертегілері XIX ғасырдан бастап жинала бастады. Алғашқы кезеңде қазақ жерін отарландыру мақсатында Ресейден келген саяхатшылар, миссионерлер, зерттеушілер қазақтардың тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, фольклоры жайында деректер, мәліметтер жинады, жолжазба сипатындағы еңбектерде ертегілердің мазмұнын айтумен шектелді, фольклорлық шығармаларды өз мақсаттарына қарай жариялады және екі тілді сөздіктер мен оқулықтарда пайдаланды. Отарлау тереңдеген сайын қазақ фольклорын жинау да мүдделі түрде жүргізілді. Ресей империясының құрамына толық еніп, қоғамдық-экономикалық, саяси-әлеуметтік жағдайы да түбегейлі өзгерген соң, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ фольклоры мақсатты түрде жинала бастағаны аян. Халықтың ауыз әдебиетінде сол елдің арманы, аңсары, биік мақсаты көрініс табатындықтан, әсіресе ертегілер көбірек жиналып, жарық көрді. Осы кезеңде қазақ ертегілерін ғылыми мақсатта жариялаған жинақтар да болды. В.В. Радлов, И.Н.Березин, Ы.Алтынсарин, Г.Н.Потанин, А.В.Васильев, А.Е.Алекторов, Ә.Диваев жинақтарында ертегі мәтіндері жарық көріп, ғылыми айналымға енді. Кеңес өкіметі орнағанға дейінгі кезеңде ертегілер Қазақстанның көптеген аймақтарынан жиналды. Ертегілерді жариялаушылардың ғылыми деңгейі мен түсінігі әр қилы болғандықтан, ертегі мәтіндері де түрлі көзқарас тұрғысынан бағаланды [4].

1846 жылы құрылған Орыс Географиялық қоғамы, Россия академиясының Петербург, Қазан университеттері фольклор материалдарын жиі жариялап отырғандықтан, ел арасынан жинау жұмысы қарқын алды. Сол кезеңдегі алдыңғы қатарлы ғалымдар Орыс Географиялық

қоғамына мүше болған, олардың қатарында В.И.Даль, А.И.Левшин, Н.И.Гродеков, Я.Я.Лютш, Л.Л.Мейер, В.В.Радлов, А.Н.Харузин, Г.Н.Потанинді атауға болады. Бұлардың халқымыздың асыл мұрасын жинап, жариялаудағы еңбегі өлшеусіз зор болды. Кейін Орыс Географиялық қоғамының жер-жерде бөлімшелері ашылды.

Қазақ ертегілерін жинап, орыс алфавитін қолданып алғаш жариялаған Василий Васильевич (Фридрих Вильгельм) Радлов (1837-1918) – шығыстанушы, этнограф, археолог, Петербург Ғылым академиясының академигі. В.В.Радлов көптеген ғылыми экспедицияларға қатысып, фольклорлық үлгілерді ұқыпты түрде жинап, қағазға түсірді. Оның он томдық «Түркі тайпалары халық әдебиетінің үлгілері» жинағының қазақ фольклорына арналған 3-томына енген он үш ертегінің екеуін «батыр ертегі», қалғанын «ертек» деп екіге бөлген [5, 253-278 бб.; 279-335 бб.]. В.В.Радлов тілтанушы маман ретінде жергілікті сөз құрылысын, тілдік ерекшеліктерді анықтау мақсатында сатиралық ертегілерді қысқартусыз, өзгертусіз, дәлме-дәл жазып алуды көздеген. Ол қазақ ертегілерін Қазақстанның шығыс аймағынан, Семей, Сергиополь (қазіргі Аягөз), Қапал, Верный (қазіргі Алматы) бекінісі маңайы мен Бұқтырма өзені жағасындағы қазақтардың айтуынан, ертектің айту ерекшелігін сақтай отырып, жазып алған [6, 9-б.]. Бірақ кімнен, қашан, қайда жинағаны туралы нақты паспорттық мәлімет қалдырмаған.

Мұнда қазіргі жіктеу бойынша сатиралық ертегілер деген жанрлық түрге топтастыруға болатын «Әжігелді» және «Жақсылық, Жамандық жолдас болған» деген мәтіндер жинақталған. «Әжігелді» ертегісінде тапқыр, айлакер Әжігелді үш бай баласына «теңге тастайтын» қотыр тайын, «ғажайып» қазанды сатып, су астынан қара жорға мініп келдім деп алдап, Дауғар алып пен ханнан айласын асырып, соңында ханшаны алады. «Жақсылық пен жамандық жолдас болған» ертегісінде жамандықтың ниетіне қарай жазаланғаны, ал жақсылықтың хан қызын алып, алтын таққа отырғаны айтылады [5, 287-290 бб.]. Орталық ғылыми кітапхананың Қолжазба қорында сақтаулы осы аттас ертегіні (68-бума, 2-дәптер. Жазған – Ысмағамбет, фамилиясы көрсетілмеген) Ә.Диваев жинаған. В.В.Радлов жариялаған және Ә.Диваев жинаған ертегіні салыстырып қарағанда, аңдар айтатын әңгімеде айырмашылықтың бары байқалады.

«Ертегі – соңғы қазақ ескілігін жинаушы адамдар арасында бұл жөнінде В.В.Радловтан ерекше ынталы, ұқыптылық көрсеткен оқымысты жоқ деуге болады», – деп ғалымның жинаушы ретіндегі еңбегін М.О. Әуезов жоғары бағалаған болатын [7, 16-б.].

Г.Н.Потанин қазақ даласын аралап, ел арасынан фольклорлық үлгілерді жинап, зерттеген, ертегінің мазмұны мен сюжетіне баса назар аударды. Омбы кадет корпусында оқыған кезден бастап Шоқан Уәлихановпен дос болған, кейін оның еңбектерін жариялауда көп еңбек сіңірді.

Ол қазақ арасынан экспедициялық әдіс, аударма арқылы жасалған конспект арқылы жинаған ертегілерді газет-журналдарда жариялады. Ол қазақ халық мұраларын жинаудың екі бағдарламасын жасап, «Дала уалаятының газетінде» жариялады. 1916 жылы «Қазақ, Алтай ертегілері» деген жинаққа Ақмола, Көкшетау, Қарқаралы аймағынан жинаған бірнеше сатиралық ертегінің сюжетін орыс тіліне қысқаша аударып басқан [8]. Потанин жинаған ертегілерді түрлерге бөлмей, аралас жариялаған. Жинаққа енген әр мәтінге түсініктеме беріп, көне замандағы елеулі оқиғалардың шежіресі ретінде қарап, мәтін варианттарын көрсеткен, кулар мен алдағыштар жайындағы, Алдар көсе туралы ертегілердің халықаралық сюжетке құрылғанына тоқталып, әрбір сюжетке әлем фольклорынан ұқсас мотивтер мен кейіпкерлер іздеп, салыстырып отырған. Ертегі тілі ауызекі сөйлеу тілі заңдылықтарына бағынатынын ескерген. Ол фольклорды жинап, жариялаушы, әрі зерттеуші болды [9].

Қу жауырынды етке, етті қойға, қойды сегіз қойға, оны қалыңдыққа алмастырып алатын «Алдар көсе» (71-73 бб.), қаңбақ шал жайындағы «Түлкі» ертегісін Көкіш Шыңғысұлы Уәлихановтан, «алдауыш кітабын үйде қалдырған» Қу бала туралы (132-133 бб.) және көк қаршығадан сый алатын «Ұр, тоқпақ» (140-142 бб.) ертегісін Сырымбетте Көседен, Қағанақбас, Қылкенірдек, Шибұт туралы «Үш жолдас» ертегісін (162-164 бб.) Көкшетау уезінен жазып алынған.

Ақмола уезінде 1900 жылы жазылған ертегілерді сол өңірде сот болып қызмет атқарған А.М.Головачев Г.Н.Потанинге берген. Ақмола уезі, Сарыөзек болысының қазағы, 73 жастағы Бисембай Аққожиннің айтуынан Алдар көсе туралы ертегілерді Қоржынкөл болысының қазағы, Ақмола қаласының тұрғыны, орыс тілін жетік білетін Ілияс Итжанов орысшаға аударып берген. Ақмола уезі, Нұра болысының биі Темеш руынан 49 жасар Өтеу Бөжин Баяшал туралы, яғни дәулермен күш сынасатын қаңбақ шал туралы ертегіні А.М.Головачевқа айтып берген.

Қазақ ертегілерін жинап, бастыруда зор еңбек сіңірген адамның бірі Александр Ефимович Алекторов (1861-1918) – миссионер, қазақ тарихын, мәдениетін, этнографиясы мен фольклорын зерттеген. Ол Бөкей ордасында, Астрахань губерниясында, Ақмола, Семей, Гурьев облыстарында халық училищелерінің директоры, инспекторы бола жүріп, қазақ халқының тарихы, тұрмыс-салты, ауыз әдебиеті, тілі жөнінде көптеген зерттеу, жинау жұмыстарын жүргізген. «Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах» еңбегінде (Қазан, 1900) қазақ және орыс тілінде 19 ғасырдың аяғына дейін жарияланған қазақ еліне қатысты еңбектердің мазмұны, сын-пікірлер, қосымша ретінде 50-ге тарта қазақ кітаптарының мазмұндалған тізімі берілген. «Қырғыздардың халық әдебиеті» (1893), «Дала уәлаяты» газетінде Алекторов жинастырған бірнеше қазақ ертегілері басылды [10].

А.Е.Алекторов 70-ке жуық ертегіні ел ішін аралап жүріп жинап, бастырған, ертегілерді тақырып жағынан жіктеген, жанрлық сипаты бойынша жүйелеуге тырысқан. Тілді жетік меңгергендіктен, қазақша естіген қалпында өзгертпей өз қолымен жазып алып, орыс тіліне аударып, Қазақстанның қай аймағынан жиналғанын, ерекшелігін көрсетіп, орыс оқырманына беймәлім әрбір сөзге түсінік беріп, газет бетінде жариялап отырған. Өзі шығарған оқулықтарға тәрбиелік маңызы зор деген ертегілерді қосқан [11].

Қазақ фольклорының жанашыры, Түркістан мұғалімдер семинариясының оқытушысы Яков Яковлевич Лютш – қазақ фольклорын жинап бастырушы. Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдер факультетін бітірген. Ол алғашқы қазақ тілінің оқулығын жазған, көптеген шығыс қолжазбаларын жинаған, ортаазиялық авторлардың бірнеше шығармаларын аударған. 1883 жылы Тәшкенде жарияланған Я.Лютштiң «Киргизская хрестоматия» деп аталатын Түркестан өлкесі қазақтарының халық әдебиеті үлгілерінің жинағында Әулиеата, Шымкент, Түркістан, Ақмешіт маңын мекендеген қазақтардың мақал-мәтелдері, жұмбағы, айтысы, жоқтауы, дастандары, діни дастандары, жалпы ауызша мұрасы, соның ішінде 26 ертегі қамтылған, бірақ олардың тақырыбы қойылмаған. 9 санымен берілген «Еріксіз балгер», 10 санымен белгіленген «Тоғыз тоңқылдақ, жалғыз қаңқылдақ» туралы сатиралық ертегілер жарияланған. Айтушы, жеткізуші турасында мәлімет келтірілмеген [12].

Николай Николаевич Пантусовтың «Қазақ халық әдебиетінің үлгілері» атты жинағында ырымдар, бата, алғыс сөздер, өлеңдер, жеті ертегі, оның ішінде екі сатиралық ертегі жарияланған [13]. Ол ауыз әдебиет үлгісін қалай жинағаны туралы баяндамағанмен, қазақтың оқыған азаматтары Кәрібоз Қаңтарұлы, Нысан Кемпірешов, Мұртаза Абылайхановтардың көмегіне сүйенген, мысалы, 26-бетте ертегіні кімнен қашан жазып алғаны туралы толық ақпарат берген. Н.Пантусов «Момынбай менен жеті қарақшылардың хикаясы» деген ертегіні (27-34 бб.) Қапал қаласында сол қаланың тұрғыны Нысан Кемпірешовтен жазып алған.

Лаптев Иннокентий Павлович (1873-1917) – қоғам қайраткері, Сібір казак жасағы атынан Ресей империясы Мемлекеттік думасы I және II шақырылымының депутаты. Омбы ерлер гимназиясында орта білім алып, Лазарев атындағы шығыс тілдері институтын 1895 жылы бітірген. Омбы қазыналық палатасында, Қарқаралы, Саратов губерниясы мен Павлодарда инспектор болып қызмет еткен.

И.П.Лаптев 1900 жылы Мәскеуде жарияланған «Қазақ тілінен материалдар» деген еңбегінде мақалдар, Ы.Алтынсариннің «Жаз» өлеңі, «Қаһарман» діни дастаны мен сатиралық ертегілер секілді ауыз әдебиеті үлгілері қазақ және орыс тілінде қатар берілген. «Ешкім бетіне қарсы келіп қатасын айтпайтұғын бір зейіні қатты патша дауласып келген екі

кісінің үйге кейін кіргенін өлтіре беріпті» деп басталатын, «Сұраған сен ақымақ па, сұратқан хан ақымақ па» деген Жиренше шешен, ағаштан құлап, көпір астында жатқан жерінен «керуеншілердің таяғынан жаным кірді» деп, өлген қызды тірілтпек болып елді дүрліктірген Қожанасыр туралы сатиралық ертегілер жарияланған. Әр мәтінге түсінік жазылып, қазақ тілінің қысқаша грамматикалық очеркі мен қазақ-орыс сөздігі қамтылған. И.Лаптев сатиралық ертегілерге тақырып қоймаған, жанрына қарай топтамаған, бірақ қазақ тілінің грамматикалық ерекшелігін айқындау мақсатында мәтіндегі ауызекі сөйлеу стилін еш өзгертпей жариялаған [14].

Қазақтың оқыған азаматы, «Дала уалаяты газетінің» белсенді авторларының бірі Рақымжан Дүйсенбаев И.Лаптевке қазақ тіліндегі материалды орыс тіліне аударуға көмектескен. Ол газеттің 1895 жылғы 31-санында ертегі, «Түйе, түлкі, қасқыр мен жолбарыс» ертегісі (1896, № 43) жариялаған, бірақ қай жерден жазып алғанын көрсетпеген. Сонымен қатар Атбасар уезіндегі қазақтардың кәсіпкерлігі туралы (1895, № 44), қазақтардың наным-сенімдері (1896, №2), барымтаны жою туралы (1896, № 42), қазақ алфавиті жөнінде (1897, №10) мақалалар жазған [10].

Сонымен қатар сатиралық ертегілерді қазақ оқығандары ел ішінен жинастырып, қазақтың рухани өмірінде өзіндік орны бар «Дала уәлаятының газетінде» жарыққа шығарған. Омбыда қазақ және орыс тілінде 1888-1902 жылдары «Акмолинские областные ведомости» газетіне қосымша ретінде Батыс Сібір, кейін Дала генерал-губернаторлығының басылымы «Дала уәлаятының газеті» жарық көрген. Қазақша нұсқасына Е.Абылайханов пен Д.Сұлтанғазин редакторлық жасаған. Орыс тіліндегі аудармасымен қатар берілген қазақ ертегілерінің мәтінін орыс ғалымдары А.Е.Алекторов, А.А.Ивановский, М.Бельский, М.Мироппиев және т.б., қазақтың зиялы азаматтары Бөкен Адықов, Жағыпар Айманов, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Қорабай Жапанов, Бодаубек Райымбеков, Ташмұхамед Сейфуллин, Рақымжан Дүйсембаев т.б. жинап бастырып, ел аузынан жазып алған ертегілердің соңына жинап, бастырушы ретінде өзін көрсетіп отырған. Кейде паспорттық мәлімет көрсетпей, мәтінді өз атынан жариялаған. Газет бетінде шағын ертектер, Алдаркөсе туралы ертегілер көп басылған. Басылым материалдарының кітап болып жарық көруіне библиограф-ғалым Үшкілтай Субханбердинаның сіңірген еңбегі орасан [15].

«Дала уалаяты газетінің» 1894 жылғы 30-санында Жағыпар Айманов «Шияз шал» ертегісін жариялаған. Баянауылдың тумасы, оқыған азамат Ж.Айманов осы газет бетінде Баянауыл өлкесінен шөптің шықпай, малдың қырылғаны туралы хабарлар (1897, № 19) мен «Түлкі мен бөдене» (1894, № 32) ертегісі және «Қожа Насыр» әңгімесін (1895, № 24) орыс және қазақ тілінде жариялап тұрған.

«Дала уалаяты газетінің» 1894 жылғы 38-санында «Сәлім байбатша менен Рахым байбатшалардың қалай шүрегей етінен құр қалғаны» және 1900 жылғы 3-санында «Жақсы түстер» сатиралық ертегісі жарияланды. Бұлар – бір мәтіннің екі түрлі нұсқасы, қысқаша мазмұны төмендегідей: ноғай, сарт, қазақ аңға шығып, жалғыз шүрегей үйрек атып алады. Жақсы түс көргені жейтін болып жолдастары ұйқыға кеткенде, қазақ үйректі жеп қояды. Осы ертегілерді жинап, жариялаушы туралы мәлімет берілмеген.

1892 жылы «Акмолинские ведомости», 1893 жылы «Астраханский вестник», «Оренбургский листок» беттерінде «Алдар көсе», «Алдар көсе мен Шықбермес Шығайбай», «Тоғыз Тоңқылдақ, бір Шіңкілдек» мәтіндері жарық көрген. Ал «Дала уалаяты газетінің» 1901 жылы 14-санында «Алдар көсе мен жылан» ертегісінде Алдар жыланды үлкендігіне сендіріп, алдап ат басындай алтынға ие болуы айтылады [16]. Соңына «Орта жүз» деп қол қойған Алашорда өкіметіне мүше болған Отыншы Әлжанов еді, ол «Бабай бүркіт» деген бүркеншік есіммен де фольклорлық мәтіндерді, мақалаларын жариялап тұрған. Әлжанов Отыншы (1873-1918) – бұрынғы Семей облысы, Зайсан уезінде туған. Зайсан қаласындағы ер балалар орыс-қазақ училищесін, Омбы қалалық мұғалімдер семинариясын бітірген. 1916 жылы ұлт-азаттық күресте, 1917 жылы төңкеріс тұсында қазақ елінің бостандығы үшін қызмет етіп, тәуелсіздік жолында құрбан болды. Ол ауыз әдебиет үлгілерін Зайсан, Тарбағатай, Омбы, Қызылжар, Ақмола өңірлерінен жинады [15, 10-13 бб.].

Қазақ халық әдебиеті үлгілерін жинаушы және жариялаушы Александр Васильевич Васильев (1861-1943) Қазан губерниясы, Чебоксар уезінде діни қызметкер отбасында дүниеге келген, оқу-ағарту саласында қызмет атқарды. Торғай облыстық халық училищесінің Ы.Алтынсариннен кейінгі инспекторы А.В.Васильев Н.Е.Ильминскиймен тығыз байланыста болған. 1896 жылы Орынборда «Дала уалаяты газетінің» шығуына байланысты қазақ тілінің дыбыс ерекшелігіне сай орыс алфавитін жасау жөніндегі еңбегін жариялайды. Миссионерлік көзқарастағы А.В.Васильев қазақ тілін жетік меңгерген, өзінше әліппе жазған.

А.В.Васильев қазақ ертегілерін Қостанай, Торғай, Ырғыз, Ақтөбе өңірлерін аралаған сапарларында 1890 жылдары өз қолымен жинап, 1898 жылы «Образцы киргизской словесности. Вып. 1» кітабына жиырма үш ертегі енгізді. «Тазша бала», «Амалшыл Бекжан», «Тоғыз тоңқылдақ, бір шіңкілдек», «Алдар көсе мен бай баласы», «Алдар көсе мен тоңғақ», «Бұқарлық пен қазақ» сияқты сатиралық ертегілерін жинап жариялаған. Ырғыз уезінің мұғалімдері Ы.Алтынсариннің ісін жалғаушы Ғабдол-Ғали Балғынбаев (1866-1942) пен Бөкей ордасының тумасы, драматург Ишанғали Меңдіханов (1872-1919) ауыз әдебиеті үлгілерін жинауда Васильевтің көмекшілері болды. Ертегілерді орыс тіліне аударып, жариялап отырған А.В.Васильевтің ертегілерді жинаудағы кемшін тұсы – кімнен, қай жерде жазып алғандығы жайында толық мәлімет, дерек көрсетпейді [17, 10-36 бб.; 115-123 бб.].

«Бұқарлық пен қазақ» ертегісінде бұқарлық пен қазақ жолда келе жатып темекі сауыт тауып алады. Кімнің жасы үлкен болса, сол алсын деп келіседі. Бұқарлық Шолпан жұлдыз туғанда дүниеге келгенін айтқанда, қазақ өксіп жылап, сол кезде үлкен ұлы өлгенін айтып, темекі сауытқа ие болады. Бұл ертегі – Алдар көсенің шайтанды, жыланды алдауы туралы сатиралық ертегілердің анекдоттық бір нұсқасы [18, 10-13 бб.].

Неміс этнографы Карутц Рихард ХХ ғасырдың бас кезінде Маңғыстау түбегін аралап, қазақтар мен түрікмендердің әдеп-ғұрпын, дәстүрін, тұрмысын зерттеген. Р.Карутцке Маңғыстау сапарында орысша сауатты, осы жердің тумасы, Новопетровскідегі уездік басқарма кеңесінің тілмашы, әңгімешіл Ораз Оңғалбаев жолбасшы болады. Карутц осы зерттеу жұмыстарын жинақтап, оны 1911 жылы Лейпцигте неміс тілінде жариялады. Келесі жылы Е.Петри орыс тіліне аударған кітапта ел аузындағы әңгімелер, мақал-мәтелдер келтірілген. Онда А.В.Васильев «Алдар мен бай туралы» сатиралық ертегісінің фабуласы баяндалған. Бір бай адам «мені алда» дегенде, Алдар «алдауыш таяғым үйде қалып қойыпты» деп жауап береді. Бай: «Қойды мен қарай тұрамын, таяғыңды әкеле ғой» деп Алдарды атына мінгізіп жібереді [19, 176-б.].

Фольклорлық мұраны сақтап жеткізушілер уақыт озған сайын азайып барады. Қазіргі жаһандану заманында ауыз әдебиетінің, фольклордың дамымайтыны белгілі. Қолжазбаларды жинау тарихы – археографияның бір бөлігі болып табылады. Сатиралық ертегілердің, қолжазбалық мұраның жиналуы, жариялану тарихын жазу келешектің еншісінде. Кеңес кезеңіне дейінгі дәуірде сатиралық ертегілер жеке жарияланбағанмен, басқа жанрлық түрлермен бірге баспа бетінде жарық көрді.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Қазақ әдебиетінің тарихы. Қазақ фольклорының тарихы. 10 томдық. 1-том. – Алматы: Қазақпарат, 2008. – 812 б.
2. Турсинов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки (В аспекте связи с первобытным фольклором). Изд. второе, испр. и допол. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 192 с.
3. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 167 б.
4. Қазақ фольклористикасының тарихы: революцияға дейінгі кезең. – Алматы: Ғылым, 1988. – 432 б.
5. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи, собраны В.В. Радловым. Ч. 3. Киргизское наречие. – СПб., 1870. – 712 с.
6. Ел қазынасы – ескі сөз (В.В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері) / Құраст. Б.Уақатов, С.Қасқабасов, К.Матъжанов. – Алматы: Ғылым, 1994. – 616 б.

7. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959. – 211 б.
8. Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказания. – Петроград, 1917. – 198 с.
9. Смирнова С.Н. Потанин – собиратель и исследователь казахской народной поэзии // Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. – Алма-Ата, 1972. – 172 с.
10. Алекторов А.Е. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. – Казан, 1900. – 46 с.
11. Байқадамова Г. А.Е. Алекторовтың фольклортанулық еңбектері. канд дисс. – Алматы, 2010. – 142 б.
12. Киргизская хрестоматия. Сборник образцов народной литературы киргиз Туркестанского края / Сост. Я. Лютш. – Ташкент, 1883.
13. Пантусов Н. Образцы киргизской народной литературы. Тексты и переводы. Жетісу қазағының арасында Николай Пантусов жиып алған ертегілер, һәр түрлі тәрбие сөздер, алғыс, қарғыс сөздер, сайлау турасында бір өлең. – Казан, 1909. – 110 б.
14. Материалы по киргиз-казакскому языку, собранные И. Лаптевым. Образцы народной словесности. – М., 1900. – 148 с.
15. Дала уәлаятының газеті. 4-том / Құраст. Ү.Сұбханбердина. – Алматы: Ғылым, 1994. – 816 б.
16. Дала уәлаятының газеті. Әдеби нұсқалар / Құраст. Ү.Сұбханбердина. – Алматы: Ғылым, 1992. – 576 б.
17. Қазыбек Г. А.Васильев – казақ халық әдебиетін зерттеуші. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 199 б.
18. Васильев А. Образцы киргизской народной словесности. Вып. Киргизские сказки. – Оренбург, 1898.
19. Карутц Р. Среди киргиз и туркмен на Мангышлаке. Перевод Е. Петри. – СПб, 1912. – 189 с.

**Э.Т. Жанысбекова,**

*PhD докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая*

### **МИФ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАЗАХСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ**

Миф оперирует фантастическими образами, которые наделяются особым мифологическим значением. Следует отметить мифологическое время и место (хронотоп), которое не имеет ни начала, ни конца. В мифе «время мыслится не линейным, а замкнуто повторяющимся, любой из эпизодов цикла воспринимается как многократно повторяющийся и имеющий быть бесконечно повторяться в будущем», – отмечает Лотман. Согласно Е.М. Мелетинскому, «мифическое время – это правремя до начала исторического отчета времени, время первотворения, откровения в снах, иллюзиях» [1, с. 26].

В художественном тексте миф выполняет несколько функций: познавательную и объяснительную функции (логическая модель для объяснения противоречия). Другими словами, мифом может быть нечто реальное, интерпретированное особым образом. Данный тезис можно проиллюстрировать на произведениях современных казахских писателей.

В казахской литературе мифологические тенденции четко стали проявляться на рубеже 60-70х годов XX века. В своих произведениях авторы А.Жаксылыков, А.Кемельбаева, Д.Накипов, О.Бокеев, А.Алтай и др. используют как новые формы повествования, так и новые художественные приемы описания действительности. Литературные произведения данного времени приобретает особое новое качество. Часто именно казахские писатели обращаются посредством фольклора к мифу, ведь фольклор развивается из мифологии и содержит мифологические элементы. В архаических социумах фольклор, как и мифология, носит коллективный характер, т.е. принадлежит сознанию всех членов определенного социума. Главное различие между мифологией и фольклором состоит в том, что миф – это

священное знание о мире и предмет веры, а фольклор – это искусство, то есть художественно-эстетическое отображение мира, и верить в его правдивость необязательно.

Именно фольклор, являлся неотъемлемой частью мифологии в понимании казахского народа. Они нашли воплощение в литературных произведениях современных казахских писателей. Это во многом экспериментальная площадка для апробирования различных методов, стилей и жанров, их скрытой и явной диффузии. Соответственно, мифологические мотивы, т.е. условно-метафорические формы, в генезисе литературных сюжетов играют важную роль. Автор, возвращаясь к мифу, создает свое новое видение мира через призму мифа, его смыслы и структуру. Именно структура мифа отличает его от всех других продуктов человеческой фантазии. Так, именно структура определяет характеристику некоторых элементов произведения как мифологических. Как отмечает Р.Барт: «Мифом может быть все» [2, с. 266]. И тому подтверждение произведения казахских авторов «новой волны».

Мифологические образы, которые используют казахские авторы новой волны, - это неисчерпаемый источник духовной культуры казахского народа. Духовную культуру казахского народа составляют нормы, правила, образцы, эталоны, модели поведения, законы, символы, мифы, знания, традиции, ценности и ритуалы. Его ментальность связана с коллективными представлениями, бессознательными и сознательными. Эта культура, которая представляла симбиоз номадической, оазисной культуры, и смешанной скотоводческо-земледельческой культуры, являющейся частью богатой тюркской культуры.

Глубокие коллективные недра подсознания, по мысли К.Г. Юнга, являются вмещателем не только комплексов, но и архетипов. Особенная формулировка К.Г.Юнга, определяющая архетипы как мифообразующие структурные элементы бессознательной психе. Архетипы – это некие структуры первичных образов коллективной, бессознательной фантазии и категории символической мысли, организующие извне представления [5, с. 53]. Следовательно, коллективное бессознательное хранит память о прошлом, архетипическую память. В известной степени миф – продукт коллективного, бессознательного мышления.

Казахские писатели не могли не воспользоваться колоссальным художественным потенциалом различных условно-метафорических форм (легенд, сказаний, притч, мифов). Миф, в силу своей символичности, является универсальным языком, моделью построения личного и общественного поведения, продуктом коллективного творчества. Показательны в этом отношении произведения последних лет О.Бокеева, А.Кемельбаевой, А.Жаксылыкова, А.Алтая и других. Рассмотрим в сопоставительном разрезе пути использования мифологических мотивов в произведениях двух казахских писателей О.Бокеева и А.Алтая: «Человек-олень» и «Кентавр» (соответственно).

Известно, что основная фигура архаической поэзии – параллелизм. Содержательная сторона параллелизма на древнейшем этапе связана, прежде всего, с сопоставлением чего-то, происходящего в жизни человека, с чем-то, происходящем в природе: т.е. с животными, растениями, небесными светилами и т.д. Предпосылкой, обязательным условием для возникновения таких сопоставлений является общее анималистическое мироощущение и антропоморфизация природы. К этому обычно добавляются более конкретные мифологические представления тотемического характера о родстве (в основе – о тождестве) родовой группы и породы животных или растений, о происхождении человека от растений или животных и т.п. [9, с. 33].

Происхождение тотемизма можно объяснить по теории И.О.Выготского о комплексном мышлении. Какие-то черты сходства у себя и какого-то животного (или растения) становились толчком для возникновения комплекса. Позднее это ментальное явление осмысливается как происхождение от этого тотема-первопредка. Тотемизм является религией первобытного общества. Д.Е. Хайтун дает такое определение: «Тотемизм является религией возникающего рода и выражается в происхождении рода от предков, представленных в виде фантастических существ – полулюдей-полуживотных, полурастений или объектов неодушевленной природы или людей, животных и растений одновременно,



обладающих способностью реинкарнации. Родовая группа носит имя, породы тотемного животного, вида растений или предмета неодушевленной природы и верит в родство с тотемным видом и в воплощении тотема в членов рода и обратно» [6, с. 69].

Если мы сравним указанные произведения, то найдем здесь, несомненно, присутствие архаических и мифологических мотивов. У О.Бокеева это - человек, а у А.Алтая – это получеловек, полулошадь (кентавр). В казахских мифологических сказаниях прослеживается характерное для всех древних народов деление мира на верхний (небесный), средний (земной) и нижний (подземный). Согласно данной схеме, олень и лошадь являются представителями срединного мира, где и обитает человек. В этом плане можно согласиться с высказываниями К.Г. Юнга, что коллективное бессознательное как бы концептуализирует в себе «реликты архаического опыта, что живут в бессознательном современного человека» [4, с. 58].

Рассказ А.Алтая начинается с рождения мальчика-кентавра, получеловека-полуконя. Здесь присутствуют элементы синтеза сказки, мифа и фантастической антропологии. Сказочное и современное тесно переплетаются: «Құбыжық болса да, іштен шыққан шұбар жылан болса да, өз перзентіміз!» деген арманмен келіп, түкпірлі тау ішіне жасырынған. ...Жылқы тұрпатты, адам тұлғалы нәресте де ширады. Ол жануардай жылдам аяқтанды. Ертедегідей ерте тілі шығып, ерте ес кірді. Әкесі бөтенсімей бауырына басып, анасы жерінбей жанына алған, көкесі жатсынбай иығына шығарған. Жұрт көзінен жырақта – кәрі таудың қуысында, үш бірдей пенденің уысында өсіп келе жатқан. Еркін еді, ерікті еді» [3, с. 112].

Герой А.Алтая кентавр – это мифологема, зародившаяся в греческой мифологии. Согласно мифологическому словарю кентавры - дикие существа, полулюди-полукони, обитатели гор и лесных чащ, отличаются буйным нравом и несдержанностью [10, с. 683]. Эти животные особо почитаемы в казахской среде и по сей день Мальчик-Кентавр - другой, не похожий на людей. А.Алтай в коротком рассказе «Кентавр» вместил всю самобытность жизни казахов, человеческой самоотверженности, проблему экологии, стремление жить. Сегодня одним из основных мифологических образов казахских прозаиков является образ Кентавра. Конь – важная составляющая духовного мира, ядро души кочевника. Данный образ в русской мифологии известен под названием Китоврас. Для Европы кентавр является образом, архетипом кочевников. Образ Кентавра часто встречается в мировой литературе, тому подтверждение роман Д.Апдайка «Кентавр».

Герой А.Алтая Басарыс, как внешне, так и внутренне сочетает в себе два признака типичных как для человека и животного. Сравнительно герой О.Бокеева Актан, внешне ничем не отличается от человека, а внутренний мир полностью ассоциируется с образом оленя.

В рассказе «Человек - олень» мы встречаем традиционный для казахской литературы анималистический образ оленя. Наиболее характерные признаки оленя – стремительность, грация и красота. Образ оленя связан с символикой Древа Жизни из-за сходства оленьих рогов с ветвями, данная трактовка является свойственной для саков-кочевников. Тому подтверждение золотые украшения, выполненные в «скифо-сибирском зверином стиле» найденные в сакских курганах, где доминирует образ оленя. Он является универсальным благоприятным символом. Автор устанавливает параллель человека и оленя: «...неимоверно длинные ноги Актана, далеко свисая, задевают траву. Джигит широкоплеч, высок...». Он объясняет прозвище «человек-олень» любовью героя к оленям еще с раннего детства: «...Красиво было в тайге, таинственно и страшно ночью, но Актан не испугался. У подножия Карашоки он увидел большое стадо маралов, подкрался сбоку и спрятался возле крупной лиственницы, подстелив под себя теплую овчинку. Битва оленей началась, когда позднее осеннее солнце вынырнуло из-за вершины Акшоки. Быки бились беспощадно, неистово, с утра и до полудня. Обессиленные, шатаясь, падая на землю, покидали поле боя побежденные; и лишь самые могучие, неутомимые – остались два быка – бились еще часа полтора, затем один одолел другого, прогнал его и, протрубив в небо о своей победе, направился к стоявшим поодаль ланкам. Собрав их всех в стадо, погнал перед собою на склоны Карашоки... Актан вернулся в аул (не с того ли дня прозвали его Оленем?) и только

через неделю смог вернуться в тайгу к Карашоке». У Актана доминируют повадки животных, неспроста его люди зовут Зверем. Но такому человеку трудно среди людей, и он это понимает: «...И впервые он испытывал душевную муку оттого, что не умеет, оказывается, в этой жизни различить дурное от хорошего. А не умея этого, остается беспомощным... Та граница, что отдаляет человека от животного, проходила именно здесь: в этой способности различать добро и зло. И Актан представил теперь эту границу настолько же ясно, как и четкую границу между жизнью и смертью, нищетой и богатством» [2, с. 156].

В общечеловеческом смысле отношение к человеческой природе близко как у О.Бокеева, так и А.Алтая постоянным размышлениям героев, об уважении к прошлому и предкам, о связи времен, о преемственности поколений, о нерушимых узах родства и верности, которые могут победить даже смерть. Именно эти размышления придают данным произведениям философско-мировоззренческий характер.

Герои О.Бокеева и А.Алтая – люди, которые живут с гармонией природы; в них проявляется стремление к жертвенности во имя высоких идеалов, изменить мир в лучшую сторону. Жизнь обрекает Актана и Басарыса на одиночество, они замкнуты в себе, мечтательны, отрешенные от суеты, они не похожи на окружающих их людей как внешне Басарыс, так и внутренне Актан. Они всегда один ни один со своим миром, природой. «Пускай, – размышляет Актан, – я не умею думать и плакать. Но я буду жить по-своему, как могу, и никогда не откажусь от своей свободы... Каждый день он встает до зари. Выйдет за дверь и, словно волк, обнюхивающий летящий ветер, высматривает погоду» [2, с. 120].

Автор приводит диалог оленя и Актана о сущности жизни, о своем выборе: ведь он растет без отца, на его попечении немая мать, и родной аул Аршалы брошенный жителями, который он соглашается охранять и верный друг конь Белоглазый. «Он не переехал, нет: узнал о том, что требуется охранник брошенному добру, и остался вместе с матерью сторожить Аршалы. Хватило ума понять – хотя и прозвали его Зверем, - что не перемениться он в таинственной, непроглядной глубине своей души, как бы не перемещали его по земле, знал он, что главным и ничем не заменимым для него остается высь небесная над Алтаем, чувство полета и холодная горная вода из речки, которая вполне утолит его жажду». Внутренний голос укоряет: жить только для себя нельзя. «Кто, скажи мне, кто сейчас живет для других?» – сопротивляется Актан [2, с. 140].

Однако финалы трагических повествований различны: если Актан вынужден вернуться в город, к людям, жертвуя своей свободой, то Басарыс трагически погибает от рук человека. Но оба героя теряют свою свободу.

Мифологизация произведения это не только метод, «ее предмет – оформленность идей» [1, с. 269]. Посредством этих произведений авторы хотели показать коллапс гуманизма, социальное неравенство, потерю самобытности. Суть двух произведений – трагедия, созданная человеческими руками, трагедия общества манкуртов.

Как сам признается О.Бокеев: рассказ «... о том, что они чувствуют, над чем плачут и что озаряет их радость. Каждый из них достоин большого внимания, самого глубокого проникновения во внутренний мир, и их жизнь. Мне хочется своими книгами заставить призадуматься своих современников над их судьбами и созидательными буднями, помнить о них и уметь уважать по-настоящему, всем сердцем» [8, с. 4]. Основной конфликт рассказа раскрывается через столкновение двух типов культур «цивилизационной» и «природной». К проблеме социальной и личностной самоидентификации добавляется вопрос о внутренней сущности человека. И обращение к литературно-мифологическим сюжетам важно для раскрытия иррационального в современном человеке.

Таким образом, рассмотрев произведения двух писателей О.Бокеева «Человек-олень» и А.Алтая «Кентавр», где подставлены мифологема оленя и лошади, является результатом реакции авторов на драматические процессы социально-исторического характера – отчуждение человека от своей свободы, своего Я. Благодаря целому арсеналу образности, в первую очередь литературно-мифологической, в повествовании заключены попытки ответов на вечные экзистенциальные вопросы, стоящие перед человеком во все времена. Проза

О.Бокеева и А.Алтая обращается к вечным универсалиям в целях реактуализации глубинных реакций человека, ищущего спасения от ужаса смерти, от бытийного одиночества как отдельного человеческого, так и коллективного сознания. Можно утверждать, что элементы условно-символической поэтики в прозе писателей продиктованы особенностями авторской концепции, индивидуальным подходом в постановке социальных и нравственно-философских вопросов современности.

#### **Использованная литература:**

1. Мелетинский Е.М. От мифа к литературе. – М., 2001.
2. Барт Р. Мифологии / Пер. С фр., вступ.ст.и коммент. С.Зенкина. – 3-е изд. – М.: Академический проект, 2014. – 351 с.
3. Бокеев О. Человек-олень. / Бокеев О. Человек-олень. Повести и рассказы. – М.: Русская книга, 2003. – с.117-178.
4. Алтай А. Кентавр. / Алтай А. Казино. Абсурд элем новелласы. – Алматы: Атамұра, 2008. – с.109-124.
5. Юнг К.Г. Сновидения. Размышления / Пер.с нем. – Киев, 1994. – 423 с.
- Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Академический Проект; Мир, 2012. – 331 с.
6. Хайтун Д.Е. Тотемизм, его сущность и происхождение. – Сталинабад, 1958.
7. Бокеев О. Алтай // Рудный Алтай. – 2003. – 9 октября. – № 153. – С.4.
8. Мелетинский Е.М. Историческая поэтика фольклора: от архаики к классике. – М., 2010.
9. Мифы народов мира. Энциклопедия / Гл.ред. С.А.Токарев. Том 1. – М., Советская энциклопедия, 1987.

#### **Ж.С. Керімбек**

*М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының PhD докторанты*

### **ӘЛЕМ ЖӘНЕ ТҮРКІ ӘДБИЕТІНДЕГІ «ЕСКЕНДІР ЗҰЛҚАРНАЙЫН» БЕЙНЕСІ**

Ескендір Зұлқарнайын немесе III Ұлы Александр (лат. Alexander III Magnus) – б.з.б 356-323 жылдары өмір сүрген Аргеадтар (Теменидтер) әулетінен шыққан адамзат тарихының ең ұлы қолбасшыларының бірі. Ескендір Зұлқарнайын б.з.б. 336 жылдан бастап Ежелгі Македонияның патшасы, әлемдік державаның басшысы болған. Ал Исламда Зул-қарнайын – Құран Кәрімде айтылатын ұлы патшаның лақап есімі. Зұл-қарнайын – қос мүйізді деген мағынаны білдіреді. Ислам дінінде Зұлқарнайын деп аталуының себебі төңірегінде бірнеше риуаяттар бар, олар: рум және парсының патшасы болғандықтан; жердің батысы мен шығысын билегендіктен; тіпті басында қос мүйіз секілді нәрсе болған деген дерек те бар [3,531]. Зұлқарнайынның есімі Құран Кәрімнің «Каһф» сүресінде 3 жерде кездеседі. Оның бірі - Құран Кәрімнің «Каһф» сүресінің 83-аяты:

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْقُرْنَيْنِ ۖ سَاءَ لَوْ قُلْنَا مِنْهُمَا عَلَيْكُمْ ذِكْرًا

Аудармасы: (Мұхаммед F.C.) олар сенен Зұлқарнайынды сұрайды: “Сендерге оның жайын түсіндірейін” де [2, 302-б.].

Ескендір патшаның мүйізі бар туралы аңыз әңгімелер шығыста көп тараған. Мәселені, ол мүйізін көрсетпеу үшін шашын алған адамдарды өлтіріп отырған. Ақыр соңында бір шаштараз аман қалады. Ол Ескендірдің мүйізі бар туралы құпияны құдықтың ішіне айқайлайды. Сол құдықта қамыс өседі, ол қамыстан бір қойшы сыбызғы жасайды. Ал сыбызғы Ескендірдің мүйізі бар екендігін әуенге салып, жаһанға жар салады. Ғалым С.Қасқабасовтың жазуынша, бұл сюжеттің төркіні – ертедегі гректердің есек құлағы бар Мидас деген патша туралы миф. Мұнда да Мидас патша құлағын елден жасырып жүреді. Бірақ, амал не, оның құпиясын сыбызғы елге хабарлап қояды [1, 3-б.].

Құран Кәрімнің «Каһф» сүресінің 86-аятында Ескендір Зұлқарнайын жайында тағы мынадай жолдар бар:

حَتَّىٰ إِذَا مَغْرِبَ بَلَعِ عِيشِيَاءِ تُرْبُوجَدَ هَالِ الشَّمْسِ وَوَجَحْمَةٍ عِنْدَهَا فُلَانُ قَوْمًا يَأْتِي الْقُرْنَيْنِ وَإِمَائِعِدَابَانِمَا فِيهِمْ تَتَّخِذَانِ حُسْنًا

Аудармасы: *Tipti күн бататын жерге жеткен сәтте, оны қара балшықты бұлаққа батқан түрде көрді. Сондай-ақ сол маңнан бір ел тапты. “Әй Зұлқарнайын, не (ол елді) азаптарсың немесе оларға жақсылық істерсің” дедік [2,303].*

Мұнда Зұлқарнайын әлемнің батысына барып, онда тұратын адамдардың залымдарын жазалап, иманды, игілікті жандарға жәрдем көрсетеді. Бұдан кейін күншығысқа барып, онда панасыз, қорғансыз жүргендерді кездестіреді. Осындай орасан аймаққа билік жүргізген Зұлқарнайын екі таудың арасына келгенде сөзі түсініксіз бір тайпаға тап болады. Олар Зұлқарнайыннан өздерін Йажуж бен Мажуж қауымынан қорғауды өтінеді, сол үшін салық төлеуге әзір екендіктерін білдіреді:

أَقَالُوا الْقُرْنَيْنِ أَوْ مَاجُوجٍ جِيَّاجُوجٍ فِيمُفْسِدُونَ سَدَّوْا بَيْنَهُمْ بَيْنَنَا جَعَلْنَا عَلَىٰ خُرْجَالِكُنَّ جَعْلَهُمَا الْأَرْضِ

Аудармасы: *Олар: “Әй Зұлқарнайын! Йажуж, Мажуж бұл жерде бұзақылық істеуде. Саған салық төлесек, олар мен біздің арамызға бір бөгет жасайсың ба?” – деді [2, 303-б.].*

Зұлқарнайын екі таудың арасына темір толтырып, ол таулармен теңеліп, деңгейлес болғанда шойын құйып тастайды. Осыдан кейін Йажуж бен Мажуж бұл қорғаннан өте алмайды, оны бұзып өтуге күші жетпейді. Дәл осы Құранда баяндалған хикаят орыс халық ертегілерінде де кездеседі. «Орыс халық ертегісі» деп аталатын Ескендір жайлы аңыз былай басталады: «Бұ дүниеде Александр Македонский есімді патша өмір сүріпті. Бұл біздің ата-бабаларымыздың бабасының есінде жоқ ерте қадім заманда болыпты. Патша батырлардың батыры еді. Небір алыптар онымен күш сынасып жеңе алмады. Ол соғысқанды ұнататын, оның кіл батырлардан құралған әскері бар еді. Кіммен соғысуға барса да Ескердір Зұлқарнайын бәрін жапырып, жеңеді. Ол жер бетіндегі патшалықтың бәрін өзіне бағындырып, жаулап алды. Жердің түкпіріне барып, бір халықты кездестіріпті, ол қандай қайсар болса да зәресі қалмапты: жабайы аңдардан да жауыз, тірі адамның етін жейтін, олардың атап айтқанда, біреуінің қақ мандайында жалғыз көзі бар болса, базбіреулерінде 3 көзден бар, біреуінде жалғыз аяғы болса, кейбіреуінде 3 аяғы бар, олар сондай жылдам жүгіреді, садақтың оғындай ұшады. Ол халықты «Йажуд-Мажуд» деп атайды. Алайда Ескендір Зұлқарнайын патша дию тәрізді бұл халықтан қорыққан жоқ, олармен соғыса бастады. Ұзақ па, әлде қысқа ма қанша соғысқаны белгісіз, әйтеуір, дию халық қорқып, одан қаша жөнеледі. Ол соңынан қуып, тықсырып, ертегіде тілмен айтып жеткізе алмайтын таудың ішіндегі қуысқа қамайды. Олар сонда Ескендір Зұлқарнайын патшадан жасырынып қалады. Ескендір оларға не істеді? Олардың үстіне бір таудың үстіне бір тауды қойып, түтікше қалдырады. Сөйтіп, ол өз еліне кері қайтады. Түтікшеден қатты жел соққанда одан қорқынышты үн естіледі, олар сонда отырып: "Ескендір Зұлқарнайын әлі тірі болар!" деп айқайлайды. Сол Йажуд-Мажуд әлі күнге дейін тірі, олар Ескендірді қастерлейді, олар ақырзаман болғанда шығады» [4, 383-384 бб.].

Кейбір ғалымдар осы шойыннан құйылған тау-қамалды Дербент қорғаны деп есептейді. Осыған орай, Зұлқарнайынды Иран патшасы Дарий деп санайтындар да бар. Бір ғалымдар бұл Қытай қорғаны болуы да мүмкін деген пікір айтады. Зұлқарнайынның әл-Мунзир бин ас-Сама немесе Әбу Қариб әл-Химияри екендігіне байланысты аңыздар да сақталған. Ескендір Зұлқарнайын жайлы аңыз-әпсаналар Құраннан бұрын түскен кітаптардың бірі Інжілде де болуы мүмкін. Інжілдегі кейіпкерлер жайлы жазылған «Агада: Талмұт пен Мидраштың сөздері, әңгімелері және құпиялары» еңбекте Александр Македонский туралы мынадай хикаяттың барын С.Қасқабасов бұдан бұрын жазған болатын: «...қайтар жолында Александр түстену үшін бұлақ жағасына тоқтады. Оған әкелген тұздалған макрель балығын патша бұлақ суына малып алғанда балықтан хош иіс аңқыды.

– Бұл дегеніңіз, – деді Александр, – бұлақтың бастауы жұмақтан келеді. Бұлақ суына бет-жүзін жуып, Ескендір соны бойлай жоғары көтеріліп, жұмақтың қақпасына дейін жетеді.

– Қақпаны ашыңдар! – деп Александр бұйырады.

– Бұл – Құдай қақпасы, оған тек әулиелер ғана кіре алады, – деген жауап естіледі.

– Алайда мен патшамын, аты әлемге мәшһүр, – деп Александр, – маған ескерткіш ретінде бір нәрсе беріндер.

Оған бас сүйек беріледі. Өз патшалығына келген Александр таразының бір басына қу басты қойып, екінші басына өзіне тиесілі барлық алтын-күмістерін қояды. Сүйек басып кете береді.

– Мұның сыры неде? – деп Ескендір данышпандарға жүгінеді.

– Бұл сүйек, – дейді данышпандар, – көзі тоймас ашкөз адамның көз шарасы.

– Мұны немен дәлелдейсіздер?

– Бір уыс топырақ алып, сүйекке салыңыз» [6, 171-172 бб.].

Дәл осы сюжетті біз Абайдың «Ескендір» поэмасынан да кездестіреміз. Бұл – әлем әдебиетінде кеңінен тараған сюжет екенін осыдан-ақ байқауға болады. Абайдың «Ескендір» поэмасында былай дейді:

Қақпаның ар жағынан біреу келді,

Күзетшісі сол екен, дыбыс берді.

– Қақпаны саған ашар рұқсат жоқ,

Бұл – Құдайға бастайтын қақпа, – деді [5, 313 бб.].

Ислам тарихшылары мен әдебиетшілері арасында Ескендірді Александр Македонский деп санау белең алған. Бұл пікір кейін аңыз-әңгімелерге айнала келіп, шығыс халықтарының жыр-дастандарына арқау болған. Әсіресе, Науаи мен Низамидің шығармаларында айрықша көрініс табады. Белгілі ғалым Е.Э.Бертельстің дәлелдеуінше, Ескендір туралы алғашқы аңыздар мен әңгімелерді таратқан оның өз сарбаздары екен [7,239].

Фирдоуси өз «Шахнамасында» Ескендір туралы бұрынғы әңгімелердің жинақтап, бір поэма жасаған. Оның суреттеуінше, Ескендір – көптеген жорықтар жасаған Иран патшаларының бірі. Ескендір туралы аңыз-әңгімелердің бұрынғыдан да кең таралуына әсер еткен – Шығыс шайыры Низами болатын. Ол өзінің «Искандер нама» атты еңбегін жазуда өзіне дейінгі екі нұсқаны пайдаланған. Бірі – Динавари, Тавари және Фирдауси шығармалары, яғни, ирандықтар мен арабтардың әңгімелері. Екіншісі – Туртуши мен Газалидің діни жинақтарынан тарқатқан румдықтардың әңгімелері» [1, 6-б.].

X-XI ғасырларда Ескендір туралы аңыздар түркі халықтарына да жетеді. Дәлел ретінде Махмұт Қашқаридың кітабынан мынадай мысал келтірейік, «Тұтмач» деген сөздің мағынасын түсіндіре келе Махмұт Қашқари былай дейді: «Ескендір Зұлқарнайын Зұлматтан шыққанда адамдардың азығы таусылады. Аштықтан қорыққан адамдар оған: «бізні тұтма ач» - депті-міс. Сонда Ескендір данышпандармен кеңеседі, олар бір тағам даярлайды. Сол тағамды содан бері «тұтмач» деп атап кеткен» [8, 122-б.]. Мұндағы «бізні тұтма ач» деген сөз «бізді аш ұстама» деп аударылады.

Құран Кәрімді тәпсірлеушілердің басым бөлігі Зұлқарнайынды Александр Македонский дегенге келіспейді. Өйткені, Александр Македонскийдің Құран Кәрімде баяндалған Зұлқарнайынға ұқсамайтын көптеген тұстары бар дейді. Зұлқарнайын Қызырдан (ғ.с.) дәріс алған Алланың сүйікті құлы. Ал Александр Македонскийдің ұстазы Аристотель екендігі көпшілікке мәлім. Сондықтан Құран Кәрімге түсінік беруші кейбір тәпсіршілер Зұлқарнайынды Ибраһим пайғамбар (ғ.с.) дәуірінде Йеменде өмір сүрген құдіретті бір патша деп есептейді. Осы айтылған Ескендір Зұлқарнайын мен Александр Македонский екеуі бір тұлға ма деген сұраққа келер болсақ, бұл жайында да көптеген деректер келтіріледі. Алайда, Ислам ғалымдары олардың нақты немесе аңыз екендігін анықтаудың еш қажеттілігі жоғын ескертеді.

Ескендір Зұлқарнайын б.з.д 323 жылдың маусым айында 33 жасында қайтыс болған. Ғасырлар бойы оның сүзек немесе безгек ауруынан көз жұмған деген пікір қалыптасты. Алайда, оған у берген деген болжам да бар, бірақ оның қалай және немен уланғаны туралы мәлімет жоқ. Соңғы кездері американдық зерттеушілердің пікірінше, қолбасшыны Стикс өзенінен алынған сумен улаған. Ежелден Стикс өзені тамұқтан бастау алады деген наным-сенім де бар. Бұл өзен әлі күнге дейін Грекияның Пелопоннес түбегінің тауларында ағады, Мавронери немесе қазақша «Қара су» деп аталады.

### ***Пайдаланған әдебиеттер:***

1. Қасқабасов С.А. Абай. – Алматы: Алматы баспа үйі, 2010. – 112 б.
2. Құран Кәрім: қазақша мағына және түсінігі / Ауд.: Халифа Алтай. – Сауд Арабия, 1991. – 66 б.
3. Исмаил ибн Касир. Тафсир аль-Куран аль-Азим. – Стамбул, 1987. – 122 б.
4. Сказание об Александре Македонском // Народные русские сказки А.Н.Афанасьева: В 3 томах. – М.: Наука, 1984-1985. – (Лит.памятники). – Т. 2. – 1985.
5. Абай Құнанбаев шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы, 1961. – 666 б.
6. Агада. Сказания, притчи, изречения талмуда и мидрашей / Перевод С.Г.Фруга. Вступ. ст. В. Гаркин. – М.: Раритет, 1993. – 319 с.
7. Бертельс Е.Э. Низами. – М., 1948. – 136 с.
8. Қашқарий М. Девону луғотит түрк. Том. 1. – Ташкент, 1981. – 140 б.

***А.С. Каримова,***

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің магистранты*

***Ғылыми жетекшісі – Р. Зайкенқызы,***  
*филология ғылымдарының докторы*

## **ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР ТАҒЫЛЫМЫ**

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақ хандығының 550 жылдығын Мемлекеттік деңгейде мерекелеу жөніндегі тапсырмасы еліміздің рухани-мәдени өміріне үлкен серпіліс туғызды. Қазіргі уақытта Қазақстанның өткен тарихын зерделеп, жете тануға қосылып жатқан елеулі жұмыстардың үлесі ауыз толтырып айтарлықтай. Қазақ хандарының қарапайым халықты өмір өткелдерінен қалай аман-есен алып шыққандығы туралы тарихи құжаттарды сүзіп шығу үлкен жұмыс. Мәселен бір Абылай хан туралы жазылған қаншама көркем туынды қатарына биылғы жылы жазушы-драматург Думен Рамазанның «Абылай ханның арманы» атты тарихи пьесасы дүниеге келді.

Қазақ әдебиетіндегі тарихи романның алғашқы туу, қалыптасу, орнығу үлгісін көрсететін Ж. Аймауытов, М. Әуезов, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, С. Мұқанов, Х. Есенжанов, Ғ. Мүсрепов, Ғ.Мұстафиндерден кейін І.Есенберлиннің «Қаһар», «Алмас қылыш», «Жанталас», С.Сматаевтың «Елім-ай» Ә.Кекілбаевтың «Үркер», «Елең-алаң», Ә.Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі», «Жаушы», М.Мағауиннің «Аласапыран» романдары уақыт сынынан өтіп, оң бағасын алды. Бұл аталған шығармалардың ұлттық тұлға табиғатын тануға, ұлттық сананы оятуға, өткен ғасырлар ақиқатын білудегі үйлесімді тарихилық орны жан-жақты талданды.

Ал кең көлемді эпикалық жанрда Абылай ханның образын сомдаған туындылар саусақпен санарлық. Соның бірі халық жазушысы Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» романы. Қазақ халқын жоңғар шапқыншылығынан қорғауда ғана емес, үш жүздің басын қосып, мемлекеттілігін сақтап қалуға жан ұшырып еңбек еткен Абылай ханның тарихи орны ерекше. Дарабоз романында жоңғармен, дәлірек айтқанда Қалден Церенмен болған 1743 жылғы бітімнен кейінгі жағдай сөз болады. Жазушы бұл кезде екі ел арасында қан төгіске апаратын ұлығаусар қақтығыс болмағанын айта келіп: «Абылайды тұтқыннан босату үшін әрі үсті-үстіне үдей түскен Жоңғар жорығын бәсеңдету үшін жасалған бұл тоқтам, әрине барлық тармағы Жоңғар пайдасына шешілген теңсіз бітім болды. Алайда іштей арбасып, сырттай теке-тіреске айналған осы бір толас кезең, әсіресе, соғыстан қаңсырап шыққан қазақ хандығы үшін қажет еді», – дейді [1, 13-б.].

Қазақ халқының бұдан былайғы уақытта өз күшіне енуіне «ойраттың ең соңғы ұлы ханы – Халдан Цереннің дүниеден өтуі де себеп болады. Өйткені бұдан кейінгі «төрт ойрат арасындағы ырың-жырың» тақ тартысына ұласады.

Романда қазақтар мен жоңғарлар арасындағы татулық қатынастар тұтқыннан босаған Абылайдың қазақ мемлекетін қайта қалпына келтіруне, өз елінің тәуелсіздігі үшін күресті үдете түсуі тарихи деректер негізінде баяндалады. Сөйтіп, бұл бітімнің қазақ елі үшін маңыздылығын атап өтеді. Содан бергі бес жылда «Халық ес жинап, етек жапты. Қатары қатты сиреген ер-азаматтың орнын кейінгі жас буын келіп бүтіндеді. Шапқыншылықта шағындалып қалған төрт түлік мал аз жылда қайта мыңғырып, өріске сыймастай өсіп кетті» деп жазады жазушы [1, 14-б.].

XVIII ғасырдағы бетбұрыс кезеңнің басы жоңғардың соңғы ханы Халдан Цереннің қаза болған күнінен басталады. Қазақ елі үшін бұл азаттық үшін күрестің, қайта өрлеуінің басы болса, Жоңғар хандығы үшін керісінше құлдыраудың басы еді. «Моңғол империяларындағы ойранның басты себебі, тақ мұрагерлігі жөнінде заңның болмауы. Әр бір ханның қазасынан кейін, оның мұрагері жөнінде ұзақ талас болатын. Мұрагерді хан тұқымынан тарайтындардың барлығы бірдей мойындап, салтанатты түрде хан көтеру керек, ол үшін құрылтай шақырылатын еді. Марқұм болған ханның өсиеті назарға алынғанмен, ханзадалар үшін міндет бола бермейтін», – дегендей Халдан Церен қаза болғаннан кейін Жоңғар елінде тақ талас өрті өршіп кетеді. «..Халдан Церен өтті дүниеден. Осыдан кейін-ақ жоңғар тағынан бақ қайтты деседі білетіндер. Ұлы қонтайжы көз жұма салысымен-ақ, төрт ойрат арасында ырың-жырың тақ тартысы басталыпты» [1.14.]. Тарихи деректердің көрсеткеніндей Халдан Цереннен кейін Жоңғар тағына отырған мұрагерлердің барлығы дерлік Жоңғар мемлекетін күшейту қамынан гөрі, астындағы тақты сақтап қалуға тырысады [2.26.]. Бұл Жоңғар хандығының экономикалық, әскери жағдайының күннен-күнге нашарлауына әкеліп соғады. Бұл романда: «Өз ішіндегі осындай алауыздыққа байланысты, қазір жоңғар ордасының бұрынғы айдыны кеміп, етек-жеңін еріксіз жинай бастағаны байқалады. Халдан Цереннің тұсында Ташкент маңына тігілген хан ордасы өткен жылы Құлжаға қайта көшірілді. Өріс-қоныс жөнінде де қазақ жеріне бұрынғыдай ентелей сұғынуды қойып, кемерінен қайтқан теңіздей, күн өткен сайын апшысы қуырылып бара жатқаны анық» [1, 14-15-б.].

Кеңес дәуірінде дүниеге келген романдар арқылы оқырманға жақсы таныс Абылай ханның 1741 тауық жылының тамызында Халдан Церен қолына оқыс түсу оқиғасы «Дарабоз» романында жаңа қырынан ашылады. Ұзақ уақыт жауласқан екі елдің бейбіт келісімге келуіне Абылайдың тұтқынға түсуі тікелей себеп болады. Қытайға қазақ елшілері арнайы ат арытып барса, мұндағы келісім мүлде бөлек. Мұның өзі оңайшылықпен жүзеге аспағаны романда нанымды әрі дәлелді. Ханның да, қазақ батырларының да кесек мінезі жалаң хроникалық сипатпен емес, ұлттық болмыс, қазақы мінез тұрғысынан көрінеді.

Сондай-ақ ұзақ жылғы қансыраған соғыстан кейін Абылай ханның тікелей ықпалымен болған 1743 жылғы қазақ пен жоңғар келісімінің тарихи мәні де Қытаймен арадағы байланыс сияқты жан-жақты сөз болады.

Осы жәйттердің бәрі бас кейіпкері Қабанбай батыр бейнесі арқылы ашылады. Жоңғардың Банжыр деген ақсүйегі Қабанбайдың іргелес көшіп жүргенін есітіп, оны өз ауылына ерулікке шақырады. Бұл жерде Жоңғар хандығының іштей бүлініп, елде тақ таласы үшін өршіген қанды күрестің алғашқы кезеңін қамтиды. Міне, осыны пайдаланып қазақтың кейбір рулары ілгерілеп жаумен шекаралас қоныс тебе бастағаны тарихи шындық. «Бұлар әр бұлақтың басында иін тіресіп қонған қалмақ күркелерін аралай отырып, Банжыр ауылына ертеңінде түсте жеткен. Ұзаққа созылған үздіксіз соғыс ойраттардың да тобақазығына жетіп, әбден тоздырғаны байқалады. Уақытша үстемдік алған, жеңген ел дейтін емес, қайда қарасаң да жүдеу тірлік көзге ұрады... Әр ауылда жатаған боз үйлер некен-саяқ. Қалғаны – дауыл ұрып кеткендей қаптаған қара лашықтар. Жерге сыймай мыңғырып жатқан бәлендей көп мал да байқалмайды» [1, 43-б.], – деген суреттің астарында, тарихи құжаттардағы: «Цин империясы, Қазақ хандығы мен Қоқан бектігіне қарсы ұзаққа созылған соғыстар нәтижесінде іске жарамды ер-азаматтар шаруашылықтан ығысты, ел қорының таусылуы, сауда-саттықтың тоқтатылуы, табиғи апаттар мен жұттар Жоңғарияны ауыр экономикалық дағдарысқа ұшыратты», – деген сөз тарихи шындықтан туған.

«Бірақ, сөйте тұра, жоңғар жолбарысының бауырына басқан жемімен оңайшылықпен айрылар түрі жоқ. Алтай мен Тарбағатай өлкесін ата қонысындай иемденіп алғаны өз алдына, бүкіл Жетісу, Талас пен Шу өңірі, Сыр бойындағы қалалар әлі де жау қолында жатыр... Міне, осындай жағдайда Қазақ ордасы не істеуі керек? Жоңғар ордасындағы аласапыранды пайдаланып, жау қолында қалған аймақтарды азат ету үшін аттаныс жариялау керек пе? Әлде әліптің артын бағып, әлі де болса күте тұрған жөн бе?» – деп Қазақ хандығы мен Жоңғар хандығы арасындағы байланыстарының алғышарттарын көрсетеді [1, 15-б.].

Шығармада сөз болған «Қазақтар қалмақтың ішінде жиі қонақтап қана қоймай, Жоңғар хандығының ішкі тартыстарына да қатысып отырғаны» тарихи деректер негізінде сипатталуын көреміз.

Романда тұңғыш рет Қазақ хандығының Қытай елімен жасаған саяси-экономикалық байланыстары жан-жақты суреттеледі. Бұдан былай, Қытай елі қазақ үшін жұмбағы мол, құпия мемлекет ретінде емес, жақын көрші, белгілі деңгейде одақтас елге айналады. Жазушы сол кезеңде жасаған қазақ билеушілерінің тек майдан даласында ғана емес, дипломатиялық кездесулерде де өзінің ұлттық мүддесінен таймаған, елінің болашағы үшін күрескен тұлғаларын көрсете білген.

Бұл дәуір ең алдымен, батырлықты ту еткен жаугершілік заман болғанын, сондықтан да, жазушы атап өткендей, адамзаттың бойындағы қастерленетін басты қасиет батырлық екенін тарихшы ғалымдар да тіге тиек етеді: «Ұлттық тарихи сананы қалыптастыруда ұлт-азаттық қозғалысы тарихының алар орны ерекше... Ел басына күн туған ХУІІ-ХУІІІ ғасырлар. Бір өзі қайраткер, стратег, дипломат, батыр болған хандар ғана ел билеп, абырой-атаққа ие болды. Ондай ел билеуші өз мүмкіндігін майдан шебінде көрсетті. Жекпе-жек сайыста батыр атанды, батырлар легін бастады. Ендеше, жаугершілік заманында «арғымақ – жалсыз, ел — малсыз» болған күнде сайып қыран батырлар әлеуметтік топ болып қалыптасты. «Құлаш бойым құласа да, тіккен туым құлаамасын», – деген Шыңғыс хан дәуірінен келе жатқан ата-салттың негізгі салмағын батырлар көтерді», – деген ой «Дарабоз» диалогиясында анық көрініс тапқан [3, 174-б.].

Қазақ әдебиетінде алғаш рет қазақтың күрделі дипломатиялық қарым-қатынастары сөз болады. Сол арқылы дәуір бар қырынан ашылды. Жазушы екі алпауыт мемлекет арасындағы жағымсыз жақтарды ғана емес, оның позитивті қырларын да аша білген.

Романда қазақ-қытай қатынастары жан-жақты сөз болған. Қазақ пен қытай елінің қақтығысып қалу себептерінен бастап, оның ақыр соңында бейбіт келісіммен бітіп, қазақ елі өзіне ұтымды, пайдалы шарттар жасасқаны сөз болады. Қазақ-орыс байланыстары да романда тың табиғатымен көрінеді.

Қазақ халқының XV-XVІІІ ғасырлары қалыптастырған жыраулар поэзиясы кейіннен дарынды ақындар өнеріне ұштасқаны белгілі [4, 76-б.].

Жыраулар поэзиясы да фольклорлық сипатта болғанмен авторы халық қана деп түсінетін ұғымнан алысырақ, анығырақ авторы белгілі бір тарихи тұлға болатын, қоғамдық-әлеуметтік маңызы зор көркем сөз туындылары дүниеге келді [5, 76-б.]. Ол туындылар әдеби өмірдің қалыптасу жолдарынан мәлімет беретін, тарихтың сырларын айқындайтын құнды дүниелер болды.

«Тарих толқынында қазақ әдебиеті үшін жарқын белестерге толы бір кезең XV-XVІІІ ғасыр әдебиеті. ХІІІ-ХІУ ғасыр моңғол шапқыншылығы зырдаптарынан бас көтеріп, жаңа заман, жаңа өмірге бет бұрған халықтың жаңа шежіресі басталды. Алтын Орда құлап ноғай, қазақ рулары дербестігін алып бөлініп шығып, Ақ Орда халқының жеке мемлекет болып қалыптаса басталу тарихында да заман өз қиындығын кездестірді. Бірінші орынға елдікті, қазақ ұлтының біртұтастығын мақсат еткен қайырымды хандармен бірге, елді басып-жаншуға, өзге елдермен қазына үшін соғыстырып ел берекесін кетіруге, халықты қалың тобыр деп қана түсінетін қатігез хандар да кездесті. Осы бір аға мен іні хандық үшін жауласып, әке мен бала билік үшін араздасып, аждаханьң аузындай хан тағы үшін бала әкесін, іні ағасын жұтқызып жіберіп жатқан, хандар билігі жиі-жиі ауысып, ел басына



біркелкі заман орнату қиынға соққан кезеңдерде ел қамы үшін, ұлт жаны үшін тарих төріне әдебиеттің құрметті өкілдері жыраулар келген еді. Моңғол шапқыншылығының зардабы кезіндегі сопылық әдебиеттен кейін, XV ғасырдан бастап қазақ мәдениеті алға өрлеп әдебиет, музыка, ғылым саласы қайта жанданды. Осы бір кезде тарих тұғырында да, әдебиет әлемінде де елеулі орны бар жыраулар поэзиясы қалыптасты».

Әсіресе, ауыз әдебиеті оның ішінде эпостық жырлар сол кездері биік сатыға көтерілді. Бұрынғы эпос жырлары «Ер Сайын», «Ер Көкше», «Қыз Жібек», «Күлше қыз» сынды жырлар осы кезде жырланып жаңа нұсқалары пайда болды. Бұл кезең жырдың, жыршының және жыраудың өрлеу кезеңі. Бұл кезеңде қазақ әдебиетінің өзіндік әдеби стилі қалыптасып, қазақ халқының мәдениеті жанданады. Осы кезеңде өмір сүрген қазақ батырлары туралы жырлардың өзі бір төбе. Мәселен, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай туралы жырлар ел арасына кең тарады.

Жазушы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан, ата-баба өсиетін Қабанбай аузымен айттырады: «Дұшпан астыңдағы атыңды сұраса, аяма. Өйткені Қамбар ата аман болса, тұлпар тумай қоймайды. Дұшпан қойныңдағы қатыныңды сұраса да, таршылық етпе. Өйткені елің аман болса, сен үшін тағы бір сұлу бойжетеді. Тек дұшпанға бір сүйем жер беруші болма! Өйткені халық көбейгенмен, асыраушы жер-ана ешқашан үлкеймейді» – дегені «әзер беті тіліңгір безер болмаса, еттен өтіп, сүйекке жететін сөздер емес пе?» [6, 20-б.].

Шығарма дәуір сипатын жаңаша берумен ғана емес, сол негізгі тарихи оқиғалардың туына себепші болған жағдайларды ашып көрсете білуімен ерекшеленеді. Жазушы суреттеліп отырған дәуірдегі белгілі бір тарихи оқиғалардың туу себепін іздейді. Тарих оқиғадан туа ма, жоқ әлде оқиғаны тудырушы адам ба? Міне Қ. Жұмаділов осыған жауап іздейді, әрі табады.

«Дарабоз» романында ХУІІІ ғасырдағы Абылайға қатысты қандай да бір тарихи оқиға желісі өрбімесін ол жайдан-жай емес. Диалогиядағы Абылай ордасы мен оның ішкі-сыртқы саясатына кең орын берілуі, өзге де хан-сұлтандар мен батыр-билердің реалистік бейнесінің сомдалуы Қабанбай батырдың дара тұлғасын да, ол өмір сүрген дәуір шындығын да ашып шығуға мүмкіндік туғызған. Сондықтан да шығарма эпикалық жанр деңгейінің талаптарына толық жауап беріп отыр.

Қ. Жұмаділов – реалист жазушы. Оның тарих қойнауын ашатын том-том прозалық шығармалары реалистік тәсілдің шоқтығын биік белеске көтергенін атап өткен жөн. Мұнда да жазушы көзқарасы айқын. Роман соңында: «Белгі ретінде батырдың басына тас үйіледі. Алайда туыстары алыстан тас тасып әкелуді қиынсынып, орташа ғана оба тұрғызған. Келер жылы Самарқаннан ұста алдырып, айшықты күмбез орнатамыз дескен-ді. Амал не, ол да орындалмайтын көп сөздің бірі болып қала берді... Өне-міне деп жүргенде, ұрпақ ауысып, ел жаңаланды. Зират басына үйілген обалар мүжіліп, бірте-бірте жұрт жадынан шыға бастады. Бабаларының салақтығынан кейінгі ұрпақ ұлы қолбасының нақты қай тұсқа жерленгенін таппай, сарсаңға түсіп сандаларын ол кездегі адамдар қайдан білсін?!» – деп аяқталуы жазушы позициясын көрсетіп тұр.

Жалпы романдағы ұлт этносы берік сақталған сол дәуірдегі бабалар арасындағы ұлы сыйластық, бір-біріне деген адалдық, турашылдық, табандылық, жомарттық, шексіз бауырмалдық, бәр-бәрі үлгі етуге тұрарлықтай. Мұны Абылай мен Әбілмәмбеттен, олардың Төле би, Қазыбек би, Бұқар жырау, Қабанбай, Бөгенбай, Шақшақ Жәнібекке тағы басқаларға деген өнегелі қарым-қатынастарынан да көруге болады.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Жұмаділов Қ. Дарабоз: Тарихи роман. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 133 б.
2. Бердібаев Р. Тарихи роман. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 3-том. – 448 б.
3. Мұқаметханұлы Н. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920). – Алматы: Қазақпарат, 2000. – 332 б.

4. Даналардан шыққан сөз. Нақылдар жинағы /жинап, құрастырып, орыс тілінен аударған Ұ. Асыллов. – Алматы: Мектеп, 1987. – 383 б.
5. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы: ҚЭ Бас редакциясы, 2007. –9-том. – 688 б.
6. Елеукенов Ш. Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде. – Алматы: Алатау, 2006. – 352 б.

*Е. Ағнас,*

*«Қайнар» университетінің магистранты*

### **«ТУ» ПОЭМАСЫ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ**

Эпик ақын Несіпбек Айтұлы қазақ мемлекетінің бас рәмізінің бірі байраққа арнап жеке поэма жазды. Бұл қазақ әдебиеті тарихында болмаған тың құбылыс, азаттық кезеңінде қол жеткізген поэзиядағы сүбелі табыс деуге болады. Рас, қазақ ақындарында туға, байраққа, жалауға арнаған жекелеген өлеңдері, жыр шумақтары болған, бірақ тұтас поэма тудырғаны жоқ. Отаршылдық кезеңде елдік ар-намысты қозғайтын мұндай рәміздерді жырлау тұрмақ айтуға, суретін таратуға тыйым салынып келгені белгілі. Алайда бұрынғы көк түркінің бөрілі байрағы, ғұндардың қыл шашақты туы, бертінгі Алтын орданың айбарлы туы, Қазақ ордасының жалауы, ту ұстайтын тубегілер туралы там-тұмдаған деректер, жыр шумақтары ежелгі әдебиет нұсқаларында, шежіре дәстірлерде, кейінгі жыраулардың жырында, халық ақындарының өлеңдерінде өрнектеліп, зерделі қауымның тарихи санасына тіл қатып келді. Отаршылдықпен бірге отанның бас рәмізі құлатылып, нар намысты ұлдары бұғауланғаны, санадан өшірілгені анық. Сол себептен де Мағжан ақын былайша күңіренеді:

Күш кеміді, айбынды ту құлады,  
Кеше батыр – бүгін қорқақ бұғады.  
Ерікке ұмтылған ұшқыр жаны кісенде,  
Қан суынған, жүрек солғын соғады.

Қыран құстың қос қанаты қырқылды,  
Күндей күшті күркіреген ел тынды.  
Асқар Алтай –алтын ана есте жоқ,  
Батыр, хандар –асқан жандар ұмытылды.

Кеңестік кезеңдегі бір буын ұрпақ орақ пен балғаны, қызыл жалауды жырлаушы Компартия сарбаздарының жасанды тақпағына бас шұлғып келді. Ғасырлар қойнауынан шөлдегі жантақтай тамыр тартып, саңқылдап үн қатқан сайыпқыран Сүйінбайдың отты өлеңі отаршы өктемдіктің мұзын ерітіп, бұғаудағы алаш ұлының тарихи жадын түртіп оятатын. Сонау VI-VIII ғасырда дүниені дүр сілкіндіріп, Байқалдан Балқанға дейін қанат жайған дүбірлі көк түркі елінің төбесіне көтерген бөрілі байрағының ұлы сұлбасын, сұлдер-суретін XIX ғасырдағы қазақ шайыры табына жырлауы – қазақ қауымының бабалар ерлігін алтын аңызы арқылы сақтаған, бағзыны жаңғырта алатын, барды қадірлей білетін, жадысы берік, көкірек көзі ашық, сәулелі жұрт екенінің белгісі секілді:

Бөрілі байрақ астында,  
Бөгеліп көрген жан емен.  
Бөрідей жортып кеткенде,  
Бөлініп қалған жан емен...

Бөрі басы ұраным,  
Бөрілі менің байрағым.  
Бөрілі байрақ көтерсем,  
Қозып кетер қайдағым! [1, 13-б.].

Қапшағайда, Тамғалы шатқалында, Алтай мен Тарбағатай жоталарында көптеген петроглифтерде мұздай темірмен кежімделген атқа мініп, құрыш сауыт киіп, болат найзасын білеп, қыл жалаулы, бөрілі байрақ көтерген батыр бабалардың суреті мол бедерленген.

Қазіргі археология ғылымы мұны көне түркі дәуірінің мұрасы ретінде мерзімдейді. Сүйінбай ақынның жыр жолдары тас бетіндегі осынау үнсіз ескерткіштерге тіл бітіргендей әсер етуі күдірет емес пе?!

Абылай заманының жорықшы жырауы Ақтамберді «Жауға шаптым ту байлап», «Жалаулы найза қолға алып, жау қашырап мекенбіз!» дейді қан майданда ұрандап, атой салғаны анық.

Ту туралы қазақ поэзиясында осындай күдіретті жыр жолдары бар. Ал бүгінгі Несіпбек ақынның «Ту» поэмасы елдік сананы, ерен ерлікті дәріптейтін ерекше дастан деуге негіз бар. Өйткені жыр қазақ елінің қасиетті байрағын майдан даласында қас қақпай күзетіп, өзі шәйіт болса да төмен түсіріп құлатпай ұрпаққа табыстаған ер сарбаз Қазымбет туралы болып отыр. Поэма халық аңызының арқауына сүйенген. Аңызды айтып беруші қарт шежіреші – Жақыпбек Кәріпбайұлы. Оқиға Абылай, Қабанбай, Бөгенбай бастаған қазақ қолы Тарбағатай тауынан жоңғарларды талқандап қуған Шорға соғысында болады. Тегінде, өзі ат үстінде жау оғынан шәйіт болғанымен туды жықпай, құлатпай құрыштай қатып көз жұмған жауынгер туралы аңыз сюжетінің басқа нұсқалары да ел арасына таралған. Осы тарихи бағалы да құнды аңызды бала кезінде абыз қарияның аузынан естіген ақын оқиғаны жаңғырта жырлағанын айтады:

Осылай ұзағынан толғап еді,  
Сүңгітіп тұңғиыққа сонда мені.  
Шұбырып сілекейім, аузымды ашып,  
Сусыным шөліркеген қанған еді.  
Жақанның жатқан жерін жарық қылсын,  
Үзілген жіптің ұшын жалғап еді.  
Берейін кейінгіге қайта жырлап,  
Жадымда жаңғырығы қалған еді [2, 22-б.].

Жырда хан Абылай, Бұхар жырау, қанжығалы Бөгенбай, қаракерей Қабанбай, көкжал Барак секілді Абылай заманының бас батырларының тұлғасы эпизод-штрихтармен сомдалғанымен поэманың алтын арқауы – Қазақ ордасының туы, оны көтерген тубек сардар Қазымбет, сол қасиетті байрақтың қайта жаңғырған бүгінгі жалғасы – көк байрақ. Ақын өткен тарихпен бүгінгі күнгі құбылысты сабақтастыра жырлап, намысты найзамен қорғаған бабалар ерлігін қазіргі ұрпаққа аманаттап, азаттықтың көк байрағын қастерлеуді, қадірлеуді, биікке көтеріп, алтын тұғырын бекітіп, айбарын асқақтатуды өнеге етеді.

Ақын ел байрағын поэмасына өзек етіп алғандықтан да ту ұғымы мен бейнесіне екпін түсіріп, жырды ширата түседі, мағыналық бояуын үстеп, динамикалық серпін береді. Өйткені жырдың бас кейіпкері – Ту мен ту ұстаушы Қазымбет сарбаз. Сол себептен де ақын жырдың бастапқы бөлігінде жеңімпаз Абылайдың ақ туы мен шегінген жоңғардың қыл туын шендестіре суреттеп, тартысты үдете түседі:

Қаһарлы Хан Абылай ту түбінде,  
Дұшпанға төнді ажалдың бұлты күнде.  
Тұтасқан қалың жасақ тынбай жортты,  
Қонақтап құс ұйқысы кірпігінде.

Қазақ пен қалмақ киіз туырлықты,  
Қайғының екеуі де уын жұтты.  
Үш жүздің қалың қолы Хантауында,  
Ойрандап ойраттардың туын жықты [2, 23-б.].

Жоңғар шегіне ұрыс салып Тарбағатай тауына тығылғанын хабардар етіп, бұл өлкеге өкшелей қуа келген қазақ қосынының жайғасуын суреттегенде де ақын туға айрықша мән береді, бас ардар қаракерей Қабанбайдың туы Ақшәулі кезеңінде желбірегенін бейнелейді:

Шықпаған биігі еді бұрын тіпті,  
Дарабоз Ақшәуліге туын тікті.

Шорға соғысына қатысқалы жиналған үш жүздің қолбасыларын жырлағанда ақын дәстүрге иек артып, батырлар мен жыраулардың, абыз билердің белгілі тізімін әдеттегідей тілге тиек етеді. Жоңғармен болатын ақырғы соғыс алдындағы оқиғаны қоюлатып, мұнда да Ту образына серпін беріледі:

Ел үшін қанын төгіп, жанын берген,  
Сұмдықтың қайран ерлер бәрін көрген.  
Қасына Қабанбайдың туын тікті,  
Бөгенбей бұлттай шөгіп қалың қолмен.  
Қолдаған жерде әулие, көкте Құдай,  
Аспандап ақ байрағы жетті Абылай.  
Қазыбек, Бұқар жырау қалай жатсын,  
Жоңғардың туын жығар шақта бұлай?! [2,27-б.].

Шорға соғысы боларда Абылай хан кеңесін өткізеді. Бұл жайт тарих деректерімен де дәлелденеді. Ол туралы әйгілі тарихшы Құрбанғали Халиди «Тауарих хамса» кітабында былай деп жазады:

«Абылай ханның қалмақпен ақырғы соғыстарында қазақтар көп әскермен Қалба тауына келгенде, елдің қайта етекке түскенін естіген торғауыттар солтүстік Ласты, Шорға бойында, қалмақтар осы таудың оңтүстік жағы Ұржар өзені мен Емел бойында екен. Қай шеттен, қалай шабу керек деп үлкендерімен кеңескенде қолбасылары Бөгенбай мен Қабанбай батырлар екі дай болады. Бөгенбай қалмақты Ұржар – Емел бойынан Тарбағатай арқылы асып шаппаса, торғауыт ат-айылын тартып дайындалып отырады, бізге көрші, жақын, мүмкін олар таудан ерте түсіп кеткеніне қарағанда бізден хабар да алған шығар, ондай жағдайда көп адам шығынымен алуымыз мүмкін деген. Ал алыстағы ел алаңсыз отырады, қапысыз басамыз деп ойын айтқан. Қабанбай, алыс жолдан ат арып, қол әлсірейді. Мүмкін біздің онда кеткенімізді ат ізінен білсе, хабарлап қоюы, сонымен олар алдан дайын тұрса, арттан бұлар келіп, ортаға алу қаупі жоқ емес деді. Абылай бұлардың қайсысын тыңдарын білмей, дағдарып Бұхар жырауға ишара етіп, сен сөйлеші дегенде ол:

Сен Абылай, Абылай,  
Түркістаннан келген құл едің.  
Онан бері келген соң,  
Ұлы жүзде Төленің,  
Түйесін жайған құл едің.  
Дәулет қонды басыңа.  
Қыдыр келді қасыңа.  
Бақ үйіне түнедің,  
Алтын тұғырға кеп қонып,  
Ақ сұңқардай түледің,  
Алыстан тоят тіледің.  
Сен қанжығалы Бөгенбай,  
Тақымы кеппес ұры едің,  
Түн қатып және жүр едің.  
Қабанбайдан бұрын найзанды  
Қашан сен жауға тіредің,—

деп мәселе шешілген. Болмаса осыдан көп нәрсе ушығатынын білген еді. Бұлар Ласты – Шорғадағы торғауытты шауып, біраз адам шығын болғанымен көп олжалы болып оралған» [3, 118-б.].

Поэмада бұл тарихи оқиға көркемдікпен көмкеріле берілген. Себебі әдебиет тарихи оқиғаның жалаң жылнамасы емес, оған лирикалық кейіпкер – ақын арқылы берілген бүгінгі ұрпақтың бағасы, заман тынысымен астасқан поэтикалық шешім. Бұхар жырауды басқаша сөйлеткен ақын қазіргі ұрпаққа тағылым-тәрбие беруді көздейді:

Ей, Бөгенбай, Бөгенбай!  
Таусылмасын төзімің.

Андап тұрсам жөні бар,  
Дарабоздың сөзінің.  
Алтай менен Барқытбел,  
Атажұрты өзінің –  
Қарашығы көзінің!

Бұл араға келгенде,  
Жау қарасын көргенде,  
Дарабозға дем берер:  
Тауда жортқан тағысы,  
Құстың қанат қағысы...  
Ей, Абылай, Абылай!  
Айтсам сөздің қысқасын,  
Көңілдегі нұсқасын –  
Ақтық айқас тізгінін,  
Ер Қабанбай ұстасын! [2, 31-б.].

Поэмада таң атпай қалмақты тұтқиылдан шапқан қазақ қолының қиян-кескі ұрыс суреті шешен тілмен шынайы өрнектеледі. Көкжал Барақ пен Күршім батырдың жекпе-жегі поэманың желісін ширықтыра түседі. Алайда жасанып, шеп құра бекінген жаудың мығым күшіне тап болған қазақ қолының оқыстан кері шегінуі жыр оқиғасын тіпті динамикалы етіп, оқырманды тосын әсерге бөлейді. Бірақ кері бұрылған қазақ қолына төмендегі оқиға рух беріп, намысын қайрайды:

Соғыстың баяндайсың жайын қалай,  
Жасырсаң болған істі мойындамай.  
Жау жағы бір мезетте басым түсіп,  
Серпілді қайран ерлер кейін қарай.

Торғауыт топырлата қуды келіп,  
Көрмеген атқан оғын құр жіберіп.  
Кенеттен аттың басын қайта бұрды,  
Қашқан қол желбіреген туды көріп [2, 37-б.].

Осылайша поэманың бас кейіпкері Ту бейнесі қызу ұрыстың шарықтаған кезінде жауынгерлерге отты жігер беріп, жауды жасқаса, жырдың түйіні де тосын. Бұл поэманың ерекшелігі сол, мұнда оқиғаның шарықтау шегі бас кейіпкер – Ту мен ту ұстаушы Қазымбеттің күрделі тағдырына қайта тіреліп, тартыс ұлғайтылып, кәнігі қолтаңбалы эпик ақынның машыққан шеберлігі оқырманды тағы да тәнті етеді. Жыр арқауына бас нысан болған – Ту жығылмаған, ал, бас кейіпкер – ту ұстаушы Қазымбеттің шәйіт болуы жеңістің шаттық қуанышы мен трагедияны қатар өріп, бір арнаға тоғыстырады:

Жалғыз тұр ту ұстаушы дөң басында,  
Көргендер аң-таң қалды алғашында.  
Байрағы қолындағы желбірейді,  
Өзінің көрінбейді жан қасында.

Болмастан ойларында ешбір қауіп,  
Батырлар сатырлатып келді шауып.  
Күйінде ту ұстаған қатып қапты,  
Өлсе де құламаған аттан ауып.  
Қос жебе қатар тиіп өндірішekten,  
Аққан қан омырауын кеткен жауып [2, 37-б.].

Жыр трагедиямен аяқталғанымен қасиетті шәйіт арқылы жеңістің рухын асқақтатып, бүгінгі бейбіт өмірдің, қасиетті көк байрақтың құнын бағалауға ұрпаққа тағылымды да ұлағатты үндеу тасталады. Бас кейіпкер ту ұстаушы Қазымбеттің қазасы сай-сүйегінді

сырқыратып, қарағайдай қасқайып, жауға еңкеймей, ат үстінде байрақты құлатпай желбіретіп өлген өр мінезді батырдың аруағы намысынды қозғайды. Жыр соңында ту ұстап қатып қалған Қазымбет пен қасиетті Ту тұтас тұлғаға, ерлік үшін тұрғызылған алып мүсінге айналғандай әсер етеді:

Күңіреніп аттан түсті ер Қабекең,  
Сіресіп Қазымбет тұр ерде бекем.  
Түбінен тудың сабын қатты қысып,  
Қарысып саусақтары қалған екен.

Қолынан туын алып ел әзерге,  
Тапсырды қайран ерді қара жерге.  
Байрақты жас жігітке беріп тұрып,  
Дарабоз былай деді қарап елге:

– Күн туар деген рас ұл туғанға,  
Түсесің от пен суға жұртың барда.  
Ешқашан өлмек емес ер Қазымбет,  
Артында желбіреген ту тұрғанда! [2, 38-б.].

Алайда Қазақ ордасының Қазымбеттей талай ерлер күзеткен алып туы ғасырлар керуенінде қолдан тайып, көзден таса боп, алаш отарлық кебін киіпті. Ту туралы түсінік те көмескіленіп, намыс та енжар тартып, елжандылық сезімге де селкеу түсіріліпті. Себебі, бас рәмізіміз Тудан да айырылған, кері кеткен сәтіміз болыпты:

Кең дала қасіреттен тұрды аңырап,  
Халықтың көкірегі құр қаңырап.  
Байрағы Бостандықтың көзден тайды,  
Басымен хан Кененің бірге құлап [2, 43-б.].

Жаулар Қазымбетті атқанымен Туды құлата алмағаны секілді хан Кене шаһит болғанымен оның рухы мен ойы азаттық болып оралыпты, осындай сансыз ерлердің дәстүр жалғастығы бүгінгі туға сіңіп, қазақ елінің байрағы көк аспанда қалықтап тұр. Азат елдің Астана төріндегі алып байрағы ақынға шабыт сыйлап, осы поэманың тууына күш бергені сөзсіз. Ақын бабалар аманатын бүгінгі ұрпаққа табыстап, көк тудың сабынан ар-ожданы таза азаматтың ұстауға тиісті екенін ұқтырып, отаншылдық сезімді дәріптейді:

Жауыздың ешбірі жоқ жаза көрген,  
Қашанда қиянаттан қазақ өлген.  
Көк тудың қасиетті киесі атар,  
Сабынан ұстамасақ таза қолмен!

Жығылмас ешқашанда елі жарға,  
Алдында ту ұстайтын Ері барда!  
Көтеріп алып Байрақ қазақ отыр,  
Тілегін аңсап күткен беріп Алла! [2, 44-б.].

Ақын Несіпбек Айтұлының «Ту» поэмасы халық аңызын негіз ете отырып, өткен тарихтан тағылым түйіп, бүгінгі азат елдің байрағының айбынын асқақтатып, бағасын байыптаған, қазақтың қаһармандық заманының тынысын қазіргі ұрпақпен шебер тоғыстырған тәрбиелік маңызы зор туынды болды деуге дәлеліміз жеткілікті.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Аронұлы С. Ақиық. – Алматы: Жазушы, 1976.
2. Айтұлы Н. Ерлікке ескерткіш. – Астана, 2008.
3. Әдеби жәдігерлер. Том 20. – Алматы, 2013.

*А.С. Каримова,  
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің магистранты*

*Ғылыми жетекшісі – Р. Зайкенқызы,  
филология ғылымдарының докторы*

**КЕГЕН АУДАНЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ  
ӨМІРІНДЕГІ ОҚУ-АҒARTY ІСІНІҢ ЖАҒДАЙЫ  
(XX ғасырдың 80-жылдары)**

1987 жылдың 27 тамызында өткен аудан мұғалімдерінің тамыз кеңесінде Қазақстан Компартиясы Кеген аудандық комитетінің бірінші хатшысы Бексырға Данышпанов «Оқушыларға интернационалдық, патриоттық және адамгершілік тәрбие беруді жақсартудағы мектеп пен жанұя қатынасы және шаруашылық міндеттері жайлы», аудандық халық ағарту бөлімінің меңгерушісі А.Бектұрғанов «1986-1987 оқу жылының қорытындылары және педагогика-лық коллективтердің мектеп реформасын тереңдету және жеделдетудегі жауапкершілігін арттыру жөніндегі шаралары туралы» баяндама жасады. Кеңесте Талды сегізжылдық мектебінің директоры М.Батанов, А.Нүсіпбеков атындағы колхоздың партком хатшысы Р.Дәулетбақов, халық депутаттары аудандық Кеңесі атқару комитеті төраға – сының орынбасары Қ.Әтікеева, Қазақстан ЛКЖО аудандық комитетінің хатшысы А.Абдрахаева, аудандық ішкі істер бөлімінің бастығы, подполковник Ж.Исмағұлов, Қызылту балалар бақшасының меңгерушісі Қ.Кекілова жарыс-сөзге қатысып, жас ұрпаққа сапалы білім мен саналы тәрбие беру жолындағы атқарылған істер мен алда тұрған міндеттерге кеңінен тоқталып өтті. Кеңес жұмысына Қазақ-стан Компартиясы облыстық комитетінің бюро мүшесі, облыстық халықтық бақылау комитетінің төрағасы Ө.Кесікбаев қатысып, сөз сөйледі [1].

Кеңес барысында Қазақстан Компартиясы Кеген аудандық комитетінің бірінші хатшысы Б.Данышпанов аудан мектептеріндегі еңбекке баулу және әскери-патриоттық тәрбие беру жұмыстарының барысына тоқталды. Бұл бағытта аудан мектептерінде біршама жемісті жұмыстар атқарылып келе жатқандығы айтылды. «Осы бір маңызды жұмыстарды қазіргі деңгейінен де жоғары дәрежеге көтерудің кең мүмкіндіктері өз мәнінде пайдаланылмай отыр. Әскери-патриоттық тәрбие беруде алғашқы әскери дайындық және физкультура пәндерінің алар орны ерекше. Алайда, аудан мектептеріндегі осы пән мұғалімдерінің дайындығы мен инициативалары төмен. Олардың кейбірі сабақты сауатты өткізе алмайды», – деді ол өзінің сөзінде. Одан әрі мектеп оқушыларының ыстық тамақпен қамтамасыз етілуі, жас ұрпақ тәрбиесіндегі ата-аналар мен қоғамдық ұйымдардың алдында тұрған міндеттер, тағы басқа да бала тәрбиесіндегі маңызды мәселелерге егжей-тегжейлі тоқталып, осы орайда жетістіктерден гөрі әлі де болса кемшілік-тердің көбірек орын алып отырғандығына нақты мысалдар келтірді. Алдағы уақытта бұл кемшіліктерді түзетудің нақты шараларын қарастыру қажеттігі атап көрсетілді.

Одан кейін, Кеген аудандық халық ағарту бөлімінің меңгерушісі Амангелді Бектұрғанов мектеп реформасының талаптарына сәйкес материалдық база жасау, оқу-тәрбие процесін жетілдіру, оқушыларды еңбекке үйрету, оларға кәсіптік бағдар беру және интернационалдық, әскери-патриоттық тәрбиені жақсарту бағытында едәуір жұмыстар атқарылғанын айтып өтті. Сол мәлімет-терге көз жүгіртсек, Бөлексаз, Тұйық, Ақсай, Казлес, Ақтасты, В.И.Ленин атындағы және Темірлік, Тасбұлақ, Мыңжылқы мектептерінің материалдық базасы талапқа сай жабдықталмағаны байқалады. Мектеп үйлері тар болды және спорт зал, шеберхана, пән кабинеттері мен асханалар жетіспеді. Тіпті, қыс айларында мектептерді жылыту жүйесі нашар болды. Ең жылы деген М.Горький және Тасашы мектептерінде температура 8-9 градус қана болған. Бұл мектептердің базалық шаруашылықтары келісім шартқа сәйкес жанды көмек көрсетуді қажет етті. Мектептер жанындағы асханалар мен буфеттердің жұмыстарында кемшілік көп болды. Оқушыларды сүтпен қамтамасыз етуге тиісті көңіл бөлінбеді. Тіпті, ет

пен майдың да болмай қалатын кездері жиі болып тұрды. Аудандық тұтынушылар қоғамы мектеп асханалары мен мектеп мүліктерін жөндеуге, жылжымалы тасымал ұйымдастыруға тиісті дәрежеде көңіл бөлмеді [2].

Аудан мектептері жанындағы методикалық кабинеттер озаттар тәжірибесін жинақтауға және оны таратуға, баспасөз беттерінде насихаттауға жете мән бермеді. Оқу-тәрбие жұмыстарын мектеп реформасының талабына сай қайта құруда Ұ.Бағаев, А.Нүсіпбеков атындағы және Тасашы, Кеген орыс мектебі, Жайдақбұлақ, Ақсай, М.Горький атындағы мектептерде әлі де болса салғырт-тық пен сылбырлық байқалды. Аталған мектеп басшылары өздеріне айтылған сыннан тиісті қорытындылар шығармады. Ауданның бірқатар мектептерінде математика, қазақ тілі мен орыс тілі пәндерінің оқытылуы нашар болды. Бастауыш мектеп мұғалімдері Тәкенова, Шалғынбаева, Қайыпова, Шақаева, Өмірзақова, Р.Батырханова, Сеңкібаева, С.Малғараева, Н.Рахметов және С.Бірімқұлов оқытқан оқушылардан бақылау жұмысын алғанда олардың тең жартысына жуығы екілік бағаға ие болған. Өз білімдерін көтермейтін, сабаққа жоспарсыз келетін мұғалімдер де кездесті. Кеген қазақ және орыс мектептері, Жалаңаш, М.Горький, Шырғанақ орта мектептерінде және Темірлік, Кеңсу бастауыш мектептерінде оқушылар білімін бағалауда әділетсіздікке салыну фактілері кездескен. Аталған орта мектептерде оқу жылының қорытындысы бойынша алтын медальмен бітіруге ұсынылған жазба жұмыстарының бағасы аудандық, облыстық комиссиялар тексергенде төмендетілді. М.Молдасынов, Ж.Тергеуісова, С.Малғараева, Б.Сәдірмекова, Е.Шәршікенов т.б. мұғалімдер мен мектеп директорларына аудандық оқу бөлімі кеңесінде шара көрілді [3].

Бұл ретте, отбасы, мектеп және жұртшылықтың бірлесе жұмыс істемейтін-дігі байқалды. Соның салдарынан Кеген қазақ және орыс орта мектептерінде қыз баланы зорлау, Ы.Көшкінов атындағы, Средигор, Жалаңаш мектептерінде оқушылар арасында ұсақ бұзақылық жасау, төбелесу, Қарқара, Кеген қазақ орта мектептерінде оқушы балалардың өзіне-өзі қиянат жасауы, асылып өлу фактілері орын алған. Бұл мектептердегі құқықтық тәрбие беру мен адамгер-шілікке баулу жұмыстары нашар жүргізілді. Бұл кезде аудан мектептерінде мектеп реформасына сай оқушыларға әскери-патриоттық тәрбие берудің, музыкалық білім беруді қолға алудың, жастардың шынығып шымыр болуына қол жеткізудің, балалар бақшасын жақсартудың мүмкіндіктері қарастырылды.

Жалаңаш мектепаралық оқу-өндірістік комбинаты 1981 жылдан оқушы-ларға кәсіптік бағдар беріп, олардың шеберлігін арттыруға белсене араласып келді. Комбинаттың материалдық базасы біртіндеп жақсарып, 3 автомашина, 5 трактор және тағы да басқа ауыл шаруашылығы механизмдерімен жарақтан-дырылды. Соған қарамастан әрбір колхоз-совхоздарға жұмысшы кадрларын дайындауда олқылықтар көптеп кездесті. Бұл ретте, көбінесе мектеп бітіруші түлектер қайда, немен айналысып жүр деген сұрақтарды ауыл тұрғындары мектеп басшыларына қойып, бүгінгі мектеп бітірушілердің ертеңгі еңбек адамы екендігін үнемі ескертіп отырды. Осыған байланысты, шаруашылық басшыларының алдына мектеп бітірушілерді жұмысқа орналастырып, оларды тұрақтандыру жөнінде ұсыныстар тасталды. Әйпесе, оқу-өндірістік комбина-тын бітірушілер жыл өткен сайын көбейе түскенімен одан шаруашылық пен өндіріске келер пайда шамалы болды [4].

Осы тұрғыда, «Қарқара» картоп совхозының аға шопаны, Социалистік Еңбек Ері, КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Жолсейіт Молдасанов жоғарыдағы мәселеге қатысты өзінің ойын былайша тарқатады: «Ұстаз деген қасиетті сөз. Өйткені, ғалым да, космонавт да, малшы да ұстаздың алдынан тәрбиеленіп шығады. Ұстаздан үйренеді. Ұстаздан тәлім алады. Сондықтан, жас ұрпақтың тәрбиесі ұстаздардың қолында. Бүгінде, мектеп реформасына байланысты базалық кәсіпорындардың жауапкершілігі артып отыр. Осыған ретте, «Қарқара» картоп совхозының дирекциясы арнайы келісім шартқа сәй-кес Қарқара орта мектебімен бірлесе отырып жұмыс жүргізуде. Оқушыларға кәсіптік бағдар беру мақсатымен машина-трактор шеберханасында, товарлы-сүт фермаларында арнайы кластар ұйымдастырылды. Соның нәтижесінде, соңғы жылдары мектеп бітірушілер арасынан құрылған комсомол-жастар бригадалары көбейді. Рас, кейде еңбек жолдарын ауылда малшы-механизатор болудан



бастаған жас жігіттер мен қыздарға мәдени-тұрмыстық жағдайлар жасалмайды. Міне, осындай кездерде мектеп мұғалімдері өздерінің кешегі түлектеріне көмекке келіп, жағдайларымен танысса жақсы болар еді. Амал не, мектеп бітіргеннен кейін оларға кейбір ұстаздар көңіл де аудармайды».

Осымен қатар, Шырғанақ орта мектебінің директоры Қанат Сырғабаяев та: «Оқушылардың білім сапасы қандай? Шындығын айтайық, оқу сапасы нашар болуда. Кейбір оқушылардың арасында сауатсыздық кездеседі. Көбінесе үлгерім сапасы 97-98% болды деген сөздерді жиі айтамыз. Ал, шындығы қалай? Оны барлық мұғалімдер өте жақсы біледі. Енді не істеуіміз керек? Бәріне бірдей үш деген бағаны қоя беруге тағы болмайды. Оқу ісі сүреңсіз болады. Сондықтан, оқушыларды әрқашан да шыншылдыққа тәрбиелейік.

Сондай-ақ, кейбір мұғалімдер жұмысы бізді қанағаттандырмайды. Оқыту методикасын үйренуге, үнемі ізденуге ден қоймайды. Сондықтан, Москваның Брежнев ауданындағыдай мұғалімдердің білімі мен іскерлігін бағалау керек сияқты. Мәселен, бір мектепте істейтін мұғалімдердің үштен бірі аттестация-дан жақсы өтуі, үштен бірі өтпей қалуы әбден мүмкін емес пе? Демек, әлсіз мұғалімдермен тиянақты жұмыс жүргізуге тура келеді. Бұл ретте, Шырғанақ орта мектебінің педагогикалық коллективі оқыту ісін жетілдіру проблемасын шешуге үнемі көңіл бөліп, барлық жұмысын осыған бағыттайтын болады. Бүгінде, экономикалық ойлау жүйесін қалыптастыру жөнінде көп айтылып жүр. Ал, неге біз педагогикалық ойлау жүйесін жүзеге асырмаймыз. Бұл бар-лық мұғалімдерді ойландыруы тиіс», – деген екен [5].

Кеген ауданындағы «Қызылту» қой совхозының ұжымы 1987 жылғы жаңа оқу жылының қарсаңында 624 орындық 3 қабатты жаңа үлгідегі мектеп үйін салып, пайдалануға берді. Мектеп қажетті оқу құрал-жабдықтарымен толық қамтамасыз етілді. Сонымен бірге, аталмыш совхоз ұжымы бұрынғы Қызылту сегізжылдық мектебіне жылу жүйесін тартуға, оны бір орталықтан жылытуға көмектесіп, «Темірлік», «Октябрь» фермаларындағы бастауыш мектептердің жаңа оқу жылына сақадай-сай әзірленуін қамтамасыз етті. Бұл ретте, шаруашылық дирекциясы жасалған келісім шарттың орындалуына баса көңіл бөлді. Нәтижесінде, оқушыларға кәсіптік бағдар, сапалы білім беруге қол жеткізілді.

1987-1988 оқу жылына басталуына аудан мұғалімдері күні бұрын дайын-дық жұмыстарын жүргізіп, едәуір жақсы әзірлікпен келді. Жылдағыдай емес, мұғалімдердің өздері бастамашы болып, мектеп үйлері мен сынып бөлмелері толық жөндеуден өткізілді. Соның ішінде, әсіресе пәндік кабинеттерді жаб-дықтау ісі мықтап қолға алынды. Балаларды ыстық тамақпен қамтамасыз ету ісі де ойластырылды. Бұл кезде мектептер асханасындағы орын саны 160-қа өсіп, барлығы 12300 оқушы ыстық тамақпен қамтамасыз етілді. Ал, 6 жасар бүлдіршіндер үшін жан-жақты қамқорлық жасалды. Олардың сабақ өтетін, ойнайтын, демалатын бөлмелері жұмсақ және қатты жиһазбен толықты.

Бұл кезде еліміздің халыққа білім беру жүйесіне мықтап енгізілген мектеп реформасы мұғалімдердің күнделікті өміріндегі айтулы кезең ғана емес, олар-ды айбынды міндеттерге бастайтын маңызды қадам болды. Соның ішіндегі ерекше бөліп айтатын жайт, оқушыларды еңбекке баулып, тәрбиелеу ісі еді. Бұл ретте, аудандағы біраз мектептер мен шаруашылық мекемелері арасында келісім-шарт жасалып, құрылысқа, тұрмысқа қажетті өнім шығаратын шебер-ханалар іске қосыла бастады. Атап айтқанда, «Қарқара» картоп совхозында, Таушелек орман шаруашылығында, «Тоғызбұлақ» және А.Нүсіпбеков атын-дағы колхоздарында, «Таушелек» ешкі совхозында мектептерді шефке алу, оқушыларға шеберхана ашып беру секілді игі істер жүзеге асырылды. Атал-ған шаруашылықтар сол кездің өзінде мектептерге 92 мың сом қаржы бөліп, мектептерге жұмсады.

Әрине, сапалы білім, саналы тәрбие беру өте жауапты жұмыс. Оның үстіне сол кездегі өскелең өмір талабы бұрынғы ескі әдіс және ескі сүрлеумен жүруді көтермеді. Сондықтан, қайта құру мен жеделдете дамыту кезеңінде аудан мектептерінің күнделікті өмірінде айтулы өзгерістер орын алды. Бұл ретте, мектептер жаңа жобалы аппараттармен толықтырылып, озаттар тәжіри-бесін кеңінен қолдану ісі жолға қойылды. Мысалы, сол жылы пайдалануға беріліп отырған Қызылту орта мектебіндегі кейбір пән кабинеттері оқуды жаңа әдіспен

жаңаша бастауға мол мүмкіндік берді. Барлық мектеп директор-ларының мінездемесі бекітіліп, 116 мұғалім аттестациядан өтті.

Ол кезде аудандағы барлық 37 мектептің 33-і тікелей шаруашылық балан-сында тұрды. Сондықтан, бұл мектептердің жетістіктері мен кемшілігі де сол шаруашылық мекемелеріне тікелей қатысты болатын. Ал, мектептердің оқу базасын жақсартып, тиісті құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету ісі сол шаруа-шылықтардың міндеті болып табылды. Бұл жөнінде арнайы келісім-шарттар жасалынды. Бірақ, сондай келісім-шарттар кейбір жерлерде тек қағаз жүзінде ғана қалып отырды. Мұндай жайттар «Ұзынбұлақ» қой совхозында, Қазақ КСР-інің 50 жылдығы атындағы тәжірибе шаруашылығы мен «Алғабас» жыл-қы зауытында кездесті. Өйткені, сол кезде осы шаруашылықтар шефке алған орталау және орта мектептердің сынып бөлмелері жұтаң, әрі ажарсыз еді [6].

Бұл кезде Кеген ауданындағы мектептерде жалпы саны 1300-дей мұғалім еңбек етті. Олардың қатарында кеудесі орден-медальдарға толып, көптеген жоғары атақтарға ие болған КСРО және Қазақ КСР-і халық ағарту ісінің озаттары аз болмады. Әдіскер мұғалімдер мен тәрбиешілер де көпшілікті құрады. Атап айтсақ, олардың қатарында Б.Араев, Н.Малбеков, Т.Низанова, Ш.Әппақова, Н.Сұраншиева, Л.Әкімбекова т.б. ұстаздар бар еді. Мектептер-дің ұстаздар ұжымына жыл сайын 50-60-қа жуық жас мамандар қосылып, білікті кадрлар қатары көбейді.

Сондай-ақ, аудандық халық ағарту қызметкерлерінің бас қосуының күн тәртібінде аудан мектептерінің оқу сапасын жақсартудағы, бала тәрбиесін жетілдірудегі қиын да қызықты жұмыстарды қалай үйлестіруге болатыны жөніндегі мәселелер қаралды. Осы орайда, аудандық халық ағарту бөлімінің жанындағы методикалық кабинет пен ондағы әдіскерлерге ұйымдастыру мен педагогикалық бағыт беру жөніндегі маңызды міндеттер жүктелді. Аудандағы қанша мұғалім өз пәнінің жетік маманы, балалардың тәлімгер қамқоршысы? Қанша мұғалім өз міндеті мен өз мамандығын жақсы меңгерген? Қанша мұғалім әлсіздік танытып жүр? Міне, бұл туралы да нақты деректерді методи-калық кабинет меңгерушісі айта алмады. Сондықтан, методикалық кабинеттің жұмысын қайта құру жөнінде шешім қабылданды [7].

Кеңесте өз пікірлерін ортаға салған Ә.Зықаев, А.Серғазиев, Б.Дәулетшин, Ж.Ұйқасбаев, А.Бектұрғанов, Н.Тоқтасынова және аудандық Кеңесі атқару комитеті төрағасының орынбасары Қ.Ыдырысова, аудандық партия комитеті үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі А.Бұқабаевтар жас ұрпаққа сапалы білім, саналы тәрбие берудегі басты тұлға мұғалімдер жұмысын жақсарту жөніндегі мәселелерді көтерді. Онда олар: «Мектептер жұмысынан ертеңгі болашағы-мызды көруге тиіспіз. Сондықтан, оқу-тәрбие жұмысын негізгі үш бағытқа бұрайық. Ол ең алдымен мектеп оқушыларын еңбекке тәрбиелеу және жаңа оқу бағдарламасын жетік меңгеру болып табылады. Сондықтан, бүгінгі таңда ауданның педагогикалық коллективтерінде мұғалімдердің кезекті аттестация-сын сапалы өткізуді қолға алып, жеке пәндер бойынша мұғалімдер конкурсын ұйымдастыру қажет», – деген пікірді алға тартты. Ағарту қызметкерлерінің жиналысына Қазақстан Компартиясы Кеген аудандық комитетінің бірінші хатшысы Б.Данышпанов қатысып, сөз сөйледі.

Міне осылайша, қарастырып отырған кезеңге қатысты мұрағат құжаттары мен мерзімді баспасөз материалдарын зерттеу барысында алынған деректер негізінде Кеген ауданы тұрғындарының күнделікті өміріндегі халыққа білім беру және оқу-ағарту ісінің ахуалына көз жеткіздік.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. АОММ(Алматы облыстық мемлекеттік мұрағаты). 962-қор., 1-тізбе, 227-іс, 23-п.
2. АОММ 962-қор., 1-тізбе., 228-іс, 17-п.
3. АОММ 962-қор., 1-тізбе., 232-іс, 4-п.
4. АОММ 962-қор., 1-тізбе., 235-іс, 11-п.
5. Аудан мұғалімдерінің август кеңесінен // Коммунизм нұры, № 106 (6008), бейсенбі, 3 сентябрь 1987 ж, 2-б.

6. Бектұрғанов А. Өмір талабы – оқу және тәрбие жұмысын жақсарту // Коммунизм нұры. – 1987, № 103 (6005), 27 тамыз. – 3-б.
7. Зықаев Ә. Ағарту қызметкерлерінің парызы // Коммунизм нұры. – 1987, № 18 (5920), 12 ақпан. – 2-б.

*А.Н. Жайсаңбаева,*

*Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің магистранты*

## **АБАЙ МҰРАСЫ – АДАМЗАТТЫҢ АСЫЛ ҚАЗЫНАСЫ**

Абай мұрасы – адамзаттың асыл қазынасы, қазақ елінің қасиетті құндылығы. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев айтқандай: «Абай өзінің халқымен мәңгі бірге жасайды. Ғасырлар бойы қазақ елін жаңа биіктерге, асқар асуларға шақыра береді» [1, 59-б.].

Абайдың рухани мұрасын, оның ұлттық, әдеби, танымдық, тағылымдық мәнін ұғынуға талпыну – қазақ мәдениетін ғана емес, адам жанын, адам болмысы мен табиғатын тануға талпыну деген сөз. Абайдың рухани нәр алған өзегі, Абай поэзиясының ұлттық сөз өнеріндегі алар орны – Абай және әлем әдебиеті. Өз заманының сөз ұғарлық, ой танырлық орта таппай, жұмбақ жанға айналған ол келер ұрпаққа үміт артып, «*Жүрегімнің түбіне терең бойла*» деп үн қатты. Сондықтан да кез-келген халықтың маңдайына біте бермейтін сирек кездесер ірі де күрделі тұлғаның, сан қырлы дарын иесінің жұмбақ жанын түсініп, сырын ұғу, оның парасат-болмысын ұлт мәдениеті аясында кең танып білуге ұмтылу абайтанушы, әдебиеттанушы ғалымдардың ғана міндеті болмаса керек. Себебі Абайды тану – адамды тану, ұлтты тану, өзіңді-өзің тану. Ал өзін-өзі тани алмаған халық өзін өзгеге де таныта алмайды. Ондай халықта келешек те жоқ.

XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың басындағы қазақ ақындары ішінен рауандаған таң жарығы сәулесін жая бастаған. Ол сәуле, ол игілікті нұр, шапағат шуағынан туған дара, дана тұлға Абай еді. Ұлы ақын қазақ поэзиясының өсіп, гүлденіп, жаңа сапаға жетуі жолында орасан еңбек етті.

Талант тұлғасы – тұл бойына тұнықтық біткен, тамыры тереңге жайылған, нұры мен әрі мәңгілік кетпейтін ұлы тұлға. Поэзия алыбы терең ойға толы алуан түрлі өлеңдер үлгісін қалдырды. Абай ақын қазақ халқының неше алуан рухани байлығын, халық мәдениетінің мұрасын бойына мол сіңіріп, сол байлықтың керектісін ақындық өнеріне арқау ете білді. Ол өз халқының асыл қазынасын пайдалана отырып, оған жаңа түр енгізіп, жаңа бағыт беріп, дамыған ағымға қосты.

Абай шығармаларының тақырыбы жан-жақты, әлеуметтік аясы кең, тәрбиелік-тағылымдық маңызы зор. Ол өлеңдерінде қазақ халқының әлеуметтік, қоғамдық, ұлттық эстетика мәселелерін арқау етеді. Абай шығармаларынан ақынның қоғамдық-саяси көзқарасты айқын түсініп, тарихи, педагогикалық және құқықтық мәселелерге ерекше мән бергенін көруге болады.

Ұлы ақын халқының келешегін ойлап, адам мінезіндегі мақтаншақтық, ойсыздық, күншілдік, көрсеқызарлық сияқты жаман әдеттерді, ел ішіндегі ұрлық, зорлықты, алауыздықты, жатып ішер жалқаулықты сынап, жастарды адал еңбекке, өнер-білімге, адамгершілік қасиеттерді бойға сіңіруге шақырады. Абай адам мінезінің қалыптасуы тәрбиеге, ортаға байланысты екенін көрсете білді.

Абайдың ақындық жолы мәдениет пен білімнің қажеттілігін терең түсініп, оны айналасындағыларға насихаттаумен, надандыққа қарсы күреске шақырудан басталады.

*Жасымда ғылым бар деп ескермедім,*

*Пайдасын көре тұра тексермедім.*

*Ержеткен соң түспеді уысыма,*

*Қолымды мезгілінен кеш сермедім [2, 114-б.], – деп басталатын ақынның*

«Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деген өлеңі – бұл тақырыпта жазған ең алғашқы туындысы. Өзі кезінде ғылымды зерттей алмағанына өкініш білдіріп, кейінгі ұрпақты білім алуға шақырады. Оны «*Ғылым таппай мақтанба*», «*Интернатта оқып жүр*», «*Ғылым таппа мақтанба*», т.б. өлеңдерінде анық көрсетеді.

Абай қазақ қоғамындағы жас ұрпақтарды тәрбиелеуге байланысты ойларын бірнеше өлеңдерінде («*Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын*», «*Өзінен басқа ойы жоқ*», «*Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат*», «*Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін*» т.б.) айқын білдіреді.

Абай өзінің жиырма бесінші қара сөзінде: «Балаларды оқытқан да жақсы. Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста тұр. Оның себебі олар дүниенің тілін білді. Сен оның тілін білсең, көкірек көзің ашылады. Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі оныменен бірдейлік дағуасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды. Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі», – дейді. Ол халықтың артта қалушылығына, надандығына күйініп, орыс мәдениетіне жақындай түсуді уағыздайды.

Халқының келешегін ойлап егілген, сол үшін ұнамсыздықты аямай сынау арқылы түзетуді ойлаған Абайдың жас ұрпаққа айтар ақылы да, уағызы да аз болмаған. Соның бірі – достық мәселесі. «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңінде ол тіршілікте өзі көрген, халық тәжірибесі танытқан шындықты айта отырып, жастарды шын адамгершілік жолына, қиянатсыз, адал достыққа үгіттейді. Оларды жалған татулық, бояма мінезден сақтандырады. Абай үлкен достықты отбасылық өмірден, жастар сезімінің тұрақтылығынан, әйелге адамгершілік, әділет тұрғысынан қараудан іздеді. Ол жастардың адал махаббаты мен шын достығын уағыздады. Ескі әдет-ғұрып заңдары бойынша өзі бастан кешкен өмір сабағына сүйене отырып, ол шынайы достық сезімді жоғары қояды. Жас ұрпақты ескі тәрбиенің кертартпа жағынан жирендіріп, жаңа өнеге ұсынады. Бұл тұрғыдан оның «*Өкінішті көп өмір кеткен өтіп*», «*Кейде есер көңіл құрғырың*» деген өлеңдерінде көрініс тапқан. Бұл өлеңдердің лирикалық кейіпкері – шын достық пен махаббатын таппай күйзелген жан. Ол «сол досты» іздеп күңіренеді, жоқтайды.

*Махаббатсыз дүние бос,*

*Хайуанға оны қосыңдар.*

*...Пайда, мақтан – бәрі тұл,*

*Доссыз ауыз тұшымас* [2, 203-б.], – деген өлең жолдары – мазмұны

жағынан ақынның ой түйіні, өсиеті іспетті. Бұл өлеңдер жас ұрпақты ақын аңсаған достыққа, махаббатқа үгіттейді.

Данышпан Абай өз шығармаларында: «*Ісім өңсін десең, ретін тап*», – деп кәсіпкерлік туралы да айтқан. Кәсіпкерлікке еңбекті насихаттау мақсатында көңіл бөлген. Абайдың арманы – қазақ халқын бай елдердің қатарында көріп, малды адал жолмен тауып баю, басқа біреуге тәуелсіз болу. Бүгінгі кезде еліміз бәсекеге қабілетті елу елдің қатарынан орын алса – Абайдың арманы орындалғаны. Ақынның келесі ойларын бүгінгі күні кәсіптік заманы кезіндегі адамға ұсынуға болады:

1. Өз-өзіңе есеп беріп тұруды ескер;
2. Дамыған елдің тәжірибесін меңгер;
3. Мал табам десең, арланба;
4. Ақыл мен еңбекті тең ұста [3, 63-б.].

Абайдың шығармашылығында адам мәселесі ерекше орынға ие. «*Адам бол!*» деген сөзді ту етіп көтерген. Ақынның өлеңдерінде жиі кездесетін сөздер: «*адам болу*», «*жарым адам*», «*адамшылық*» және т.б. Абай психолог ретінде адамның рухани байлығын, адамдық қасиеттерін, элеуметтік этика, қоғамды көркейтуге жол көрсеткен. Оның ойынша, әр адам арлы, адамгершілік қасиеттері жоғары, сабырлы, ұят пен қанағатты білетін, иманды, игі жүректі болу керек.

Абай: «Адамды нағыз адам қылатыны – сезім, ой, рух, білім, өнер, адамгершілік, сана, әрекет» [4, 35-б.], – дейді. Осылардың бәрі болса, адам өз-өзімен табыстырады, өзін өзгемен жарастырады, қала берсе, халық игілігіне сай келтіреді.

Дана Абай білім алу саласына да өз көзқарасын болашақ ұрпаққа үлгі болсын деп, білімнің екі түрі болады деген ұғымын берген. Білімнің біріншісі – материалдық түрі; екіншісі – рухани. Материалдық білімге табиғатты зерттейтін барлық ғалымдар, оның ішінде, қоғамдық қатынастар жөніндегі көпшілік білімдер жатады. Рухани білімге табиғатты және олардың арасындағы қарым-қатынасты қамтиды. Материалдық білім – рухани білімнің бір бөлігі, сондықтан рухани білім материалдық білімді қамтиды. Бұл – Абайдың өзінің зерттеген ұғымдары.

Абайдың айтуы бойынша, білім алу әдістері де үшке бөлінеді:

- 1) білім алу сезімдері арқылы;
- 2) көріп-білген нәрселерді логикамен саралап білім алу;
- 3) басқа біреуден есту арқылы.

Қазақ халқының мақтанышы, ұлы ақыны, кемеңгері, дана әрі дара тұлғасы Абай Құнанбаевтың ақындығы түпсіз терең мұхитпен тең. Ғажайып суреткер, нәзік лирик, көркемсөз шебері, ең алдымен, қазақ ойшылы. Бұл пікір ақынның өмір құбылыстарын терең толғап айту жағы басым келетін өлеңдеріне, философиялық дүниетанымына және оның қара сөздеріне, әсіресе, дінге, Алланың болмысы, имандылық туралы толғаныстарына қатысты. Ақын шығармашылығында өзі өмір сүрген тарихи дәуірдің тұтас бейнесі көрініс тапты. «Абай поэзиясы қоғам дамуындағы бір елеулі кезеңді бейнелеу арқылы халықтың тағдырын, ұлттың мінез-құлқын тарихи тұрғыдан кең арнада алып, қоғам көшінің жеткен жерін ғана емес, өткен жолын да танытарлықтай етіп көрсете білді», - деген академик З.Ахметовтың пікірі Абай поэзиясына берілген әділ баға. Адамды сүйіп, адамды құрметтеуге үндеген кемеңгер ақын поэзиясының түпкі негізі – адам, толық адам. Абай армандаған толық адам өнерлі, білімді, еңбекқор, адал, әділ, жылы жүректі, ыстық қайратты ғылым жолына түскен іздемпаз болуы керек. Ал махаббат пен сүю, адамды сүю, Алланы сүю, әділетті сүю – Абай шығармаларының биік мұраты.

«Ұлы Абайдың шығармашылық мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы. Маңызын жоймау былай тұрсын, заман өзгеріп, қоғамдық санада күрт сапырылыстар пайда болған сайын бұл қазына өзінің жаңа бір қырларымен жарқырай ашылып, қадірін арттыра түсетініне Абайдан кейінгі уақыт айқын көз жеткізді. Ақынның дүниеге келгеніне бір жарым ғасырдан асты, ал өзінің мәңгі өлмес шығармаларымен халқына сөздің ұлы мағынасында ұстаздық ете бастағанына ғасырдан астам уақыт өтті. Содан бері оның артына қалдырып кеткен мұрасы елі мен жұртының рухани өміріндегі қай бұрылыстар мен қай құбылыстар тұсында да айнымас темірқазық, адастырмас құбыланама болып қызмет етіп келеді. Бұл күнде Абай сөзі әр қазақтың азғасына ана сүтімен бірге дариды десе, артық айтылғандық емес. Ана сүті тән қорегі ретінде жас сәбидің буыны бекіп, бұғанасы қатаюына қызмет етсе, ақын сөзі оның санасына адамдық пен азаматтықтың ұрығын сеуіп қызмет етеді», - деп, Ж.Ысмағұлов та жоғары баға берген [5, 101-б.].

Абай шығармашылығы уақыт озған сайын заман талабына сай әр қырынан өсіп, өркендеп отыратын асыл мұра болып ұрпақтар санасынан орын алары анық.

Біздер, оқытушылар қауымы, осы ұлы Абайдың мұрасын үнемі есімізде сақтап, жас ұрпақты тәрбиелеудеміз. Абайдың мұрасы мәңгілік!

#### **Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. Абдрахманова А. Абай – дана ақын // Ұлағат – Алматы, 2007, № 6. – Б. 123.
2. Абай. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы, 1995. – 267 б.

3. Ахмерова Е. «Абай және бизнес» // Ұлағат – Алматы, 2008, № 3. – Б. 98.
4. Сыздық Р. «Абайдың сөз өрнегі». – Алматы: Санат, 1995. – 122 б.
5. Омаров Д. Абайтану. – Алматы: Білім алу, 2002. – 155 б.

*А. Шеризат,*

*Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің магистранты*

## **МҰХТАР ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «НАМЫС» КОНЦЕПТІСІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

М. Әуезов шығармаларындағы «намыс» және «ар» концептілері өзіндік ерекшеліктерге иегер болып келеді. Нақты айтсақ, ұлттық нақышты айқындайтын, тек қазақи ортаға тән концептілер деп атасақ, көп қателесе қоймаймыз. Сонымен қатар, жазушы шығармаларында кездесетін «ар», «намыс» концептілері ұлттық мінезді саралап, белгілі бір кейіпкердің мінез-құлық өзгешелігін көрсетуде де сараланған. Мәселен, жеке басқа тән «намыс» немесе **жеке бір руға тән «намыс»** т.б. Ал, «намыс» концептісінің синонимі «ар» концептісі қазақи ортада ежелден қалыптасқан ұғым болып саналады. М.Әуезов «ар» концептісін **«сүйекке таңба салу», «салық салды», «өлімнен ұят күшті»** т.б. деген тұрақты метафоралық сөз тіркестерімен де алмастырып қолданған. **«Қодар сұмның қылығы сырт елдің алдында менің бетіме салық болса, осы елге, өз келеңе келгенде, осы отырған бәрімізге салық», «Ендеше өлімнен ұят күшті»** [1, 25-б.]. Намыс, ар концептілерін адами қасиеттерді қамтин және *белгілі бір ортада өмір сүруге бейімделген* адамдар санасының ойлау бірліктері мен психикалық ресурстарын, білім мен тәжірибенің бейнелі көрсеткіштерін құрайтын, хабарды құрылымдарды түсіндіруге мүмкіндік беретін танымдық лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі ретінде де алуымызға мүмкіндік бар. Қазіргі әдебиет теориясының қысқаша сөздігінде адами қасиеттерге соның ішінде «намыс», «ар» концептілеріне -- «жеке жадының, ментальді қордың, тұжырымдау жүйесінің әрі адам санасында көрініс табатын белгілі бір ұғымның мазмұнды да белсенді бірлігі» деген анықтама берілген. Сонымен бірге, адам баласының өзін қоршаған ортаға бейімделу ерекшелігінің нәтижесінде қалыптасқан рухани дәстүрлік ережелерін сақтау да «намыс» концептісімен тығыз түрде байланыстырылған. Мәселен, **«Қыры жоқ, қасиеті жоқ басшы болса ыбылыс, жын иектемей нетеді. Адал десек, аман десек, жан берейік, ақтайық, ақыретте айыбын өз мойнымызға алайық»** [1, 26-б.]. Демек, кез келген адамға тән қасиет тұжырым жасау арқылы адам ойлау әрекетін ғана жүзеге асырып қана қоймайды, ол әлемді танудың негізін құрайтын тәжірибе мен білім жүйелерін талдауды, олардың болмыс-табиғатын пайымдауды міндет етеді. Тұжырым жасау барысында адам өз санасында бұрыннан орныққан қағидаларды басшылыққа алады әрі дүниені тану, оның заңдылықтарын ой таразысынан өткізу, тың деректерді жинақтау, оларды жадыда сақтау секілді мақсаттарды да жүзеге асырады. Ойша жасалған болжам мен адам нақты көріп білген, бақылау нәтижесінде көз жеткізген фактілер өзара тығыз байланыс құрай келе, концептілер жүйесінің негізгі құрылымдық бөлшектерін қалыптастырады. Сөйтіп, субъективті тәжірибе мен объективті қоғамдық норма ұстанымдары адамның танымдық әрекетін айқындауға, оның кез келген қоғамда дұрыс бағдарлай білуіне және заттар мен құбылыстардың, ұғымдардың өзіндік ерекшеліктерін нақты айыра білуге көмектеседі. Мысалы «Қараш-қараш оқиғасы» хикаятынан үзінді алсақ: **«... –аяу қайда! Мен, солар айтқандай, көк биенің ұрысы болсам, олар тап-тал түсте ұрлықтан да сұмдық сорақы іс етпеді ме? Бәрі сол панасыздығымнан. Енді не де болса, бір жақсының қасында болсам, қайтарар едім есесін...»** (Қараш-қараш оқиғасы, 223-б.). Осыған орай, ғалымдар тұжырым жасау тек теориялық ұстанымдар арқылы ғана емес, нақты антропологиялық функциялар негізінде де дәйектеледі деп есептейді. Олар маңызды концептілер – адамның жақсы, жамандықты сезу, бақылау, пайымдау, зер салу әрекеттерімен байланыса дамытылады деп атап көрсетеді, себебі затты я болмаса құбылысты жан-жақты тану процесі оның сыртқы формалық

сипатына түсініктеме берумен шектелмейді, ол үшін оның ортаға деген көзқарасы, сезімталдық қабілеттеріне, бағалану ерекшелігіне және жалпы мақсатына да мән беріледі. **Мысалы,»Әке деп сый көруден қалсын. Біржолата жат болсын деген мінез ғой. Осыншалық қыруар жанды құрым санамаған ғой. Шешемен неге ақылдаспады? Өмір бойғы жолдасы сендермен неге санаспайды? Сонда Абай біртүрлі қатты түршігіп, жиреніп кеткен» [1, 34-б.].** Осыған орай, адамның «намыс», «ар», «ұятқа» қатысты танымдық ерекшелігін сипаттар концептік жүйе қазіргі «Әуезовтану негіздерінде» 3 түрлі негізде айқындалады:

1. «Намыс» концептісі - адам ойының негізгі мәдени көрсеткіші ретінде; яғни барлық мәдени құндылықтар жекеленген концепттер мен олардың қарым-қатынасының жиынтығы деп танылатын тұжырым арқылы дәйектеледі;

2. «Намыс» семантикасы концепт мазмұнын айғақтайтын бір ғана құрал деп есептеледі, сондықтан ғалымдар аталмыш терминді когнитивті әдебиет элементі есебінде де қарастырады.

3. М. Мырзахметов, З. Ахметов, З. Қабдолов сынды ғалымдар метафоралық сөздер ол адамның жеке және халықтық тәжірибесінің сөз мағынасымен «қақтығысуының» нәтижесі болып табылады деп дәлелдейді.

Жалпы, әдебиеттану саласында «ой тұжырымы» (концепт) термині 1928 ж. А. Байтұрсынов еңбектерінде алғаш қолданылған. Онда ол ой құрылымы деп қарастырылады. Қазіргі таңда бұл ұғымның аясы кеңейе отырып, анықтама шеңберінде адамның барша психикалық ресурстары, сана қызметі, жинақталған тәжірибені танытар құрылымдар сөз болуда. «ой тұжырымы — ес-жадының, концептуалды жүйенің, адам психикасында көрініс тапқан әлемдік бейненің, ментальді қордың оперативті бөлшегі» болғандықтан, оның негізінде тіл біліміне концептуалды жүйе, концепттік аясында ұғымдар да қалыптасып, кеңінен қолданыс тауып отыр. Әдебиет зерттеушілері метафоралық яғни, концептуалды жүйені «адам ақылы меңгерген барша тұжырымдар жиынтығының ментальді деңгейі» деп сипаттаса, «концептік ая» деп белгілі бір тілде сөйлеуші тұлғаның дүниетанымын қалыптастыратын, универсалды немесе жалпыхалықтық ілімдер мен жеке индивидуалды танымның сабақтасуынан жинақталатын тұжырымдарды атайды [2, 36-б.]. **«Жер ашуы-жан ашуы», «Бұдан арым садағам», «Бөкенші, Борсақ Құмадан туып па?», «Қашанғы шыдаймыз», «Қорқа,қорқа тапқаның осы ғой», Бұға, бұға болдыңдар», «етекбасты қып өлтіресіндер» т.б. [1, 76-б.].**

Әдебиеттанушы ғалым Мырзахметов М. Әуезов әдеби шығармаларындағы метафоралық құрылымдар арқылы айқындалатын концептілер тізбегін 2 түрлі бағытта қарастыруға болады, – деп атап көрсетеді:

1. Жазушы шығармаларындағы ар-намысты зат-дүние туралы мағлұматтармен сабақтастыра ұсыну, көрсету бағытында;

2. Жазушының ой тұжырымындағы адам санасында белгілі бір мазмұнға сәйкес және әр түрлі жағдайларға қатысты деректерді жинақтау бағытында.

Мұхтар Әуезов өз шығармаларындағы (образ, портреттік негіздегі) намысқа, ар-ұжданға негізделген адам ойын тек әдеби троптар негізінде немесе тілдік құралдар ғана емес, портрет негізін көрсететін бейвербалды қимыл-әрекеттері де білдіре алады, себебі олар адамның логикалық заңдылықтарға бағынған әрекеттерінің нәтижесі болып табылады деп есептеледі. Осыдан келіп, когнитивтік әдеби негіздерде «ар-намыс концептісі», «ождан ұғымы» және «ұят мағынасы» сөздерінің ара-жігін ажырату қажеттігі туды. Бастапқы кезде өзара мағыналас, синонимдес деңгейде қарастырылған бұл терминдер, кейін тек мазмұны жағынан ғана емес, әдіснамалық тұрғыдан да, ғылыми жүйеге қатыстылығы тұрғысынан бөлшектеніп талданатын болды. Біріншіден, ар ұғымы – объектінің танып білген белгілерінің ғана жиынтығы делінсе, намыс концептісі – кез келген ұғым емес, ментальді ұлттық сипаттағы құрылым, белгілі бір мәдениеттің табиғатын ашуға көмектесетін күрделі механизм ретінде анықталды; екіншіден, ар ұғымы логика мен пәлсапа терминдері қатарында қабылданса, намыс концептісі математикалық логика, мәдениеттану, лингвомәдениеттану,

когнитивті лингвистика ғылымдарының нысанын құрады; үшіншіден, намыс концептісі пен ұят сөздерінің мағына айырмашылығы да екеуінің ұғымдық арақатынасымен дәйектеледі: «намыс концептісі шынайы объектінің әлдеқайда тұрақты танымдық көшірмесі іспеттес, өйткені ұятты білдіретін мағынаға қарағанда, ол қоршаған ортамен еркін байланысқа түсе алады, ал сөз бен оның мағынасы, керісінше, сол концептінің бір бөлшегі деп қабылдану керек. Дегенмен, өзге танымдық әрекеттер секілді концептік тану да, негізінен, тек метафоралық құралдар арқылы, яғни сөз, сөйлем, дискурс құрылымдарымен бірлікте ғана жүзеге аса алады» Мысалы намыстануды сездірумен қатар кектенуді білдіру – **«Бөжей тұрып алып, анадай жерде сырттап бара жатқан Құнанбайға айғайлап: - Әй, Құнанбай! Мен сені оқтан аяп ем жаңа, сен мені отқа салдың ба? Осынынды ұмытпа!-деп қалды»** [Абай жолы, 100-б.].

«Ар-намыс концепт сөздердің беретін ұғымын түсіну арқылы жеке бір адамнан бастап, қоғамдық топтардың, бүкіл бір ұлттың, халықтың ой-өрісінің, дүниетанымының ерекшеліктері айқындалады» – деп есептеген М. Мырзахметов «ар-ұят концептілерін талдауда «адам», «кеңістік», «жан-жануар» ұғымдарына тоқталды, оларды «мәдениеттің ментальдік ұясы» тұрғысынан зерделеді, ал тілші М.Т.Күштаева «концептілік талдау тәсілдері мен принциптерінің түрліше сипатта болу мүмкіндігін» ескерте отырып, «Тар мағынасында концептілік талдауды екі мағынада түсінуге болады: мәдени құбылыстың, ұғымның немесе мәдени қабаттың концептілердің көмегі арқылы талдануы; сөздерді мәдени құбылыс ретінде қарау арқылы олардың прагматикасы мен семантикалық құрылымының талдануы» деген тұжырымға келді. Ол «концептілік талдау деп тілді қолданушының әлем туралы түсінігінің ерекшеліктерін сөз арқылы ашатын тілдік талдауды» атады. Демек, ғалым А.Ислам атап көрсеткендей, «Әдебиеттік негіздегі лингвомәдениеттануда ар-ұят концептісі – жалпы бір ұлт мәдениетінің басты элементі, адамның ментальды әлемінің басты ұяшығы деп танылды», ол «...этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан ұрпаққа берілетін ықшам әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым» болып табылады. М. Әуезов шығармаларында «намыс», «ар», «ұят» концептілері адамның мәдениеттілікке, ізгілікке негізделген сапалық қасиеттерін де молынан қамтыған. Мәселен, **«Қонағыңның отымен кіріп, күлімен шық. Ердің сыны шабуыл мен шаптығуда емес – кішіпейіл, мейірде деген әже сөзі есінде, намыстанған жоқ»** [1, 282-б.].

Әдебиеттану ғылымына негізделген лингвомәдениеттануда «ар-намыс концептісі» жалпы белгілі бір этнос мәдениетінің басты элементі, адамның менталды әлемінің басты ұяшығы деп танылады. С.Г.Воркачевтың пікірі бойынша «мәдени концепт – тілдік бейнесі және этномәдени ерекшелігі бар ұжымдық білім/сананың бірлігі». Концептінің орыс мәдениетіне қатысты Ю.С.Степановтың «орыстардың және орыс қоғамының рухани өмірінің ұжымдық қазынасы» деген анықтамасын басқа мәдениеттер контексті негізінде де қолдануға әбден болады.

А.Б.Әмірбекованың ғылыми зерттеуінде ар-намыс концептісі мәселесі қарастырылып, концептінің лингвомәдениеттану, лингвокогнитивтік, психолінгвистикалық салаларында өзара ұштасатын қасиеттері айқындалады. Аталған ғылым салаларында концепт әр деңгейде ұғынылатындығы сөз болады. Концепт когнитивтік тіл білімінің басты термині ретінде қаралады. Зерттеушілер ар-намыс концептісі лексикалық мағынаға қарағанда ауқымы кең дүние, – деп таниды.

Егер ұғым танылатын объектінің, мазмұнды қасиеттерінің жиынтығы болса, ал ар-намыс концептісі – ұлттық болмысқа негізделген ментальді білім жиынтығы. Оның мазмұн межесі – объект туралы ұжымдық, тұлғалық санадағы барлық білімі ақпараттар шоғыры болса, тұрпат межесі - тіл бірліктерінің жүйеленген көрінісі (лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық т.б.). Концептіні белгілі бір мағына бере алатын, әлемді танытатын таңба ретінде қарастыруға болады», – дейді. Ар-намыс концептісі ретінде барлық ұғымды ала алмаймыз, тек белгілі бір мәдениетті тануда қолданылатын және автор үшін маңызы зор деп танылатын күрделі ұғымдарды, ең бастысы жалпыадамзаттық, жалпыхалықтық,



жалпыұлттық құндылықты таныта алатын ұғымдарды тани аламыз. Мысалы, М. Әуезов шығармаларында қолданылған: қазақ халқы үшін - **намыс, ар, ұят, ұждан** ұғымдарына тікелей қатысты метафоралы-эпитетті сөздер – «туған үйдің түтінін өшірмеу», «шаңырақты құлатпау», «қамшыны жоғалтпау», «қаралы ту», «туған үй», «*киіз үй-қара шаңырақ*», *намысы бір бөрікті, туған жер – алтын бесік, қасиетті қара домбыра, қасиетті тұмар* т.б сөздер лингвомодени бірлік ретінде намыс-ар концептісі деп таныла алады. Ал В.А.Маслова орыс халқы үшін *баспалдақ, қоңырау* лингвомедени бірлік ретінде мәдени концепт деп танылатындығы айтады. «Балалық шақ» концептісі *қара борбай кез, шыбықты ат қып мінген кез, балық аулаған кез* деген ситуациялармен беріледі. Соның ішіндегі «қара борбай кез» лингвомәдени бірлік ретінде ұлттық-мәдени таным тұрғысынан концептілік құрылымның бір компонентін құрап тұр. Ал, «**намыс, ұят, ар, абырой**» **концептілері қоршаған ортаның берген тәрбиесінен бастау алады.**

Ар мен намысқа қатысты ой қозғасақ, онда концепт пен ұғымның басқа да өзгешеліктері бар: ұғым өз бойына мәнді, маңызды белгілерді жинайды, ал концепт – бұнымен қоса, мәнді емес қасиеттерін де қамтиды. Ұғым құрылымына қарағанда концепт құрылымының шеңбері едәуір кең. Концепт пен ұғымды оның құрылымдары арқылы ажыратуға болады. Ұғым құрылымында тек мазмұндық элементтер болады, оған концептілік құрылымдағы барлық элемент ене бермейді. Концептінің әрқашан эмоционалды, экспрессивті, бағалауыш сәулелері көрінеді (В.А. Маслова). Яғни концепт бойынан адамның объект (дүние) туралы жағымды, жағымсыз бағасы, әсері, эмоциясы, ойы, танымы көрінеді.

Әдебиеттануда ар-ұждан концептісі кешенді қолданыстағы ұғым болғандықтан, әр қырынан тануға мүмкіндік туады.

1. Әдебиеттану аясындағы лингвомәдениеттаным аспектісінде, концепт – ақиқат дүниенің санадағы ұлттық-мәдени, рухани, этикалық, әлеуметтік танымын айқындайтын бірлік ретінде танылады.

2. Әдебиетпен ұштасатын психолингвистикалық аспектіде, ар-ұждан концептісі – ақиқат дүние туралы психикалық қабілеттер (қабылдау, жадыда сақтау, көру, есту, ұғыну, сезу) арқылы қабылданған алғашқы ментальді түсініктер ретінде танылады.

3. Әдебиеттік теория негізіндегі лингвокогнитивтік аспектіде, ар-ұждан концептісі - ақиқат дүниенің санада жан-жақты жинақталып тұжырымдалған ақпараттары (денотатты, стереотипті, ассоциативті, ситуациялардың қабылдануы) мен когнитивтік семантикасы арқылы танылған көрінісі (бейнесі). Ар-намыс концептісі шығармадағы кейіпкер тілі арқылы көрініс табады, концептіні танытуда метафоралық ерекшеліктер қызмет атқарады. Концепт ұғымына берілген тұжырымдарды зерттеу нәтижесі концептіні танытатын мынадай қағидаларды ұсынуға негіз болды:

- концепт ақиқат дүниенің құндылықтарын танытады;

- концепт құрылымы санада ар-намыс мазмұнын беруде стереотиптік танымда (мысалы, тырысу – сездірмеу, шыдау – көну, тісін қайрау, соңына түсу, кек алу») және стереотиптік емес танымда (мысалы, Қараш-қараш оқиғасында: «кек алу - өлтіру, ату»), Абай жолы роман-эпопеясында: «намысқа тырысу – шариғат негізі бойынша жазала») таңбалады.

- концепт тіл арқылы көрініс табады;

- концепт тұлғаның білімі деңгейін танытады;

- белгілі бір ұлттың мәдени деңгейін көрсетеді;

- әрбір ұлттың танымдық белгілерінің мазмұнын айқындайды. Мысалы: Әуезов шығармаларында кеңінен қолданыс тапқан. «**Қаралы көш**», «**аттың күйрық жалын күзеу**», «**Қамшының сабына бөрік киізу**», қазақ халқында танылған «*шаңыраққа қара ту тігу*» фреймі өлім концептісін объективтендіреді. Ал, «**абыройдан айырылды**» ұғымы атақтан айырылды деген ұғымды ғана емес, ар-ұяттан жұрдай болды деген түсінікке де иегер.

- тұлғаның өзіндік танымдық стилін айқындайды.

- Ар-намыс концептісі — адам тәжірибесіндегі идеалды түсініктің ең кішкене бірлігі.

- Ар-ұят концептісі — білімді тарату, сақтау және оны өңдеудің негізгі бірлігі.

- Абырой-атақ концептісі – белгілі бір мәдени болмыстың негізгі ұясы. Ал, «намыс», «ар», «ұят» концептілері адамның психикалық жағдайларымен де тығыз байланысты. Сондықтан жоғарыда атап кеткендегіміздей, бұл көрсетілген концептілер тек, мінез-құлықты ерекшелуге ғана қызмет атқарады. Ал, мінез ерекшелігін тек, жеке адаммен ғана шектеп қоймаймыз, оны бүкілхалықтық, ұлттық немесе туысқандық тұрғыдан да саралауға болады. Әрі бұл ерекшеліктер замана ағымына қарай өзгеріп отырады. Мәселен, жазушы Әуезов XIX-XX ғасыр аралықтарында өмір сүрген адамдардың ұлттық мінез ерекшеліктерін ««намыс» концептісі аясында қамтыса, XX-XXI ғасыр жазушылары өз заманына тән адамдардың «намыс» концептісіне сәйкестіктерді көрсеткендіктері де белгілі.

Қорыта келгенде Мұхтар Әуезов шығармаларында «намыс» концептісі – «намыс, намыскерлік, намысқойлық, намыссыздық, намыстылық, намысшылдық, ар-ұят, абырой, абыройсыздық», т.б. сөздері арқылы алмасып қолданылып отырады. Сонымен қабат қазаи тәрбиенің, ұлттық рухпен тығыз байланыста болып келеді.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1979.
2. Жанпейісов Е. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М. Ауэзова). – Алматы, 1989.
3. Мырзахметов М. Метафоралы қолданыс ерекшеліктері. – Алматы, 1966.
4. Ахметов З. Әдебиет теориясы негіздері. – Алматы, 2006.
5. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы, 1976.

***А.Н. Абрахманова,***

*Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің магистранты*

### **ШӘКӘРІМ ЖӘНЕ ШЫҒЫС ӘДЕБИЕТІ**

Шәкәрімнің шығыс ақындарына ден қоюына ең алдымен Абайдың әсері мол болса керек. Абай шығыс ақындарын шәкірттеріне жиі оқытқан. Шәкәрімнің өзі де араб, парсы тілдеріне өте жүйрік біліп, кітаптарды түпнұсқадан оқыға. Тумасынан өте зерек Шәкәрім тез хат таниды. Баласының ерекше қабілетін байқаған анасы оған көп көңіл бөліп, араб, түркі тілдерін үйретеді. Шәкәрімнің тұлға болып қалыптасуында Абай тәрбиесінің маңызы өте зор. Немере інісінің парасатты, ойлы азамат дәрежесіне көтерілуін қалаған Абай оның орысша үйреніп, өзге елдердің ғылым-білім, мәдениетін меңгеруіне үлкен септігін тигізген. Тіпті жолына, сатып алатын кітаптарына қажетті бүкіл қаражатын төлеп, оны Стамбул мен Мекке-Мәдинаға, Мысырдағы Александрия кітапханасына жібермек болады: «Тарихи орындарды аралап, керек кітаптарыңды алып, білімінді толықтырып қайтасың», – дейді. Бірақ көп ұзамай өзі қайтыс болады. Алайда Шәкәрім Абай ағасының соңғы аманатын орындап, өз бетімен білім жолына ізденеді, Александрия кітапханасынан басқа жердің бәрінде болып, үлкен ғалымдармен пікірлескен, керекті кітаптарын алып, керегіне жаратқан. Стамбул мұрағатында 13 күн тарих ақтарған. Бұл Шәкәрім Құдайбердіұлының көкірек көзі ашылып, ғылым-білім қайнарынан молынан сусындаған кезі болған. Ол осы сапарында ертедегі шығыс ақын-жазушылары мен грек ойшылдарының еңбектерін, батыс философтары мен ежелгі түрік ғалымдарының, Америка жазушыларының шығармаларын алады.

Ахат Шәкәрімұлы әкесінің кітапханасында батыс, шығыс ақындарының толық жинақтары, барлық елдің лұғаттары, газет-журналдары болатындығын атап өткен. Шәкәрім бұларды өте ұқыпты ұстаған екен. «Мың бір түннің» толық томдары да болғандығы жайлы айтады. Батыс пен шығыстың ескі замандағы ойшылдары, жазушы-ақындарымен танысып, оқуына, ғылым іздеп, қалаларды аралауына Абайдың әсері мол болған.

Мұхтар Әуезов ол кісіні «шығыстың ғұламасы» деп білген. Мұхтардың Ленинград университетінің шығыс филологиясы факультетіне оқуға түсуіне де Шәкәрімнің әсері болған. Ал Шәкәрім шығыс әдебиетін, парсы, түркі тілдерін жетік білген. Шығыс дәстүрімен бес дастан жазған. Шығыстанушы ретінде Шәкәрім Мұхтарға өте үлкен рухани тірек болғаны мәлім.

Мұхтар Шәкәрімнен шығыс ақындарын көп сұрап отырып, «Сол шығыс ақындарының ішінде ең күштісі қайсысы?»<sup>6</sup> – деген сауалына Шәкәрім Хафизді бөліп атап, оның шығармаларын оқып, талдап береді. Сонымен бірге Сағди, Фирдоуси, Науаи жайларынан да хабар беріп, шығармаларымен таныстырған және мұндай сұхбаттар жиі болған екен. Шығыс қазыналарына Мұхтардың қызығушылығын оятқан Шәкәрім екені хақ. Ал Хафизды қазақ даласында тұңғыш аударып, жаңалық ашқан, Хафизбен сырласқан, мұндасқан, ұлы шайыр ақындардың бірі – осы Шәкәрім Құдайбердіұлы. Хафиздің тоғыз өлеңін аударған екен. Өлеңді аудару алдында Шәкәрімнің түсіне Хафиз кіреді. Түсінде амандасып, сөйлесіп жүреді. Тәңертең оянған бойы Шәкәрім дұғасын оқып, сол күннен бастап Хафиздың өлеңдерін аударып бастайды. Оның терең иірімдерге жазған өлеңдерін таңдап алып аударды. Аудармасы да керемет, еркін. Хафиздің түпнұсқасына тікелей барудың өзі Шәкәрім қажы үшін ерекше еңбекпен тең. Шығыста Хафизды ана тілінде сөйлеткен Шәкәрім тәжірибесі әлі талай уақыт талқыға түсетін тың тақырыптардың бірі. «Шәкәрімнің шығыспен байланысын әлі де зерттей алмай келеміз. Шәкәрім – айсберг. Біз оның бір жағын ғана қалқып, тереңінен бойлай алмай жүрміз. Айсберг те өзінің басқа қырын, бойын, биіктігін көрсетпейді екен ғой. Шәкәрім әлі де зерттеуді қажет етеді. Оны өзіміз ғана танып қоймай, кең дүниеге де танытуымыз керек», - дейді ақын әрі шығыстанушы ғалым Өтеген Күмісбаев. Шәкәрімнің шығыс шайырларының арғы жағынан да білетіні салмақты болғанға ұқсайды. Ғұламаның шығыс дәстүрімен байланысының өзі жеке бір ерекше қыры болмақ.

**3 СЕКЦИЯ.**  
**ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ «МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ КӨРКЕМ**  
**БЕЙНЕЛЕНУІ**

**СЕКЦИЯ 3.**  
**ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ ИДЕИ «МӘНГІЛІК ЕЛ» В КАЗАХСКОЙ**  
**ЛИТЕРАТУРЕ**

*Р.М. Әбдіқұлова,*  
*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті,*  
*филология ғылымдарының кандидаты*

**СӨЗ МӘДЕНИЕТІ МӘНГІЛІК ЕЛ МЕРЕЙІ**

Қазіргі уақыт туралы айтқанда, Елбасымыздың өзі де аумалы-төкпелі заманда өмір сүріп отырғанымызды ескертеді. Дегенмен, қай заманда да халқымыздың ұлтын сүйген ұлы перзенттері елі мен жерін көзінің қарашығындай қорғап, сақтап келді. Осы ұлы дәстүрді ұстараның жүзіндей қылпылдаған жаһандану заманындағы талай-талай «тар жол, тайғақ кешулерден» аман-есен алып өтіп, сақтап қалу да жанкештілікті қажет етеді. Жан-жақтағы «көршілерінің» бірін алдап, бірін арбап жүріп ел қорғаған Абылайдың ақыл-айласы да, даналығы да қаһармандықты қажет екені анық. Елдік егемендігімізді баянды етіп, бүгінгі Қазақстанды әлемге танытып, сонау ежелгі замандағы Тоныкөктей батыр бабамыздың мәңгілік ел туралы арманын қазіргі ел экономикасы мен мәдениетінің темірқазығына айналдырып, өркениетті ел болудың нақты бағдарламаларын белгілеп берген Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев диірменнің тасындай шыр айналған шырғалаң уақытта қандай жағдайларда болмасын төзімділік танытар болсақ, алмайтын асу жоқ екенін әмісе санамызға сіңіріп келеді. Рас, өтпелі қиыншылықтардың талайы артта қалып, Еңсегей бойлы ер Есім еңкеймей кіруді аңсаған Ақордамызды Астанадан тігіп, еңселі ел болдық. Ел көшбасшысы халыққа жолдауларының қайсысында да 30 өркениетті ел қатарына қосылудың нақты стратегиясы мен тактикасын белгілеп бергені анық. Дегенмен, осы күрделі міндетті жүзеге асыру оңай емес. Өйткені, бүгінде егіз ұғымға айналып отырған экономика мен мәдениетіміз саласында кезек күттірмейтін қыруар істер бар екені баршаға аян. Десек те, осы тірлігімізге биліктегілердің ісі деп бейжай қарамай немесе «көш жүре түзеледіге» салып жүре бермей, қоғамымыздың барлық азаматтары қарлығаштың қанатымен су сепкендей болса да, дер кезінде өз үлестерін қосар болса, жүгіміз аз да болса жеңілдер ме еді деп ойлайсың кейде... Әрине, бұл ойымыз әлгі егіз екі ұғымның екеуіне де қатысты ғой. Дегенмен, біздің айтпағымыз өзімізге тиеселі - мәдениет жағы, оның ішінде сөз мәдениеті десек, бұл да ұлт болып ұйысып, халық болып құралған сонау заманнан талқыланып-таразыланып келе жатқан тарихымыз десек болады. Қазіргі мәдениет, ғылым, білім салалары ғана емес, тіпті ежелгі сөз өнері мен дәстүрлі мәдениетіміз ұрпақты қашаннан сөз мәдениетіне, мәдениетті қарым-қатынас жасауға, әдептілік пен әсемдікке баулып келеді.

Тіпті, қазіргі заманда қай салада болсын кәсіби маман болу үшін бірнеше тіл білу қажеттігі туып отыр. «Жеті жұрттың тілін біл, Жеті түрлі білім біл» деп дана бабаларымыз тегін айтпаса керек. Ал, тіл біліп қана қоймай, сөз мәдениетін, шешен сөйлей білу өнерін меңгеру ел басқаруда, экономикада, мәдениетте табыс кілті болары даусыз. Оны ежелгі түркі данышпаны Жүсіп Баласағұнның «Кісіге құт тілден» деген нақылымен түйіндесек те болады. Бүгінде осы мақсатта жоғары мектептерде риторика, сөз мәдениеті курстары оқытылады. Шет елдермен, оның ішінде өркениетті елдермен экономикалық-мәдени байланыстарымыз күшейіп, әсіресе елімізді әлем таныған осы уақытта инновациялық даму экономикалық-мәдени өмірімізден таныла бастады. Алайда, кейбір қоғамдық орталарда жалпы ел мәдениетіне сөз келтіретін кемшіліктеріміз жоқ емес. Солардың көпшілігіне «көш жүре түзелерді» сылтау етіп, қол сілтей салып келе жатқанымызға қарап отырсақ, күндер, жылдар

емес, замандар өтіп барады. Біздің айтпағымыз – түймедейді түйедей ету немесе тырнақ астынан кір іздеу емес, елеусіз, ұсақ-түйек нәрсе сияқтанғанмен жалпы елдік мәдениетімізге сын болатын құбылыстар деп ойлаймыз. Кісілік келбетімізге, жалпы мәдениетімізге нұқсан кетіретін жайларды ұлымыз да, кішіміз де баспасөз бетінде талқыға салып жүрміз. Мәселен, өзі ауылда тұратын, ел ішіндегі жағдайдарды бес саусақтай білетін белгілі жазушы Өмір Кәріпұлы «Қазақ әдебиеті» газетінде жариялаған «1. Ұлттық қайнар немесе қажетсіз дағдылар» (№ 20 (3392) 16.05. 2014) және «2. Ұлттық қайнар немесе қажетсіз дағдылар» (№ 21 (3393) 23.05. 2014) деген көлемді мақаласында Елбасы Жолдауындағы «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыруда ұлттық құндылықтарымызды жаңа заманға сай жаңғыртып, түлетіп мәңгілік ету мұратын алға тартады, сондай-ақ халқымыздың осы күнгі той өткізу, қонақ күту, кісі жерлеу сияқты салт-дәстүріндегі әсіре мақтанқұмарлық, малшашпақ сияқты жат қылықтарын сынға алған еді. Жазушының айтқаны айна-қатесіз. Көкейімізге қона кетті. Шынында да, жазушы айтқандай, ХХІ ғасырда өмір сүріп отырған біздің ағайын әлі де өз отбасын, түптеп келгенде ел экономикасын тұралататын кеңқолтық мінезден арылмай отыр. Елімізде мал басының азаю қаупі төніп тұрғаны бір бөлек әңгіме. Жазушы осы күнгі қонақ күту салтындағы жөнсіз тыраштық пен тантыма мінезді сөгіп, әркімнің «көрпесіне қарай қарай көсілгенін» қалайды. Ел ағасы Өмір Кәріпұлының «Табак тартуды жаппай рәсімге айналдыру-нарық заңына сыйыспайды» және «Ас ішіп, дәм жеу тәртібінің әлемдік стандартына сай келмейтін дағдыдан бой тартқанның еш әбестігі жоқ» деген ұлағаты, пайдасы зор кеңестер бере келіп, біздің барша тірлігіміз «сырт ел назарында» екенін де жанашырлықпен ескертіп өтеді. Қарыз алсаң да той жаса, табак тарт деп тұрған ешкім жоқ. Дақпырт, мақтан керек. Бұндай мінездер қала қазақтарында да бар. Ауылда «ел күлмей ме» деген жалған «намысқойлық» бар, көршіңе мақтануың керек. Қорасындағы мүйізді ірі қараның сүт-майын көшедегі алыпсатарға татымайтын тиын-тебенге беріп, «щадринское молоко» ішудің бір жағы баяғы кержалқаулық емес пе? Мақтаншылыққа келгенде ұлт дәстүрін «ұстанғыш» ағайынның, діл мен тіл жайын айтсаң «сен-ақ қазақ бол» деп тайқып шыға келетіні рас, Өмір аға!..Осындай жат мінез-құлықтардан қашан арыламыз, неге өркениетті елдерден салт-дәстүрлерімізді орындауда экономикалық мәдениетті үйренбейміз депсіз.. Өмір аға, ағайынға жанашыр сөз айта алатын Сіздей ел азаматтары көбейсе, көп нәрсеге тоқтам болар ма еді? Көп ақсақалдарымыз ел ішін жегідей жеп, бүлдіріп жатқан жат қылықтарды көріп отырып міз бақпайтындары несі?! Сіздің ауылдағы асқынған мал ұрлығын әшкерелеп, назалана жазған көлемді мақалаңызды да оқығанмын. Әттең, «баяғы жартас бір жартас» десек те, жылқы ұрылары мен олардың сыбайластары айылын жиған шығар-ау.. Иә, ұрлық-қарлық, жемқорлық, парақорлық, дәнкеуде мақтаншылық, астамшылық, дақпыртқұмарлық, адаммен қарым-қатынастағы дөрекілікті, адамның сөзі мен ісінің бір жерден шықпауы, өндірдей жастарымыздың жалған сөйлеуге құмарлығы сияқты мәдениетсіздіктің шектен шыққан түрлерін қоғамды жайлаған дерт деуге болады. Сөз мәдениеті, адами құндылықтар хақында БАҚ құралдарында ғалымдар, жазушылар, қоғам қайраткерлері айтып-жазып жатады. Мәселен, жазушы Несіпбек Дәутаевтың шығармаларынан бүгінгі билік тізгінін ұстағандар мен олардың маңындағы жалпаң-жәдігөйлердің сыйқын жазбай танысың. Бұл-жазушы шығармаларының шындықтан туғандығы. Мансапқұмарлар мен тоғышарлар, олардың құйыршықтары – нағыз сыбайлас жемқорлардың өзі. Олардың іс-әрекеттері зығырданыңды қайнатады. Әрине, телеарналар да ел ішін жайлаған кейбір кесепаттардың жойылғанын, кейбір жемқорлардың ауыздықталғанын халықтың көз алдында жайып салып көрсетіп жатады. Дегенмен, шынайы көркем шығарманың қуат-күші уақытпен санаспайды, Дәутаев шығармаларындағы кейіпкерлер – заманауи кейіпкерлер, жазушы таланты әділет пен әділетсіздік арасындағы бітіспес күресті өзгеше бір қырынан танытады. Жалпы, әдебиетте бүгінгі кейіпкер жоқ демейік, Дәутаев шығармалары киноға да сұранып тұр (оралған ойды айта кетейін деп едім, кешірім етіңіз, оқырман).

Сөз мәдениеті жөнінде де аз айтылып жүрген жоқ. Аудармашы Бекболат Әдетов «сұрқылтай», «құлағыңа алтын сырға» т.б көптеген сөздердің мағынасын мысалдармен терең

ашып, көпшілік талқысына салып, түсіндіріп, қолдану орнын айқындап, жалпы «сөз түзеуге» бар күшін салып жүргенін білеміз. Жақында ғана газетіміз бетінде «Желқазық» айдарымен жарық көрген философия ғылымдарының докторы Бақытжан Сатершиновтың «Қазақтың құны қандай, қазақта адамның құны қандай?» атты («Қазақ әдебиеті», № 1-2 (3427) 16.01. 2015) адамгершілік құндылықтар жөніндегі мақаласы да көпшілікке ой салды деп ойлаймын. Ғалым ғылым, өнер, әдебиеттегі арзанқолдылықты, даңғазалықты мін етеді. Шынында, рухани мәдениетімізде плагиат өрістеп өркештенсе, мәдениет өсе ме, шынайы рухани құндылықтарсыз өркениетке қалай жетпекпіз? Плагиатты әлемиленудің салдары деп сыныққа сылтау іздемей, әлемиленудің жетістіктерін дұрыс, қажетіне сай адамгершілікпен пайдалансақ озық елдерден қазақтың несі кем? Осындай кем-кетігімізді айтып, тезге салып отыратын, ел қамын, ел мәдениетін ойлайтын азаматтар мен игі жақсылар көп болса деймін. Көш сонда түзелер. Күнбе-күн экономикалық-мәдени өміріміз қарыштап өсіп келеді. Тәуелсіздік алғанымызға да ширек ғасырға жуық уақыт болды, 2030 бағдарламасын меже етіп, өркениетті елдермен терезе теңестіруге де ұмтылудамыз. Ел тыныштығы-басты байлығымыз екенін ұмытуға болмайды.

Рас, кіршіксіз ештеңе болмайды дегенмен, біз сөз мәдениетіне келгенде, ылғи қаға беріс қала беретін бір жайларды сөз етпекпіз. Қарапайым оқырманды айтпағанда, сөз мәдениетінен хабары бар деген ғалымдарымыз бен сыншыларымыз, жазушыларымыз, әсіресе мерейтойлық мақалаларында, ғылыми еңбектерінде кейіпкерінің аты-жөніне ғұлама, ұлы, қаған, көрнекті, белгілі, танымал, атақты, сөз зергері т.б сияқты эпитеттерді орынды-орынсыз тіркеп, асыра мақтауды, даңғаз жағымпаздықты әдетке айналдырып барады. Әсіресе, бұндай жағымсыз дағдылар жоғары оқу орындарында, қоғамдық басқа да мекемелерде өтетін мерейтойлық конференцияларда өріс алып келеді. Тіпті, қазіргі әдеби сынның қазіргі салмақсыздығының бір шеті де осындай құлықтармен шектесіп жатса керек (дегенмен, ол басқа әңгіме!). Орынсыз атақ қосқанын бетке айтсаң, атын атап жазсаң, біздің ағайын «жау көреді», орыс, еуропа халықтары ашық айтқанды ұнатады, асыра мақтау олар үшін масқаралық, бұл – асқан мәдениеттің белгісі. Әлемдік мәдениеттен үйрену көптік етпес. Мәселен, ағылшын жұрты сізбен танысқан сәтте есіміңізді құлағы дұрыс шалмай қалса, біз сияқты «естімей қалдым, кім дедіңіз» демейді, «кешіріңіз» деп қана қымсынады, сол кезде сіз есіміңізді қайталауға тиіссіз. Бұл- олардың ұлттық мәдениетіне тән әдептерінің бірі.

Әңгімемізге қайта оралайық, мәселен, әл-Фарабиді ғұлама дейміз, осы қатарға Ахмет Байтұрсыновты, Әлкей Марғұланды тағы басқа шын мәніндегі ғұламаларымызды қосуға болады, Абай, М. Әуезов секілді ұлы тұлғаларымыз да бар. Ал, кез-келген ғылым докторларын, жазушылар мен қоғам, өнер қайраткерлерін ұлы, көрнекті, ғұлама деп дәріптеу орынды ма, шындыққа сай ма? Шындығында, данышпан, ғұлама, ұлы деуге лайықты ғалым, жазушы, ұлы тұлғалар бір ғасырда бір туады емес пе? Ұлы адамдар өмірін зерттеушілердің айтуынша, ұлы дарын ешкімге ұқсамайтын тұлға, табиғат ерекше жаратылған перзенті, олардың туындылары дүниені өзгертеді, адамзатқа бақыт әкеледі. Ал, осы күні сіз бен біз ұлы, ғұлама атап жүргендердің атқарған ісі алдыңғы аталған ұлы тұлғалардың еткен еңбегіне, қалдырған өнегесіне теңдес пе, алдымен соны ойланып көрдік пе, жазарман қауым? Арнайы академиялық титулдар (дәрежелер) бар, мемлекеттік марапаттар бар. Рас, академикті академик немесе көрнекті тұлға деуге әбден болады, ал ұлы деуге негіз болу қажет. Мәселен, қазақ тау-кен инженериясының негізін қалаған академик Қаныш Сәтбаевты ұлы тұлға деп тануымыздың жөні бөлек екені ақиқат. Бүгінде кейбір ғалымдарымызды ұлы, көрнекті, ғұлама, тіпті белгілі, танымал демей-ақ, ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы бойынша атасақ та жеткілікті емес пе? Елбасының өзі айтқандай, ғылыми дәрежелер берудің науқандық «штампқа айналған» кезеңінің «жемістері» бұған да риза болмас па екен?! Жоғарыдағы керемет эпитеттер телінген тұлғасына лайықты болса құба-құп дер едік. Солардың ішінде көрнекті (выдающееся) деген сөзді кез-келген ғалым, жазушыға теліміз. Орыс халқы «көрнекті» деп дәріптеуді А.Н. Веселовский, М.Бахтин сияқты ғалымдарының, М. Шолохов, В. Распутин сияқты жазушыларының үркердей тобына ғана лайықты көреді. Мысалы, біз

көрнекті жазушы Ғ. Мүсіреповті көбінесе сөз зергері деп атаймыз. Ал, енді жақыннан бері осы бір сирек талғамымызды өзгелерге де албаты тели бастадық. Белгілі деуге тұрарлық жазушы, ғалым, өнерпаздарымызды танымал деп, тіпті одан да асырып көрнекті деп жүргенімізге не жосық? Жә, сонда танымалы қайсы, белгілісі қайсы, көрнекті деп кімді айтпақ керек дейсіз ғой? Оны бекітіп қойған ештеңеміз жоқ, қалауыңыз білсін, бірақ даңғазалыққа бой алдырмай аздап бағамдай алсақ, басымыздан бағымыз таймас еді?

Мысалы, жазушы қауымы туралы айтар болсақ, мен оқырман ретінде О. Сәрсенбаев, Ә. Сараев секілді жазушыларды белгілі жазушы, тіпті кейбірін жазушы деп қана танымын, ал І. Есенберлин секілді тұлғалар сөз жоқ көрнекті, біртуар жазушылар, М. Мағауин, Д. Досжан секілді әлем халықтарына танымал, көп оқылатын, тіпті көрнекті деуге лайықты жазушыларымыз да бар. Мен оларды сараптан өткізуден аулақпын, тек мысқалдай мысал болса деймін. Әркімнің талғамы әртүрлі дегенмен, кемеңгерді де кемерден асырмаған жөн болар. Асыра мақтаудың әсерінен өз орнын білмей, «мен сондай екенмін» деп астамшылыққа бой алдыратындар қай жерде де бой көрсетіп қалатыны белгілі жайт. Сондықтан аузымыздан шыққан сөзге абай болып, әркімді, әр құбылысты өз атымен атау да сөз мәдениетіне қатысты болса керек.

Бүгінде өнер сахналарында «жыпырлаған жасанды жұлдыздар» көбейді, солардың бірін белгілі жүргізушінің «эстрада гауһары» деп атағанын естідік. Режиссерлер бір мезет неге ойланбайды, эстрада гауһары деген әдемі эпитетті Роза Рымбаева сияқты санаулы саңлақтарға телісе жарасар еді? Сондай даңғазалықтан жиренесің. Қазір кім болса сол әнші ғой деп қолды сілтеп көзжұмбайлыққа салатын уақыт емес, қоғамдық ұйымдар тарапынан қай саладағы келеңсіз құбылыстарға да тежеу салатын уақыт жеткен сияқты. Өйткені мәңгілік ел болудың талаптарына сай өмір-салтымызды жаңғыртып, сөз мәдениетін жетілдіруді көздеу қажет-ақ. Өйткені, бұл айтылған мәселелердің қайсысы да рухани мәдениетімізге сын болса керек.

Әлеуметтік өмір-тұрмысымыздағы қарым-қатынаста дағдыға айналып кеткен бір келеңсіздік – жайы. Әрине, орыстілді мекемелерде қызметтестер арасында қарым-қатынас ресми екенін бәріміз білеміз. Қызметтегі қарым-қатынастарда бір-бірін «ағай», «апай» деу қазақтілді мекемелерге тән. Бірақ, сол біздің ағайын орыс көршісіне «Нина Петровна» деп қиылып тұратынын қайтерсің? Өйткені, көршісі әу баста өзін солай таныстырады, олардың ұлттық мінезі алыстан сыйласуды жөн көреді. Ал, біздің қазақтілді мекемелерде балабақша мен мектепті былай қойғанда, жоғары оқу орындарында осы уақытқа дейін қызметтестер бір-бірімен ресми қарым-қатынастарда «ағай», «апай» деген жалпақ сөздерді қолданады. Жаман сөз емес, жалпы атау, жақындықты білдіретін жылы сөз, құлағымыз да әбден үйренген, көшеде, үйде, қолдануға болады. Ал, бүкіл өмір-тұрмысымыз әлемдік стандартқа бейімделіп жатқан қазіргі кезеңде, мәжілістерде, түрлі жиындарда сөйлегенде, мекеме басшыларымен немесе әріптестерімізбен ресми қарым-қатынастарда немесе мерейтойлық мақала жазғанда «ағай», «апай» деп қайрылу қызмет этикасына жатпақ емес. Тіпті, бұндай жалпы үлгідегі қарым-қатынас мекеме басшысы мен қызметкер арасындағы лауазымдық шекке де (субординацияға) да нұқсан келтіреді деген ойдамыз. Кейбір мекеме басшылары қызметкерлердің бір-бірімен қарым-қатынаста «мырза», «ханым» деген сөздерді пайдалануын талап ететінінен де хабардармыз. Біздің ойымызша, бұл да дұрыс емес. Бұл сөздерді қызметте емес, театрда, той-думандарда, көшеде және тағы басқа қоғамдық орындарда қолдану жарасымды. Шетелдіктер қоғамдық орындарда «мсье», «миссис» деп қайрылады ғой. Ал, Австрия еліне іссапармен барып қайтқан біздің университеттің ағылшын тілінің оқытушысы Насихат Өтемғалиева қала мэрінің қабылдауында болғанын, ол өзін Штефан деп таныстырғанын, солай атауды сұрағанын айтып таңғалдырған еді. Тіпті әлгі Штефан ақ жағалы әкімге емес, тынымсыз еңбек үстіндегі қарапайым адамға ұқсайды екен. Дегенмен, әр елдің салты басқа. Біз олай ете қоймаспыз. Десек те, қызметте, ресми

орындарда бір-бірімізді «ағай», «апай» дегенді қойып, сондай-ақ жоғары оқу орындарында студенттердің өз ұстаздарын «ағай», «апай» деуін тоқтатып, ресми қарым-қатынасқа көшуін талап еткен жөн. Мысалы, Анарбай Сағиұлы, Сәлима Әбдіраманқызы деудің еш сөкетігі жоқ. Мектептерде бұл мәселені бастауыш сыныпты бітірген соң біртіндеп жолға қоюға болады, себебі оқушы осы кезеңде қалыптаса бастайды. Тілі де дамиды. Ұстазының аты-жөнін айта алатын дәрежеге жетеді. Тағы бір есте болатын бір жай: жоғары мектеп оқытушыларының дәріс үстінде немесе басқа уақытта студенттерге «балалар» деп қайрылып, «қарақтарым, шырақтарым» деп айналып-толғанып жатуы да қазіргі студент пен оқытушы арасындағы ресми серіктестік қарым-қатынасқа сәйкес келмейді.

«Дәстүрдің де озығы бар, тозығы бар» дегендей, кейбір әдет-дағдыларымыздан арылатын кез келген сияқты. Өйткені, жер бетінде халықтық мәдениеті әлем жұртшылығына танылатын, ұлттық құндылықтарын жоғалтпай, биік ұстайтын, толқын-толқын ұрпақ өсіріп мәңгі жасай беретін өміршең ел болу оңай емес. Сондықтан, еліміздің әрбір саналы азаматы қоғамы қарым-қатынастарда сөз мәдениетін сақтап, өнегелі елдің ұрпағы екенін әрдайым есте ұстар болса, мәдениетіміз бен өмір салтымызға нұқсан келтіретін кемшіліктер де азайған болар еді. Жаңаруға жанымыз құмар қауымбыз ғой, көкейде жүрген көп ойдың бірін тарқаттық, жөнсіз сөге көрмеңіз, оқырман!

***М.Б. Үмбетов,***

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті,  
филология ғылымдарының кандидаты*

## **ХАЛЫҚ АҚЫНДАРЫ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ МӘҢГІЛІК ЕЛ – АЗАТТЫҚ ИДЕЯСЫ**

XVII–XIX ғасырларда өмір сүріп, сол дәуірлердегі оқиғалардың куәсі болған қазақ пен қырғыз ел ақындарының соңында қалған әдеби мұраларына көз жіберсек, халық басына түскен зор қайғы, қабырға қайыстырған қасіреттердің негізінен агрессияшыл, өз жері аздай, өзге елдің жерін күшпен тартып алуға құмар, ниеті жаман көршілердің қанды жорықтарынан туындап жататындығын талассыз аңғарамыз. Бұл пікірімізге дүниежүзілік тарихта дәлел көп. Халық бастан кешкен ондай алмағайып ауыр кезеңдерге қазақ-қырғыздың импровизатор ақындары қайырсыз қайғылы заман, қысқан заман, кер заман, тар заман, зар заман, ақыр заман деп ерекше даралап көрсету мақсатында алабөтен айдар таққан. Сөйтіп, ақын-шайырлар қалың бұқара тағдырындағы қанды қиыншылықтарды ой-санаға, рухқа түскен салдары ұзаққа кететін, жазылуы екіталай шипасы жоқ дерттей, тозақтай, түнектей шақтарды өздерінің өлең-толғауларына арқау еткен, сонысымен кейінгі ұрпаққа баға жетпес мағлұмат қалдырған. Көз көрген тарихты бейнелі, образды түрде баяндап айтудың тамаша, қайталанбас көркем үлгілерін жасаған.

Мысалы, тым араға бармай-ақ, қазақтардың XVII–XVIII ғасырларда Жоңғар хандығының шапқыншылығына ұшыраған кезінде шығарған “Ақ табан шұбырынды, Алқа көл сұлама” атанған мұңлы күндерді еске түсіретін өлеңінде мынандай жолдар бар:

Мына заман, қай заман: қысқан заман,  
Басымыздан бақ-дәулет ұшқан заман.  
Шұбырғанда ізіңнен шаң борайды,  
Қаңтардағы қар жауған қыстан жаман.

Мына заман, қай заман: бағы заман,  
Баяғыдай болар ма тағы заман.  
Қарындас пен қара орман қалғаннан соң,  
Көздің жасын көл қылып ағызамын...

Мына заман, қай заман: қай-қай заман,



Ұл айырылған атадан дай-дай заман.  
Бауырынан айырылған жаман екен,  
Күн бар ма екен көрісер есен-аман [1, 33-б.].

Жау басынған халықтың мұң-наласын, төгілген көз жасын бұлайша тұла-бойды шымырлата, сай-сүйекті сырқырататындай суретті сөздермен жеткізу поэзия әлемінде өте сирек кездеседі. Бұл – мазмұнына пішіні жарасқан ғажап өлең. Көз алдымыздан апыр-топыр, асығыс жөңкілген, жан-жағына қарауға мұршасы жетпей, ізінен шаң борап, жанталасқан көштің жанды елесі өтіп бара жатады. Басынан бақ-дәулеті ұшқан бақытсыз адамдар легі, анадан қыз айырылған, атадан ұл айырылған, “Қаңтардағы қар жауған қыстан жаман” қысылтаяң шақтың күңіренген қаралы күйі құлағымызға естіледі. “Баяғыдай болар ма тағы заман” деп, бейбіт тыныштықта сүрген дәуренді аңсаған аналардың аңыраған үні, қазақты есеңгіреткен дүниеде теңдесі жоқ трагедияның аумақ-ауқымдылығынан, көкіректі қарс айырған түпсіз тереңдігінен хабар аламыз. Әрі туған елге, жерге арналған сүйіспеншіліктің, отаншылдық сезімнің соншалықты сыршыл қаяу-мұңының алау жалыны шарпып, үміт сәулесі жалтылдайды. Бұдан көкірек кернеген шер-мұңын поэзия тілінде мұнша әсерлі жеткізген қазақ халқының қасірет-қайғысының да сұлулығына қайран қаламыз. Және де бұл трагедиялық өлеңнен қазақ ұлтының жауға бас иіп, табанға түскісі келмейтін, бостандықты жан-тәнімен қалайтын қайсар қайраты, өр рухы атойлап тұр. Жауға деген бітіспес кек көрінеді. Осы азаттық идеясы халқымыздың әр алуан жанрдағы көркем шығармашылықтарына да өзек болып тартылған.

Жоңғар-қалмақ шабуылының тұтқиылдан басталып, қазақ үшін апатты сипат алғаны және сол тұста ел тізгінін ұстаған хан-сұлтандар мен дуалы ауыз би-шешендердің, қолбасшы батырлардың бас біріктіруде атқарған қызметтері халық ақындарының өлең-дастан, толғауларында жақсы сақталған.

Қарапайым шаруа баққан қалың бұқараның жанқиярлық табандылығы мен жеңіс жолындағы сіңірген еңбегі, ақырында ақталған маңдай тері әдеби-тарихи шығармашылықтарда барынша айқын бедерленген. Бесік жырынан бастап, ерлік дастандардың, терме, айтыстардың да бір маңызды тақырыбына айналған. Сайып келгенде, бесік тербеткен әже, аналардың сәби жұбатқанда әндететін екі-үш ауыз өлең сөздерінде бірде қалмақ, бірде жау, бірде дұшпан делініп аталатындар сол шапқыншы Жоңғар мемлекеті еді. Ондай бейуақта ыңылдаған бесік жырларынан дұшпанның бетін қайтарып, бостандыққа жеткізетін батыр ұлдарға зәрулік пен азаттыққа жетер күнді көксеген арман сазы білінеді:

Тебінгіден тер өткен,  
Қанжығадан қан өткен.  
Қарағай басын қайырған,  
Қалмақтан жылқы айырған.  
Айыр қалпақ киісіп,  
Ақырып жауға тиісіп,  
Батыр болар ма екенсің?  
Қарағай найза қолға алып,  
Жауға тиер ме екенсің?  
Қашқан жаудың артынан,  
Түре қуар ма екенсің?! [2, 39-41 бб.].

Бірақ, қалай десек те трагедияның аты трагедия. Тұтас бір халықтың жойылып кете жаздауына апарып соққан, әрине, агрессияшыл Жоңғарлар екендігін тарихи зерттеу еңбектері растайды [3, 211-278]. Мұндай жойқын, зұлмат дауылы азынаған азалы заманға “Елім-ай!” өлеңінде “қысқан заман”, “бақ-дәулет ұшқан заман”, “дай-дай заман” деп ат қойған.

XVIII ғасырдың аяғына дейін жалғасқан жүз жылдық тарихы бар ел басындағы осы зарлы күй XIX ғасырда одан әрмен қарай ұзара түсті, нағыз зар заманның түр-тұлғасы тұтастай көріне бастады. Жоңғар шапқыншылығынан зорға құтылған қазақ халқының енді оңтүстік-шығысынан аса қатерлі қытайдың Цин империясының қауіпті қарасы мен

мұндалады. Біресе Жоңғар, біресе Цин империясы түрінде төбесінен қара бұлтша төнген басқыншылық соғыстардан аман қалудың жолын жанталаса іздеген қазақтың сол уақтағы хандары мен сұлтандары солтүстіктегі көршісі Ресей патшасына үміттеніп қарады. Қайта-қайта елшіліктер аттандырып, Россиямен арада әскери одақ құрудың келісім-шартын жасасуға күш салды. Сөйтіп, сырттан болуы мүмкін соғыстарға бірлесіп тойтарыс беру жолдарын ойластырды.

Жүз жылға дерлік созылған Жоңғар шапқыншыларына қарсы күресте ұлы даланың азаттық жолындағы қимылдарына бірде бір рет көмек қолын созбаған, тек қана аңысын аңдып, қазақ пен қырғыздың сыртқы жаудан мейілінше көп қырылып, әбден әлсіреуін күткен солтүстіктегі бұзық ойлы көршіден жақсылық көреміз деушілік амалсыздықтың ісі еді. Тура осыған ұқсас саясат ұстанған Қытай аждаһасы 1758 жылы қазақ хандығынан таяқ жеп шыққан Жоңғарияны тып-типыл етіп талқандап жіберді де Тарбағатай-Алакөл, Қаратау-Талас, Шу және Алатау-Балқаш өңірлеріне сұқтана көз тікті. Міне, осындай пұшайман халде, шарасыз кезеңде кіші жүз ханы Әбілхайыр орыс мемлекетімен өзара әскери көмек беруді көздейтін келісім-шартқа қол жеткізді. Ал, орыстар үшін ұлы патша саналатын Петр бірінші тұсынан бермен қарай олардың ең тәтті арманы - жалпақ жатқан қырғыз-қайсақ мекенін қайткен күнде де іс қылып жаулап алып, оның аржағындағы Үндістанға шығу болатын. Олардың бұл арам ойы осылайша оп-оңай шешіле кетті. Әскери көмек беруді сылтау етіп, орыстың әйел-еркегі аралас патшалары әбден титықтаған қазақ хандарын бірінен соң бірін дегеніне күшпен көндіре бастады. Күш болмаған жерде үй, сарай салып беріп, алтын-кеміс шашып алдарқатты, арқадан қағып, шапан жапты. Шынында да қазір ойлап қарасак, шығыс-түстіктен аузынан от шаша жылжыған қызыл жалды айдаһардан гөрі, солтүстіктен алаңғасар қалыпта талталақтап келе жатқан қоңыр аюдың далалықтардың көзіне әп дегенде момақан-монтаны көрінуі ғажап та емес! Мұның үстіне күн өткен сайын әл бермей, күш алып, араны ашыла түскен патшалық Россияның ғылым мен техниканың соңғы жаңалықтарымен мұздай қаруланған әскеріне, жаңаша соғыс жүргізу өнеріне қазақ пен қырғыздың қарсы қояр дәнemesі де бола қойған жоқ-ты. Әрі үздік-создық сан жылдарға ұласқан Орта Азиялық хандықтардың шабуылдарынан, әрі өздерінің ішіндегі алауыздық пен бақталастықтан, тақталастықтан әбден қажып, есі шыққан күйдегі хан-сұлтандар да, қарашоғыр еңбекші-малшы халық та үмітсіздікке бой алдырды, орыстың өктем

билігіне бірте-бірте мойынсұнды. Тіпті, базбіреулері орыс үкіметі берген мансап, көрсетілген қолпаштауларға сүйеніп, бірін-бірі мұқатуды шығарды. Ал, әр жер-әр жерден көрінген наразылықтар мен толқулар толық жеңіліске ұшырап жатты.

Қазақ елінің алғашқы ұлттық толқулары отарлаудың ең бірінші жанға батқан аймақтарында, атап айтқанда, Батыс Қазақстан мен Солтүстік-шығыс Қазақстан өлкелерінде өрттей лаулады. Мәселен, XVIII–XIX ғасырлардағы Қазақстанның батыс аймағын түгелдей шарпыған Сырым Датұлының, Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісұлы-ның, Жанқожа, Досан батырлардың көтерілістері аяусыз жаншылды. Ең әйгілі, аса зор ауқымдағы Кенесары Қасымов бастаған азаттық қозғалысы XIX ғасырдың орта шеніне дейін созылады. Қазақ халқының дәстүрлі хандар билейтін мемлекеттік жүйесін сақтап, тәуелсіздікті сөзсіз орнықтыруды мұрат тұтқан, орыс отаршылдығына қарсы бағытталған бұл қозғалыс аса қасіретті жағдайда сәтсіздікке ұшырады. Сәтсіздікке душар болатындай мықты себептері де бар еді. Себебі, Атырау-Астраханнан бастап, Алтай-Өскеменге дейінгі мыңдаған шақырымдық қазақ-орыс шекарасының өнбойында Ресейлік әскери-соғыс бекіністері салынып тасталған болатын. Бір жағы Атырау-Астраханнан басталып, екінші тұсы Омбы-Семей өңірлерін қамтыған империялық қару-құралы сай жыртқыш әскер қазақ даласын қаусыра құшағына ала алға қарай өңмендей ұмтылды. Осы орасан зор кеңістіктегі қазақ-қырғыздар тарапынан болған көтеріліс, қарсылықтардың бәрін отаршыл империя тегіс тұншықтырды, атты-асты, үрейі ұшқан бай-манаптарды, сұлтан, төрелерді алдап-арбады, қоныс-жай тұрғызып берді, әскери шен-шекпендер үлестірді.

1847-1848 жылдары бүкіл ұлы даланы, қырғызды толық тепкісіне түсірген Ресей жаулаушылары ақырында, 1864-1865 жылдары Ташкент, Бұқара, Хиуа, Самарқанд секілді

Орта Азияның шаһар-мемлекеттерін талқандап бағындырды. Сонысымен тек қазақ-қырғыз жерлері ғана емес, бүкіл Кіндік Азияның бірден бір әмірші қожасына айналды. Бұл - қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен, тәжік, т.б. ұлт-ұлыстар үшін шыққан күні батып, соңғы үміті үзілгенмен бірдей еді.

Сөйтіп, бас еркінен айырылған қалың елдің мұң-зары күннен-күнге үдей берген. Артта қалған жайлы тұрмысты, жайбарақат өмір қызығын көкसेген жұрттың сарғайған сағынышы, күйінішті зары неше алуан әфсана-аңыздар мен өлең-толғаулардың басты тақырыбына айналды. Қазақ поэзиясында бұл тақырыпты алдымен көтерген Дулат, Мұрат, Шортанбай сынды ақындар болды. Шортанбай Қанайұлы өзінің “Зар заман” атты өлеңінде:

Зар заман, зар заман,  
Зарлап өткен бір заман.  
Сөздің басы – бисмілла,  
Біз айталық, сіз тыңда...  
Мына заман қай заман?  
Азулыға бар заман,  
Азусызға тар заман.  
Тарлығының белгісі:  
Жақсы – жаннан түңілген,  
Жаман – малдан түңілген,  
Мұның өзі-зар заман.  
Зарлығының белгісі:  
Бір-бірлерін күндеген,  
Жай-жайына жүрмеген  
Мұның өзі – тар заман.  
Тарлығының белгісі:  
Мұсылманнан хал кетті,  
Тәңірім болғай демесін...  
Орыс – бүркіт, біз – түлкі,  
Аламын деп талпынды,  
Орыстан қорлық көрген соң,  
Отырып билер алқынды [4, 10-12 бб.], –

деп торыққан. Ұлттық поэзиямыздағы осы сарындас ақындардың әдеби мұраларына назар аударар келіп, академик-жазушымыз Мұхтар Омарханұлы Әуезов былай деген: “Зар заман деген – XIX ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгергі, соңғы ірі ақындардың барлық күй, сарынын бір араға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына “зар заман” ақындары деген ат қойдық. Бұл ақындардың дәуірі - жоғарыда айтқан тарихи дәуірді туғызған дәуір. Зар заман ақындарының алғашқы буыны Абылай заманынан басталса, арты Абайға келіп тіреледі. Сондықтан, қазақтың тарихымен салыстырсақ, зар заман дәуірі толық жүз жылға созылады” [5, 192-б.].

Асылында, адам баласы басына күн туып тарыққанда, үміті үзіле торыққанда зар илейді. Жан-жағын қармананды, қолға ілігер тым құрыса тал-шыбық іздейді, оны таппайды. Содан көкірегі қарс айырылып қайғырады, күңіренеді, бір кездегі бейкам күндерді ойлап, уайым шегеді, аһ ұрады. Кіріптарлыққа түсіріп, шерменде қылған уақытқа қарғыс айтады, бұл жағдайдың түп себептерін іздейді, салдарына күйзеле ой жібереді. Ақырында олар күллі кесапатты әкелушілер жат жұрттық отаршылдар деген тоқтамға келеді. Міне, осындай зіл батпан ойға түскен ақындар қазақ поэзиясында Дулат, Мұрат, Шортанбайлар болса, қырғыз поэзиясында Қалығұл, Балық, Арыстанбектер екендігі байқалады. Олар қазақ, қырғыз елдерінің басындағы кер заманның, тар заманның, зар заманның дүние қарап болардағы ақыр заманнан несі кем дейтін қорытынды түйген. Ақыр заманның көріністері мен белгілерін атап шыққан. Мысалы, Шортанбай:

Сөйлеген сөзі жалған-ды,  
Шайнаған асы арам-ды.  
Кім мұсылман, кім кәпір,  
Бір Аллаға аян-ды.  
Дос кісіге қас қылсаң,  
Өз бойыңа жаман-ды.  
Атасы ұлға нанбайды,  
Көңіліне қуаныш қылмайды.  
Уәліден кетті керемет,  
Патшадан кетті ғәділет.  
Ақыр заман таянды!  
Бұл асылық асқан заманда,  
Ұл туады атаменен егесіп,  
Қыз туады анаменен теңдесіп.  
Баласы кетті тыюдан.  
Масқаралар таймайды,  
Жас сыйласып тұрудан [4, 13-б.], – десе,

Қалығұл:

Азиздер айтып кетиптир,  
Ақыр заман болжолун.  
Ақ азирети пайғамбар,  
Адам ата баш болуп,  
Ақыр заман кишиси,  
Илгери өткен адамдан,  
Башка болот деп айтқан...  
Ақыр заман адамы,  
Бақыл болот деп айтқан.  
Ақыр заман адамы,  
Алым болот деп айтқан.  
Аяттық сөзүн бек тұтпай,  
Залим болот деп айтқан.  
Ағанын тилин ини албай,  
Кыйын болот деп айтқан.  
Биринин тилин бири албай,  
Жайыл болот деп айтқан.  
Қапыр менен аралаш,  
Ошондо, айыл конот деп айтқан [6, 27-б.], – дейді.  
Қазақша аудармасы:

Ақыр заман болжалын.  
Ақ әзіретті пайғамбар,  
Адам ата бас болып,  
Ақыр заман кісісі,  
Ілгері өткен адамнан,  
Басқа болад деп айтқан...  
Ақыр заман адамы,  
Бақыл болад деп айтқан...  
Ақыр заман адамы,  
Алым болад деп айтқан.  
Аят сөзін ұстанбай,

Залым болад деп айтқан.  
Ағаның тілін іні алмай,  
Қиын болад деп айтқан.  
Бірінің тілін бірі алмай,  
Жаһил болад деп айтқан.  
Кәпір менен аралас,  
Осындай, ауыл қонад деп айтқан.)

Қорыта келгенде, аталған шығармашылықтардан өткен ғасырлардағы қазақ пен қырғыз халықтарының өзгерген дүниеге көзқарасы, оған берген бағасы көрініс тапқан. Әдепкіде ел ішінде орын алған оғаш, сорақы қылықтарды санамалап, сарнай зарлаған Шортанбай, Қалығұл сияқты ақындар сол келеңсіздіктердің бара-бара мүлде бас бермей, тереңдей түскендігін көріп қайғырған. Бейнелі түрде осының барлығын ақыр заманның белгілеріне ұқсатқан. Өзегін өкініш өртеген Шортанбай Қанайұлы мына заманда жалған сөйлеушілер, арамды адал көретіндер, досына қастық қылатындар көбейді, бала атаға қарсы шығып, қыз анаға қарсы шығып, жасы үлкенді сыйламайтын масқаралар пайда болды, “Ақыр заман таянды” десе, Қалығұл Байұлы өз кезегінде қырғыз ішіндегі жайсыздықтарды термелеген. Ол өз түсінігі тұрғысынан “Ақыр заман адамы бақыл болот”, арамға әуес, ниеті бұзықтардың кесірінен “Әгин өнүп, чөп чыкпай, такыр болот”, заман ақыр боларда өнегелі сөзге құлақ аспайтын, білгенін жамандыққа жұмсайтын залым оқығандардың молаятындығын, “қапырменен аралаш” өмір басталатындығын болжаған.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Жұмалиев Қ. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1967. – 434 б.
2. Қазақ халқының ауыз әдебиеті (Хрестоматия). – Алматы: Мектеп, 1977. – 234 бет.
3. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. – М.: Наука, 1983. – 332 с.
4. Шортанбай. Толғаулар, айтыстар, дастан. – Алматы: Айқап, 1993. – 80 б.
5. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
6. Калыгул Бай уулу (Элге кенен тараған ырлар жыйнағы). – Бишкек: Китеп, 1992. – 48 б.

#### ***Т. Мұқашев,***

*М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің доценті,  
филология ғылымдарының кандидаты*

### **«МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ**

«Мәңгілік ел» идеясы әлімсақтан бері халықпен бірге жасасып, ұлттық мұраттардың негізіне айналған ұғым. Елбасы Н.Ә.Назарбаев ел жадынан өше бастаған аталмыш идеяны қайта жаңғыртып, ата-бабаларымыздың қол жеткізе алмаған осы асқақ идеяны күн тәртібіне қоюы заман талабынан туындаған биік мақсат екендігі сөзсіз.

Ерлік пен елдік, намыс пен қайрат, биік рухтың ұлттық болмысын баяндайтын жыраулар толғауларында «Мәңгілік ел» идеясы түрлі сипатта көрініс табады. Әрине ол кез бен қазіргі кезді салыстыруға болмас. Алайда кез-келген ой иірімдері кездейсоқ пайда болмайтынын ескерсек, онда ықылым заманнан бері тұтас монолит түрде жалғасып келе жатқан асқақ ойлар мен биік мұраттардың ХХІ ғасырда қайта жаңғыруы ұрпақтар үндестігі дегенге саяды.

Қай заманда да ақын-жыраулардың көтерген өзекті мәселесі ата-мекен қонысы, нулы-сулы жері болып отырған. Ата-мекен қонысына табан тіреп, дертке дауа ауасын тойына жұтып, мөлдір суынан нәр алып, асқақ рухына жігер қосып кер даланы күңіреніпте жыраулау жырауға тән қасиет. Сондықтан болса керек жыраулар мұрасынан туған жер проблемасы сан қырынан көрініс алып отырады. Және ол тек халық келешегімен ұштастыра жырланады. Жер

ұғымы халық түсінігінде сан-алуан мағынада беріледі. Жер – ана, атамекен, ата жұрт- бәрі біріге келе бүтіндей халықтың тағдыры болып келеді.

Жер – елдің тұтастығының, халықтың саяси дербестігінің, тәуелсіздігінің белгісі, әрі тірегі [1, 104-б.]. Ықылым заманнан бері сыртқы жаудан көздің қарашығындай қорғап келген жеріміз еліміздің еркіндігін білдіретіндігі сөзсіз.

Асан жырау жер мәселесін шешудің жаңа формасын ұсынады. Ол -жана қонысқа көшу. Асан Қайғының Жерұйықты іздеуі жөніндегі аңызы қазақ халқының жарқын, бақытты болашақты, еркіндікті аңсаған философиялық армандарының туындысы еді. Асан Қайғы арман еткен «Жерұйық» бейне бір ағылшын ойшылы Томас Мордың «Утопия аралы», италияндық Томазо Кампанелланың «Күн қаласы» сияқты утопиялық ойларының жемісі екендігі даусыз. Әрине, бұл ХҮ ғасырдағы көшпелі қазақ халқының болжалынан туылған утопиялық идея [2, 346-б.]. Асанның Жерұйықты іздеу идеясы батыстық философтардың көзқарасымен сәйкес келіп жатқанымен, әр қайсысының өзіндік ерекшелігі мен ойшылдық деңгейі танылатыны даусыз. Асан Қайғының утопиясы тек көшпелі қазақ жұртшылығына ғана тән, соған негізделген ойдан туған бірден-бір пайымдаудың жемісі еді. Жырау өз идеясын ұсынуда екі мақсатты көздегені аңғарылады: Бірі – жанға жайлы, яғни кісісі жүзге келмей өлмеген, қойы екі қабат қоздаған қоныс, екіншісі – ел тыныштығы, сырт жаулардан сақтанар мекен. Екі мақсат та ел мақсатымен ұштасып жатыр. Яғни енді ғана жеке алдына дербестік алып, хандық құрған елдің баянды бақыты. Белгілі әдебиетші ғалым Ә.Қоңыратбаев: «Асанда утопияның екі түрі бар: бірінде елге жайлы, нулы да сулы қоныс іздейді, Екіншісінде номадтық өмірді аңсайды, сол идеяны феодализмге қарсы қояды», - деп кеңестік таным тұрғысынан айтылған ой-желісі екені түсінікті болса керек. Әрине ғалымның пікірі өз заманына лайық айтылса да оның астарында ақиқатқа жақын түсінік те жоқ емес. Өйткені Асан жырау көксеген арман, мүдде көшпелі халықтың талай ғасыр қалыптасқан дәстүрінен жаңылмай, көшпелі өркениетті сақтау болатын. [3, 288-б.].

Утопия жайдан-жай пайда болып, қалыптаспайды. Утопиялық идеяны тудыратын негізгі күш халықтың рухани болмысынан, қажеттілігінен, арман-мүддесінен, биік мұраттарынан бастау алып отырады. Халықтың өткені мен бүгінгісінен мол хабардар, келешегінен үміткер адам ғана утопиялық идеяны алып келеді, халыққа ұсынады. Ол сан алуан формада көрініс алуы мүмкін. Утопиялық идея мен сюжет бірде өткен замандағы өмір, бірде алыстағы бақытты мекен, ал тағы бірде елді бақытсыздықтан құтқаратын патша (патша, хан) туралы әпсана түрінде баяндалады. Түптеп келгенде бұл үшеуі – халықтың әлеуметтік утопиялық үш түрлі, үш сатысы деуге де болады [4, 184-б.]. Дана Қорқыттың өлімсіз мекен іздеуі, Асан Қайғының Жерұйықты іздеуі, Бұхар жыраудың Асан Қайғы идеясын қолдауы айналып келгенде халықтың жүрегінің терең түпкірінде жатқан, сан ұрпақтың санасында өмір сүріп келген арман-мүддесінен туған ойлар емес пе?

Біздің бағдарлауымызша, Асан Қайғының Жерұйығы – XV ғасырдан мезгілдегі авторы айқын әлемдік утопистердің тұла бойы тұңғышы.

Басқаны былай қойғанда жер жүзіне мәшһүр Томас Мордың «Утопия» шығармасының өзі 1516 жылы ғана жарық көрді.

Христиандық утопияны уағыздап, жер жүзіне жұмақ орнатпақ болған Томас Мюнцердің шаруалар көтерілісін ұйымдастырған уақыты да кейінірек – 1525 жыл.

Тағы бір атақты утопияшыл Томазо Кампанелланың «Күн қаласының» тасқа басылған тұсы тіптен кеш – 1602 жыл.

Бір аяныштысы екі Томас пен бір Томазо – үшеуінде де бұл фәнидің бақ-берекесі баянды болмады. Ағылшын Мор мен неміс Мюнцерді жарық жалғанмен дар ағашы қоштастырса, италияндық Кампанелла 27 жыл бойына түрменің бүргесіне таланды. Асан Қайғы айтарын айтып, жасарын жасап, армансыз өз ажалынан өлді. Міне «есті», «еркін» дейтін Еуропа мен «дөрекі», «доғал» дейтін Дәшті Қыпшақ ойшылдарының кешкен күйі [5, 24-б.].

Еркін елдің еркін ойлауға құдіреті барының нақты көрінісі осыда емес пе?! Бірақ бұл жерде Асан Қайғының Жерұйығына дейін Қорқыт бабамыздың танатафобиялық (өлімнен

қорку) көзқарасы мен әл-Фарабидің «Қайырымды қала» жайлы көзқарастарын ұмытпағанымыз абзал.

Тегінде «Қорқыт өлімнен қашты» деп абыз жыраудың тарихи-қоғамдық ой-өрісін тарылтып алатын сияқтымыз. Қорқыттың ойшылдық, даналық ой иірімдерін біле тұрып, елі үшін жасаған игілікті қадамын көріне-көзге кішірейтіп отырғандаймыз. Білімнің биік деңгейіне көтеріле тұрып, Қорқыт өлімнің ақиқат екендігін білмеуі мүмкін емес. Демек, Қорқыт өлімсіз мекен іздеу арқылы еліне мәңгілік өмір сыйламақшы болды. Осы тұрғыда ойымызды түйіндер болсақ, онда абыздың өмірлік мұратының өзі ғасырларды көктеп өтіп, біздің заманымызда қайта жаңғырып жатқандай көрінеді.

Қорқыт тек өлімнен қорқып қашты ма екен? Өлімнен қашу-өлімнен қорку емес шығар. Қорқыт абыздың өлімсіз мекен іздеуі мен Асан Қайғының Жерұйықты іздеуі, кейінен Бұхар жыраудың:

Үш жыл малды ту сақтап,  
Жиделібайсын жетіңіз.  
Кісісі жүзге келмей өлмеген,  
Қойлар екі қабат қоздаған,  
Қатын – бала қамы үшін,  
Солай таман жетіңіз – [6, 93-б.] –

деуінде, аңғарған кісіге, елінің бақытты келешегі үшін аласұрған асыл ұлының азаматтық борышынан туындаған асқақ идеялардың жиынтығы жатыр.

Адамзат баласы пайда болғалы жайлы қоныс, шұрайлы жер, қайғысыз өмір сияқты қиялының түкпірінде жатқан арман жетегімен өмір сүріп келеді. Оны кейде бір сөзбен «бақыт» деп те атаймыз. Алайда оның өмірдегі көрінісі қандай болмақ, адамзат өзін қандай жағдайда бақытты сезінеді деген сұрақтарға жауап тапқан емес. Бұл сұраққа небір ойшылдар, данагөй тұлғалар жауап іздеумен келген. Сұрақ көп те жауап жоқ. Сондықтан әлемдік деңгейдегі ойшылдар Қорқыт абыз, Асан Қайғы сияқты небір утопиялық ойлардың жетегінде жүрді.

Батыстық утопистер нақты әрекетке бара алмай тек қағаз жүзінде шектеліп қана қалды. Асан Қайғы, Қорқыт абыз басын тауға да, тасқа соғып, тіршіліктен баз кешіп өз ойларын жүзеге асыру мақсатында жер кезді, еліне бақытты қоныс іздеді. Яғни ойды жүзеге асыратын нақты жолын қарастырып кетті. Асан Қайғының:

Нәлет біздің жүріске,  
Еділ менен Жайықтың,  
Бірін жазға жайласаң,  
Бірін қысқа қыстасаң,  
Ал қолыңды маларсың,  
Алтын менен күміске! [6, 23-б.] –

деп Жәнібек ханға кеңес беруінде утопиялық идеяның өмірде жүзеге асуына жақын екенін аңғартып тұр емес пе? Дегенмен, утопияның өмірде айна қатесіз дәл келуі екі талай. Сондықтан болса керек Асан Қайғы өз кеңесін тыңдамаған Жәнібекке:

Хош аман бол, Жәнібек,  
Енді мені көрмейсің! [6, 24-б.] –

деп қайта кірер есікті қатты серпіп жапса, Қорқыт қыл қобызын қолына алып, сар даланы күңіренге күйге толтырды.

Утопия –қиял. Бірақ қиялсыз мақсатқа жету мүмкін емес. Қиял қанатында қалықтап, келешекке үмітпен қарау арқылы небір ауыр кезеңнен аман өтуге болады. Елдің келешегіне утопиялық көзқараспен қарау халықты алдаусырату емес. Халықтың бойына сенім ұялату. Тарихтың түрлі белестерінде ауыр тұрмыс кешіп, кей уақыттарда тығырықтан шығар жол таба алмай дағдарысқа түскен уақыттарда халыққа демеуші күш - келешекке деген сенім болары даусыз. Осындай шақтарда көмекке қозғаушы күш, халықтың рухани қолдаушысы ақын-жыраулар болып табылады. «Философия нужна лишь для кризисных этапов культуры, когда требуются прозрачные, явные способы философствования. А для традиционных,

сравнительно медленно развивающихся культур характерно как раз философствования в нефилософских формах» [7, 38-б.], – дейтін М.Орынбековтың пайымдауы біздің жоғарыдағы ойымызды растай түседі. Себебі елде алашапқын болып жатқанда мәдениет, елдің рухани дамуы кейінге шегеріледі. Халық қара бастың қамын ойлап, бір күндік күйбең тіршілікпен күн кешеді. Осы тұста Асан Қайғы сынды данагөй жыраулар елдің ертеңін ойлап уайымға салынады, ойланады, қиындықтан шығудың жолын қарастырады. Нәтижесінде күңіреніске толы толғау, жыр өрнектері дүниеге келеді.

Жыраулар поэзиясының әлеуметтік құндылығы оның қазақ халқының ұлт, мемлекет ретінде дамуын көкसेгені болса керек. Сондықтан олар «менге» салып, сарсаңға түсіп, қайтсем қазақ халқын дамытам деп аласұрды емес пе? Яғни дамыту мақсатының астарында дамыту арқылы қазақ елінің басындағы бүкіл қаралы бұлтты алып тастау ұғымы жатты. Қалай дамудың сара жолын көрсетпесе де соған ниеттенгені анық. Даму, яғни прогресс кез келген дәуірде, уақытта елін сүйген нағыз ұлтжанды қайраткерлердің басты арманы болды. Олар өз мұраларында мұны анықтап айтпаса да істеген әрекеттері мен сөйлеген сөздерінен жазбай тануға болады.

Прогресс үнемі жүзеге асуы үшін оған бірнеше алғышарттар қажет. Соның бірі – оптимизм. Оптимизм болмай прогресс болмайды. Қоғамның дамуы оның мүшелерінің келешекке деген сенімінен тұрады. Ертеңге ұмтылумен қатар ертеңге сену қажет. Екеуі біріккенде ғана қолға алған іс оңалары анық. Келешекке сену арман-қиялдан тұрады. Жыраулар шығармаларында елдің келешек дамуының сара жолын көрсетпесе де, келешекті болжаумен қатар армандарын жасырған жоқ. Елдің тағдыры талқыға түсіп, сыналар кез келгенде жыраулардың арманшыл жырлары қажыған халықтың қолтығына демеу болып, сенімін арттырғаны сөзсіз. Мысалы, Доспамбет жыраудың:

Еділдің бойын ел жайлап,  
Шалғынына бие біз байлап,  
Орындықтай қара сабадан,  
Бозбаламен күліп – ойнап,  
Қымыз ішер күн қайда! [6, 33-б.] –

дейтін жыр жолдары бейбітшілікті, тыныштықты көксейтін оптимистік сарынды жыр емес пе?!

Немесе Ақтамберді жыраудың:  
Жазыққа біткен бүлдірген,  
Сұғынсақ тояр ма екенбіз.  
Тобылғы сапты қамшы алып,  
Тұмар мойын ат мініп  
Қоныс та қарар ма екенбіз! [6, 64-б.] –

деген толғауында жыраудың арманымен қатар ел арманы ұштасып жатқанын аңғару қиындыққа соқпас. Дегенмен, арманға жету үшін нақты әрекет қажет. Әрекетсіздік бойкүйездікке әкеп соқтырады. Жыраулық дәуірде негізгі әрекет жерін сыртқы жаулардан қорғау болды. Отаршылдық дәуірде негізгі әрекет отаршылдық саясатқа қарсы идеологиялық жолмен және қару қолдану арқылы қарсылық түрінде көрініп отырды. Заман өзгерген сайын әрекеттің түрі де өзгеруі заңдылыққа ойысады. Себебі ғылым мен техника дамыған сайын күшті бұрынғыдан күшейіп, өзінің алдына қойған мақсатына жетудің төте жолын қарастырады. Ол өз жолында кездесетін қарсылықты жоя отырып, өз әрекетіне есеп бермейді. Ал әлсіз жақ күштіге қарсы сақтану, қорғану әрекетін жасайды. Бұл көп жағдайда соғысқа әкеп отырады. Кенесары-Наурызбай, Исатай, Сыпатай соғыстары бұл тек көтеріліс қана емес, бұл негізінен қорғану. Олар біреудің жеріне көз алартқан емес. Өзінің жерінде жүріп соғыс салды. Мұндай соғыстар – әділеттінің әділетсізге көрсеткен қыры. Бірақ күштілердің әлсіздерге бас июі, немесе күштінің әлсізден өз әрекеті үшін кешірім сұрауы заңдылыққа сыймайды. Тегінде күшті аз уақытқа болсын, көп мерзімге болсын жеңіске жетеді. Әлсізді өзіне бағындырады. Түптің түбінде әлсіздің күш жинап, күштіге қарсы



жүргізетін қарсылық әрекеттерінің негізінде өз дербестігіне қол жеткізуі әбден мүмкін. Бірақ дербестікке қол жеткізу әлсіздің рухани дүниесінің молдығына, ерік-жігерінің күштілігіне, дербестікке деген ұмтылысына байланысты. Ал кейбір елдер мұндай жағдайда күштінің ықпалында кетіп, диірменге түскен тарыдай жаншылып, ізім-қайым жоғалады. Ғалым М.Мырзахметұлы мынандай қызық мысалды тілге тиек етеді: «Солардың бірі Ресейдің Қазақстан мен Түркістан өлкесін отарлау жорықтарына қатысқан ғалым Аничков еді. Ол қарулы жауға қарсы ұмтылған қазақ батырларының көзсіз ерлікпен елін, жерін қорғап, отаршыл Ресейді жүз елу жылдай тойтарып келуі – олардың ұлттық санасының күшті болуынан еді», – деп бағалайды [8, 106-б.]. Демек, халықты осындай әрекеттерге жетелейтін қандай күш? Күштінің жемсауында кеткен елдер не себепті жер бетінен жойылды? деген сауалдарға жауап өзінен-өзі табылып жатыр. Біріншіден, қазақ халқы әрекетсіз отырған жоқ. Ол басында орыс империясының отарлау әрекетіне қарсы күшпен қарсылық білдірсе, кейіннен саяси жолмен дербестікке ұмтылды. Екіншіден, қазақ елін алға жетелейтін батырлары мен сөз бастаған ақын-жыраулары, кейіннен көзі ашық зиялы қауым өкілдері дұрыс бағыт бере білді. Үшіншіден, қазақ халқының тарихи өткелдерінде қасиетті саналатын жер, тіл, дін, діл сияқты дүниелерді қорғау ана сүтімен бойға тараған ұғым. Оны ешқандай да күшті мемлекет өшіре алмайды. Төртіншіден, қазақ халқының Күлтегін жырынан бастап үзілместен жалғасын тауып келе жатқан бай рухани тірек көздері бар. Осы бай қазынамыз елдің сағын сындырмай алға жетелеуші негізгі күшке айналды. Жаулаушы мемлекеттер оны халық жадынан қаншалықты өшіреміз десе де, халық санасы оған ырық бермеді.

Жыраулар ұстанған бағыт, олар көрсеткен сара жол елді небір қайғылы кезеңнен алып шықты. Бодандықтың темір құрсауынан босату жолында елге, ел бастаған көсемдерге арнаған толғауларында намыс пен жігер оятар асқақты жыр жолдары жетіліп артылады. Яғни қазақ халқының мәңгілікке деген қанатты ойы, асқақ арманы алға жетелеуші негізгі күшке айналды.

Жыраулардың толғауларын пайымдап оқыған қайбір адам олардың басты арманы тәуелсіздікті нығайтып, келешегін баянды ету болғанын аңғарады. Бұл арман XIX ғасыр жырауларында басқа бағытқа ойысты. XIX ғасыр ақын-жырауларында тәуелсіздікке қол жеткізу арманы бірінші орынға қойылды. Ақын-жыраулар көксеген арман тек XX ғасырдың соңында жүзеге асты.

Жыраулар поэзиясын оқыған сайын тарих жүз жылда қайталанатындығына көзінді жеткізгендей боласың. Қазіргі таңда тәуелсіздікті қолда ұстап тұрумен қатар оны әрі қарай дамыту, тәуелсіздік тұғырын бекіту қажеттілігі туындады. Мұның өзі «Мәңгілік ел» идеясының басты мақсаты емес пе. Демек, «Мәңгілік ел» идеясын қазіргі ұрпақ жүзеге асыра алса, онда ата – баба қалдырған аманаттың орындалғаны деп білеміз.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Кенжалиев З. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – 192 б.
2. Қазақтың көне тарихы. – Алматы: Жалын, 1993. – 480 б.
3. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы. Ана тілі. 1991 ж. 287 бет.
4. Қасқабасов С. Қазақ халқының утопиясы // Жұлдыз. – 1990, № 6. – Б. 44-46.
5. Амантай Ш. Қазақ поэзиясындағы ұлттық идеяның көркем бейнеленуі: генезис, эволюция және трансформация. докторлық диссертация. – Алматы, 2001. – 296 б.
6. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. – 382 б.
7. Орынбеков М. Предфилософия протоказахов. – Алматы: Өлке, 1994. – 207 б.
8. Мырзахметұлы М. Түркістан Тараз арасы. – Астана: Білге, 2001. – 432 б.

*Г.К.Муканова,  
кандидат исторических наук, доцент Казахского национального университета  
имени Аль-Фараби*

## **ИДЕНТИФИКАЦИЯ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» В ПОЭТИКЕ МАГЖАНА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ**

Жемчужная чистота литературных выражений у тюркоязычных поэтов-классиков объясняется как кругом чтения восточных шедевров, так и системными познаниями в области тюркской письменной культуры. В действительности, тюркская лексика богата заимствованиями иранизмов, арабизмов, монголизмов, что обогащает языковой строй и порождает новые изящные обороты речи. Методами компаративистики, сопоставления и сравнения с современными Магжану поэтами и творившими ранее авторами, этимологического анализа и синтеза, моделирования словоформ, историзма и объективизма, мы попытаемся проникнуть в загадочный мир зарождения стиха, на базе исторической памяти и апелляции к артефактам евразийской культуры.

Материалами для исследования являются опубликованные труды казахского поэта, публициста, педагога, общественного деятеля, ставшего жертвой политических репрессий, М.Б.Жумабаева. Он является автором научных трудов «Педагогика» и «Дидактика» (вторая книга менее известна, упоминание о ней обнаруживается в архивных фондах Наркомата просвещения Казахской автономии, 1920-е гг. Ныне они отложились в фондах Архива Президента РК, г. Алматы).

Что касается поэтики Магжана Жумабаева, то его произведения волнуют читателей и слушателей вдохновенной красотой образов, психологической игрой героев, культурой языка. Магжан употребляет устоявшиеся выражения, как и любой другой поэт, для точной передачи смысла действия, или пафоса речи персонажа. Речь от этого приобретает яркие краски, доходчиво поэт подбирает «ключи» к сердцу слушателя, добивается нужного эффекта. К примеру, в поэме «Батыр Баян» драма сюжета впечатляющая: чтобы передать чистоту помыслов героев и трагедию самого Баяна, автор вкладывает в его уста патетику и пафос.

До сих пор мы не встречали в литературе трудов по выбранной теме, тогда как обозначенный Главой государства национальный проект «Мәңгілік ел» нуждается в закреплении в сознании большинства. В посмертном издании трудов академика М.К.Козыбаева, между тем, гражданской поэзии Магжана уделено пристальное внимание [1]. Не случайно, Козыбаев называет его «шежіреші ақын» [1, с. 14], поскольку у Магжана присутствует историческая ретроспектива истории казахов и других тюркских народов.

Этимология дефиниций: «Мәңгілік», «Ел» должна получить строго научное разъяснение, которое среди казахскоязычных читателей возможно через обращение к авторитетам Слова – классикам прозы и поэзии. Изучив тексты опубликованных гражданских стихотворений Магжана, мы обнаружили различные эпитеты в сочетании с термином «ел». Все они при кажущемся сходстве имеют разные диапазоны расширения и, соответственно, подтверждают версию специалистов о различном контенте понятия «ел» у тюрков.

К примеру, в одном месте Магжан пишет:

– Тау суындай гүрілдер,  
Айбынды **алаш елім** дер,  
Алтын Арқа жерім дер,  
Мен жастарға сенемін! [2, с. 64]

В другом месте («Жан сөзі») поэт представляет свою жизнь и кончину в ретроспективе. В этом случае его обращение звучит иначе:

– Ақылға кеш айналдым, қараң күнім,  
Бір күні құшағына алар өлім.

Қара жерді құшақтап мен жатармын,  
Сол кезде не деп мені сынар елім?...  
Дариға, сол күндерде күнім қараң,  
**Қазақ елі**, бір ауыз сөзім сағаң:  
Болғайсың, сыншы болсаң, әділ сыншы,  
Кінәні жүрекке қой, қойма маған! [2, с. 153].

Далее. Если обратиться к термину «мәңгі», то у Магжана это определение обнаруживается при описании древней истории, географических природных свидетельств древности («Түркістан»):

– Тұранның таулары бар аспанға асқан,  
**Мәңгіге** басын аппақ шаштар басқан.  
Бауырында ерке бұлақ салады ойнақ,  
Жаралып таудан аққан салұын жастан...  
Шөлдер бар, жел де жүрмес, сап-сары құм,  
Моладай ещбір үн жоқ **мәңгі** тып-тын.  
Болмақ па жан-жануар шексіз шөлде,  
Сар құмда салар ойнақ пері мен жын... [2, с. 174].

Любопытный момент: среди артефактов, символизирующих древнюю культуру Турана, поэт Магжан Жумабаев приводит упоминание о музыкальных трактатах аль-Фараби. В далекие двадцатые годы XX века редко кто делал ссылки на философические изыскания отарского мыслителя. Это делает честь познаниям поэта:

– ...Түріктің кім кеміткен музыкасын?  
Фараби тоғыз шекті домбырасын  
Шерткенде, тоқсан тоғыз түрлендіріп,  
Жұбанып, кім тыймаған көздің жасын?! [2, с.175].

В исторических мистических поэмах М.Жумабаева («Қорқыт») присутствует магия времени и пространства. Поэт талантливо увязывает координаты тюркского эля с образом персонажа:

– Алтайға жер жүзінде тау жоқ жеткен,  
Алтайға бетегедей алтын біткен.  
Бейіштей алтын Алтай етегінде  
Ертеде **алаш елі** мекен еткен...  
Өткен күн ертегімен таласқандай,  
Уа, дүние, ол күндерде **алаш** қандай?!  
Ой қырдан орғып қарғып еріккенде,  
Алтайда ойнақ салып жүрген аңдай [2, с. 221].

В не менее известной поэме «Батыр Баян» Магжан вводит термин, обозначающий главу государства:

– ...Ерлерін жиып Абылай, ел ағасы,  
Сұрайды: «Мынау істің не шарасы?»  
Қырандар әрі-бері толқысқан соң,  
Қанайы Қарауылдың, топтың басы,  
Саңкылдап суырылып сөйлей берді:  
«Қытайдың қол ұсыным шекарасы.  
Қалмақты Қытай кірген зерттер болсақ,  
Қазақтың бірі қалмай мерт боласы!...»  
Тұнжырай қалса-дағы хан Абылай:  
«Қайту!» – деп, сөздің болды бітуанасы [2, с. 250].

Еще одно замечание: из поля зрения исследователей как-то выпал топоним «Мангышлак». Между тем, ему уделили внимание российские ученые М.Аджи и другие. Мы обращаем внимание на корень «мангы», единый с корнем первого слова политонима «Мәңгі Ел».

История полуострова хранит ряд наслоений, выводящих на тему религии и обращенных в нее аборигенов. Московский исследователь Ярлыкапов А.А. является автором энциклопедической статьи «Ногайцы» [3, с. 73-75]. В этом очерке даются пояснения и о казахах-адаевцах: «Султан Бабаткуль – это широко известный среди казахов, каракалпаков, узбеков и ногайцев «святой» Баба Туклес, или Баба-Туклес Шашлы-Азиз. К этому «святому», а через него и к одному из четырех «праведных» халифов возводили свою генеалогию правители Ногайской Орды, потомки золотоордынского беклярибека Едигея.

Народные предания, таким образом, отразили огромную роль суфийских шайхов если не в исламизации, то, по крайней мере, в укреплении ислама на обширных степных просторах Евразии, бывших некогда родиной большинства ногайских племен. На основе дошедших до нас свидетельств можно заключить, что среди ногайцев ислам в средние века бытовал в основном в форме суфизма, видимо, больше подходившего к преимущественно кочевому образу жизни большинства ногайского населения и его психическому складу.

Среди ногайцев Большой Ногайской Орды было широко распространено учение братства йасавийа, среди других групп ногайцев преобладали последователи учения накшбандийа. Еще в прошлом веке казахи-адаевцы рассказывали предания о прославленном ногайском шайхе Хейрулла-Суфуге, жившем на **Мангышлаке** во времена Ногайской Орды и почитавшемся как великий чудотворец. Его сила восходила через «святых» Султан-Эпе (Султан-апа) и Гаким-Ата (Хаким-ата) к ходжа Ахмаду ал-Йасави [3, с. 74].

Таким образом, библиография вопроса дополняется изысканиями дореволюционных этнографов [4]. В советский период, область исследований безосновательно ограничивалась географически Кавказским регионом [5]. Результатами текстового исследования творческого наследия одного из замечательных вершин тюркской поэзии, Магжана Бекеновича Жумабаева, стали выявленные закономерности в гражданской поэтике и публицистике авторов XX века. При обращении к истории Казахского государства, в контексте всемирной и региональной истории, Магжан употребляет словосочетание «Алаш елі» (стихотворение «Мен жастарға сенемін»), тогда как, имея в виду этнических казахов-сограждан, он предпочитает другую дефиницию: «Қазақ Елі» (стихотворение «Жан сөзі», 1920 год).

Таким образом, поэтическая планида Магжана Жумабаева есть устойчивый пласт казахской культуры. В нем запечатлены культурные символы предыдущих напластований и современные поэту образы и архетипы, способные вызвать у аудитории необходимый эффект (сочувствия ли, сострадания, гнева, горя или торжественности и восхищения). Понятия «ел» и «мәңгі» Магжан использует осмысленно, для акцентирования интегрирующих моментов в сознании тюрков. Аналоги в этнокультуре народов Центральной Азии неизбежны, как следствие общности региональной истории.

#### *Использованная литература:*

1. Қозыбаев М. Киелі тәуелсіздік /Құраст: І.М.Қозыбаев. – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 448 б.
2. Жұмабаев М. Шығармалары: өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. (Құраст. Абдуллин Х., Дәрімбетов Б., Жумабаева З.). – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
3. Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. – Вып. 2. – М.: Восточная литература РАН, 1999. – 167 с.
4. Предания адаевцев о святых секты ханафие, живших и умерших на Мангышлаке // Сборник сведений о кавказских горцах. – Вып. 7. Приложения. Тифлис, 1873, № 5-17; Перепяткович Г. Поволжье в XV и XVI веках (очерки истории края и его колонизации). – М., 1877.
5. Керейтов Р.Х. Мифологические персонажи традиционных верований ногайцев // Советская этнография. – 1980, № 2. – С. 117-127; Ярлыкапов А.А. Ногайская степь: этнос и религия сегодня // Этнографическое обозрение. – 1998, № 3. – С. 89-98; Курмансеитова А.Х. Бытование арабо-письменной книги среди ногайцев // Современный быт и культура народов Карачаево-Черкессии. – Вып. 3. Черкесск, 1990. – С. 161-180.

**Қ.Ә. Айсұлтанова,**

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты*

## **ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ РУХ**

Ұлттық рухты қалыптастыруда қазақ әдебиетінде жыраулар поэзиясының алатын орны ерекше. Бұл жөнінде Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Тарих толқынында» атты еңбегінде былай ой түйеді: «Халық рухының ұшқыны ақындардың, сазгерлер мен айтқыш абыздардың жүрегінде тұтанып, жалындай бастады. Асан қайғы, Шалкиіз, Бұқар жырау сияқты бұл дәуірдегі ұлттың шығармашылығында шынайы қазақ руханияты қалыптасып дамыды» [1, 275-б].

Жыраулық поэзия – ұрпақтан-ұрпаққа жеткен сөз өнеріміздің асыл мұрасы, дамыған ұлт әдебиетінің ғажап көркемдік белгісі. Ә. Тәжібаев: «Жырау – сөз жоқ, ақын. Ақын болмай, жұрт қадірлейтін жырау атану мүмкін емес. Ақындығы күшті жыраулардың жалынды жырлары үнемі жаңғырып, кейінгі ұрпаққа сиқын бұзбай көрікті күйінде жетіп отырады. Ал, жыраулық-ертеден келе жатқан халық поэзиясының үлкен бір дәстүрлі саласы» [2, 224-б.], – деп жыраулық дәстүрді әдебиетте орны бөлек жеке сала ретінде алып қарастырады.

XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясы – өмірді танытушылық, философиялық-дидактикалық мағынасы мол мұра. Ақын-жыраулар өлең-жырларымен, өнегелі ісімен халыққа белсене қызмет етіп, ел ұйытқысы, тәлім-тәрбие мектебінің ұстазы бола білді.

Жыраулар ел болашағын жырлауы тұрғысынан дараланып келген, сол дәуірдің ой-сана, әдет-ғұрыптық, тілдік шаруашылық, тарихи көріністерін суреттеген. Бұл жөнінде Х. Досмұхамедов былай дейді: «Қазақтың жеке өмірінің барлық сәттері – туғаннан бастап өмірден озғанға дейін, сондай-ақ тұтас халықтың немесе жеке рудың қоғамдық өміріндегі барлық оқиғалар халық әдебиетінде жырланады» [3,15-б.] – деп ой түйсе, Е.Ысмайлов: «Жыраулар өмірдің ұсақ мәселесіне аз араласып, көбінесе, заман-дәуір, өткен мен келешек, адамгершілік, жақсылық пен жамандық жайында ойлар, болжаулар, қағидалы сөздер айтып отырған» [4, 42-б.].

Жыраулар поэзиясының өзекті тақырыбы – туған елі, оған деген сүйіспеншілігі, елдің бірлігі, бүтіндігі. Асан қайғы:

«Ай, хан, мен айтпасам білмейсің,

Айтқаныма көнбейсің.

Шабылып жатқан халқың бар,

Аймағын көздеп көрмейсің

Қымыз ішіп, қызарып,

Мастанып, қызып терлейсің.

Өзіңнен басқа хан жоқтай,

Елеуреп неге сөйлейсің», – деп ханның мінін бетіне айтып, орда маңында болып жатқан келеңсіздіктерді, елінің қараусыз қалғанын батырып айтады. Одан әрі халқына жайлы қоныс, ырысты жер іздеген абыз жырау:

...Тіл алсаң іздеп қоныс көр,

Желмая мініп жер шалсам,

Тапқан жерге ел көшір,

Мұны неге білмейсің!», – деген ақылгөй сөзі – сол елінің қамын ойлаған жүрек сөзі.

Сол сияқты Қазтуған жырау да:

«Қайран менің Еділім,

Мен салмадым, сен салдың,

Қайырлы болсын сіздерге

Менен қалған мынау Еділ жұрт!.. – деп еңіреп өткен. Қазтуған жыраудың бұл толғауы өзінің рухани қуатын, идеологиялық мағынасын әлі жоғалтқан жоқ. Бұл туынды өзінің елге деген, туған жерге деген патриоттық рухымен, ғасырлар бойы халықты жігерлендіріп келді.

«Еділдің бойын ел жайлап,  
Шалғынына бие біз байлап,  
Орындықтай қара сабадан  
Бозбаламен күліп, ойнап,  
Қымыз ішер күн қайда!» – деп Доспамбет жырау армандаған,  
«Ауылдан топыр үзілмей,  
Ошақтың оты өшпесе,  
Май жемесе қонағым...  
Он кісіге жараса,

Бір кісіге асқан тамағым», – деп Ақтамберді жырау еліне ырыс, молшылық тілеген, бейбіт, тыныштық өмірді қалаған.

Жыраулар поэзиясы еліне деген ыстық сезімге толы. Олар сол еліне жалынды жырларын арнаған, халқын сол елі үшін қызмет етуге үндеген, керек болса, жанын пида етуге шақырған. Халқы үшін қан майданда шайқасқа түсіп, елін, жерін сыртқы жаудан қорғаған әйгілі халық батырларының ерліктерін де жыр еткен. Мысалы, Тәтіқара жырау толғауында:

«Ағашта биікті айтсаң қарағайды айт,  
Жігіттік, ерлікті айтсаң Бөгембайды айт.  
Найзасының ұшына жау мінгізген

Еменәлі Керейді Ер Жабайды айт», – деп батырлардың ержүректілігін, батылдығын жыр еткен.

Шалкиіз жырау ерлер жаудан да, сойдан да тартынбайтын, батырлығы басынан асқан жігерлі жандар.

Ғаділ төре ел бастар,  
Шешен адам сөз бастар,  
Аға жігіт ел бастар,

Шешен адам сөз бастар, – деп ер жігіттің ерлікпен аты шығатынын, нағыз батыр қиындыққа шыдап, ел үшін күреске шығу керектігін айтады.

Ақтамберді жырау:  
...Қоңыраулы найза қолға алып.

Қоңыр салқын төске алып,

Қол қашырар ма екенбіз, – деп өзінің замандас жас ұрпағын табандылыққа, ерлікке, жауға батыл аттануға шақырады.

Ал Бұқар жырау өз заманының басты идеологы болды, толғаулары сол тұстағы маңызды мәселелерге арналды. Сол тұста ерекше ерліктерімен көзге түскен Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақұлы Жәнібек, Сіргелі Тілеуке тағы басқа батырларды ханның сенімді серіктері, «қазақтың абырой-арына бар күшін сарп қылған» ел қорғаны, әйгілі батырлары, асыл азаматтары тұрғысынан жырлады. Жырау Абылай ханның

Қалмақты қашырдың.

Алатаудан асырдың.

Қазаққа жер кеңейттің,

Дұшпаныңды кеміттің, – деп жау қашырған қолбасы, батырлығы мен көсемдігін, өзгеге үлгі боларлық істерін жырлады. Сонымен, халқымыздың ауыз әдебиеті ұрпақ тәрбиелеуге өлшеусіз үлес қосты және әлі де үлес қосып келеді. Ақын-жыраулардың поэзиясы, олардың ұлттық рух пен тарихи сананы жаңғырту идеясы қазірдің өзінде де өз күшін жойған жоқ.

Елбасымыздың «Егер біз мемлекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлекетіміздің ұзақ уақытқа меңзеп құрғымыз келсе, онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн. Оған барар жол халық даналығының негізінде жатыр. Қазақта мынандай мақал бар: «Жеті атасын білмейтін ер жетесіз, жеті ғасыр тарихын білмейтін ел жетесіз» [1, 267-б].

Сондықтан жыраулардың бай мұраларын қазіргі жастардың пайдаланатын тәлімдік құралы етіп, оларды елін, жерін сүюге, құрметтеуге баулып, адамгершілік қағидаларының басты ұстанымы екендігін жастар санасына сіңіру қажет.

Ұрпақты ұлттық рухқа тәрбиелеу тұрғысынан жыраулар мұрасы өз мәнділігін жоғалтпақ емес және ақын-жыраулар толғаған жырлар арқылы олардың бойына патриоттық сезімді қалыптастыруымыз қажет.

Тағдыр талайымен, көп бейнет-азаппен жеткен тәуелсіздігіміз баянды істермен толыға түсуде. Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауларының бірінде былай деген еді: «Біз алдымызға анық та айқын мақсат қойдық – біз жақсы өмір сүргіміз келді, біз еркіндікке ұмтылдық, біз бәрінен бұрын балаларымыз бен немерелеріміздің лайықты өмір сүруін қаладық». Міне, осы ұлы мақсаттарға бүкіл ел азаматтары ғұмырының біраз жылдарын арнады. Еңбегіміз еш кеткен жоқ, біз бүгінгідей биікке көтерілдік, төрткүл дүние таныған, әлем мойындаған елге айналдық. Бұл ұғымның астарында елдің ертеңі үшін атқарылған қаншама жанкешті істер бар, жұдырықтай түйіліп, елді көркейтуге жұмсалған өлшеусіз еңбек бар. Тәуелсіздік тұғырын бекемдей түсудің ұлы мұраты – елдің бүтіндігін келер замандарға жалғастыру, өркениеттің асқар белестеріне өрлеу болмақ.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, 2003.
2. Тәжібаев Ә. Жылдар. Ойлар. – Алматы, 1976.
3. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – Алматы, 1998.
4. Ысмайылов Е. Ақындар. – Алматы, 1956.
5. Бес ғасыр жырлайды. Том 1. – Алматы, 1984.

***Е.М.Солтанаева,***

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты*

### **ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ ЖӘНЕ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕНУ ЕРЕКШЕЛІГІ**

Кез келген ұлттың ұлттық идеясы хронологиялық шекарасы жағынан этностың қалыптасу кезеңімен тұспа-тұс болары белгілі. Дәл қазақ халқына қатысты қолданар болсақ, ұлттық идеяны ХҮ ғасырдағы қазақ хандығының құрылуынан бері іздестіруіміз керек. Алайда, халық санасында ұлттық идеямен пара-пар елдік идеялар сонау ежелгі кезден бері болары ақиқат. Ұлттық идеяның негізі ретінде елдік, халықтық, қағанаттық, хандық, мемлекеттік идеяларды қарастыратынымыз да сондықтан.

Әдебиетіміздің тарихына үңілер болсақ, елдік идеялардың бастауы, көзі ретінде ежелгі түркі әдебиетін көреміз.

Белгілі қоғам қайраткері, академик М.Жолдасбеков былай дейді: «Біздің тарихтан да, Құраннан да білетініміз мәңгілік тек Аллаға тән. Алладан басқа жер бетінде, аспан астында мәңгі ештеңе болмайды. Бірақ бізге адаспай жүретін идеология керек. Қазақтың ендігі ұлттық идеологиясы осы «Мәңгілік ел» деп ойлаймын. 2050 жылы біз «Мәңгі ел» бола саламыз деп ешкім кесім жасай алмайды. Елбасы оны айтып отырған жоқ. Қазақтың түпкі арманын меңзеп отыр» [1]. Ендеше халықтың сан ғасырлық арман-тілегі, мақсат-мүддесі көрініс тапқан әдебиет тарихына барлау жасап көрелік.

Профессор Қаржаубай Сартқожаұлы «Мәңгі ел» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналында: «Мәңгілік ел — түрік жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк (Түй-ұқық) негізін қалаған идея...» – екендігін жазған [2, 20-21 бб.].

Расымен де, «Тоныкөк», «Күлтегін» жырларының басты тақырыбы даңқты қолбасшы Күлтегін мен ақылгөй дана қарт Тоныкөк өміріне арналғанымен, басты идеясы түркі халқының елдігі, бірлігі, ынтымағы.

Тарихшы, мәдениеттанушы, әлеуметтанушы мамандар үшін өте қызық проблемалардың бірі ескерткіштердегі мемлекет болып, ел-жұрт құрап, халық болып ұйысу мәселесі. Жырда:

Жауын бейбіт етті,  
Тізеліні бүкітірді,  
Бастыны еңкейтті.  
Әкем қаған сөйтіп ел-жұрт құрап,  
Ұша барды, – делінген.  
Әкесінің орнына таққа отырған баласы:  
Түркі халқын көркейте түсті,  
Көтерді.  
Кедейді бай қылды.  
Азды көп қылды [3, 14-б.].

Академик М.Барманқұлов өзінің «Хрустальные мечты тюрков о квадронации» деген еңбегінде «азды көп ету» мәселесі туралы, яғни халық болып бірігудің әлеуметтік жағын қарастырып былай дейді: «Да, прежде всего тот, что народ в те далекие времена понимался не как генетически чистое явление, а как сообщество, единое своими устремлениями.

Названия «канглы», «тюрк» или «монгол» понимались не как совокупность людей, которых отличают «чистые чресла» или «чистое семя», арутюхм по древнетюркски, а как совокупность племен и народов, объединенных едиными помыслами, единым, возможно, статусом» - десе, тағы бір жерінде «Единство целей, а не единство крови обуславливало, как правило, название империи и стран», – дейді [4, 14-б.].

Яғни мемлекет құрап, халық болып ұйысудағы басты нәрсе ортақ мүдде, ортақ аңсар, бір мұраттың болуы керек. Ал, керісінше болған жағдайда, ел елдігінен айырылатын жағдайы бар. Жырда елдікке қауіп тудыратын тағы бір себеп ретінде ел басқарушының жеке басының қасиеттері: біліксіздігі, жалтақтығы көрсетіледі.

Сондай-ақ елдікті сақтап, мемлекеттің атақ-даңқын шығаратын ерлердің ісі, яғни Күлтегіннің шабуылдары оқыған адамның жүрегінде намысын отын жанып, мемлекеті үшін мақтаныш сезімін ұялатады. Бұл жағынан келгенде жырдың қазақтың батырлық эпостарымен ұқсас келетін тұстары мол. Ежелгі дәуір әдебиетінің зерттеушісі Н.Келімбетов бұл туралы былай дейді: «Күлтегін», «Тоныкөк» жырлары өзінің идеялық мазмұны, композициялық құрылысы, көркемдік бейнелеуі жағынан қазақтың ерлік пен елдікті жырлаған қаһармандық жырларының алғашқы үлгілері болып табылады» дейді.

Расымен, жырдың баяндау тәсілінде, идеялық-көркемдік тәсілдерде, жекелеген суреттеулерде қазақ бастырлық эпостарымен композициялық, көркемдік-идеялық, философиялық аналогиялар өте көп. Мәселен, Күлтегіннің жиырма жеті жасындағы, отыз жасындағы, отыз бір жастағы ерліктері баяндалады.

Мұндай тәсіл қазақ халық ауыз әдебиетінде де қолданылады. Мәселен, «Ер Тарғын жырында» Ақжүніс ару өзін Тарғын батырдан тартып алып кетпек болған Қартқожақ батырға қайырыла сөйлегенде оның бес жасынан, алпыс бес жасына дейінгі істерін, ерліктерін тізіп айтып береді.

Қырық бес жасқа келгенде,  
Қырым деген шәһәрдің  
Жел жағына қаласың,  
Ық жағына панасың.  
Қырдан қиқу төгілсе,  
Елге таман үңілсе,  
Мың кісіге бір өзің  
Шошынбай жалғыз барасың,



Кәне шыққан мүйізін? [5, 55-б.].

Ақжүніс ақылды әйел. Ол Қартқожаққа бірден жоқ деп келіспесе, батыр қикарлыққа басы, қызды өңгеріп әкетуі мүмкін еді. Бірақ ол Қартқожақ батырдың әрбір жасындағы ерліктері мен істерін тізуіндегі басты мақсаты, тоқсан ауыз сөзінің тобықтай түйінін шығару. Яғни батырдың дәуреннің өткенін көрсету, соны Қартқожақтың өзіне түйсінту еді. Батыр сөзге тоқтап, «Менен озған дәурен екеуіне құтты болсын!» - деп бата беріп шығарып салады.

Бұл тәсіл қазақ термелерінде, қазақ поэзиясында да жиі ұшырасады. «Он сегіз бе? Болғанбыз он сегізде», «Ой-хой жиырма бес», «Пай-пай жиырма бес», «Отыздан асып барамын», «Мен биыл дәл қырықтың бесеуінде», «Елуге келдік, кеткеніміз жоқ дана боп» секілді әр жастың өз ерекшелігін сипаттайтын, соңында адам өмірінің мәні туралы түйіп айтатын өлең, толғаулар бар. Әр толғаудың соңында өмірден түйген түйін, авторлық пәтуа жатады.

Күлтегін жырында да батырдың әр жастағы ерліктерін, істерін, шайқастарын жырлай келе өмірінің соңына дейін айтылуы, осы үрдістің бастауы. Ол жырда былай берілген:

Маңы қорғанында қыстап,  
Жазына Оғыздарға қарай  
Әскермен жылжыдық.  
Күлтегін бек – бастаушымыз, құтымыз.  
Күлтегін Өгсіз ағын мініп,  
Тоғыз ерін шанышты.  
(Бірақ олар) орданы бермеді,  
Шешем қатын, (онан соңғы аналар)  
Жеңгелерім, келіндерім, ханымдар  
Өзім қайғырдым.  
Тағдырды тәңірі жасар,  
Адам баласы бәрі өлгелі туған.  
Мұндағы «Тағдырды тәңірі жасар,  
Адам баласы бәрі өлгелі туған» [3, 16-б.], –

деген сөйлемдер – бұл авторлық пәтуа, авторлық шешім. Дәстүрлі философиялық түсінікте «Адам баласының барлығы өлгелі туған» деген тұжырымнан туындайтын екі түрлі өмір салты бар. Бірі, Гамлетше, адам баласы ақыры өлу үшін туатын білсек, онда әрекет ету әбестік, деп болбырлыққа салыну. Таным әрекетті шектейді деген пессимисттік өмір салтын ұстану. Екіншісі, керісінше, қамшының сабындай қысқа ғұмырда артыңнан мәңгілікке болмаса да, өлмес дүние жасау, ұзаққа сақталып қалатындай іс тындыру дегеннен туатын оптимисттік өмір салты. Қазақта «Не өлмейді?» деген ойтолғау да сол түсініктен туған.

Күлтегін жырының авторы осы екінші ұстанымның адамы. Йоллығ тегін істің адамы. Біріншіден, ол Күлтегіннің өлемес ісін, яғни түркі халқы үшін түн ұйықтамай, күндіз отырмай, өліп-тіріліп жерді ұлғайтып, кедей халықты бай, аз халықты көп еткенін кейінге баяндап беріп отыр. Баяндағанда да жай айтыла салу емес, жырдың нақты адресатын атап айту бар. Мәтіндегі «Түркі халқы, өкін!» немесе «Түркі, оғыз бектері, халқы тындандар!», «Түркі халқының қазіргі бектері, Таққа кіріптар бектер, Сендер жаңылғышсындар ғой?!» деп қарата айтылған сөздер бар. Яғни адресат айқын. Ол түркі халқы, өз жұрты, өз ұрпағы үшін қажет ақпарат бұл. Ақпарат болғанда да, елдік, ерлік рухы сақталған ақпарат.

Екіншіден, Йоллығтегін өлмес, мәңгі сақталар дүниелерді тере келе «ғалымның хаты өлмейді, жақсының аты өлмейді» - деген халық нақылын жақсы білген. Сондықтан да:

Ел болғандарыңды да мұнда бастым,  
Жаңылып, кешкендеріңді де мұнда бастым,  
Барлық сөзімді айтар, мәңгі тасқа бастым, – дейді.  
Йоллығтегін мәңгі сөзін өз жырында бірнеше рет қайталап айтады.  
Көңілдегі сөзімді айттым,  
Он оқ ұлдарына, таттарға дейін,  
Бұны көріп, біліңдер,

Мәңгі тас қалаттым – деп тағы бір қайтара қайталайды. Қай жерге мәңгі тас қалдыруды да Йоллығтегін қарастырған.

(Бұрын) бұл аялдама болса,  
Қазір де аялдама жер болса,  
Сол аялдама жерге

Мәңгі тас қалаттым, жаздырдым [3, 17-б.].

Бұл жерде тағы да адресатқа ақпаратты толық жеткізу ойы тұр. Йоллығ тегін үшін маңызды нәрсе – Күлтегін өмірін, оның ерліктерін паш ету арқылы ерлік, батырлық рухты дәріптеу, елдің бірлігін, ынтымақ, берекесін насихаттау, ел болу идеясын көтеру.

Орхон жазба ескерткіштерінде басты идея түркі елінің ел болу идеясы жатыр. «Күлтегін», «Тоныкөк» жырларында «түрк» сөзінің 46 рет қайталанып отыруы тегін емес. Автор түркі мемлекеттінің гүлденгенін, көркейгенін көкसेп отыр. Түркі халқы үшін түн ұйықтамай, күндіз отырмай, өліп-тіріліп жерді ұлғайтып, кедей халықты бай, аз халықты көп еткені баяндайтын автор түркі елінің атақ-даңқты (Түркі халқының атақ-даңқы өшпесін деп), бай (кедей халықты бай еттім), көп (аз халықты көп еттім), тату, бейбіт, көркем (түркі халқын көркейте түсті) ел болуын қалайды. Күлтегін мәңгілік ел болуды көкसेп отыр. Йоллық тегін үшін мәңгілік ел атамекенмен байланысты ұғым. Елдік бұл туған жермен байланған түсінік. Жырда:

Өтүкен қойнауында отырсаң,

Мәңгілік елдігіңді сақтайсың сен – деген жолдар осының айғағы. Йоллық тегін үшін де, Күлтегін үшін де түркі жері, түркі суы қасиетті. Күлтегіннің қазіргі ұрпақтары аңсаған мәңгі ел болуыдың түп негізі осында жатыр. Атамекен түсінігі тарихи даму барысында туған жерге, өскен елге ауысты. Және осы трансформация қазіргі қазақ поэзиясынан да көрініс тапты.

Сондай-ақ жырдағы шайқас үстіндегі суреттеулер, батырдың сәйгүлігін суреттеудегі қолданылатын сөздік қолданыстар қазақ батырлық жырларымен ұқсас келеді. Н.Келімбетов өзінің «Ежелгі дәуір әдебиеті» атты оқулығында, «Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиетіндегі дәстүр жалғастығы» атты зерттеулерінде осыған байланысты терең мағыналы талдаулар жасаған. Дегенмен, ең басты ұқсастық, Орхон ескерткіштерінде де батырлық, ерлік, елдік пафос қазақ бастырлық жырларында да көрініс тапқан. Осы тұрғыдан келгенде, бұл туындыларды – ерлік істер арқылы елдікті танытатын шығармалар деп атауға болады.

VII-VIII ғасырдағы әдеби жәдігерлерден «Қорқыт ата кітабынан» да осындай жанкештілікті көруге болады. Қорқыт идеясы енді түркі кеңістігінен әлдеқайда кең, әлемдік, жалпыадамзаттық форматқа көтерілген. Қорқыттың өз шығармаларына кіріспес бұрын Қорқыт атымен байланысты аңыздардың өзінің философиялық мәніне көз жіберейік.

Тарихи деректерден бөлек, аңыз бойынша Қорқыт есіміне қатысты қазақ арасында кеңінен танымал, тылсым әңгімелер көп. Қорқыттың туылуының өзі аңыз. Ол туыларда күллі әлем күңіреніп, үш күн, үш түн бойы қараңғылық басып тұрған. Ел-жұрт үрейленіп, қорқыныш сезімі билеген соң, Қорқыт деп қойған дейді.

Академик, философия ғылымдарының докторы Ғарифолла Есім Қорқыт сөзінің шығуын түркілік дүниетаныммен байланыстырады. Яғни түркілер үшін маңызды концептілер қатарында құт сөзі де бар. Мысалы, құтты білім. Қорқыт бұл азан шақырылып қойылған есім емес, халықтың қойған лақап есімі. Қорқыт есімі шын мәнінде Курқұт болуы мүмкін деген болжам жасайды.

Ғ.Есім болжамымен келісуге болады. Себебі, шын мәнінде түркілік дүниетаным үшін аса маңызды концептілерінің бірі «құт» концепті. Ол тек бақыт, жақсылық деген нәрселер ғана емес игілік, ізгілік деген ұғымдармен де сабақтас. Қазақтың кез-келген жақсы іске құтты болсын айтуы, сол жақсылықтың ғұмырлы болуына деген ізгі тілек. Құт сөзі береке сөзмен қосарланып айтылуы да тегін емес. Аз болса да берекесін берсін деп айтылады. Яғни кез-келген заттың шын мәніндегі материалды жүзеге асуы, даруы бұл құт. Білімінің шын мәнінде жүзеге асуы, даруы бұл құт. Оның іс жүзіндегі, практика жүзіндегі көрінісі құт. Қорқыт

есіміндегі қыт құт деп ауыстырылуында қисын бар. Ал құт алдындағы Кур емес, Қор болса қисынды. Яғни құттың қоры деп толықтыруға болады Ғ.Есімнің болжамын.

Қорқыт есімімен байланысты аңыздардың бір парасында Қорқыттың ажалдан қашуы туралы көп айтылады.

Ғ.Есім өзінің «Қорқыт философиясы» туралы зерттеуінде: «Қорқыт, ажал философиясы емес, өмір философиясы туралы айтып отыр. Мұндай проблеманы кезінде у-шу кылып Ницше жазған. «Жизнь построена на предпосылке веры в нечто устойчивое и регулярно возвращающиеся». Ол «вечное возвращение» деген ұғымды ұсынған, «в конце концов все должно быть так, как оно и есть и так оно и было» дейді.

Ол «Қайда барсаң, Қорқыттың көрі» деген тұжырымды адамның шарасы, шамасы деген түсініктермен байланыстыра қарастырады. Қорқыттың драмасы адам шамасынан асып кете алмағаныдығынан туындаған деп түсіндіреді.

Ғ.Есім: «Қорқыт екі проблеманы көтерген ғұмыр проблемасы, ол мәңгілік проблема және өмір сүру проблемасы, ол тұрмыстық өткінші мәселе. Өткінші өмірде, шынында да, қайда барсаң Қорқыттың көрі деген тікелей өлімге, ажалға қатысты мәселе емес. Бұлай деп түсіну тым қарадүрсіндік. Бұл аңыздық вариант. Адам ажалдан қорқып өмір сүрмейді. Адам ажалды ойлап қайғырмайды, ол өзінің көп іске дәрменсіздігіне, әрекетінің шектеулігіне, мына өмірге су сияқты сіңіп кете алмауына, қапаланып, қайғырады. «Қайда барсаң, Қорқыттың көрі», «қайда барсаң бір қайғы көру деген өзіңнің дәрменсіздігіңді көріп, сезіну, адамның өз шарасынан, болмысынан шыға алмауын сезіну» - деп қорытынды шығарады [6].

Қорқыттың ажалмен күресін М.Әуезов: «Ажалды тоқтату мүмкін еместігін мойындағысы келмеген Қорқыт Ата жұрттан безіп, айдалаға, табиғат аясына кетеді, бірақ таулар да, жазықтар да, ормандар да оған өлім күтіп тұрғанын айтады. Содан қорқып шырғайдан алғашқы қобызды жасап, жер бетінде бірінші болып күй тартады. Сөйтіп өлмеудің амалын өнерден табады», – деп жазады [7, 14-б.].

Расымен, Қорқыттың ажалмен күресіп, мәңгі өмірге ұмтылуы, оған мәңгілік мұра болып қалар істер тындыру арқылы жетуі адам рухының өлместігіне деген сенімнен туындаған. Бұл Қорқыттың аңыздық келбеті.

«Қорқыт ата» кітабындағы көптеген кейіпкерлер өмірден алынған тарихи тұлғалар. М.Әуезов: «Қорқыт жырындағы жойқын алыптардың ұлы ағасы – Қазанбек, Қазан алып, ол Қорқыт хикаясы мен «Оғыз» дастанының жарқын бейнесі. Оның қасында ерген алып достары Байбөрінің ұлы Бамсы (Берік) Бұйрық, өз інісі Қаре-Көне, оның баласы Қара-Бодау, баласы Ораз алып, әзірейілмен алысқан жойқын алып Домрул, Төбекөзді өлтіретін асқан ер Бисат, Қазылық қожа ұлы ер Жүгенек, Қаңлы қожа ұлы туралы (Тураналы), Үйсін қожа балалары Екрек, Секрек, жұртқа үлгі беріп, нақыл сөз айтқан жырау Қорқыт ата, ұйытқы болған кемеңгер ойшылдар Баяндыр хан, Дерсе хан, оның ұлы Бұқаш. Қорқыттың дастанына негізі сюжет болған тарихи адамдар осылар», – дейді [7, 18-б.]. Яғни оғыз-қыпшақ елінің тарихта болған барлық бектерін, алыптарын, көсемдерін, шешендерін, ақындарын, батырларын, күйшілерін тілге тиек ету арқылы олардың істеріндегі үлгі боларлық тұсты алға тартады. Бұл кейіпкерлердің тарихи негізі мықты деген сөз.

Осындай тарихи, шыншыл негізі мықты ортағасырлық ескерткіштердің бірі М.Қашқаридің «Диуану лұғат ит-түрік» шығармасы. Автордың «...олардың шаһарлары мен далаларын түгел кезіп шықтым. Түрік, түркімен, оғыз, жігіл, яғма, қырқыздардың сөздері мен сөйлеу мәнерлерін зерттеп, қажеттісін пайдаландым» – деуінде шығарма шынайылығының, тарихилығының алғышарты жатыр [8, 9-б.].

Шығарма ортағасырлық дәстүрге сай алдымен Алланың атымен басталады. Автор одан кейін өз мемлекеті туралы сөз етеді. Онда ол: «Мен Тәңірдің гүлденген мемлекетті түркілердің топырағында жаратқанын, өмір біліктерімен сол топырақты ғажайып өрнектегенін көрдім» – дейді [8, 9-б.].

Қашқари өз сөздігінде «Түркі жұрты», «Түркі елі», «Түркі жері» тіркестерін жиі қолданылады. Ол түркілердің жақсы қасиеттерін: «Оның үстіне түріктер көркемдік, сүйкімділік, жарқын жүзділік, әдептілік, жүректілік, үлкендерді, қарияларды құрметтеу,

сөзінде тұру, мәрттік, тағы сондай сансыз көп мақтаулы қасиеттерге ие», – деп тізіп айтады. Автордың осындай бағалауларынан түркі жұртына деген үлкен сүйіспеншілігін көреміз және осы түркішілдік идеяны өз шығармашылығына өзек еткенін байқаймыз.

М.Қашқари түсінігінде, елдің мәңгілік болуы оның тілімен байланысты. Себебі тіл ақпаратты тасымалдаушы, өңдеуші, сақтаушы құрал. Сондықтан да кітабының алғысөзінде: «Мәңгілік ескерткіш, әрі таусылмас әдеби-көркем мұра болып қалсын деген ниетпен түркі елдерінің сөздігін жасап, кітапқа «Түркі сөздерінің жинағы» деген ат қойдым» – деуі тегін емес.

Орыс ғалымы А.Н.Кононовтың айтуынша Махмудтың диуанды жазуының негізгі мақсаты түркі тілінің мәртебесін жоғары көтеріп, оның араб тілінен ешқандай кемдігі жоқ екендігін дәлелдеу болған. Қашқаридің өз айтуынша «Мақсатым – талаптанушыларға тура бағыт көрсетіп, болашаққа кең жол ашу. Ниеттес жандарды мәңгілікке риза ету», – дейді.

«Сөйтіп бұл кітапты ұрпақтан-ұрпаққа халықтық мұраны қаз-қалпында жеткізу мақсатымен қиянға қанат қағып, әсемдік әлем – мәңгілік өмірге біржолата жолдама алды», – дейді.

Көріп отырғанымыздай мәңгілік ұғым-концепті Қашқари түсінігінде тілмен, әдеби-көркем мұрамен, ризашылықпен, өмірмен байланысты. Мәңгілік – халық ұғымында қасиетті нәрсе. Тек әсем, әдемі, таза адал нәрселер, өнер-білім ғана мәңгі, рухани мұра екендігі сөздіктің алғысөзінен көрінеді.

Расымен, А.Қыраубаеваның ежелгі және ортағасырлардағы әдеби мұра туралы зерттеу еңбегі «Ғасырлар мұрасы» деп аталған. Ал мұра бұл рухани құндылық. Әдебиеттанушы ғалым Г.Пиралиева өзінің «Қазақ әдебиеттануы және ұлттық идея» атты зерттеу еңбегінде «Шындығына келгенде автор айтып отырғандай ешқандай саясатқа көнбейтін, заманына ілеспейтін нағыз ұлттық идея, ұлттық мүдде мен мақсат – осы ұлттық құндылықтарда жатыр емес пе?» – дейді [9, 18-б.].

Яғни ұлттық мүдде мен мақсат негізінде ұлттық құндылықтар жатыр деуі әбден орынды. М.Қашқаридің түркі тілдерінің сөздігі ұлттық салт-дәстүрдің қордаланған жинағы. Сөздікте бірнеше жерде Түріктер үшін қастерлі ырым-тыйымдар мен салт-дәстүрлерді, адамдардың ата кәсібін, тұрмыс-тіршілігін, еңбегін, кәсібін, әдет-ғұрпын көреміз. Олардың наным-сенімін көрсететін түлі тұрмыс-салт жырлары: оның ішінде бәдік өлеңдер, сыңсу, жоқтау, естірту, жар-жар, тойбастар, бақсылар сарыны, тойбастар өлеңдер бар.

Сондай-ақ автор сөздігінде берер ғибраты мол мақалдарды іріктеп беріп, түркі жұртының дүниетанымындағы, салт-дәстүріндегі, дүниені сезінуіндегі сол мақалдардың мәнін ашып түсіндіреді. Бұл түсіндірулер авторлық дүниетанымды, ұлттық яғни түркілік діл (менталитет) тұрғысынан жасалған. Мәселен, «Түлкі өз ініне үрсе қотыр болар» деген мақалдың мәнін М.Қашқари өз жұртын жамандағандарға өнеге үшін айтылады деп түсіндіреді. Яғни түркілер үшін өз жұрты әрқашан да қастерлі, қасиетті.

Сонымен, түркі халықтарына ортақ мәдени мұралардағы елдік идеяның және мәңгілік ел идеясының көрініс табуының 5 негізгі тұғыры бар екен.

Олар: тіл, дін (немесе ата-бабалар рухына болсын, Тәңіріне болсын, Аллаға болсын сенім), діл, тарих, кеңістік немесе ата-мекен концептілері. Олардың әрқайсысы ежелгі дәуірден бері жалғасып келе жатқан әдеби, рухани мұраларымыздың барлығынан көрініс тапқан.

«Күлтегін» жыры:

Биікте көк Тәңірі,

Төменде қара жер жаралғанда,

Екеуінің арасында адам баласы жаратылған – деп басталса, «Диуани-лұғат –ит түрік» шығармасында алдымен Аллаға мадақ, содан гүлденген түркі мемлекетіне сауап айтудан басталады. Яғни екі шығармада да сенім мәселесі бірінші орынға қойылғаны көрініп тұр.

Ежелгі әдеби мұралар үшін мәңгілік ел, ең бірінші атамекенмен байланысты ұғым. Елдік бұл туған жермен байланған түсінік. «Өтүкен қойнауында отырсаң, Мәңгілік елдігінді сақтайсың сен» – деген жолдар осының айғағы.

Мәңгілік ел болу үшін тілі де мәңгі болуы керек. Мұны М.Қашқаридің «Диуани лұғат ит түрік» еңбегінен туған ойларды таразылай отырып, парықтадық.

«Қорқыт ата» кітабында да, «Күлтеген», «Тоныкөк» жырларында да, М.Қашқаридің еңбегінде де тарихи негіз бар. Яғни ұлттық идеяның өзгеру, даму барысын бақылау үшін тарих беттеріне көз жүзіртеміз, тарих толқынында халық үшін қажетті құндылықтар іріктеліп шығып отырады деген сөз. Біз зерттеуімізге нысан етіп алған әдеби жәдігерлердің барлығының авторы алдымен өз халқының ділі, дүниетанымы тұрғысынан қарастырып, ойларын сабақтаған.

Осы бес ұғымның бірлігі ұлттық, елдік идеяны анықтайтынын зерделеуге болады.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Жолдасбеков М. Тәуелсіздік тағылымы: Тарихи сөздер, мақалалар, сұхбаттар. – Астана: Күлтегін, 2012. – 480 б.
2. Manti E. халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы. – Алматы: Pride Print, 2013. — 108 б. // <http://e-history.kz/kz/contents/view/2416>
3. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. – Алматы, 1999. – 180 б.
4. Барманкулов М. Хрустальные мечты тюрок о квадронации. – Алматы: ОФ «БИС», 1999 – 416 с.
5. Ертарғын // Батырлар жыры. <http://aldiyar.kz/attachments/>
6. Есім Ф. Қорқыт // <http://alemadebiety.kz/?p=2208>
7. Әуезов М. Шығармалары. – Алматы: Алатау, 2012. – 512 б.
8. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі (Диуани лұғат ит-түрік) – Алматы: Ана тілі, 1993. – 192 б.
8. Піралиева Г. Қазақ әдебиеттануы және ұлттық идея. – Алматы, 2015. – 180 б.

***А. Ақтойкенова, Х. Набиев,***  
*магистранты Казахского национального университета*  
*имени Аль-Фараби*

***Научный руководитель – Г.К. Атабаева,***  
*старший преподаватель*

### **МӘҢГІЛІК ЕЛ – НАШ ВЕЧНЫЙ ПУТЬ К ПРОЦВЕТАНИЮ**

«Мы, народ Казахстана...» – в этой фразе, открывающей нашу Конституцию, сосредоточена вся глубина исторической преемственности многих поколений, которые стремились к возрождению государства, построению нового справедливого общества. Государство - это не только территория, единство граждан, институты власти, но и Конституция, сосредотачивающая на своих страницах опыт предыдущих поколений и надежды на лучшее будущее.

Ежегодно Президент страны Нурсултан Назарбаев обращается к гражданам с посланием, в котором определяет самые важные задачи. И одной из таких задач является Мәңгілік Ел – это национальная идея нашего общеказахстанского дома, мечта наших предков.

Когда Президент говорит о будущем Казахстана как о «Мәңгілік Ел», он на одно из первых мест в повестке дня ставит вопросы исторического сознания нации. Чем глубже историческая память, характеризующаяся как социально-культурная категория, и чем глубже корни исторического сознания, сам человек и в целом общество становятся более богатыми духовно.

Как известно, главное кредо для исторической науки – для того, чтобы понимать настоящее и предвидеть будущее, надо знать прошлое.

Название «Мәңгілік Ел» имеет сакральный смысл, так как красной нитью проходит через всю нашу историю, уходя своими первоистоками, словно прозрачный родник, в далекое прошлое.

Мечтой древних тюрков были мысли о вечной жизни и сближение с Тенгри посредством понятия вечного существования и обращения в его любимых рабов. Эти мечты, слившись воедино, только по милости одного Создателя превратились в понятие вечности. Наши предки соответственно воспринимали в тесной взаимосвязи три сущности – Тенгри, человека и землю как проявление идеальной жизни. Из источников известно, что значение «Вечного Тенгри» (Мәңгілік Тәңірі) люди понимали как самое высшее и самое святое величие. Поэтому предки древних тюрков – гунны, динлины, саки, и многие другие, начиная свое происхождение от «Вечного Тенгри», стали зависимыми от образа Создателя.

Понятие «эль» всегда было главной проблемой в древнем кочевом обществе, оно, как правило, воспринималось как понимание общности, состоявшей из союза родов и племен, группировавшихся вокруг правителя. Необходимо отметить, что название «эль» у древних кочевников Центральной Азии возникло раньше тюркских каганатов. По историческим источникам можно увидеть, что иногда этот термин употреблялся наряду с термином «юрт». Поэтому до сих пор казахи говорят «у мужчины есть три юрта» (ер жігіттің үш жұрты бар).

Таким образом, избранные «Вечным Тенгри» каганы или ханы, а также их беки, считавшиеся всегда родичами Тенгри, боролись за создание «Вечного эля». Все каганы, потомки династии Ашина, создавая Тюркский каганат, Тюркешский каганат, Карлукский каганат, Западный и Восточный Тюркские каганаты, Караханидский каганат думали, что образовали «Вечный эль». И кочевники монголы верили, что их государство было «Мәңгілік Тәңір елі» (Вечным божественным элем) [1].

Республика Казахстан прошла очень долгий и трудный путь – это была борьба за право существования. В наступившем 2015 году наша страна будет отмечать 550 лет со дня основания Казахского ханства.

Из истории нам известно, что образование в 1465 году Казахского ханства было вызвано прежде всего объективными причинами, став закономерным итогом социальных и политических событий того периода, и имело большое значение для будущего Казахстана.

С образованием Казахского ханства в XV–XVIII вв. была заложена основа для естественного развития общенародной духовности.

Велика роль Абылай-хана в становлении Казахского ханства в XVIII веке. Нужно сказать, что именно при нем началось становление новых взаимоотношений Российского государства и Казахского ханства.

Существующие ныне границы Казахстана были установлены именно во времена Касым хана. При нем были заложены основные принципы государственности казахов, определявшие их жизнь до колониального захвата в XIX веке. Именно Касым хан выработал и сделал жизнеспособными морально-этические и социально-правовые нормы общества, способствовавшие укреплению единства на более высоком уровне, чем родоплеменные узы. Он поставил перед собой и во многом осуществил цель создания такого государства кочевой цивилизации, которое отличалось бы четко регламентированным порядком и укладом жизни, строго определенными внешними границами и маршрутами кочеваний, обязательными налогами в государственную казну и судебной властью, отлаженным механизмом мобилизации населения в случае войн, стихийных бедствий и т.д. Иначе говоря, в условиях номадизма была сделана попытка обустройства самодостаточной системы на основе скотоводческо-земледельческой и, отчасти, торгово-ремесленной модели экономики.

Слава о независимом, устойчивом правовом государстве, каким стало Казахское ханство, обошла весь тогдашний цивилизованный мир. Знали Касым хана и в Европе. Австрийский дипломат Зигмунд Герберштейн в своей книге «Записки о Московских делах» опубликовал интересные материалы о Казахском ханстве, его политическом устройстве, о жизни казахского народа. Касым хан, трудившийся во благо народа, заслуженно пользовался огромным уважением широких народных масс. Поэтому его авторитет через века лишь

повышался. Свод законов, разработанный Касым ханом, народ назвал метко и точно «Қасым салған қасқа жол» («Столбовая дорога, проложенная Касым ханом»). Он умер, оплакиваемый всем народом, и был похоронен в городе Сарайчике [2].

Тауке хан заслуженно считается основоположником обычного права казахов, поскольку именно при нем произошло окончательное оформление юридической системы казахского общества, что дало возможность консолидировать общественные ресурсы для достижения общих задач, стоящих перед всей страной.

Как пишет историк В.А. Моисеев: «Годы правления Тауке хана безусловно, занимают особое место в казахской истории. Это был «Золотой век» прекращения губительных феодальных усобиц, и мощного отпора неприятелям, век относительного господства законов, развития экономики и процветание торговли».

Первое серьезное изменение Тауке внес в систему властных отношений. Пытаясь установить равновесие между различными группировками, Тауке предоставил бийским советам властные дополнительные полномочия, в частности:

1. Принятие важных государственных и политических решений;
2. Исполнение судебных функций;
3. Осуществление дипломатических и миротворческих инициатив.

В совокупности бийские советы исполняли военные, политические и идеологические функции. Одновременно данная мера была направлена на ограничение политического влияния чингизидов. Как правило, Тауке хан проводил ежегодные консультации с биями по актуальным вопросам политики и хозяйства в местечке Култобе.

Тауке хан стал первым, кто смог упорядочить племенные и родовые отношения.

Реформы Тауке хана коснулись так же и правовой системы. Именно при нем были внесены существенные дополнения в обычное право казахов. Свод законов под названием «Жеты Жаргы» («Семь установлений»). Согласно народным приданиям, Тауке собрал на Култобе биев трех жузов, которые на основе старых установлений Касым хана и Есим хана разработали и приняли новый свод законов, включающий в себя семь основных разделов:

1. Земельный закон («Жер дауы»), в котором обговаривалось решение споров о пастбищах и водопоях.

2. Семейно-брачный закон, где устанавливался порядок заключения и расторжения брака, права и обязанности супругов, имущественные права членов семьи.

3. Военный закон, регламентирующий отправление воинской повинности, формирование подразделений и выборов военачальников.

4. Положение о судебном процессе, обговаривающее итоги судебного разбирательства.

5. Уголовный закон, устанавливающий наказание за различные виды преступлений, кроме убийств.

6. Закон о куне, устанавливающий наказание за убийства и тяжкие телесные повреждения.

7. Закон о вдовах, регламентирующий имущественные и личные права вдов и сирот, а так же обязательства по отношению к ним общины и родственников умерших.

Кроме «Жеты Жаргы» продолжал использовать в качестве источника и «Кодекс Касыма», особенно в области международного права. Своими дополнениями к кодексам были положения биев «Ереже» и «Білер сөзі» – рассказы, содержащие сведения о практике суда биев-судебном прецеденте [3].

Конечно же, было много ханов и султанов, которые внесли свой вклад в формирование нашего единого государства, а также нельзя забывать о том каким трудом нам досталась независимость, как наши предки из всех своих сил боролись за наше мирное существование.

А. И. Герцен когда-то произнес что «...последовательно оглядываясь, мы смотрим на прошедшее всякий раз иначе; всякий раз разглядываем в нем новую сторону, всякий раз

прибавляем к уразумению его весь опыт вновь пройденного пути. Полнее сознавая прошедшее, мы уясняем современное; глубже опускаясь в смысл былого – раскрываем смысл будущего; глядя назад – шагаем вперед».

Мусахаев А. предложил проект по созданию Шежире. Шежире – это древняя казахская традиция составления родословной человека, история рода. Историю делают люди, а шежире это история рода в судьбах многих поколений легендарных предков, отцов и дедов, множества линий дальних и близких родственников каждого человека. Честь рода была приоритетом в системе ценностей степняков и считалась главным достоянием рода, поэтому честь и достоинство, мужество и героизм были характерны для всех членов кочевого сообщества. Целью проекта – является возрождение духовно-нравственных ценностей и традиций казахского народа, как объединяющего начала для всех этносов, населяющих нашу страну в единый народ Казахстана.

У Нурсултана Абишевича есть такое высказывание: «Насколько важно перенимать лучшие достижения мировой цивилизации и приобщаться к духовным ценностям других народов, настолько же важно не порывать со своими собственными глубокими корнями, помнить, знать и ценить неисчерпаемую духовную сокровищницу родной земли, постоянно отдавая себе отчет в том, гражданами какой страны мы являемся».

Нужно восстановить имидж нашего народа, бывшего ядром Великого переселения народов и сыгравшего ключевую роль в зарождении и развитии мировой цивилизации. Необходимо восстановить высокие нравственные устои традиционного казахского общества, где каждый человек представлял общественную ценность, где существовала взаимная ответственность человека перед обществом и общества перед человеком. Только общество, основанное на таких принципах способно стать единым народом с большим будущим [4].

#### ***Использованная литература:***

1. Омарбеков Т. Шедший много веков к понятию «Мәңгі ел» многострадальный казахский народ достоин им стать / 2014 [<http://www.zakon.kz/page,1,2,4604573-shedshijj-mnogo-vekov-k-ponjatiju.html>]
2. Сейдимбек А. Мир казахов / 29.07.2014 [интернет ресурс]
3. Казахское ханство при Тауке – хане (1680-1718) // История Казахстана [<http://tarikh.kz/>]
4. Мусахаев А. «Мәңгілік Ел» – это наш великий Казахстан [<http://rall.kz/o-kompanii/mangilik-el-eto-nash-velikiy-kazahstan.html?lang=ru>]

***А.С. Атымтаева, С.Е. Хамитова,***

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранттары*

***Ғылыми жетекші – Б.Н. Ақшалова,***

*филология ғылымдарының кандидаты, доцент*

### **МӘҢГІЛІК ЕЛ – БОЛАШАҚҚА БАСТАР ЖОЛ**

Адам – қашанда еркіндікті, бостандықты аңсайды, аңсап қана қоймай, сол үшін күреседі және түрлі әдістер мен амалдар ойластырады.

Бостандық, еркіндік, тәуелсіздік – баға жетпес байлық, асыл қазына. Оған жетудің жолы әрқилы. Негізгісі екеу. Бірі – күрес жолы, екіншісі келісім жолы. Ал тәуелсіздікке қол жеткізген соң оны сақтап қалу, одан да қиын. Ал, ол үшін халыққа біртұтас идея, алға жұмылдыратын бағыт, мақсат – мұрат керек. Осы орайда, ел президентінің ұстанып отырған басым бағыттарын атап айтсақ болады. Ағымдағы жылдың 17 қаңтарындағы Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Қазақстан Халқына Арналған Жолдауы осыдан бір жыл бұрын Елбасы өзі жария еткен еліміздің 2050 жылға дейінгі дамуының жаңа саяси бағдарын,



яғни, Қазақстандық дамудың бағыт-бағдарын айқындап берді. «Қазақстан-2050» стратегиясының тағы бір айрықша мақсаты – жасампаздық еңбек пен әрбір азаматтың қажыр-қайраты тұтастай алғандағы мемлекеттің әлеуметтік әл-ауқатының жақсара түсуіне жол ашатын жоғары бәсекелік қабілетке ие Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамын құру [1].

Біз үшін ортақ тағдыр – бұл біздің Мәңгілік Ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан! Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы.

Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз Мемлекет атану еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық. Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – Мәңгілік Ел идеясы.

Мәңгілік Ел... Мәңгілік Қазақстан... Мәңгілік арман... Мәңгілік идея... Мәңгі болу – мәңгілік арман. Мәңгіге шектеме болмайтыны секілді, мәңгілік елге айналу өркениетке ілескен бұл күннің толқынында жүрген жұрттың арманы. Қазіргі таңда қоғамның алдында тұрған негізгі беталысқа айналып отыр. Тарихымызға көз жүгіртетін болсақ, ата-бабаларымыздың ғасырлар бойғы мұраттары мен үмітінің нәтижесінде, біздің жастардың болашағы жарқын, әрі кемел болуы үшін талай ғасырлар, оқиғалар сыр шертеді. Біз үшін қай замандағы тарихымыз болмасын қымбат, өйткені айтулы кезеңдерде ту ұстаған бабаларымыздың барлығы да құрметті. Исатай, Махамбеттер отаршылық саятына қарсы тұра білді. Сан ғасырлар бойы қаншама тарихи оқиғаны өткерген, еліміз ұлтазаттық көтеріліске келгенде де қайсарлықпен күресе білді. Бұл күрес азаттық үшін өткен сан күрестің соңы емес еді. Елін жерін қорғаған, туған жерінің қарсы қадамы үшін басын басын өлімге тіккен ата-бабаларымыздың бойындағы ерен күш, биік рухқа әр кез мақтанышпен қараймыз. Бабаларымыздың сол қасиеті болашақ ұрпаққа мұра мен ұран болып келе жатыр.

Қазақ даласында мәңгілік ел идеясымен пара пар «Оян қазақ!» – деп ұрандаған ақын-жазушыларымыздың дәйектемесінің өзі де сол мәңгілікке қол жеткізудің, бостандықты қалаудың, қазақ халқының тәуелсіздікке қол жеткізуін армандауының көрінісі деп білеміз. Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ» кітаптары қазақ қоғамындағы ең алғаш айтылған өткір сөздердің бірі болды. Әр адам жеке басының ғана қамын ойламай, елінің, ұлтының қамын ойлауы керек, ұлтына жақсылық жасаған адамның аты ұрпақтан ұрпаққа тарайды. Міржақып Дулатов өмірінің мәні де осында еді. «Қайтсек жұрт боламыз?» деген мақаласында патшаның отарлау саясатынан құтылу үшін, елдігімізді, тілімізді, дінімізді сақтау үшін не істеуіміз керек дей отырып, ол үшін мемлекет, авто-номия құруымыз керек, кім күшті болса, сол жұрт болып дегеніне жетеді, күш дегеніміз ол – әскер дейді. «Бұл заманда әскері жоқ жұрт жұрт емес, құл. Біз қазір екі жолдың тарауында тұрмыз, қайсысына түсетін болсақ та ерік өзімізде» [2] яғни бір жолы құлдық, екіншісі жұрттық жолы. Ол қазақ халқының даму деңгейі төмен, отар халық емес, тағы, дөрекі емес екендігін, бейбітшілік сүйгіштігін дәлелдеуге тырысты. Жалпы қазақ халқының жақсы өмірге жетуіне қажетті басты нәрсе – еркіндік пен тәуелсіздікке жету деп, оны өз шығармаларында көрсете білді. Жиырмасыншы ғасырдың бас кезіндегі қазақ зиялыларының ұлы шоғырын топтастырған ортақ мұрат - бодандық бұғауында жаншылған елін құлдықтан құтқару, жаңа ұлттық сананы қалыптастыру, өзге өркениетті елдер қатарына қосу болғаны белгілі. Мағжан да осы мұратты жүзеге асырудың жолдарын іздеп, басын тауға да, тасқа да соққан.

Кел, қазақ, қолдағыдан құр қалмайық,

Отырайық жиылып, оңдалайық.

Мың жылғы өткен кумай ата заңды,

Өнерден кем қалмайық, ойланайық,

Жер қалар, біз жиылып қала салсақ,

Қайдағы оңды жерді таңдап алсақ, – деп [3], отырықшы тұрмысқа көшіп, қала салуды елді, жерді ешкімге бермей, сақтап қалудың бірден бір жолы ретінде ұсынады.

Халқының тағдырын ойлаған Алаш әдебиеті өкілдері таптың емес, тұтас қазақтың қамын жеп, ұлтқа қызмет етудің өшпес те өлмес үлгі-өнегесін көрсеткен айрықша құбылыс. Ол біріншіден, тарих тағылымына үнілдірсе, екіншіден, Алаш арыс-тарының діттеген мұрат-мақсаттарына деген адалдық пен саяси ұстанымдарынан бір табан шегініс жасамаған тұлғаларын тануда да үлкен мәнге ие.

Қазақстандағы ұлттық идеяның тарихы мен тағдырын бір ауыз сөзбен шиырып айтар болсақ, ол – ұлтжанды тұлғалардың қасіреті мен қуғын-сүргінге ұшырағаны, кешегі әралуан ұлттық идеяны әу бастағы тартымды мән-мағынасынан жұрдай болған социалистік идеяның алмастырғаны, ол – өз еліндегі, өз жеріндегі біраз қазақтың күшпен таңылған саяси-идеологиялық тапшыл ұрандар мен адасулар әсерінен қазақтан жатсынуға бет түзегені. Ұлтын сүйген, ұлтымызға төнген қауіпті ұғынған рухы биік ақын-жазушылар, ғалымдар, жекелеген тұлғалар туған халқының тілі, діні, мәдениеті, жері үшін отқа күйіп, суға түскенмен, қылышынан қан тамған тоталитарлық жүйе Қазақстанда тілге жеңіл, жүрекке жылы ұлттық идеяны түзуге де, халыққа ұсынуға да жеткізбеді. Жиырмасыншы-отызыншы жылдары Алаш зиялылары құрбандыққа шалынғаннан кейін ұлттық идеяны табу бағытындағы «Жас тұлпар» қозғалысының дүниеге келгенінен, «Қазақ әдебиеті», «Зерде» газет-журналдарындағы ұлт тарихы, тілі, мәдени мұрасы жайлы жарияланымдардан, 1986 жылғы желтоқсан оқиғаларынан көреміз. Бұл қазақ жастарының тәуелсіз қоғамды аңсауынан, егеменді мемлекет болуға ұмтылуының бір көрінісі екенін анық айтамыз. Бұл арманға 1991 жылы қол жеткізіп, тәуелсіз мемлекет болдық.

Бүгінде халқымыздың қажырлы еңбегінің арқасында әлеуметтік әл-ауқатымыз артып, инновациялық даму жолына түстік. Ұлт болып ұйысып алдымызға қойған мақсаттарға жетуде қастерлі тәуелсіздіктің құны жолындағы құрбандарын ұмытпай, оларды үлгі ету арқылы күш-қайратқа және рухани бірлікке ие бола аламыз. Алаш ардақтыларының аманатын ұлықтау мақсатында жұдырықтай жұмылып, түрлі маңызды іс-шараларды ұйымдастыруды жоспарлап отырмыз.

Қазіргі Қазақстан әлем сахнасында мақтанарлықтай беделге ие. Жас мемлекетіміз осындай аз ғана уақыттың ішінде көптеген ірі экономикалық, саяси және әлеуметтік жетістіктерге қол жеткізді. Қазіргі таңда Қазақстан жас мемлекет бола тұра, көптеген елдерден әлдеқайда алда. Еліміздің аяғынан нық тұруы, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және экономикамыздың жедел қарқынмен дамуы – қазіргі таңда негізгі стратегиялық бағыттар. Бүгінгі Қазақстан – тек өзі орналасқан аймақта ғана емес, бүкіләлемдік проблемаларды талқылауда және шешуде ықпалды рөл атқаратын ел. «Қаз тұрып, қадам басқан тәуелсіздік сәбилік тұсауын өміршең уақытқа кестірген кезден бастап, осынау 20 жылдың бедерінде айшылық жерді алты рет аттаған алып секілді, дәуір жалынын мығым ұстап, тізгінін бекем қаға білді» – деп Елбасымыз айтқандай, егемен Қазақстанды бүгінде барша әлем танып отыр.

Бүгінде Отанымыздың жетістіктері – әрбір азаматтың ұлттық мақтанышы. Күшті қуатты мемлекеттер ғана ұзақ мерзімдік жопарлау мен, тұрақты экономикалық өсумен айналысады. «Қазақстан-2050 стратегиясы – барлық саланы қамтитын және үздіксіз өсуді қамтамасыз ететін жаңғыру жолы. Бұл елдігіміз бен бірлігіміз, ерлігіміз бен еңбегіміз сыналатын, сына жүріп шындалатын үлкен емтихан [4].

Мәңгілік идеясын жүзеге асыру бүкіл қоғамға жүктелуде және әрбір ұлтын сүйетін азаматтар оған өз ықпалын тигізу керек. Бұл орайда, елін сүйетін, елінің дамуына өз үлесін қосатын, ұлтжанды азаматтарды тәрбиелеу маңызды мақсаттардың біріне айналып отыр.

Жас ұрпақты Отанына, халқына, еліне, жеріне деген сүйіспеншілікке тәрбиелеп, олардың бойына сіңіріп қалыптастыру халық тәрбиесінде жетекші орын алады. Патриоттық тәрбие беру арқылы оқушының саналы сезімін көзқарасын қалыптастырады. Оқу орнында патриоттық тәрбиенің тереңдеуі Отанымыздың саналы да белсенді күрескерлерін

тәрбиелеуге, оларды еліміздің игілігіне жанқиярлықпен еңбек етуге, республикамыздың мүддесін қорғауға жаңа мүмкіндіктер туғызады. Жастардың Отанды қорғауға даярлау, жас азаматтардың патриоттық тәрбиесінің танымдары мен мінездерін қалыптастыру күрделі және сан түрлі процесс. Оқушының дүние танымын, білімін, көзқарасын қалыптастыруда мектеп шешуші рөл атқарады. Аға ұрпақтың лайықты мұрагері болу үшін жастарға халқымыздың Отан мүддесі жолында жасаған ерлік істерінің ұлылығын жете түсіндіре отыруымыз қажет. Сол арқылы әр жас жігіт, бойжеткен қыз еліміздің келешегі жолында табанды күрескер болуы керек екенін түсінуі тиіс. Ер жүрек адамды, табанды күрескерді тәрбиелеудің негізі мектепте басталады. Жалпы патриотизм дегеніміз – Отанға деген сүйіспеншілік, мемлекет алдындағы борышын жанқиярлықпен орындау.

Ал Қазақстандық патриотизм - Қазақстан азаматының өзін осы елдің төл баласы нағыз азаматы ретінде сезінгенде, Қазақстанды өзінің туған елі, Отаны деп есептеген жағдайда ғана қалыптасады дей келе Қазақстанның патриоты қандай болу керек екенін белгілесек, онда оның ерекшеліктері мынада:

➤ Қазақстанда 130 – дан астам ұлт өкілдері тұрады. Көп ұлтты мемлекет. Барлығы Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздеріне ерекше құрметпен қарайды, шын ниетімен қадірлейді. Әрбір ұлттың Қазақстанды ортақ үйіміз деп санай білуі;

➤ Қазақстанда тұратын барлық халықтар ұлтына қарамай Отанды қорғауға дайын болуы;

➤ Қазақстан халықтарын өзінің Отан алдындағы қызметін түсінуі мен оны орындауға деген ұмтылыстың болуы;

➤ Әр баланың бойында адамгершілік, батылдық, шыдамдылық, төзімділік қасиеттерін дамытып, жеке тұлғаны қалыптастыруға үлес қосу болып табылады.

➤ Ана тілін құрметтеу, оны дамыту, өз тілінде сөйлеу әрбір адамның қоғам мен мемлекет алдындағы жауапкершілігі екенін түсінуі.

Тәуелсіздік ғасырлар бойы халқымыз аңсаған аса маңызды құндылық. Бұл құндылықтың түйіні біреу ғана – Мәңгілік Ел біздің өз қолымызда. Ол үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек. Байлығымыз да, бақытымыз да болған Мәңгілік Тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білуіміз керек. Елбасы Жолдауында айтылған осы бір сөздер әрбір саналы азаматтың жанын тербері сөзсіз.

Мәңгілік Ел ұғымы ұлтымыздың ұлы бағдары – «Қазақстан-2050» Стратегиясының түп қазығы болып табылады. Біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ ала білуге тиіспіз. Ол сабақтың түйіні біреу ғана – Мәңгілік Ел болу біздің өз қолымызда. Бұл үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек. Байлығымыз да, бақытымыз да болған Мәңгілік Тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білуіміз керек. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі оны ұстап тұру әлдеқайда қиын. Бұл – әлем кеңістігінде ғұмыр кешкен талай халықтың басынан өткен тарихи шындық. Өзара алауыздық пен жан-жаққа тартқан берекесіздік талай елдің тағдырын құрдымға жіберген. Тіршілік тезіне төтеп бере алмай, жер бетінен ұлт ретінде жойылып кеткен елдер қаншама. Алдыға қойған ұлы мақсаттары бар, ертеңіне сеніммен қарайтын, жастары алғыр, жаңалыққа жаны құштар, рухы биік ел ғана мәңгілік ел болып ғасырлар бойы жасайды. «Қазақстан-2050» – Мәңгілік Елге бастайтын ең абыройлы, ең мәртебелі жол.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Қазақстан Республикасының Президенті, Елбасы Н. Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы.
2. Байтұрсынов А.Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
3. Жұмабаев М.Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
4. Айқын «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». – 2014. – 18 қаңтар.

## **ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ ІЗГІЛІКТІ БАСҚАРУДАҒЫ ОЙ-ПІКІРЛЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕНІҢ НЕГІЗІ БИЛЕР ИНСТИТУТЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ**

Жүсіп Баласағұнның ізгілікті басқаруға байланысты педагогикалық көзқарастарының қалыптасуының бастау алар қайнар бұлағы – туған халқының әдет-ғұрпындағы, салт-санасындағы педагогикалық пікірлер. Тәлім-тәрбиелік көзқарасының қайнар көзі – халықтық педагогика. Асан қайғы, Бұқар Жырау толғаулары негізделген ізгілікті басқару идеялары Құтты білік дастанының өміріндегі дүниежүзі философтарының ел басқару туралы толғамдары мен үндестік табуы осыған дәлел. Дәстүрлі мәдениетіміздегі дала ойшылдарының ішінде адамгершілік, философиялық-психологиялық ой-пікірлерімен ерекше толғандыратын көшпелі елдің ойшылы Асан қайғы. Ол елі қайғысыз, мұңсыз, жері де жайсаң, жауласу мен араздасуды білмейтін жерді іздеп тапқысы келді. Осы мақсатпен желмаясына мініп, қазақтың кең даласын шарлаумен болды. Өркениетті, прогрессивті идеялардың өкілі Асан Қайғыдан бастау алатын жыраулар поэзиясының да қоғамдағы басқару мәселесінде, парасаттылықта орны зор.

Қазақ халқы әрқашан «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деп туғанына тартпай, параға сатылмай әділ билік айтушы билерді дәріптеген. Дастанда: Құлда бектің хақысы болады екен, Құлдың бекте ақысы болмай ма екен?! Бек – құлдың қызметіне құмарлансын, Тек, естен құл хақысын шығармасын! [1].

Бектің құға, құлды бекке хақысы бар екенін көтеруі ақынның озық көзқарасын білдіреді.

Айтар сөзді сайлап алғын ақылмен,  
Жауабың дөп, қатар түссін нақылмен.  
Көп тыңдай біл, аз сөйлеп тез түсіндір,  
Ниет қойып, ой мен сезім күшін біл.

*Немесе:*

Көп тыңдай біл, сөздеріңді таңдай біл  
Ізгі ойларды әр жүрекке жалғай біл [2].

Бұл бәйітте адамды қатерлікке ұрындыратын көпсөзділік пен ұшқалақтықтан сақтандырып, ізгі ой мен ізгі сезімді айтады. Ізгі кісінің қалыптасуына керек нәрсе – білім. Халық ауыз әдебиетінен ізгіліктің жалғасы дала ойшылдары жыраулар поэзиясынан тапты. Мұсылман өркениетінен кейінгі прогрессивті идеялардың өкілі – Асан Қайғыдан бастау алатын жыраулар поэзиясында да қоғамның дамуын тежейін көкейкесті мәселе қозғалады.

Асан қайғының арман еткен «Жерұйығы» - суы сүт, топырағы май, тасы алтын, ағашы толған жеміс-жидек, жұрт қайғы-қасіретті білмейтін құтты қоныс. Оған жеткен елді жау алмайды, онда ел аласы, ру таласы жоқ, үркіп-қорқу, жаугершілік деген болмайды, «қой үстінде бозторғай жұмырқалайды». «Жерұйықты мекендеген жұрттың бай-кедейі жоқ, бәрі тең, барлығы шат-шадыман, бақытты өмір өткізбек.

Асан қайғы өзі іздеген құтты мекенді «Жұпар қорығы», «кеңтүбек», «Тартүбек» деген жерлерде деп есептейді. Сол жерді табу үшін желмаясына мініп, төңіректің төрт бұрышын кезеді. Бірақ таба алмайды, табу да мүмкін емес еді. Арманына жете алмаған асан қайғы өксімен дүниеден көшеді.

Асан қайғының «Жерұйықты» іздеуі жөніндегі аңыз қазақ халқының таңғажайып жарқын, бақытты болашақты аңсаған арманының туындысы еді. «Баланы туады екенсің, мінезді тумайды екенсің». «Бір биеден ала да туады, құла да туады», «Балаңа ұрпаққа үлгі».

«Өзге елде сұлтан болып, өз елінде ұлтан болуды» армандаған Бейбарыстың ұлы істері де бүгінгі ұрпаққа өнеге.

XVIII ғасырдағы қазақ әдебиетінің ең көрнекті өкілі – Бұқар жырау (1668-1781) туралы зерттеуші ғалымдар еңбектерінде: «Арқалы жырау, қабырғалы би Бұқар өз тұсындағы қазақ хандығының бас идеологы болады. Ісімен де, жырымен де Абылай хан саясатын мейлінше қолдайды. Хандықтың нығаюы, хан үкіметінің берік болуы жолында күреседі. Өз шығармаларында Абылайды сырт жауларға қарсы күресте айрықша қайрат көрсеткен қайтпас батыр, ел қамын жеген көреген көсем ретінде бейнелейді. Алайда, ханға орынсыз бас ұрудан ада жырау қажетті жерінде ащы шындықты айтудан тайынбайды, оны сынау, шенеуге дейін барады» [3]. Бұқар жай ғана арқалы жырау, ақылшы аға емес, мемлекет істеріне елеулі ықпал етіп отырған қабырғалы биге, өз заманының ұраншысына айналады. Тәрбие бағытында жазылған жыраудың мынадай мұрасы бүгінгі ұрпаққа өсиет болып келеді.

Ел бастау қиын емес,  
Қонатын жерден көл табылады.  
Қол бастау қиын емес,  
Шабатын жерден ел табылады.  
Шаршы топта сөз бастаудан қиынды көргем жоқ.

Осы жолдарда Бұқар жырау сөз құдіретін, оны сыйлау құрметтеу керек деген ойды насихаттайды. Өйткені әділетті ақылды сөз кез келген іс-әрекеттеде басшыға да қарапайым адамада өте қажетті болып келеді.

Бұқар жыраудың бұл толғауы Жүсіп Баласағұнның дәулеттің өтпелілігі туралы айтқан ойымен үндесіп тұр. «Құтты білік» дастанының бас кейіпкері Айтолды Елік Күнтудымен сұхбатында дәулеттің құбылмалылығын айтады. Осы тұрғыдағы түйінді ой мынындай бәйіт арқылы берілген:

*Бір орында Су; сөз , дәулет тұрмайды.  
Жиһазгерлік және бермей тынбайды [1].*

«Құтты білік» дастанында құт, дәулеттің өзгермелі қасиеттері Айтолды сөзінен басқа қанағаттың символы бас кейіпкер Одғұрмыш бейнесі арқылы ашылады. Дастанда бұл мәселеге бірнеше тақырып арналды: «Құттың құбылмалығы мен дәулеттің баянсыздығы», «Жігіттікке ашынып, өкініп, қарттық, егделік хақында айтқандары» [4] «Заманның бұзылғаны, достардың жәбір-жапасы туралы» «Кітап иесі Жүсіп ұлы Хажыб өзіне ақыл-кеңес береді» деген бөлімдері ерекше көңіл аударады.

«Құтты біліктің» төрт кейіпкері де ұлықтық пен кішіктік ізетін сақтай отырып, сұрақ-жауап жолымен тілдеседі. Өйткені, Күнтуды-әмірші, Айтолды-уәзір, Олар Әділетті, Бақытты, Ақыл мен Қанағатты көрсетеді. Құдіретті әмірші Күнтуды Айтолды уәзірлік қызметке шақырады. Ақ, адал қызмет еткен Айтолды өлген соң әкесінің орнына Өгдүлмішті қызметке алады. Әмірші одан ағасы Одғұрмышты да өкімет ісін араластыруды бірнеше рет өтінеді, бірақ Одғұрмыш үш мәрте бас тартады.

Күнтуды мен Одғұрмыш арасындағы күрделі басталған қатынастың соңы, өзара түсініктік пен сенімге ұласады. Бұл өмірдің мәнін пайымдау жайлы ойлары дастаннан көрініс табады.

Ниеттеріндегі тазалық, сұлулық, олардың еркіндігі мен адалдығы, қайырымдылық – бұл адам бойындағы ізгі туа біткен қасиеттер.

Бірақ олар әділет, бақыт, ақыл және қанағат ретінде аталды және «Құтты біліктің» төрт кейіпкерінің бойына жинақталды. Егер бүгінде экология мәселесінде табиғат, қоғам және адам қарастырылса, ойшылдың Ғалам, Қоғам және Адам мәселелерін зерделеуі адам өмірі мен табиғат заңдарының ортақтығы жайлы, олардың қатар өмір сүруге мүдделілігі жайлы еріксіз ой туғызады.

Кісі мәңгі болмас, мәңгі ат ары,  
Мәңгі қалар оның жақсы атағы.  
Өзің мәңгі емес, атың мәңгілік,  
Атың мәңгі болса, затың мәңгілік.

Ұлы педагог білікті, парасатты адамдарды қоғам өз дәрежесінде бағаламайтын, бұл дүниеде ашкөз надандардың ұтатынын, олар пайда күнемдік пен парасатқа, білімге, адам тағдырына, адамзаттық мұраттарға көз жұма қарайтынын айтады. Өз дәуірінде бұл жағдайды түзеу үшін өмірдің бар салаларына білім нұрын сеуіп, қараңғы халықтың көзін ашып, оларды бұл дүниелік күйкі әрекеттерден серпілту керек. Дана педагог білім – өмір нәрі, парасат-ғаламат сарайы екендігін, оған ұмтылғандар мақұрым қалмайтынын адамдар білмейді деді. Әлеуметтік сатының әрбір деңгейінде адамдар білімдер болуы керек. Танымның шегі жоқ, парасат ғылым мен адамзаттың терең болмысына бойлай алады. Ойшылға парасаттың орасан зор қуатына терең сену тән болды.

Ізгілік ұғымына қажетті категория білім жөнінде айтса, ізгілік ілімінің маңызды компоненті ретінде білімнің адамның жетілу жолындағы ролін ары дамытқан Жүсіп Баласағұн еді:

Бұл-ізгілік шын асыл  
Асылға үйір шын асылдар туасы!  
Асыл дара, кім жасырар таласар!  
Қолға тисе, барша адамға жарасар [1].

Ақын ізгілікті асылға теңейді. Яғни, ізгілік ұмытылмайды, тозбайды, жоқ та болып кетпейді. Ізгіліктің мәңгілік құбылыс екендігін айтады.

Адамның ізгілігі оның адамға деген адами қарым-қатынасымен анықталуында.

Адамды ізгілікке тәрбиелеудің ешқашан кеш болмайтындығын айтады.

Ізгілік халқымыздың дамуының барлық кезеңінде мәдениет пен адам тағдырын біріктірген аса бай құндылық. Тәуелсіздік рухы ата-бабаларымыздың құнды туындыларын өз ұрпақтарымен қайта табыстырды.

Айтар сөзді сайлап алғын ақылмен,  
Жауабың дөп, қатар түссін нақылмен.  
Көп тыңдай біл, аз сөйлеп тез түсіндір,  
Ниет қойып, ой мен сезім күшін біл.

Немесе:

Көп тыңдай біл, сөздерінді таңдай біл

Ізгі ойларды әр жүрекке жалғай біл [1] – деген бәйітте адамды қатерлікке ұрындыратын көпсөзділік пен ұшқалақтықтан сақтандырып, ізгі ой мен ізгі сезімді айтады.

Билер институтының дамуына үлес қосқан қазақтың үш жүзінен шыққан билер болды. Көптеген билер қатарында қазақ тарихында ерекше орынға ие болған, аса құрметпен халқына танылған Жарылғап би болды. Сөз атасы Майқы би, «қолыңдағы құсты қусаң, орманға кетеді, маңындағы досты қусаң, дұшпанға кетеді», «Жақсы би жаудың шетін ел етіп сөйлейді, жаман би елдің шетін жау етіп сөйлейді», – деген екен. Мен маңайымнан дұшпан іздеп, жаусырап отырғам жоқ. Ұлтыңның басына мынандай сұрқылтай, қара күн туған бұл заманда досты көбейте алмай отырмын. Ішімдегім түрімде, түрімдегім тілімде, деп шынайы дос бола аласыңдар ма? – деді. Жарылғап би қазақтың «ар дауы», «күн дауы», «жер дауы», «жесір дауы», «жетім дауы» «көз құны» тәрізді дауларға бел шеше кірісетін шешен би ретінде сомдалып көрінген. Ұлы бабамыз Майқы би:

Хан қасында би ақылды болса,

Қара жерден кеме жүргізеді –демекші, қазақ хандары әрқашанда билерге құрметпен қарап, олардан өз ісін бастарда кеңес алатын. Сондай ханның біреуі Тәуке хан. Осы тұрғыда профессор Сәрсенбі Дәуітұлы айтқандай: «Төле бидің мықтылығы оның өмір сүрген ортасының, бірге қызметтес болған адамдардың абзалдығынан ба деп қаласыз. Тура бидің қасында өзінің қара басының қамын ойлайтын, ісі жайдақ, сөзі суық жандар емес, кілең өресі биік жақсы мен жайсаңдар, атап айтсақ, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке би және Әз Тәуке хандар болған. Осыларды ақын төгілте жырлайды:

Ілгерірек заманда,  
Бұрынғы өткен адамда,  
Үш би, бір хан атанып,

Қазақ қазақ болғанда [5].

Тәуке хан атақты үш бидің араласуымен Жеті жарғы жобасын жасады. «Тәуке хан тұсында қабылданған қазақ халқының дәстүрлі әдет-ғұрып заңдарының жинағы Жеті Жарғыны жасауға: Төле би, Қазбек би, Әйтеке билер қатысқан. Онда кісі өлімі, ұрлық, ата-анаға тіл тигізу, жер, жесір дауы, т.б. мәселелері қамтылып, құн төлеу, айыбын өтеу нормалары белгіленген. Қазақ тарихында тек хан мен билер елбасында болған емес. Басқару ісіне белсенді қатысқандар батырлар да болды.

Қасиетті қазақ жерінде «Ізгілік пен зұлымдылық – адамның іс-әрекетіне, сондай-ақ қоғамдық құбылыстарға белгілі бір таптық адамгершілік тұрғысынан бағасы берілетін моральдік-этикалық категориялар. «Ізгілік» деп қоғам адамгершілікке сай, үлгі алуға лайық деп есптелетін түсініктер ұғынылады. Оразбаева Алтайы Иранбекқызы «Қазақ қоғамындағы билер институты: тарихи бастаулары, орны және рөлі (XVIII)» атты диссертациясында «Өзінің (XVIII ғ. Қазақ қоғамында қазіргі Қазақстан территориясында қалыптасқан көшпелі және жартылай көшпелі қоғамдардың ерте кезеңіндегі ақсақалдар кеңесі, ру тайпалық құрылымның өзін өзі басқару тәрізді қоғамдық тетігі ретінде бек, би институттарының пайда болуының негізгі алғы шарты болып табылады. Ерте орта ғасырларда бек, яки билер институты ру тайпалардың бетке ұстар игі жақсыларынан құралып, аристократиялық қаған билігі жүйесінде халық тарапынан өкілдік етуші әлеуметтік тетік рөлін атқарады».

XI ғасырда өмір сүрген түркі халқының ұлы ғұламасы Жүсіп Баласағұнның ізгілікті қоғамды қалыптастырудағы идеясының билер институтының құрылуындағы мәні, билік жүйесін ізгілікті басқару мәселелерімен сабақтасып отыруы және оның маңыздылығы дәлел. Әрбір адамның өз пікірін, еркін білдіретін мүмкіндігі болуы керек. Қазіргі таңдағы мәселе біздің еліміздің ерекшелігі де әлемдік тәжірибені еске ала отырып, қоғамды демократияландырудың моделін қалыптастыру. Ол Президент

Н.Ә. Назарбаевтың халыққа жолдауларында айқын ашып көрсетілген. Қазақстан Республикасындағы әділетті билік жүйесін демократияландырудың негізгі өзегі және оны жүзеге асырудың нақты жолдары жоғарыда қарастырылған билер мен жыраулар өсиетіне негізделуі тиіс деп ойлаймыз. Қайырымдылық сүйіспеншіліктен басталады. Ол тек, өмірде бар заңдылықтың негізінде жүзеге асады. Ең бастысы, Баласағұн тарихи тағылымы – білім, оқу-тәрбиенің педагогиканың негізі және философиялық мұра болады.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Құтты білік // Көне түрік тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубай. – Алматы: Өлке, 2006. – 640 б.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л., 1957. – 282 с.
3. Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы. – Алматы: Білім, 2003. – 112 б.
4. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. – 445 б.
5. Төле би. Құрастырып, алғы сөзін жазған Сәрсенбі Дәуітұлы. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 360 б.

***Н. Жұмабайұлы, М. Рүстем***

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранттары*

***Ғылыми жетекші – З.М. Жанадилова,***  
*аға оқытушы*

#### **«МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК МӘСЕЛЕСІ**

Әлемде өзгеріссіз қалған дүниелердің бірі – халық. Қазіргі күнде де, өткен ғасырдың ширегінде де мемлекеттің өмір сүруін халық, қоғам қамтамасыз еткен, халық қаншалықты

бірлікте, бір идея төңірегінде шоғырланса, ол соншалықты мемлекеттің мықтылығын қамтамасыз етеді екенін тарихтан-ақ аңғаруға болады.

Кез-келген мемлекеттің басты құраушысы ол халықтың болуы шартты дүние, халық-мемлекеттің негізі, оның басты құраушысы. Халықтың болуы ол басым ұлттың болуын меңзейді. Қазір жаһанданудың кең етек алған дәуірі деп қаншалықты айтпасақ та, халықтар өз-өздерін танудан бас тартқан емес. Керісінше жаһандануға қарсты тұрып қана емес, жаһандануда жұтылып кетпес үшін халықтар өзін-өзі тануға, бірегейлігін сақтауға жүгініп жатыр, әрине бұл табиғи құбылыс. Себебі, кез-келген халықты солақай саясаттың жетегінде бір ұлтқа таңу мүмкін емес, ондай саясаттың болшақта сыр беретіні сөзсіз. Ол табиғи үрдіс ретінде қоғамда орын алу керек, қоғам оған дайындығын көрсеткен кезде мемлекет, яғни билік оған араласып, жөн сілтеуі керек, кез-келген қоғамды уақытылы бағыттама, ол конфликтілі жағдайға немесе басқа арнаға бұрылып кетуі әбден мүмкін.

Қазіргі күнде көріп отырғанымыздай, кез-келген ұлт өзінің ерекшелігін көрсетуге, бірлікке жұмылуға, ұлт екенін паш етуге мүдделі болып отыр, әрине оған толықтай құқылы да. Осы заманында ұлтты тану, ұлттың ерекшеліктеріне мән беру, ұлтты бағалау, бір ұлтқа тиесілі болу өте маңызды дүние болып отыр.

Мемлекеттің дамуы тек оның саяси-экономикалық дүниесіне, жағдайына байланысты емес, ол сонымен қатар сол мемлекетті құраушы ұлттың болмысына, табиғатына, бірлігі мен ортақ мәдениеті мен менталитетіне де байланысты болып келеді. Мемлекет неғұрлым тату, бірлігі нығайған болса, соншалықты оның өміршеңділігі мен гүлденуі соған байланысты болып келеді.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында орын алған жағдайлар мен өзгерістер мемлекеттердегі ұлттық бірегейлік мәселесін ушықтырды [1]. Олай дейтін де жөн бар, алысқа бармай-ақ өткен ғасырда КСРО басынан өткерген мысалға жүгінсек те болады. Кеңес үкіметінің құрамында болған мемлекеттер ыдырағаннан кейін, олардың бірегейлік мәселесі ушыққан болатын.

Әлем елдерінің ұлттық саясатын зерделеу барысында көптеген дамыған мемлекеттердің ұлттық бірегейлік мәселесіне баса назар аударып отырғандығы байқалады. Ол, бірінші кезекте, тіл саясатынан көрініс беруде. Бұл – жаһандану тудырып отырған қауіп-қатердің алдын алу үшін орын алып отырған шаралардың бірі.

Негізінде, жаһандық өркениеттердің, нақтылап айтқанда, мемлекеттердің бірін-бірі ақпараттық, мәдени, технологиялық саясатарқылы жаулап алушылығы күшейген тұста ұлттық бірегейлікті сақтау – өтемаңызды міндет болып отыр. Ірі мемлекеттер мысалында алар болсақ, бәсекелестік саясат аясында, олардың басты ұлттық мақсат-мүддесі- әлемдік деңгейде өз тілдерінің үстемдігі мен деңгейін сақтап қалу.

Ұлттың тілі мен жазуының бәсекеге қабілетті болуы оның қазіргі заманғы ақпараттандыру мен коммуникациялық технологиялармен үйлесімді болуына байланысты болып отыр.

Мәскеу мемлекеттік университетінің профессоры А.Н. Кочергин: «Әлемнің жаңа құрылымдық жіктелу процесі ретінде жаһандану өркениеттердің өзара әрекетін емес, экономикалық, қаржылық, нарықтық, әскери механизмдер, технотрондық құралдар мен бұқаралық мәдениетті отарлау көмегімен атқарылатын бірінің екіншісіне ықпалын білдіреді. Қоғамның шынайы бірлігі мен уақыт пен кеңістіктегі ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ететін өркениеттік бірегейлік мәдени дәстүрлерге демеуболды. Оны сақтап қалу тиісті құқықтық жүйені жасауды қамтамасыз ететін дамыған азаматтық қоғам жағдайында ғана мүмкін. Кез келген елдің мәдени реттасын бұзу оның өзінің ұлттық сәйкестілігінен айырылуын білдіреді. Бұл дәстүр – елдің бірегейлігін жоғалту жолындағы соңғы қадамы. Егер демемлекет өзінің дербестігін сақтағысы келсе, онда оның қызметі дәл осыны сақтауға бағытталуы тиіс» [2], – деп түйіндейді.

Кеңестік республиканың құлауымен орын алған Қазақстандағы ұлттық қатынастардағы түбірлі өзгерістер, Қазақстан Республикасы азаматтарының ұлттық, әлеуметтік-саяси



бірегейлік сана-сезімдерінде дағдарыс нышандарын тереңдете түскені белгілі. Бұл қалыптасқан жағдайда объективті және субъективті себептерге байланысты туындаған ұлттық қатынастағы қайшылықтардың алдын алу, сол мақсатта мемлекет өз шеңберінде өмір сүретін әр түрлі этникалық және әр тілде сөйлейтін қауымдастықтардың өзара ұлтаралық келісім негізінде еркін дамуына алғышарттар жасауды, интеграциялану үрдісі арқылы бірегейлік сана-сезімін қалыптастыруды, біртұтас шоғырланған Қазақстан Республикасы халқын, азаматын қалыптастыру мәселесін күн тәртібіне қойды.

Бұл аталған міндеттердің идеялық негізі Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның дамуы – қоғамның идеялық бірлігінде», «Ғасырлар тоғысында», «Тарих толқынында» және кейіннен шыққан «Ел бірлігі» ұлттық доктринасының жобасында көрсетілген. Онда бүгінгі Қазақстан қоғамында қазақ этносының ұлттық сана-сезімінің өскені баяндалып, ұлттық бірегейленудің қазақстандық үлгісін іздестіру мен қалыптастыру қажеттілігі атап көрсетіледі. Біздің еліміздің ерекшелігін (тарихи, географиялық және көпұлттылық құрамын) атай келе, Н.Ә.Назарбаев одан әрі бірегейлік мәселесіне екі деңгей тұрғысынан келе отырып, шешу қажет дейді. «Бірінші деңгей, ол Қазақстан халқын біртұтас азаматтық және саяси бірегей қауымдастық ретінде қалыптастыру болмақ. Суперэтникалық қауымдастық емес, ең бірінші орында нақ осы халық ретінде...», – делінеді Н.Ә.Назарбаевтың «Тарих толқыны» атты еңбегінде. Демек, көрсетілген алғашқы кезеңде мемлекет тек таза формальді бірлестіктен жалпыға ортақ құндылықтар негізінде біріккен сапалы деңгейдегі жаңа бірлестік болмақ.

Екінші деңгей, Қазақстандық және шетелдік қазақтардың ұлттық бірегейлігімен тығыз байланысты. Осы жерде қазақ ұлтының ішкі ұлттық бірегейленуі мәселесін шеше отырып, бірегейленудің алғашқы деңгейі - қазақ халқының азаматтық және саяси топтасуы мәселесін есте естен шығаруға болмайды. Олар өзара тәуелді байланыста» [3, 118-б.].

Сайып келгенде, Қазақстанның гүлденуі қазақ ұлтының өркендеуіне немесе қазақ ұлтының әлеуметтік прогреске қол созуы Қазақстан қоғамының дамуына ықпал етіп отыруы тиіс. Өйткені этностың даму қисынының өзі – ұлттың өмір сүруі мен дамуының материалдық және рухани жағдайын қамтамасыз ететін құрал ретінде мемлекеттің пайда болу қажеттігін негіздейді. Қоғам ұлттық мүддені қолдап, іске асырушылардан, ұлттық өзіндік санасы жоғарылар мен ұлттық санасы төмендерден, ұлт тілін білетіндер мен менсінбейтіндерден, ұлттық дәстүр мен моральды сақтайтындар мен ескермейтіндерден, кейде ұлттық мүдделер үшін белсенді күресетіндер мен бей-жай қарайтындардан тұрады. Тиісінше, олардың алдыңғылары «ұлт өкілі» ұғымына бірегейлігі барлар, соңғылары бірегейлігі жоқтар болып шығады.

Қазақстандық қоғам әртүрлі ұлт өкілдерінің бір-бірін түсінуіне негізделеді. Қазақстанды мекендеген этностардың ортақтарихи тағдыры қазіргі қазақстандық халықтың өзіндік санасына, оның өмірлік түсініктерімен ұмтылыстарына, құндылықтарымен идеалдарына жағымды ізін қалдырғаны сөзсіз. «Қазіргі Қазақстанда халықтың этномәдени негізі бойынша көлденең бірігуі көбіне идея кратиялық сипатқа ие» дей келе зерттеушілер табиғи жағдайда қалыптасқан ұлттық бірегейліктің ерекшеліктерін ескергенді жөн санайды [4].

1975 жылы «Этникалық бірегейлік» атты Дж. Де-Востың ұжымдық еңбегі жарық көреді. Біріншіден Дж. Де-Вос этникалық бірегейліктегі эмоционалды-субъективті, тіпті иррационалды астарды зерттеуге ұсынысын айтатын болсақ, екіншіден ол бұл феноменнің рационалды маңыздылығын да жоққа шығармайды. Этникалық бірегейліктің негізгі белгісі ретінде сабақтастық сезімі, өткенмен тығыз байланысты көрсетеді. Де-Вос бұл сұрақты тұлғаның бүгінінен айырмай, оның әлеуметтік-экономикалық мәртебесі мен болашақтағы талпыныстарымен қатар зерттейді.

«Шығу тегінің, дінінің, құндылықтарының, тіршілік етутәсілдерінің бір екендігі туралы сезім – «ортақ негіз» тектес – ішкіөзін өзі анықтауымен сипатталатын топқа

адамдардың бірігу үдерісінде үлкен маңызға ие. Бір әлеуметтік топтың ішінде есею, байланыс құралдарының ұқсастығы адамдар арасындағы барлығына түсінікті бейімделу механизмдерін қалыптастырады, бұл келіспеушіліктердің мүмкіндігін азайтады», – деп жазады Дж. Вос [5].

Этникалық бірегейлік қазіргі қоғамда тұлғаның динамикалық түрде байланыс жасауына тұрақтынегіз болады, өткенді қазіргі күнімен байланыстырады, тарихис абақтастықты қамтамасыз етеді, әлемде бағдар жасау жүйесін қалыптастырады.

Қазіргі орын алып жатқан ұлттық бірегейлік дағдарысына Қазақстан Республикасы төтеп беру мақсатында шаралар қолданып жатыр, дегенмен де біздің түп-тамырымызда қалған оқиғалар мен орын алған дүниелерді жылдар да жуып-шая алмайды, сондықтан да бұл жағдайды реттеу үшін жапсыру саясатын қолданумен емес, тамырымызда жайылған қатерлерден, кемшіліктерден құтылу арқылы шешу керекпіз. Сондықтан да, мемлекет алдында тұрған басты мәселелердің бірі – ұлттық бірегейлікті сақтап қалу, дамыту, беріктендіру, осы ағымда реттелген саясатты ұстанып, жалған саясатқа жоламай, алдын-ала болжалынған қадамдар жасау. Осы арада Елбасысының ұсынысымен «Мәңгілік ел» идеясы алға тартылды.

«Мәңгілік Ел – ұлтымыздың ұлы бағдары, Қазақстан-2050 стратегиясының түпқазығы болып табылады. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі оны ұстап тұру аса қиын екенін барлығымыз білеміз. Бұл әлем кеңістігінде ғұмыр кешкен талай халықтың басынан кешкен тарихи шындығы. Өзара алауыздықпен жан-жаққа тартқан берекесіздік талай елдің тағдырын құрдымға жіберген. Және біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ ала білуіміз керек. Ол сабақтың түйіні біреу ғана – «Мәңгілік ел» біздің өзіміздің қолымызда. Байлығымыз да, бақытымыз да болған мәңгілік тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білуіміз керек. Тәуелсіздік – қасиетті сөз, қастерлі де киелі ұғым. Тәуелсіздіктің туын желбіретіп, жықпай ұстау, біздің қолымызда.

«Мәңгілік Ел болу, жерұйықта өмір сүру ата-бабамыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы екенін барлығымыз білеміз. Ол арман тәуелсіз елдерімен терезесі тең қатынас құратын, әлем сахнасынан орын алатын тәуелсіз мемлекет болу еді. Халықтың мақсат-мүддесі ескеріліп, тұрмыс-жағдайы реттеліп, тұтас мемлекет қоғамында ғұлама әл-Фараби атап кеткен «Қайырымды қоғамға» қол жеткізу болатын. Біз бұл арманға бастар жолдамыз. Мәңгілік Елдің тамыры тереңдей бастады. Қазіргі қоғамда «қазақ елінің ұлттық идеясы қандай болуы керек, ол қайдан негіз алуы керек?» деген сауалдың жиі талқыға түсіп жүргенін білеміз. Қазіргі таңда бізде сол идея пайда болды. Біз үшін болашағымызға бағдар етіп ұлтты ұйыстыра алып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея анықталды деп сенеміз. Ол – «мәңгілік ел» идеясы. Тәуелсіздігімізден бастау алған халық бірлігі мәңгілік ортақ мұраттарға қол жеткізді. Біз еліміздің абырой- келбетін сақтайтын, тәуелсіздігіміздің тірегі бола білетін идея тудырдық, бірақ сол идея төңірегінде атқарылатын игі істер әлі көп. Қазақтың мәңгілік мақсаты ұрпақтың мәңгілік болашағын баянды етуге арналады. Ендігі ұрпақ – мәңгілік ұлы ұлттың – қазақтың перзент, осындай мағынада Елабасымыз өз сөзін білдірген болатын.

Қазіргі уақытта Мәңгілік Ел болу үшін азаматтарымыз әділ, жастарымыз көреген, баарлық қоғам мүшелері білім, ғылыммен мықты қаруланған болуы қажет. Себебі, кез келген мемлекеттің басты байлығы ол халқы, адам капиталы. Сондықтан «Мәңгілік Ел» болу үшін әр азаматымыз осы бағытта жұмыс жасауы керек. Бірігіп тырыссақ, бізден бақытты, бізден рухты халық болмас.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Castells M. The Power of Identity. – 2nd ed.//The Information Age: Economy, Society and Culture. Volum 2. – Malden-Oxford-Carlton, 2004.

2. Кочергин А.А., Кочергин А.Н. Глобализация и культура // Вестник Чувашского университета. Гуманитарные науки. – 2002, № 1. – С. 86-93.
3. Назарбаев Н.А. Тарих толқыны. – Алматы: Атамұра, 2003.
4. Колумбаев Б.Е., Шуматова М.М. Ұлттық бірегейлік тәуелсіздіктің сыртқы көрінісі ретінде // Қарағанды университетінің хабаршысы. – 2013, № 4 (72). – 52-59 бб.
5. Девос Дж. Этнический плюрализм: Конфликт и адаптация // Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология. – М., 2001.
6. Поиск национально-цивилизационной идентичности и концепт «особого пути» в российском массовом сознании в контексте модернизации. – М., 2004. – С. 40-41.

***D. Hudaiberdina,***

*Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University;*

***A. Zhusipova,***

*Undergraduate of Al-Farabi Kazakh National University*

## **THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF KAZAKH NATION IN THE HISTORICAL LITERATURE OF SOVIET KAZAKHSTAN**

In XX century the traditional culture of the Kazakh people was studied in the context of Soviet culture. Culture of nomads considered from the point of view of the theory of Eurocentrism. So, according to the basic idea of the above-mentioned concept of the traditional culture of the Kazakh people represent the culture of the past, the culture of the country, which has no room for further self-development without the intervention of Russia. Moreover, in the history of the study of European culture for a long time dominated by the concept by stages, progressive, evolutionary development of history, culture, and do not fit into the framework of Eurocentrism culture were perceived as inferior to them in terms of development in the economic, cultural plans. Accordingly, the traditional culture of the Kazakh people was seen as being on the lower level of development with respect to European culture, and it was believed that after a period of time as a result of technical progress the traditional culture of nomads should be to achieve a high level of cultural development.

However, in historical science there was a view that the traditional culture as such has its written history, as traditional culture is inherent to follow patterns of behavior, perceived by previous generations. Almost all of the information passed on from generation to generation through human memory, word of mouth. Basically, proponents argued that the unwritten culture due to orientation towards the collective memory of the reproduction characteristic of the structure of the society, such as the behavior of such thinking. Lotman in the "Alternative: unwritten culture or culture to culture?" Proves that there is a self-contained, self unwritten culture, characteristic of traditional culture [1]. Unwritten culture, the transmission of information by word of mouth is typical of almost the entire history of Kazakhstan. But in any case we cannot say that the historical science of Kazakhstan lacked a foundation, a basis for the study – historical sources. Suffice it a significant place among the sources of the study of the history of Kazakhstan took folklore, archaeological data, everyday objects, beliefs, etc. Indeed, since the XIX century, the study of the history and culture of traditional societies engaged in ethnography: it studied the traditions, rituals, costumes and cuisine, and world outlook. However, with the approval of the Marxist theory of the Soviet period related to the culture has changed. In studies of the culture of the Soviet period was studied as follows: on the one hand, culture is understood as education, so special attention was paid to the work of historians, literacy, construction of schools, their functioning, publishing and replication of textbooks and teaching aids. In studies of this trend is mainly considered (as a percentage) the level of literacy and education of the population of Kazakhstan, the number of constructed and operated schools, colleges, universities, and their human resources, increase in literacy among the population [2]. On the other hand, culture was represented as one of the

components of history, including the history of human thought, therefore, in the writings of scholars regard the democratic ideas and the views of representatives of the Kazakh Education – Ciocan Valikhanov, Ibrai Altynsarin, Abay – In the context of world history and political philosophical thought. A large number of research projects of the Soviet era – scientific articles and monographs - are devoted to the latest issue. [3] The problem of development of socialist culture of Kazakhstan during the years of "building a socialist society", "cultural building" covered in a number of collective works [4] and monographs [5], theses, which shows the role of the revolution and the power of the proletariat in the study and development of the Kazakh culture, the party in cultural development, and the crucial role of the party in this process is shown in comparison with the cultural development in Kazakhstan before and after the Revolution of 1917.

The twenty years of XX century proved fruitful for the preservation of historical and cultural heritage in the sense that in this period have been published: Kazakh epic work (A.Divaev, M.Auezov), the Kazakh traditional folklore (U.Turmanzhanov, S.Seifullin) and Kazakh kui (A. V.Zataevich), the customs and traditions associated with the centuries-old way of life of Kazakh people (A.Baytursynov). S.Seifullin in 1929 in the newspaper "Kazakh Enbekshi" called on the people to the collection and preservation of folklore, oral and written literature [6].

Under the rule in historical science ideas of historical materialism problem of preservation of historical and cultural heritage considered only if it is consistent with the materialist conception of history. In the Soviet period have been studied enough works of folklore of Kazakh people associated with the themes of work, homeland, the plight of ball; epics, the story of which consisted mainly of the struggle for the liberation of their homeland [7]. Particular attention was paid to the creation Mahambet Utemisov, one of the leaders, the mastermind of the uprising in Bukeyev (internal) Horde in 1836-1838, respectively, are not considered work "reactionary" cultural workers as referred to in the works of the Soviet period, and historical figures (Bukhari -zhyrau, Kozhabergen-bard).

In historical studies of the Soviet period, occupies a special place to solve the following urgent tasks of the Soviet state: the elimination of mass illiteracy of workers, the introduction of universal compulsory primary education, the growth of secondary education. In May 1926, the Council of People's Commissars of the republic adopted a "Charter of the Unified Labor School of the Kazakh SSR." Accordingly, work began on the creation of textbooks and educational materials for schools. In that work active participation was taken by S.Seifullin, S.Sadvakasov, G.Musrepov, M.Dulatov, Zh.Zholdybaev and others. The organizer of the preparation and publication of textbooks in the Kazakh language were made by members of the Editorial Board at the State Publishing House of the Kazakh ASSR within the A.Baitursynov, A.Bukeyhanova, S.Sadvakasova, Zh.Aymautova. Among the first books recommended to the press, were collections of poems of Abay and fables, riddles of A.Baitursynov.

Much attention academic historians in the problem of continuity of the historical and cultural values, traditions given to the issue of cultural development, cultural revolution, widely considered issues beginning and end of the Cultural Revolution and its periodization. Since education patriot of the Soviet state, comprehensively developed person considered the main task of the problems of the Cultural Revolution, raising the cultural level of the Soviet man got up one notch on the importance of the problems of industrialization and collectivization. One of the famous explorers of the Cultural Revolution of the Soviet state R.B.Suleymenov wrote: "In a broad sense Leninist cultural revolution was conceived as a large-scale, global revolution in the whole spiritual life of society, designed to convert on a new socialist basis not only of the entire system of culture, education, science and art, but also to create the conditions in which almost solved the problem to the harmonious development of personality, fully developed and trained, highly educated, the conviction hardened ideological mastering the scientific Marxist-Leninist ideology, creative thinkers creators of material and spiritual values, highly moral people, personifying a genuine socialist way of life" [8].

The problem of preserving the continuity of the traditions of past generations, historical and cultural heritage is shown quite clearly in the works of Kazakh writers and poets. Kazakh literature

was formed as part of the multinational Soviet literature. Her origins were A.Bukeyhanov, A.Baytursynov, S.Seifullin, Zh.Aymautov, M.Dulatov, M.Zhumabaev, S.Mukanov, G.Musrepov etc. They did not hide the difficulties that they encountered on the path of building a new culture. Cultural situation in post-revolutionary country (until the mid of twenty years of XX century) was studied by Turar Ryskulov. Significant contribution to the analysis of the problem was made by T.Zhurgenov, S.Nurpeisov and others. For example, S.Seifullin was published in 1932, a textbook on the history of Kazakh literature "Kazakh adebieti" in 1933 A.Konyratbaev – «XVIII-XIX. Kazakh adebieti "in 1941 E.Ismailovym –"Kazakh adebieti". "They laid the foundation for the study of the Kazakh literature, paying special attention to the study of the centuries-old Kazakh folk wisdom, passed on from generation to generation. Overall, the scientists examined the relationship is true enough oral poetry to written literature, oral poetry from the cultural heritage of the Kazakh people. The history of the Kazakh culture is considered systematically in the works and E.Ismailova S.Mukanov [9]. However, the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan in 1947, adopted a decision in which the attention of the public and the creative intelligents was drawn to the fact that the history of Kazakh literature study is not enough, a lot of gaps that research in this area are superficial. In July 1957 a decree "On measures to improve the status and study and critical use of literary and poetic and musical heritage of the Kazakh people", scientists call for that you need to "pay more attention to research and development of critical literary and poetic and musical heritage of the past and skilful use of it in the future development of the national in form, socialist in content culture of the Kazakh people, radically improve the performance of the collection and publication of works of pre-revolutionary oral and written Kazakh literature and music "[10].

A notable phenomenon in the 50s of XX century is that in the Kazakh literary criticism was the formation of Abai as an independent scientific direction in philology. A special contribution to the development of a new branch of literature has made well-known writer, playwright, novelist, scholar and literary critic, social activist Mukhtar Auezov Kazakh SSR, was reflected in the epic novel "Abai's Way" life of the Kazakh people, its traditions, customs, way of life and so on. If we consider this work from the perspective of historical analysis, the epic novel is the source for the study of history, culture, way of life and mentality of nomads [11]. Activities for the study of the writer's creativity Abay played a fundamental, significant role in the development of Kazakh literature, a total of spiritual culture of Kazakhstan. M.Auezov was the author of the first Kazakh epic, the first researcher of the great poet of the Kazakhs. In addition, the scientist in Abay studies identified a new problem - the problem of continuity of traditions in the work of Abai Kazakh democratic literature beginning of XX century "establishing continuity between the Abai Kazakh democratic and therefore the beginning of the XX century - Donentaevym, Torajgyrov, Seralina, especially the continuity between the ratio of Abai these poets in Russian culture and literature "[12]. In the 20s of XX century M.Auezov tried to publish a book on the history of Kazakh literature. The result of such painstaking work became the "Literary History", published in Kyzyl-Orda in 1927, but until 1991 the publication of this work was banned due to the ideological situation in the country. When you work with a layer of centuries-old wisdom of the Kazakh people MOAuezov not just analyzed the samples of folklore, but also suggested systematization of the material, searching for the genesis of a genre of folk art. The writer rightly pointed out that national traditions are not one but several generations. On this occasion, he wrote: "We need not break with tradition and follow-up, innovation, he is regarded not as a continuation of traditions and their revolutionary understanding ... It is like the baton, but the baton very special - in which each new stage of art goes, constantly accumulating new and enriching " [13].

In the Soviet period of great interest to the study of folk music showed public figures, social scientists, historians and writers. For example, anthropologist and composer A.V.Zataevich. Alexander has recorded over two thousand folk songs and kyus published collections: in 1925 – "1000 Songs of the Kyrgyz (Kazakh) people" in 1931 – "500 songs and kyus of Kazakh people". Ethnographer wrote about the integrity of folk forms. "A.V.Zataevich is primarily known as a prominent folklorist, tireless collector and an investigator of Kazakh folk music" [14] – he noted P.V.Aravin. He is in the "Music and aesthetic views A.V.Zataevicha" wrote: "A.V.Zataevich

eagerly stretched to all health services and national, currently stored in the unfading beauty of national culture and realistic musical creativity. On this basis grew A.V.Zataevicha permanent interest to folk songs to vocal and choral performance " [15]. Even in the aforementioned novel M.Auezov in his imagery a significant role to play music. Ample space in the novel devoted to famous musicians, akyn singers of the XIX century, which continued the tradition and developed in his work Abai Kunanbayev and continue to develop the figures of music of the Soviet period. Auezov showed not only the social significance bard, his role, a place in the spiritual life of the nomadic society, but also the laws of transmission of skill in the transmission of oral tradition akyns. However, with the addition of the territory of the Kazakh zhuzes to the Russian Empire, then the formation of a single state in the USSR was great influence of European, especially Russian, traditions of Kazakh musical art. Therefore, the meetings of the Society for the Study of Kazakhstan systematically addressed issues of public education, health, literature and science. At one of the meetings have been identified two opposing points of view. One of the problems in the collision was the problem of the influence of the views of the European musical education in distinctive Kazakh musical art. I.P.Tretyakov believed that European music education can help figure Kazakh art build your creativity on a more professional level; I.P.Slovohotov art, on the contrary, it is assumed that the result of the introduction of European art music would be the displacement of original Kazakh culture, which, in turn, will lead to the destruction of the culture of the nomads.

One of the areas in the study and protection of cultural heritage was the organization of the Kazakh SSR in the Society for the Protection of Cultural Monuments, then create a primary organization in the regions and districts of the country. "...But a true patriot must know their homeland, not only proud of her today, but its glorious past, its progressive tradition that goes back centuries. It is no coincidence in the country was and is a lot of work on the identification, preservation, study and promotion of monuments of the past"[17].

In the postwar period the government paid attention to the people's initiative, the development of crafts and art and decorative arts, organized public performances, exhibitions, "Gathering the people's masters of applied art and decorative art showed a great desire to continue the work of folk artists, the desire to unite in a cooperative and creative workshops, to transfer their skills and the art of young people "[18]. However, artists have noted that not all kinds of folk art of the Kazakhs are interested in young people, "Regional and Republican review also showed that among the masters of applied art almost entirely of young people do not have that causes more anxiety for the continuity of craftsmanship craftsmen" [19].

The basic concept when considering the problems of continuity in the work of the researchers is the concept of tradition. In the modern cultural sciences, defines cultural tradition: it is "something that stabilizes society, ensures the reproduction of the past in the present, enables the present generation to build on past experience. Passed down from generation to generation of consistent rules of activity in the integral unity up technology activities, is the essence of culture "[20]. It is known that the historical path traversed by the people, it is deposited in the social memory, which further gives some settings, values stability and retentive for a long time, covering more than one or two generations. These traditional attitudes, handed down from generation to generation and develop the elements of a certain way of life and way of thinking characterize the national character of the people and their mentality. B.D.Lebin Soviet philosopher believed that the cultural heritage are "not only expressed in the form of the spiritual values of the subject, but are themselves the bearers of these values: of science, technology, culture, knowledge and experience" [21].

In the period of independence in Republic of Kazakhstan in the process of historical self-awareness and understanding of the genesis of the Kazakh ethnic group and its formation in space. In carrying out these tasks plays a special role to solve the continuity of culture, so with great attention devoted to the problems of culture, cultural heritage, synthesized existing data and identify new ones. Proof can serve as a large-scale state program "Cultural heritage" for 2004-2006, approved by the President of Republic of Kazakhstan dated 13 January 2004 aimed at ensuring safety, efficient use and availability of all regions and social strata of Kazakh society monuments of

historical and cultural value, Kazakhstan culture has deep historical roots. Various historical stages through which the country left a footprint in the formation of the cultural potential of the country. Tasks so unique inherently diverse program. They relate to practically all spheres of culture, but united by one goal - to ensure the safety and effective use of historical and cultural heritage of the Kazakh people, the formation of a common cultural space that provides access to different groups of population of different regions of the country to the cultural elements and information resources. This trend in historical science involves the study of materials that are currently not only in Kazakhstan but also in archives, libraries, museums, the territory of foreign countries. To do this, it planned to organize expeditions to the countries of CIS and foreign countries to study these unique materials, documents, ensure their safety, the transfer to electronic media (disks, diskettes), to provide access to them, make copies of manuscripts, historic publications, books and popular works. Particular attention is paid to restoration of monuments of history and culture of the republic, the creation of fundamental works on the problem of the cultural heritage of the Kazakh people, its scientific study and the publication of a set of historical and cultural monuments of Kazakhstan. Now, at the beginning of the XXI century all the necessary socio-economic, political, ideological prerequisites for the study of the cultural past of the country, to explore the Kazakh public with famous monuments of cultural heritage, with famous examples of literature and folklore, philosophy of the Kazakh people. These include the best works that make up the rich treasury of philosophical, political and historical thought. A feature of these samples historical and cultural heritage is that they were formed over the centuries and stored in the memory of people, handed down from generation to generation and are stored in the memory of the people of our time. Considerable attention in the cultural policy of the Government of Republic of Kazakhstan paid translation into the official language materials on the history of Kazakhstan, the history of the formation of the Kazakh nation, the writings of Herodotus, Ptolemy, Thucydides and other famous foreign historians, as well as translating the masterpieces of Kazakh culture in the major languages of the world to people of other dating countries, people of different nationalities of the Earth with a rich cultural heritage of the Kazakh people, a significant part of the story which has been associated with a nomadic way of life, nomadism. This will be a process of a kind of cultural exchange and integration of the Kazakh culture into the world cultural space.

To sum up, in the Soviet historical science of Kazakhstan scientists considerable work done on the study of the vast complex of cultural heritage etched in artefacts, in the samples of folklore and ethnographic data.

#### *References:*

1. Lotman Y.M. Alternative: unwritten culture or culture to culture? // Lotman Y.M. Inside minded worlds: Man – text – the semiosphere – history. – M., 1996. – P. 344-345.
2. GA MSE. F. 1168. Op. 1. D. 25 vol.
3. Djumagulov K.T. Ibrahim Altynsarin and development of culture of the Kazakh people. – Almaty: Kazakhstan, 1984 and others.
4. Studies in the History of the Communist Party of Kazakhstan. – Almaty, 1963; Culture of Soviet Kazakhstan. – Almaty, 1957; Science of Soviet Kazakhstan. – Almaty, 1960; Essay on the history of the Kazakh Soviet literature. – Almaty, 1958.
5. Kim M.P. Forty years of Soviet culture. – M., 1957; Abrosenko K.P. Growth of the culture of the Soviet society. – M., 1958; Baishev C. The victory of socialism in Kazakhstan. – Almaty, 1961.
6. Kamaliev K. Educational activities S.Seifullin. – Almaty, 1983. – P. 92.
7. Kekshe E.F. Batyrlar zhyry. – Almaty, 1987; Ep Edige // Edige Batyr. – Alma-Ata, 1996; Zhirmunsky V.V. Tyurksky heroic epic. – L., 1974 and others.
8. Suleimenov R.B. The problems of the spiritual life of Kazakhstan period of developed socialism // Actual problems of the history of Soviet Kazakhstan (for the 60th anniversary of the Kazakh SSR and the Communist Party of Kazakhstan). – Alma-Ata: Science of the Kazakh SSR, 1980. – P. 261.
9. Ismailov E., Mukanov S. Ūsu zholdarymyz. Maqalalar. – Almaty, 1960.

10. History of Kazakh literature: In 3 vol. /Ed. I.T. Dyusenbayev. – Vol. 2. Pre-revolutionary Kazakh literature. – Alma-Ata: Science of the Kazakh SSR, 1979. – P. 9.
11. Auezov L. History of Kazakhstan in the works M. Auezov (on the material of "Abai's Way" and "Dashing time"). – Almaty: Sanat, 1997.
12. M. Auezov achievements and shortcomings in the study of the heritage of Abai // Auezov M. Unpublished materials Abay studies. – Alma-Ata, Nauka, 1988. – 117 p.
13. Tayzhanov A.T. M.O. Auezov – thinker. – Alma-Ata: Gylym, 1991. – P. 70.
14. CSA RK. F.1840. Op.1. D.122. L.24.
15. Ibid. – AL 31.
16. Suleimenov R.B. Historiography cultural revolution // Soviet historical science of Kazakhstan (1917-1960): Essays on the formation and development. – Alma-Ata: Gylym, 1990. – P. 206-207.
17. Gasquet. F. 637. Op. 1. D. 1. L. 3.
18. Gasquet. F. 637. Op. 1. D. 122. L. 3.
19. L. 4.
20. Cultural. / Ed. G.V.Dracha. – M.: Alpha-M, 2003. – P. 115.
21. Lebina BD Lenin and scientific intelligentsia // Philosophical Sciences. – 1969, № 2. –P. 186.

**Г.Қ. Құрманбаева, Г.Ә. Омарова,**  
*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің*  
*магистранттары*

**Ғылыми жетекші – З.М. Жанадилова,**  
*аға оқытушы*

### **ЖАЗУЫ ЛАТЫН ӘЛІПБИІ НЕГІЗІНДЕ**

Жазу – ұлттың мәдениеті мен әдебиетін, тарихын өткеннен бүгінге, бүгіннен болашаққа жеткізетін күдіретті құрал. Технологияның қарыштап дамыған әрі әлемдік мәдениеттің кіріккен уақытында өркениет өрісінен тыс қалмау үшін ұлттық құндылықтарды сақтай, әдеби мұраларымызды жаңғырта отырып жаңа үлгідегі әліпбиге көшу бүгінгі күн талабының бірі.

«Қазақстан-2050» – Мәңгілік Елге бастайтын ең абыройлы, ең мәртебелі жол. Осы жолдан айнымайық, қадірлі халқым! Әрбір күніміз мерекелі, әрбір ісіміз берекелі болсын! Дамуымыз жедел, келешегіміз кемел болсын! Жарқын іспен күллі әлемді таң қылып, Жасай берсін Елдігіміз Мәңгілік! – деп жолдау-сөзін аяқтаған Қазақстан Республикасының Президенті, Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Мәңгілік ел» ұғымын ұлтымыздың ұлы бағдары «Қазақстан-2050» стратегиясының түп қазығы етіп алынғанын алға тартты [1]. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауының «Қазақ тілі және тілдердің үштұғырлығы» туралы бөлімінде – «Қазақ алфавитін 2025 жылдан бастап, латын графикасына көшіру үшін дайындықты осы бастан қолға алу қажет. Бұл қазақ тілін жаңғыртып қана қоймай, оны осы заманғы ақпарат тіліне айналдырады», – деген болатын [2].

Жоғарыда айтылған мемлекет басшысының ұсынысы бүгінде ел ортасы мен ғалымдардың, зиялы қауым арасында талқылануда. Өткенге көз жіберсек, жазу туралы мәселе қазақ тарихында әр кез талқыланып, түрлі айтыс-тартыстардың қоғамдық санаға жол тартқаны бізге белгілі. Мысалы 20-40-жылдары арасында жазу туралы түрлі пікірлер туындаған болатын. Бұл уақыттарда қазақ жазуы үш түрлі кезеңді бастан кешірді. 20-жылдардың аяғына дейін араб графикасына негізделген әліпби болды. Араб әліпбиінде ұқсас әріптердің көптігі және олардың бір-бірінен қосалқы белгілер арқылы ғана ажыратылуы, бір әріптің сөз басында, сөз ортасында, сөз соңында түрліше таңбалануы, бас әріпінің жоқтығы сандық белгілердің керісінше оңнан солға таңбалануы сауат ашуда, оқыту ісінде, баспа техникасы үшін қиындықтар туғызғандығы желеу болып, діни саясаттың да өзіндік әсеріне



байланысты жазудағы өзгеріс орын алды. Көп ұзамай араб тілді кітаптар тәркіленді, жойылды. Араб тілді басылымдарды оқығандар, осы тілдегі кітап ұстағандар қуғынға ұшырады.

7-тамыз 1929 жылы қабылданған КСРО-ның араб жазуын қолданатын елдердің латын әліпбиіне көшуі туралы қаулысынан кейін, ғалымдардың пікірлерінде сауат ашуда да, баспа техникасын дамытуда да ілгерілеудің болғандығы айтылады. Латын әліпбиіне көшу мәселесін алғашқы болып көтерген әзірбайжан ғалымдары болды. 20-жылдың қазақ интеллигенциясының алдыңғы қатарлы өкілдері, оқушы жастар, оқытушылар латын әрпіне негізделген жаңа әліпбиге көшу мәселесін көтеріп, осы жаңа әліпби төңірегінде айтыстар тартыстар өрбіді. Әліппе мәселесіне байланысты ұлт зиялылары екі қанатқа бөлінді. Оның бірі - А. Байтұрсынов бастаған зиялылар болса, екіншісі латын әрпіне көшу мәселесін көтерген Нәзір Төреқұлов, Мұхтар Мурзин тобындағы ұлт өкілдері еді.

1924 жылы Орынборда өткен қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде А. Байтұрсыновтың «Төте жазу әліппесі» зиялылар тарапынан кең қолдау тауып, аталмыш съезде қабылданған болатын.

1926 ж. ақпан-наурыз айларында Баку қаласында өткен Бүкілодақтық 1-түркологиялық съезде латыншылар мен арабшылар арасында Латын әліпбиін насихаттаған Нәзір Төреқұловтың 1924 жылы «Жаңа әліпби неге керек?» деген кітабы Мәскеуде жарық көрді. Әліпбиді өзгерту мәселесінің қайдан шыққандығына тоқтала отырып, латын әрпіне көшудің негізгі себебі араб әрпінің оқу мен жазуда қолайсыздығында деп көрсетті. Арабшылардың ұстанған позициясының басымдығына қарамастан съезд түркі халықтарының латын графикасы негізінде жасалған әліпбиді қабылдауын дұрыс деп шешкен болатын.

1927 жылы латын әрпін алу жолындағы білімпаздардың арасында болған айтыстарты жинақ ретінде Кәрім Тоқтабаев пен Мұхтар Мурзин Қазақстан жаңа әліппе комитетінің тапсырмасымен Қазақстан мемлекеттік баспасынан «Жаңа әліппе жолында» деген атпен кітап ретінде бастырып шығарды. Бұл жинаққа латын жазуына көшуді ұсынған бастамашылар Н. Төреқұлов пен М. Мурзиннің сөйлеген сөздерінен бастап, В. Бартольд, Л. Жирков сияқты атақты ғалымдардың да жаңа әліпбиге қатысты айтқан пікірлері енгізілді. Осы съезінде ғалым-лингвист А. Байтұрсынов латын әліппесін қабылдаудың қажетсіздігін баяндамасында баса көрсеткен болатын. Бұл баяндама 1926 жылы «Еңбекші қазақ» газетіне жариялаған еді. А. Байтұрсынов араб әліппесін жақтап сөйледі. «Әуелі тіл дыбысына жеткілікті болу, болмау жағынан салыстырып қарайық», – дей отырып, латын-араб әліпбиін салыстырады, араб әрпінің тиімділігін, қолайлығын, маңыздылығын дәлелдеуге тырысты. [3, 325-б.]. Съезге қатысушылар екі топқа бөлініп, бірі араб әрпінің түркі халқы үшін маңыздылығын айтса, екінші топ латынға көшудің аса қажеттігін дәлелдеді. А. Байтұрсынов бастаған қазақ арабшылары латындандыруға қарсы болып, съезде реформаланған араб әліпбиін қабылдаттыруға барлық күштерін салды.

«Латын әліппесі керек пе, керек емес пе деген таласты қойып, латын әліппесін қалай еткенде дұрысырақ жүзеге асыруын сөйлесуіміз керек. Іске кірісуге мезгіл жетті», – деген Т. Шонанов, латыншылар ұйымын ашуға белсене кірісуге шақыра отырып, әліппе мәселесіне қатысты үш ағымның барлығын да атап өтеді. [4-22-б.]. Оның көрсетуінше, бірінші ағымдағылар ескі араб әліппесінің түрін өзгертпей сақтауды көздеушілер, екінші ағымдағылар араб әліппесінің кемшілігін мойындап, оны түзетуге бет бұрған жамаушылар, ал үшінші ағымдағылар әлгі өзгерістен дым шықпайтындығын дәлелдеп, латын жазуына көшуді қуаттаушылар.

1940 жылы славян жазуына негізделген орыс әліпбиі қазақ тіліне тән әріптермен толықтырылып, Ұлы Орыс елінің мәдениетін елдермен жақындастыратын, орыс елін жақсы танытатын жазу ретінде қабылданған болатын. Орыс әліпбиінің басы артық әріптерінің бар екендігі таралу шегінің славян халықтарымен шектелетініне қарамастан кеңестік өкіметтің «кеңестік бір халық» саясатының «жақындасу» мен «бірігу» жоспары негізінде 1932-1933 жылдары латын жазуының орнын алмастыру қолға алына бастады. 1935-жылы КСРО халқы кириллица жазуына көшірілді [5, 122-б.].

Жалпы, латын әліпбиіне көшу туралы әңгіме, пікірталас 1990-жылдардың басында қайта көтерілді. Тіл жанашырлары, саясаткерлер халыққа өз пікірлерін білдірді. Мұнда да ұсыныстар үш түрлі бағытта көрініс берді деп айтуға болады. Біріншісі көне орхон жазуына негізделген жаңа әліпби қолдану. Екіншісі – орыс әліпбиін сақтап қалайық деген пікір. Үшіншісі – латын әліпбиіне көшу деген пікір болды.

Академик Әбдуәли Қайдар бастаған зиялы қауым өкілдері жасаған ұсыныстары бүгінгі күнге дейін құндылығын жойған жоқ деп ойлаймыз. Баспасөздегі «Латын әліпбиінің болашағы зор» деген мақаласында, Латын графикасы негізінде қабылданатын қазақ әліпбиінің жобасын ұсынып, түсініктемесін жазған академик Әбдуәли Қайдар төл дыбыстарымызды таңбалайтын 28 әріпке жеке-жеке тоқталып, «жазуды жаңғырту, жаңалу мәселесіне байланысты латын жазуының болашағынан көбірек үміт етеміз. Пікір алысу мақсатымен латын тілінің жобасын жариялап, өз ойымызды дәлелдеуге тырыстық. Латын да қазақ тіліне дайын тұрған жазу емес. Оны да лайықтап үйлестіру керек», – деген болатын [6, 6-б.].

1990 жылдары жазылған тіл жанашырлары Ә. Ибатов пен А.Османованың «Қазақ әдебиеті» газетінде «Жазуда ұлттық қасиет болу керек» – деген танымдық мақаласында, жазуды – бабалар жазуы, аталар жазуы, біздің жазу, келешек жазуы деп жүйелі түрде тарата, бөліп көрсетеді де, ұлттық жазу дәрежесіне жеткізуге болатын – латын жазуы туралы, «Латын жазуы –қазір дүниежүзілік техника жазуы, дүниеге аты тараған көптеген құдіретті елдің жазуы. Сондай қанатының ұшасы кең жазуды өз тіліміздің табиғи ерекшелігіне, тіліміздің өзіндік ішкі заңына лайықтап алсақ, ол бізге ұлттық қасиетіміз сіңген жазу болып шығар еді деп ойлаймыз», – деген пікір білдіреді [7, 11-б.].

Еліміздің ертеңі бүгіннен басталады. Мәңгілік ел идеясы кешегі өткен ата-бабалар армандаған, жол салған, бастаған істерінің рухани, заңды жалғасы. Бұл идея ендігі жерде бүгінгі біздер арқылы келешекке жол алуы қажет. Ендігі жерде біздің еліміздегі латын жазуын қабылдауға деген ниеттің бәрі де мәңгілік елдің әлем бедеріндегі танылымы мен жоғары мәдениетінің әдебиеті, тарихының түсініктілігі және Қазақ елінің беделі .

Біздің жазба құндылықтарымыз, дереккөздеріміз толығымен кириллицамен жазылып болды деп айта аламыз. Кирилл әріпімен жазылған дүниені латын әріпіне аудару көп қиындықтар тудырмайды. Қазіргі заман талабына сай жазба деректер, мұрағат құжаттары мүмкіндігінше электрондық тасымал құралдарына көшіріліп жатыр. Қазіргі кездегі техникалық құралдарда сақталатын жазбаларды аудару арқылы жазба қорды толықтыруға әбден болады. Ол ескірмейді, қажет кезінде басып шығару да тиімді. Томдарды ауыстыратын құрылғыларды латын тілінде жазып шықсақ, мол мұрамызды жоғалтпасымыз анық..

Латын жазуына көшу арнайы жүйемен, сатылы түрде мектеп қабырғасынан бастау алатындықтан, жаңа технологиялық үлгілердің қарыштап дамуы, түрлі әдістемелік – оқыту үлгілерінің жаңашылдығы қазақ жазуының келешегін қамтамасыз етері сөзсіз. Түрлі тілдерді үйренуге қабілетті жастарымыз, ғалымдарымыз жазу үлгісін жоғары деңгейдегі тіл үйрету оқулықтары мен сөздіктер жасаудан бастайды деп ойлаймыз.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Жолдауы «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». – 2014, 17 қаңтар.
2. «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Егемен Қазақстан. – 2012, 15 желтоқсан.
3. Байтұрсынов А. Ақ жол. –Алматы: Жалын, 1991.
4. Смағұлова С. Орыс жазуына көшудегі іс-шаралар // «Отан тарихының методологиясы мен концептуалдандырудың өзекті мәселелері» атты тақырыпта «Қасымбаев оқулары» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: ҚазҰПУ, 2010. – Б. 23-27.
5. Смағұлова С. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы латын әліпбиіне көшу мәселесі тарихынан // Отан тарихы. – 2007, № 1 (37). – Б. 120-130.
6. Латын әліпбиінің болашағы зор // Ана тілі. – 1992, 24-қазан. – Б. 6.

**Г.Ж. Ташенова,**

*Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және әлем тілдері  
университетінің магистранты*

## **ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫМЫЗҒА ҚҰНТТЫ БОЛАЙЫҚ**

«Адамды түсіну үшін оның дүниетанымын, көзқарасын, идеалдарын, яғни рухани әлемін білу қажет. Ал ол жаратылыстану ғылымдары сияқты көзге көрініп тұрған нәрсе емес, сондықтан оны танып білу, зерттеудің де өзіндік ерекшеліктері бар. Осы тұста бізді қызықтыратын ұғыну, түсіну мәселесі көтеріледі. Жаратылыстану ғылымдары зерттейтін пәніне көзімен көріп, қолымен ұстап «сыртқы» әлемнен «сыртқы тәжірибе» арқылы жететін болса, рухани ғылымдарға бұған қарама - қарсы тәсілмен әрекет ету керек. Рухани әлемді тек «эмпатикалық» ену, бойлау арқылы, яғни сол зерттейтін субъектінің орнына өзінді қойып, соған айналу арқылы – бір сөзбен айтсақ, ұғыну арқылы танимыз. Жаратылыстану, немесе нақты ғылымдар өз фактілерін өздері түсіндіретін болса, ал рухани ғылымдарды түсіну, ұғыну керек. Оларды суреттеп, мазмұндап беру мүмкін емес, оларды түсіну керек, әркім өз санасынан өткізіп, өз жеке басымен сезіну керек. Табиғатты біз түсіндіреміз, сипаттаймыз, ал рухани өмірді ұғынамыз. Табиғат құбылыстары қайталанбалы нәрсе, сондықтан да оларды тәжірибе жүзінде бақылауға болады, ал рухани ілім объектілері, мысалы тарихи факті өмірде жалғыз рет қана орын алады, бірегей, сондықтан да ешбір тәжірибе жүзінде бастапқы қалпында қайталанбайды. Біз ешқашан Абайды өмірге қайта келтіре алмайтындығымыз сияқты, ешқашан оның өмір сүрген кезеңін де, ондағы тарихи жағдайларды да бәз қалпында қайталай алмаймыз. Нақты ғылымдарда біз абстрактілі жалпылауыш түсініктермен істес болсақ, ал тарихи ілімдер немесе тағы да басқа рухани ілімдерді игеру барысында біз өзіміз сияқты ерен жеке тұлғамен, оның ойымен, арман-мақсатымен кездесеміз. Басқаны объективті түрде суреттеп, сипаттап, түсіндіріп беру мүмкін емес. Басқаны ұғыну, сезіну, түсіну қажет. Құндылық – объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіретін философиялық-социологиялық ұғым. Философия тарихында құндылық көрінісінің заңдылықтары туралы жалпы түсінік XIX ғасырдың ортасында пайда болды. Құндылық ұғымына тұңғыш философиялық анықтаманы Р.Лотце мен Г.Коген берді. Құндылық объектінің адам үшін қаншалықты маңызды екендігін айқындайды. Ол пәндік және субъективтік деген екі бөліктен тұрады».

«Пәндік және субъективтік құндылық – адамның дүниеге қатынасының екі жағы, біріншісі – оның объектісі, екіншісі – субъектісі. Сондықтан пәндік құндылық баға берудің объектісі, ал субъективтік құндылық олардың өлшемі мен әдісі болып табылады. Пәндік құндылыққа заттардың табиғи қажеттілігі, өнімнің өзіндік құны, әлеуметтік игілік, ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени мұралар, ғылыми ақиқаттың теориясы маңызы мен тәжірибелік пайдасы, адамдардың іс-әрекетіндегі жамандық пен жақсылықтың іске асуы, табиғи және қоғамдық объектілердің эстетикалық қасиеттері жатады». Санадағы құндылық ұғымына қоғамдағы ойлау мен бағалау, мақсат және оған жетудің жолдары, қоғамда кездесетін түрлі нормалар жатады. құндылықтар өмірге, еңбекке, шығармашылыққа, адам өмірінің мәніне, т.б. баға беру қатынасынан тұрады.

Құндылықтар қоғам үшін ең маңызды деген әдет-ғұрыптар, нормалар мен мән-мағыналар қызметін өзіне бағындырады және реттейді. Құндылықтар адам мүддесінің объектісі бола тұра, әлеуметтік, заттық ортадағы күнделікті тіршілікте бағыт беру рөлін атқарады. Адам өзін қоршаған заттық және рухани әлемді құндылықтар арқылы бағалайды. Оның шынайы өмірге құндылықтық қатынасы тек сана негізінде болуы мүмкін. Құндылықтық сана заттың біз үшін қаншалықты бағалы, оның құндылығы неде екенін зерттейді. «Құндылық – мәдениеттің құрамдас бөлігі. Мәдениеттің құрамдас бөлігі болуы

себепті құндылық адамдардың өзін ұстауын реттейді, олардың шынайы тәртібін айқындайды. Мәдениет құндылықтары, тиісінше, материалдық және рухани болып бөлінеді.

«Құндылықтардың мазмұны қоғамның мәдени жетістіктерімен шарттастырылған». Құндылықтар әлемі, сөздің кең мағынасында, мәдениет әлемі деген сөз. Ол адамның рухани қызмет аясы, оның санасының дұрыстығын айғақтаушы, адамның рухани байлығының елшеуіші іспетті. Құндылықтарды мүдделердің қарапайым жалғасы немесе бейнеленуі ретінде қарастыруға болмайды. Олар салыстырмалы өзінділікке ие. Этномәдениет бірлігі болып табылатын «отан» концептінің басқа құндылықтар арасында ерекше орнын алады. Әр халықтың өзіне тән, тарихи-әлеуметтік даму ерекшеліктері мен өмір – тіршілігіне, тұрмыс – салтына, дәстүрлеріне байланысты дүниетанымдық, рухани - материалдық, мәдени құндылықтары қалыптасады. Қазақ халқы бай тарихтың иесі. Қазақ даласы әлемге «Екінші ұстаз» атанған Әл Фарабиды, Ж.Баласағұн, Ахмет Иассауи, М.Қашқари, Қадырғали Жалаири сияқты ғұламалардың даласы. Олардың еңбектері, ортағасырдағы Орта Азиялық ренессанс кезеңінің мәдени өміріне зор үлес қосқан болып табылады. Тарих қатпарларынан Қазақстанның мәдени қазыналарын тауып, бүгінгі ұрпақтың ол құндылықтарды сақтауына, танып білуіне, рухани-мәдениет саласындағы білімін дамытуға ұсынған еліміздің ғұлама ғалымдарының қажырлы еңбектері – жастардың патриоттық тәрбиесінің асыл арналары. Еліміздің егемендігімен бірге, халықтық тәлім-тәрбие қатысты қазыналарын жинақтап, оны этнопедагогиканың негізі мазмұнына енгізсек, сол мазмұнды жүзеге асырудың басты құралы – этномәдениет қазыналары. Бүгінгі еліміздің егемендігі, оның саяси-әлеуметтік, экономикалық, рухани-мәдениет саласында, әлемдік іргелі елдердің қатарынан орын алуы, сол азаматтық сананың жемісі. Ата Заңымыздың мазмұнындағы мемлекет ретіндегі белгіленген басты ұғымдар «Еркіндік, теңдік, татулық» – халқымыздың ғасырлар бойы аңсаған, ерлікпен қол жеткізген және қорғаған асылы. Бұл үш түсініктің аясында, мемлекетіміздің басты мұраты, Қазақстан Республикасы этномәдени білім беру тұжырымдамасының мазмұнында: «Бізге қажетті - жаны да, қаны да қазақы халықтың тілі мен дінін, тарихы мен салт-дәстүрін бойына ана сүтімен бірге сіңірген, егеменді елінің еңсесін көтеруді азаматтық парыз деп ұғатын ұрпақ тәрбиелеу», – деп көрсеткендей, еліміздің елдігі мен бірлігін сақтайтын, отаны, халқы алдындағы парызын жауапкершілікпен өтейтін, ұлтжанды ұрпақ тәрбиелеу міндеті тұр.

Халқымыздың ғасырлар бойы жасаған рухани-материалдық мәдениетінің бай мұралары, қазіргі «Этномәдениет тәрбиесі» негізінде жастардың отансүйгіштік тәрбиесі міндеттерін жүзеге асыруда пайдаланатын тәлімдік құрал болып саналады. Алайда, бүгінгі жаһандану үрдісінің «отан» концептісі секілді өте ауқымды да маңызды ұғымға өз әсерін тигізу қауіпі де жоқ емес. Бүгінгі қоғамдағы адамдардың ұлттық құндылықтарға деген көзқарастарының күнделікті әлеуметтік жағдайларға байланысты өзгеріске ұшырау қауіпі бар. Мысал келтіретін болсақ, жаһандық әлеуметтік үрдіс тұрғысынан қарасақ бүгінгі қоғамда қоғам мүшелері ең алдымен сапалы өнімге мұқтаж ал, сапалы өнім алу үшін өндірушінің сапалы білімі болуы керек. Осы тұста өз білімін тек өз саласында ғана жақсы меңгерген мамандар сұранысқа ие болатын болса, оларға меңгеруге берілетін білімнің тек кәсібіне қатысты білім салаларына оқу сағатының көлемі көп берілсе рухани немесе гуманитарлық білім аясына берілетін оқу сағат көлемі тарылуы мүмкін. Мұндай жағдайда ұлттық құндылықтарға өз әсерін тигізуі ықтимал. Осы орайда қазақ тіліндегі «отан» концептісінің тарихына қарасақ, Ресейден бұрын Абайдың заманы тұсындағы сол кездегі ең білімді адамның білуі керек барлық білімдері олардың айналасында қолжетімді болған. Мәселен, «сегіз қырлы, бір сырлы жігіт» деген сөз тіркесін алып қарасақ, сол кездегі күнделікті тұрмысқа қажетті қолөнерді меңгерген, танымал тұлғалардың еңбектері мен тарихи жырларды жаттаған, айтыса алатын, жұртты ұйымдастыра алатын, үйінің сыртына шықса мал немесе егін шаруашылығын жүргізуге ебі болған, салт-дәстүрді білетін, ата-бабасының жерін қорғай алатын батырлық қасиеттері олардың құндылықтары жалпы Қазақстан жері мен қазақтар туралы болған. Бертін келе, Ресеймен қосылғаннан кейін әлбетте заводтар, фабрикалар бой көтергеннен кейін сол кездегі ең білімді адамның білуі

керек білім аясы күнделікті әлеуметтік және кәсіби қажеттіліктерге байланысты жырлар, қиссаларды білу аясы физика, химия секілді ғылымдарға көбірек көңіл бөле бастағандықтан тарыла бастады. Сол кездегі «отан», «отансүйгіштік» концептілері әрине Ресеймен байланыстырылды.

Ал қазіргі жаһандану заманындағы қазіргі замандағы өз кәсібін жетік меңгерген бәсекеге қабілетті адамның білуі керек білім аясы өте кең ауқымды қамтиды. Тіпті өз кәсібінен бөлек олар қосымша ақпараттық технология, шет тілдері, тағы жұмысына қажетті қысқа мерзімді курстардан өзін-өзі үнемі жетілдіру жұмыстарымен айналысып жүргенде «отан» негізгі құндылықтарға өз әсерін тигізері белгілі. Десек те, ертеңгі ұрпаққа қалдыратын ұлттық құндылықтарымыздың сапасын сарқылтпай жеткізу бүгінгі Қазақстанның әр азаматының қасиетті борышы екенін ұмытпайық ағайын.

**4 СЕКЦИЯ.**  
**ҚАЗІРГІ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**  
**СЕКЦИЯ 4.**  
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ ГУМАНИТАРНОЙ НАУКИ**

**Н.А. Аскаров,**  
*кандидат филологических наук, преподаватель Университета  
имени Сулейман Демиреля*

**ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ПОСТСОВЕТСКОЙ  
ТРАНСФОРМАЦИИ СИСТЕМЫ СМИ КАЗАХСТАНА**

Становление самостоятельной национальной системы СМИ Республики Казахстан началось в 90-е годы XX века, после распада СССР и этот процесс не завершён до сегодняшнего дня. Трансформирующаяся система СМИ Казахстана, находящаяся в диалектическом взаимодействии с политической системой страны является одним из факторов социально-экономических и политических процессов, затрагивающих все стороны жизни многонациональной республики.

С момента провозглашения независимости Республика Казахстан активно приступила к проведению реформы в разных сферах социально-экономической жизни общества, в том числе и в области СМИ. 28 июня 1991 года был принят первый Закон Казахской ССР «О печати и других средствах массовой информации». За основу этого закона был взят Закон СССР «О печати и других средствах массовой информации» от 12 июня 1990 года. Именно этот закон положил основу преобразования системы СМИ.

В формировании национальной системы СМИ Казахстана повлияли следующие факторы: смена политического строя и переход к рыночным отношениям; отмена цензуры и право на частную собственность; процесс национального госстроительства; ускорение процессов дигитализации и конвергенции с активным развитием информационных технологий; этнодемографические процессы; процессы глобализации, интеграции и демассификации.

Кардинальные политическо-экономические реформы, проведенные в республике, также существенно повлияли на типологическую характеристику СМИ. В результате система СМИ Казахстана преобразовалась кардинально, в информационном пространстве страны появились новые коммерческие издания, многопартийные, религиозные, независимые СМИ, массовые издания бульварного типа, а также Интернет-СМИ и т.д. Соответственно, за время, прошедшее с тех пор, аудитория СМИ и социальная структура общества претерпели глубокие изменения.

Если в 1991 году в Казахстане издавалось 29 республиканских государственных газет и 43 журналов и выходили в эфир 21 теле- и радиоканал, то по состоянию на 1998 г. постоянно действуют около 2000 СМИ, из которых около 75% являются негосударственными.

Все эти трансформационные процессы в области СМИ были возможными благодаря тем правовым основам, заложенным на заре независимости республики.

В Казахстане с 2000 года наблюдается усиление процесс монополизацию информационного рынка.

Процесс концентрации и холдингизации СМИ в Казахстане связан, в первую очередь, с финансовыми трудностями СМИ. В связи с этим государством были предприняты патерналистские и протекционистские меры с одной стороны, и с другой стороны происходили процессы консолидации и холдингизации СМИ государственными органами и крупными бизнес-структурами. В итоге на информационном пространстве страны появились первые медиахолдинги и отдельные медиакомпаний, на основе которых формировался

отечественная медиаиндустрия. Небольшая емкость медиарынка с экономической точки зрения особо не привлекает бизнес структур. Из-за этого они главным образом предусматривают СМИ в качестве инструмента влияния. Эти процессы, произошедшие в информационной поле республики, также оставили свои следы в типологической структуре системы СМИ страны.

По данным Министерства культуры и информации, на 1 января 2011 г. в республике зарегистрированы 233 действующие телерадиокомпании, из которых: телерадиокомпаний – 93 (из них 50 телекомпаний, 43 – радиокompаний), операторов спутникового вещания – 6, компаний кабельного телевидения – 134.

Государственные телерадиокомпаний – 14, негосударственные – 79 и один государственный оператор спутникового вещания. 93 телерадиокомпании организуют вещание 113 телерадиоканалов.

В Казахстане 11 телеканалов и 5 радиостанций имеют республиканский статус.

На территории Казахстана функционируют 134 оператора сетей эфирно-кабельного и кабельного телевидения, предоставляющих услуги платного многопрограммного телевидения повышенного качества и уровня обслуживания. Среди их деятельности носит, как правило, локальный характер. Данный сектор предоставлен несколькими крупными операторами, такими как «Алма-ТВ», Grop TV, DIGITAL TV, Отау ТВ и др.

По оценочным данным Агентства РК по статистике на конец 2013 г. плотность пользователей сети Интернет составляет 71,1% на 100 жителей, т.е. 11 940,3 тыс. человек. Так прирост интернет-пользователей в сравнении с 2012 г. составляет 14,86%.

По данным АО «Казконтент» на данный момент количество просмотров сайтов казахстанского сегмента сети Интернет равно 35 миллионам и 3 тысячам.

За последние двадцать пять лет становления казахстанская система СМИ наряду с другими отраслями также росла, развивалась и выработала свои ориентиры. В настоящий момент казахстанская система СМИ обрела свою форму, типологическую структуру и направление.

В настоящее время СМИ Казахстана, несмотря на преимущественно общественной характер, формировались как одна из отраслей информационно-коммуникационной промышленности, то есть стали субъектом информационного рынка.

История становления и развития системы СМИ Казахстана в постсоветский период отличается многогранностью, переходными характеристиками в условиях процесса определения собственного пути развития посредством освоения передового опыта отечественной и зарубежной журналистики, гормонизацией исторической преемственности с рыночной экономикой и учетом современных медиатенденций.

В то же время, ускоренное развитие новейших информационных технологий и появление новых форм и типов различных СМИ, а также новых медиа на основе этих технологий, поставили перед общественностью некоторые вопросы, которые требуют своего решения. Это, прежде всего, вопросы, касающиеся правового, общественного регулирования системы СМИ, формирования и стандартизация единой системы терминов и понятий СМИ, а также создания единого отраслевого классификатора в сфере СМИ. Для того, чтобы выстроить эффективную систему функционирования СМИ в современном обществе необходимо учитывать реалии сегодняшней жизни и медиатренды. В этом плане также требуется анализ существующих нормативно-правовых актов, регулирующих информационные процессы и деятельности СМИ.

Вопросы подобного характера говорят о том, что требуются институциональные реформы в процессе совершенствования системы СМИ Казахстана с учетом существующих и прогнозируемых факторов.

На мой взгляд, новая модель национальной системы СМИ Казахстана XXI века должна обеспечить:

- эффективное массовое информационное взаимодействие в обществе;
- формирование национальной идентичности;
- общественное согласие в стране;
- единство информационного пространства страны;
- соответствие новым вызовам современности;
- конкурентоспособность в динамично меняющемся мире.

#### ***Использованная литература:***

1. Вартанова Е.Л. Постсоветские трансформации российских СМИ и журналистики [Серия: Академические монографии]. – 2-е изд., испр. – М.: МедиаМир, 2014.
2. Ибраева Г. На перекрестке коммуникаций: журналистика, медиа Казахстана. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.
3. Иваницкий В.Л. Модернизация журналистики: методологический этюд. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2010. – 360 с.
4. Нургожина С.И. Введение в журналистику. – Алматы: Қазақ университеті, 2001.
5. Печать Республики Казахстан в 1991 году. Статистический сборник. Государственная книжная палата Республики Казахстан / Составители: Сеитова А., Мамытбекова Б. – Алма-Ата, 1992.
6. Система средств массовой информации России: Учебное пособие для вузов/ Под ред. Я.Н. Засурского. – М.: АспектПресс, 2001.

***Е.О. Артықова, А.Н. Ахметова,***

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушылары*

### **ОҚУ САПАСЫ-АҚПАРАТТЫ ТЕХНОЛОГИЯ**

Оқытудың жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларын меңгеру – қазіргі заман талабы. ХХІ ғасыр – ақпараттық технология ғасыры. Қазіргі қоғамдағы білім жүйесін дамытуда ақпараттық – коммуникациялық технологиялардың маңызы зор. Білім беруді ақпараттандыру және пәндерді ғылыми – технологиялық негізде оқыту мақсаттары алға қойылуда. Ақпараттандыру технологиясының дамуы кезеңінде осы заманға сай білімді, әрі білікті жұмысшы мамандарын даярлау оқытушының басты міндеті болып табылады. Қоғамдағы ақпараттандыру процестерінің қарқынды дамуы жан-жақты, жаңа технологияны меңгерген жеке тұлға қалыптастыруды талап етеді.

Білім ақпараттық қоғамда, жаһандану заманында құнның негізгі көзіне айналуда. Ғылым мен жаңа технологияларды, білім беруді дамытудың жаһандық үрдістері:

1. Ақпараттық коммуникациялық технологиялар.
2. Ақпараттық мәдениет орталығы.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияға интернет, теледидар, электрондық почта, радионы жатқызуға болады. Оқытушы ақпараттық коммуникациялық технологиялар арқылы Студентпен байланысын жеке-дара жақындаса алатындай жолмен жүргізуге мүмкіндік алады. Мультимедия кабинетінде электрондық оқулықпен сабақ берудің тиімділігі көп:

1. Оқытушы студенттің білімін бағалауды компьютерге жүктейді. Бұл бағалау көрсеткіштерінің нақты, дәл болуын қамтамасыз етеді.

2. Студент жеке жұмыс жасайды.

3. Оқытушы студенттердің жағдайын толық көріп, әрбір студенттің қабілетіне қарай онымен жеке жұмыс жасауға мүмкіндігі ашылады.

Сонымен қатар пәндерді оқыту әдістемесіне интернет жүйесін қосу сапалы білімнің қайнар көзі болар еді. Интернет жүйесі арқылы оқыту студенттердің өзара ақпарат алмасуын



мүмкін етеді, танымдық қызметін арттырады, білім алуға қызығушылық ұлғайып, өз бетінше ізденуге ұмтылдырады. Студенттердің мұндай қабілеттерін ашып, танымдық іс-әрекетін қалыптастыратын әрине, оқытушы екені даусыз. Оқытудың бұл жүйелерінде оқытушы тек басшылық жасайды әрі ұйымдастырушы, бағыттаушы ролінде болады.

**Жаңа ақпараттық технологиялар дегеніміз** – білім беру ісінде ақпараттарды даярлап, оны білім алушыға беру процесі. Ағылшын тілі – бүгінгі заманымыздың кілті, компьютер технологиясының кілті екені белгілі.

Біздің мемлекетімізде жаңа ақпараттық құралдардың дамып келе жатқаны сөзсіз. Қазіргі заман педагогтарына компьютер және мультимедиялық құралдарды қолданудың сабақ өту барсында өте тиімді тәсіл екені белгілі. Бұл құралдың қуаттылығы соншалықты онымен бірге білім жүйесіне жаңа әдістермен бірге әлемдік ойлаудың жаңа идеологиясы (шығармашылығы) енгізілді.

Компьютерлік және ақпараттық технологиялар заман талабы. Бұл жұмыстың басты мақсаты компьютер желісін және мультимедиялық – электрондық құралдарды шет тілі сабағында тиімді қолдану, нақтылап айтқанда ағылшын тілі сабағында презентацияларды және мультимедиялық – электрондық құралдарды мектеп қабырғасында және білім беру процесінде терең қолдану. Ағылшын тілі – ұлы әдебиет тілі.

Ағылшын тілі сабағында компьютерді, мультимедиялық және электрондық оқулықтарды және интерактивті тақтаны пайдаланғанда:

- лексиканы оқып үйретеді;
- сөйлеу ырғағын;
- диалог, монолог және рөлдік ойындарды;
- хат жазуға үйретеді;
- грамматикалық құрылымдарды түсіндіріп, оқушылардың есінде сақтауға көмектеседі.

Қазіргі кезде ағылшын тілімен компьютер, телекоммуникациялық құралдарды меңгеруді уақыттың өзі талап етеді, тіпті кейінгі жылдары олардың рөлі зорая түсуде. Студенттердің ағылшын тілі пәніне деген қызығушылығын арттыруда көп ізденіп, жаңа ақпараттық технологияларды меңгеруді, әртүрлі әдіс-тәсілдерді білуді қажет деп санаймын және мен өз сабақтарымда қолданамын. Және мен өз сабағымда “Messages» электронды оқулықтарын жиі қолданамын.

Жаңа ақпараттық құралдарды ағылшын тілі сабағында қолданғанда күтілетін нәтижелер:

- үлгерімі төмен оқушыларға көмектеседі;
- студенттердің сабаққа деген қызығушылығын арттырады;
- сабақта пайдаланылатын көрнекіліктердің санын арттырады;
- студенттердің шығармашылығын арттырады;
- студенттерді жеке жұмыс істеуге үйретеді;
- грамматикалық құрылымдарды оңай түсінуге көмектеседі;
- студенттердің есте сақтау, есту, көру, сөйлеу, ойлау қабілеттерін дамытады;
- пікірталас, талдау, анализ жасау мүмкіндіктерін арттырады.

Көбіне мен ағылшын пәнінде компьютерді жаңа сабақ түсіндіргенде, грамматикалық құрылымдарды өткенде және қорытынды сабақта қолданамын.

Ағылшын тілін оқытуда ақпараттық технология құралдарын қолданудың басты мақсаты – студенттерге шетел тілінде қарым-қатынас жасауды базалық деңгейде игерту. Осыған сәйкес оқыту мазмұнына қарапайым коммуникативтік біліктілікті, қажетті жағдайда ауызша және жазбаша (сөз, тыңдап түсіну, оқу, жазу) өзара мәдени қарым-қатынас процессінде қолдана алу қабілеттілігі мен дайындығын қалыптастыруды қамтамасыз ететін тілдік, сөздік, әлеуметтік-мәдени білім, білік дағдылар енеді.

Компьютердің білім беру құралы ретінде кең таралуының негізгі алғы шарттары:

1. Компьютер шексіз ақпарат әлемінде еруге және ақпаратты жүйелі түрде талдап, сараптауға мүмкіндік береді. Ақпаратты алудағы жоғары жылдамдық адамның ақпараттық мәдениетінің үнемі өсуіне жағдай жасайды.

2. Компьютер адамның зерттеу-танымдық әрекетінің әмбебап құралы ретінде ерекшеленеді.

3. Өзге құралдардан компьютердің ерекшелігі – оның қатысымды құрал бола білуі. Яғни, білімгер, ол арқылы қатысымның барлық түрлерін жүзеге асыра алады. Бұл – мәтіндерді оқу, сұхбат жасау, жазу, тыңдау әрекеттері. Тіл үйренуде бұл мүмкіншіліктер ең маңызды болмақ.

4. Құрал бітімгерлерге өз әрекеттерінің нәтижесін айқын көрсете алады. Білім алуда дұрыс шешім жасай білуге деген оқушылардың өзіндік тәсілін, стратегиясын қалыптастырады.

5. Компьютердің көмегімен жаттығулардың кешенді түрлерін аз уақытта орындау мүмкіншілігі туындайды.

Ағылшын тілі сабағында компьютерді қолдану мәтіндер мен ақпаратты білуге жол ашады. Тіпті нашар оқитын студенттің өзі компьютермен жұмыс істеуге қызығады, өйткені кейбір жағдайларда компьютер білмеген жерін көрсетіп, көмекке келеді.

Қазақстан Республикасының мемлекетаралық тілі – ағылшын тілін жаңа технологиялар арқылы оқыту ісі күннен-күнге өзекті болып келеді. Тілді ақпараттық - коммуникативтік технология арқылы оқыту – тіл үйренушінің өз бетімен тіл үйрену қабілеттерін жетілдіруіне игі ықпал ететін тиімді жүйе болып табылады.

Сонымен қатар студенттер интеллектуалдық, шығармашылық және коммуникативтік істерін дамыта алады, студенттердің оқу белсенділігі артады, сабақтың негізгі кезеңдерінің бәрінде студенттерге шығармашылық жұмысты ұсынуға болады.

Қазіргі заманда ғылымсыз жан-жақты дамыған өркениетті елдердің қатарына қосылу мүмкін емес. Ал оқытушылардың бүгінгі заманға сай берілген сабақтары осы мәселелерді шешуші күш болып отыр.

Пән оқытушылары арасында да үнемі үзілмес байланыс болуы керек деймін. Мысалы: қазақ тілі, орыс тілі және ағылшын тілі оқытушылары бір тақырыпты бір уақытта бастап, пәндер арасында тым құрығанда атауларын бала үш тілде біліп, байланыстыра отырып тіркес, сөйлем, қысқа біліп, байланыстыра отырып тіркес, сөйлем, қысқа әңгіме құра білсе бір оқу жылы ішінде біршама жетістікке жетер еді демекпін. Әрине, барлығын байланыстыру, жүйелеу оңай жұмыс емес, бірақ белгілі бір жетістікке жету үшін, «тілдердің үш тұғырлылығының» болуы үшін, нәтижесін көруге болатын сияқты. Үш тілді болу – қазіргі заман талабы. Өркениет көшінен қалмай, соған сәйкес қадам жасауға, толыққанды білім алуға қол жеткізуге үлесімізді қосуымыз керек.

Қорыта келгенде ағылшын тілі сабағында компьютер және т.б. жаңа ақпараттық құралдарды пайдалану заман талабы. Жаңа замандағы – Жаңа Қазақстанымыздың дамып келе жатқан қадамында оқу процессіне жаңа ақпараттық технологияларды енгізілуі де, келешекте компьютер заманы болатынына көз жеткізеді.

Білім саласындағы табыстар мамандардың біліміне, біліктілігіне байланысты екендігін білеміз. Сондықтан біз тек Қазақстанның ішінде ғана емес, әлем деңгейінде бәсекеге қабілетті жастарды дайындай білуіміз керек. Қазіргі заман сабағы жаңа ақпараттық технологияны меңгерген мұғалімсіз болмайды. Ұлы ағартушы Ы. Алтынсарин: «Маған жақсы мұғалім бәрінен де қымбат, өйткені жақсы мұғалім – мектептің жүрегі» деген екен. Онда «білімнің жүрегі» болумен қатар, жаңа егемен еліміздің ұрпағын жаңа білім нәрін сусындатып, саналы тәрбие, сапалы білім беретін білімді, білікті ұстаз болайық.

#### ***Пайдаланылған әдебиеттер:***

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Алматы, 2011.
2. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2011 жыл
3. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

4. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. – Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010.

5. Қалыбаева Т.Р. Ағылшын тілі сабақтарында ақпараттық технологияларды қолдану. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

*Ғылыми басылым*

**«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ МЕН ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫНЫҢ ӘДЕБИЕТІНДЕ КӨРКЕМДІК  
КӨРІНІС ТАБУ ДӘСТҮРІ МЕН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖАҢАШЫЛДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ»**

***Қазақ хандығының құрылғанына 550 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық  
конференция***

**МАТЕРИАЛДАРЫ**

**3 маусым, 2015 жыл**

ИБ № 9487

Басуға 20.10.2015 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16. Көлемі 14,25 б.т.  
Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 4211. Таралымы 60 дана. Бағасы келсімді.  
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспасы.  
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспаханасында басылды.